



כרר א

אביבה חלמיש

מבית לאומי למדינה בדור

היישוב היהודי בארץ-ישראל בין סלחנות העולם

אביבה חלמיש

מבית לאומי למדינה בדרך

היישוב היהודי בארץ-ישראל בין מלחמות העולם

כרך א - יחידות 1-4

From National Home to a State in the Making: The Jewish Community in Palestine between the World Wars

Aviva Halamish

Vol. I

Unit 1: Introduction: Historiography and Historical Background

Unit 2: The Palestine Triangle in the 1920s: British, Arabs and Jews 1917-1929

Unit 3: Bonding a Voluntary Society: Institutions, Political Parties and Organizations

Unit 4: Foundations of the National Home: Immigration, Economy and Settlement
in the 1920s

ד"ר אביבה חלמיש כתיבה וריכוז הפיתוח

מרופ' אניטה שפירא, אוניברסיטת תל-אביב אחראית אקדמית

אורנה ברקאי, משה שפרבר, אורנה כהן-שורץ עריכה

נאוה שנקמן	עיצוב ועטיפה
רותי אפלברג	גרפיקה
דני גרבר	סדר
אתי זינגר	מפות
דבורה גרודה	תחקיר תמונות
סליה בר-טל	זכויות יוצרים

פיתוח הקורס החל בזמנתם של פרופ' שלום רייכמן ז"ל,
ד"ר דוד דה פריס, ד"ר יחיעם ויע, ד"ר אביבה חלמיש

מק"ט 10423-0016

מסת"ב X-0717-06-965 ISBN

© מהדורת תשס"ד – 2004. כל הזכויות שמורות לאוניברסיטה הפתוחה.

בית ההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה, רח' קלאוזנר 16, רמת-אביב, ת"ד 39328, תל-אביב 61392.

The Open University of Israel, 16 Klausner St. Ramat-Aviv, P.O.Box 39328, Tel-Aviv, 61392.

Printed in Israel.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת מראש ונכתב ממדור זכויות יוצרים של האוניברסיטה הפתוחה.

תוכן עניינים כללי

מבוא כללי לקורס

5

יחידה 1 מבוא: היסטוריוגרפיה ורקע היסטורי

13	פתח דבר
15	1.1 המסגרת הנושאת: היישוב היהודי
29	1.2 המסגרת הטריטוריאלית: ארץ-ישראל
33	1.3 המסגרת הכרונולוגית: בין מלחמות העולם
41	1.4 המסגרת התימטית
45	1.5 המסגרת המתודולוגית
53	1.6 היישוב בפתח תקופת המנדט
69	רשימת המקורות
71	ביבליוגרפיה נבחרת

יחידה 2 המשולש הארץ-ישראלי בשנות העשרים

77	פתח דבר
79	2.1 הסכמים והבטחות מתקופת המלחמה
95	2.2 המשולש הארץ-ישראלי בראשית תקופת המנדט
115	2.3 עיצובה של ארץ-ישראל המנדטורית
133	2.4 התוויית גבולותיה של ארץ-ישראל המנדטורית
141	2.5 תולדות הערבים בארץ-ישראל בשנות העשרים – קווים כלליים
145	2.6 שנות השקט
151	תשובות על השאלות שבגוף היחידה
152	נספח: קטע מכתב המנדט על סוריה ולבנון
153	רשימת המקורות
155	ביבליוגרפיה נבחרת

יחידה 3 | חישוקיה של חברה וולונטרית

161	פתח דבר
163	3.1 המוסדות הלאומיים
187	3.2 מפת המפלגות
223	3.3 ארגוני תנועת הפועלים
249	תשובות על השאלות שבגוף היחידה
251	נספחים 1-4: תוצאות הבחירות לאספת הנבחרים, 1920 – 1944
255	נספח 5: הרכב הקונגרסים הציוניים, 1921 – 1937
257	רשימת המקורות
261	ביבליוגרפיה נבחרת

יחידה 4 | תשתית לבית הלאומי

267	פתח דבר
269	4.1 "כללי המשחק" של העלייה בשנות העשרים
279	4.2 העלייה השלישית
291	4.3 העלייה הרביעית
305	4.4 המשבר הכלכלי
313	4.5 התיישבות חקלאית
339	4.6 התיישבות עירונית
351	תשובות על השאלות שבגוף היחידה
353	רשימת המקורות
355	ביבליוגרפיה נבחרת

מבוא כללי לקורס

הקורס שלפנינו מתחקה אחר התפתחותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל מכיבוש הארץ בידי הבריטים, בשלהי מלחמת העולם הראשונה, עד פרוץ מלחמת העולם השנייה; מפרסום הצהרת בלפור, שבה התחייבה בריטניה לסייע (to facilitate) בהקמת "בית לאומי" יהודי בארץ-ישראל, עד שנעשה בית זה ל"מדינה בתוך מדינה" (כנאמר בדו"ח ועדת פיל, 1937) והיה בעיני עצמו "מדינה בדרך". במרכז הקורס עומדת השאלה: כיצד התפתח היישוב, במשך כעשרים שנה, מציבור הטרוגני של עשרות אלפי יהודים המתגוררים בחבל ארץ נידח בפאתי אימפריה שוקעת, בלא מוסדות שלטון משלו ובלא הנהגה של ממש, לכלל קהילה אוטונומית, שהיתה בשלה וראויה לעצמאות – בעיני עצמה ובעיני אחרים – אף-על-פי שהיתה תחת שלטון זר ובעימות מחריף והולך עם שכניה הערבים, ובקולטה בתוך כך מאות אלפי מהגרים.

היישוב היהודי בארץ-ישראל היה ישות בפני עצמה, ותולדותיו הן נושא ראוי למחקר וללימוד – זו נקודת המוצא של הקורס שלפנינו. עם זאת, חקר ההיסטוריה של היישוב ולימודה חייבים להקיף גם מעגלים אחרים שהשיקו לו ואף חפפו אותו בתחומים שונים (יהודי העולם מצד אחד, ערביי הארץ מצד אחר), וכן את האירועים והתהליכים שהתחוללו באותן שנים בארץ. באזור ובעולם. ואולם, מעגלים והתרחשויות אלה הם בעיקרם חיצוניים לנושא המרכזי של הקורס, ולכן הם מוצגים בו כרקע ואינם נידונים בהרחבה, אלא ככל שהדבר יידרש להבנת תולדותיו של היישוב.

גישה זו, שהנחתה אותנו, היא גם הגישה שנקטו רוב המחקרים שהתפרסמו עד כה, והקורס שלנו, מעצם טיבו, מתבסס על פירות המחקר שקדם לו. תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט נכתבו שכבות-שכבות, השונות זו מזו במועד כתיבתן, בסוגו ובטיבו של חומר המחקר שעמד לרשות ההיסטוריונים, בגישות, ולעתים אף באפנות שהיו מקובלות בעת הכתיבה. בשנים האחרונות מוצעות פרשנויות חדשות לאירועי העבר, המבקשות להציב אנטייתזה להנחות שהשתרשו במחקר ובספרות המדעית והפופולרית, אך טרם התגבשה חלופה היסטוריוגרפית כוללת. על-פי תפיסתנו, נועד הקורס לספר נרטיב סדור של תולדות התקופה כפי שהתגבש

עד כה במחקר, וב־בזמן להציג את מגוון הדעות של החוקרים ואת המחלוקות ההיסטוריוגרפיות.

הקורס מבית לאומי למדינה בדור הוא קורס בהיסטוריה – תחום עיוני הבוחן כל תופעה בזכות עצמה (ולאו דווקא כמייצגת דגם או עקרון כללי), ובתוך כך עוקב אחר ההתפתחויות והשינויים החלים בפרק־זמן מסוים. המחקר ההיסטורי עניינו, בראש ובראשונה, הבנת ייחודה של התופעה הנחקרת, ועם זאת, המתודה של ההשוואה אינה זרה לו. בנושא שלנו תסייע ההשוואה לקבוע את הקווים הכלליים והייחודיים בהתפתחותו של היישוב היהודי בארץ־ישראל בין מלחמות העולם.

הקורס מתמקד בהיסטוריה המדינית של היישוב, החיצונית והפנימית, והוא דן גם בהיבטים כלכליים, חברתיים ותרבותיים. לפיכך הוא משלב תנועה על ציר כרונולוגי עם דיונים תימטיים (לפי נושאים), וכן יש בו שילוב של הסטטיות שבהצגת מוסדות וארגונים עם הדינמיות של המעקב אחר תהליכים ושינויים על פני תקופת זמן.

אופיו של הקורס והמבנה שלו נובעים, ראשית, מן ההנחה, שהכרת המסגרת המדינית החיצונית הכרחית להבנת התפתחותו של היישוב בשנות העשרים והשלושים, והיא התשתית שעליה יש לבנות את הנדבכים הנוספים. שהרי היישוב לא התקיים בחלל ריק, ויש להכיר את מערכת האילוצים שבה פעל. הנחת עבודה אחרת היא, שמכיוון שאי־אפשר לכלול בקורס אחד את כל שפע האירועים והתהליכים המרכיבים את פסיפס תולדות היישוב בין מלחמות העולם, ברירת נושאו היא הכרח בל יגונה כל עוד היא מונחית על־פי עקרון הגיוני וחסר פניות. ושלישית, את ההחלטה אילו נושאים יכללו בקורס קבע, במידה רבה, גם מצב המחקר, שחקר ההיסטוריה המדינית מקדים בו את תקר התחומים האחרים. אף כי נכתב לא מעט על סוגיות שונות בתחומי הכלכלה, החברה והתרבות של היישוב בתקופת המנדט, טרם נעשה מחקר מקיף ואינטגרטיבי של תולדותיו, וטרם נכתבה ההיסטוריה החברתית שלו.

ביחידות הקורס מופיעות שאלות מסוגים אחדים, שלכל אחד מהם סימון גרפי משלו. □ שאלות רטוריות: מטרתן לעורר את המחשבה, או לפתוח דיון.

■ שאלות שהן משימות: הן מפנות אותך לקרוא חומר המופיע בכרך הרביעי של הקורס – מקראה: תעודות ופרקי מחקר (להלן: המקראה) או במקומות אחרים בקורס ומבקשות ממך להתמודד עם סוגיה כלשהי או לנסח עמדה בנושא הנדון.

■ שאלות ממוספרות: עליך להשיב עליהן בכוחות עצמך בעל־פה או בכתב, ורק לאחר מכן לקרוא את התשובות המובאות בסוף היחידה.

מראי המקום לצייטוט וציוני המקורות שעליהם נסמך הדיון מובאים בתחתית העמוד בצורה מקוצרת. הפירוט המלא מובא ברשימת המקורות בסוף היחידה. בנוסף לכך מובאת רשימה של ביבליוגרפיה נבחרת, לשימושו של מי שמעוניין להרחיב ולהעמיק בנושא זה או אחר הנידון ביחידה.

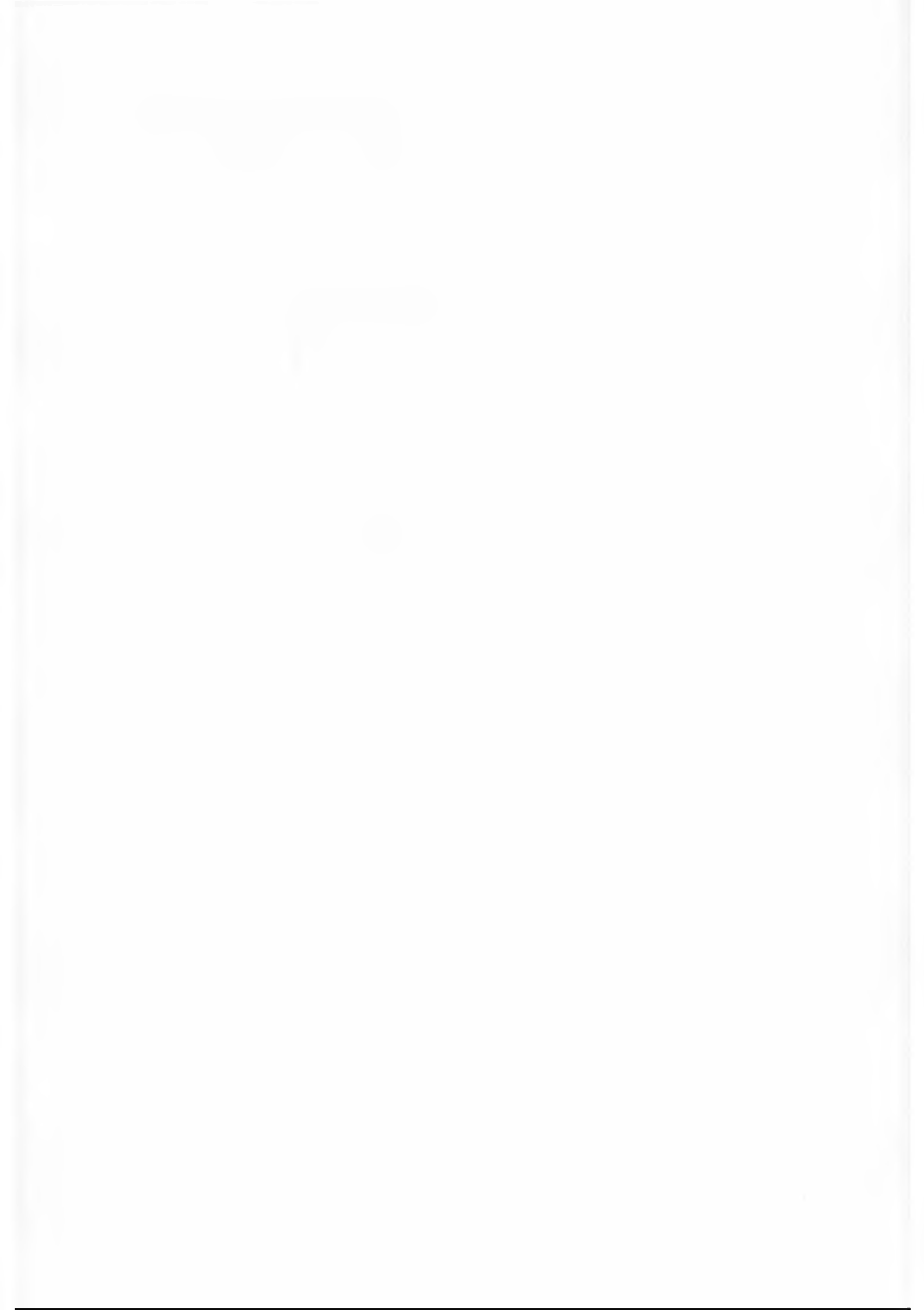
כללי הכתיב והתעתיק

ביחידות הקורס אנו מצטטים מדי פעם ממקורות ראשוניים (מסמכי התקופה: תעודות רשמיות, מכתבים, יומנים, קטעי עיתונות ומסמכים מסוגים אחרים, שנכתבו בתקופה הנלמדת) וממקורות משניים (מחקרים שנכתבו לאחר התקופה הנלמדת). אחדים מהמקורות מובאים במלואם במקראה. בגוף הקורס מובאים המקורות מן התקופה באות שונה ועל רקע אפור; קטעי המחקר מובאים באות רגילה כשהם מוזחים מעט מצד ימין, ותחומים במשולשים אפורים. ככלל, שמרנו על הכתיב כפי שהוא מופיע במקור המצוטט, גם אם אינו זהה לכתיב הנהוג ביחידות הקורס.

מונחים ושמות ערביים נרשמו בפעם הראשונה בדרך-כלל בתעתיק מדויק (ומנוקד), ולאחר מכן בכתיב מלא. מאחר שעברית וערבית הן שפות אחיות, הקפדנו על השימוש באותיות מקבילות. לפניכם התעתיק ואופן ההגייה של האותיות הערביות האלה:

- ד' – ההגייה כשל האות ז
- ח' – ההגייה כשל כ רפה
- ט' – ההגייה כשל ז כבדה
- ע' – ההגייה כשל ר גרונית כבדה
- צ – ההגייה כשל ס כבדה
- צ' – ההגייה כשל ד כבדה
- ת' – ההגייה כשל ס רפה

אל הידיעה – המקבילה לה"א הידיעה העברית, מופרדת במקף מגוף המלה ומובאת במלואה גם לפני אותיות השמש הערביות, כדי להקל את הקריאה.





יחידה 1

מבוא

היסטוריוגרפיה ורקע היסטורי

From National Home to a State in the Making: The Jewish Community in Palestine between the World Wars

Aviva Halamish

Unit 1: Introduction: Historiography and Historical Background

ד"ר אביבה חלמיש		כתיבה וריכוז הפיתוח	
פרופ' אניטה שפירא, אוניברסיטת תל־אביב		אחראית אקדמית	
פרופ' זאב צחור, אוניברסיטת בן־גוריון		ייעוץ	
פרופ' יעקב שביט, אוניברסיטת תל־אביב		ייעוץ	
אורנה ברקאי, משה שפרבר, אורנה כהן־שורץ		עריכה	
נאוה שנקמן		עיצוב ועטיפה	
רותי אפלברג		גרפיקה	
דני גרבר		סדר	
אתי זינגר		מפות	
דבורה גרודה		תחקיר תמונות	
טליה בר־טל		זכויות יוצרים	

פיתוח הקורס החל ביזמתם של פרופ' שלום רייכמן וז"ל,
ד"ר דוד דה פריס, ד"ר יחיעם ויץ, ד"ר אביבה חלמיש

תוכן העניינים

13	פתח דבר
15	1.1 המסגרת הנושאת: היישוב היהודי
17	1.1.1 היישוב וערביי ארץ־ישראל
24	1.1.2 היישוב ויהודי ארץ־ישראל שמחוצה לו
26	1.1.3 היישוב והעם היהודי בגולה
28	1.1.4 היישוב וההסתדרות הציונית
29	1.2 המסגרת הטריטוריאלית: ארץ־ישראל
33	1.3 המסגרת הכרונולוגית: בין מלחמות העולם
35	1.3.1 תום מלחמת העולם הראשונה כנקודת ההתחלה
37	1.3.2 חלוקת תולדות היישוב בתקופת המנדט לתקופות משנה
39	1.3.3 מלחמת העולם השנייה כנקודת הסיום
41	1.4 המסגרת התימטית
45	1.5 המסגרת המתודולוגית
53	1.6 היישוב בפתח תקופת המנדט
53	1.6.1 ערב מלחמת העולם הראשונה
54	1.6.2 תלאות המלחמה
56	1.6.3 המצב בסוף המלחמה
60	1.6.4 התפרוסת היישובית
65	1.6.5 ההתארגנות הפוליטית
69	ושימת המקורות
71	ביבליוגרפיה נבחרת



פתח דבר

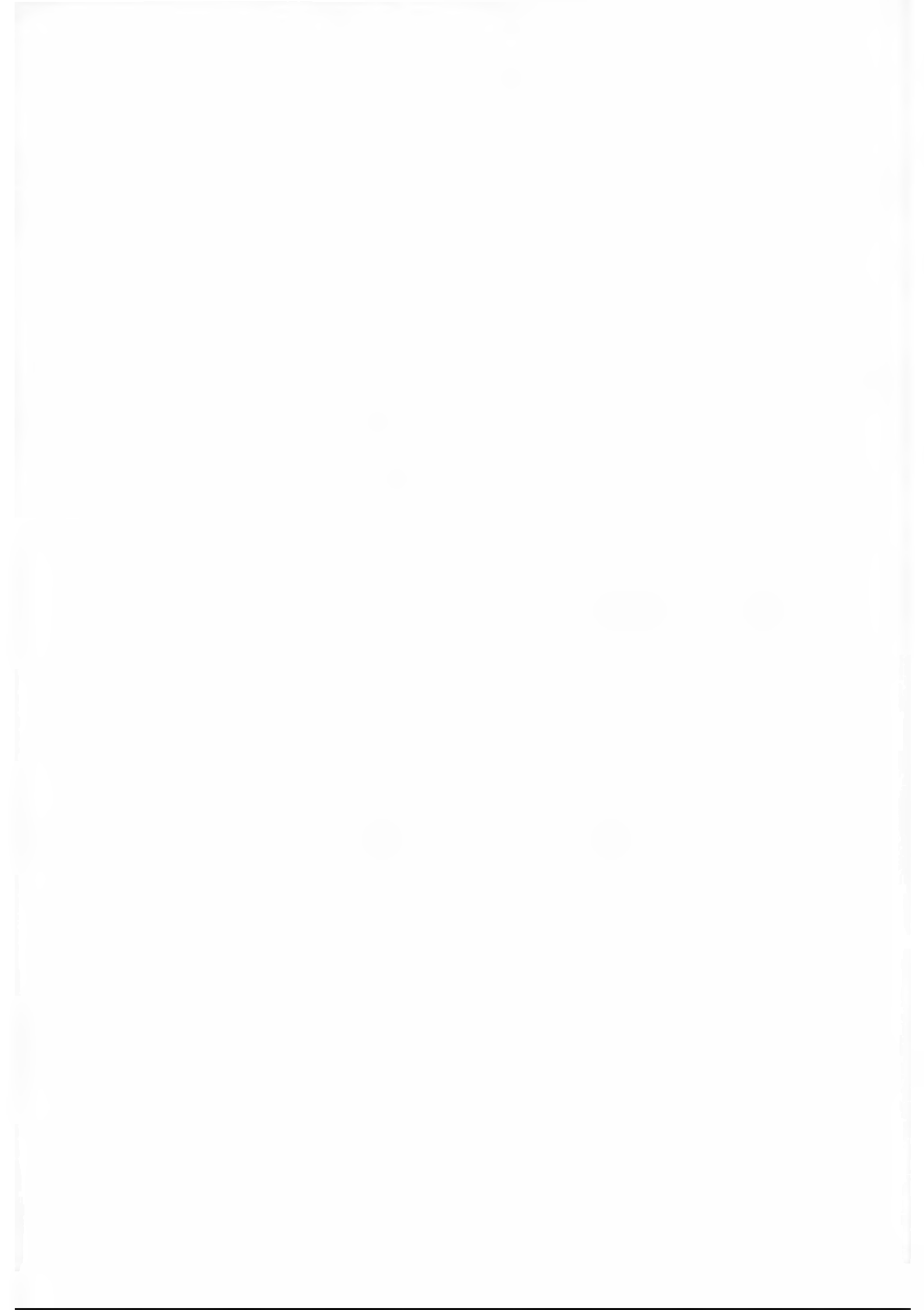
יחידת המבוא נועדה, בראש ובראשונה, להתוות את מסגרת הדיון של הקורס, להציג את הצירים המרכזיים שלו ולהניח תשתית להמשך הלימוד ביחידות הבאות.

לשם כך מוצגת "תעודת הזהות" של הקורס – הדמוגרפית ("היישוב היהודי", פרק 1.1), הטריטוריאלי ("ארץ-ישראל", פרק 1.2) והכרונולוגית ("בין מלחמות העולם", פרק 1.3); נסקרים הנושאים הנידונים בקורס; ומועלות השאלות המרכזיות שהקורס מבקש לענות עליהן (פרק 1.4).

ייחדנו פרק לדיון בבעיות המתודולוגיות הניצבות בפני החוקרים והלומדים של תולדות היישוב בתקופת המנדט. בפרק זה (1.5), וברבים אחרים ביחידה זו ובקורס כולו, אנו פותחים בפניכם צוהר לסדנת ההיסטוריון ומשתפים אתכם בלבטיו ובשיטות עבודתו. זאת, משום שלקורס יש גם מטרות דידקטיות, שהן בקצרה: להקנות ללומד, בצד ידע על התקופה, מיומנויות בכלי העבודה של ההיסטוריון. בעיקר – ניתוח מסמכים וקריאה ביקורתית של ספרות מחקר.

תפקידה השני של יחידת המבוא הוא לפרוש את הרקע הרלוונטי מן התקופה הקודמת, ולהביא את הדיון לנקודת ההתחלה הכרונולוגית שלו. בכתיבת יחידה זו התחבטנו בדילמה ידועה של כותבי חיבורים בהיסטוריה – היכן עובר שביל הזהב בין התחלת הסיפור ב"בראשית ברא", לבין כניסה בחטף לתקופה חדשה, ללא הכרת התקופה שקדמה לה. במקרה שלנו, בבואנו ללמוד על היישוב היהודי בארץ-ישראל בין מלחמות העולם, עלינו לדעת מה היה מצבו בשלהי התקופה העות'מאנית ומה עבר עליו במהלך מלחמת העולם הראשונה (פרק 1.6).

יחידה זו היא צעד ראשון במסע לימודי, ומוזכרים בה מונחים, אירועים, שמות אישים וארגונים שאולי עדיין אינם ידועים ומוזכרים לכם כל צורךם. בדרך-כלל מובאים לצד מושגים אלה הסברים החיוניים לשמירת הרצף וההגיון של הדיון, בלויית הפניות למקומות שם הם נידונים ביתר פירוט והעמקה.



המסגרת הנושאת: היישוב היהודי

1.1

היישוב היהודי בתקופת המנדט היה חברה "חלקית" במובנים אחדים: הוא היה מיעוט לאומי שחי בתוך מסגרת מדינית אחת לצדה של אוכלוסיית רוב, השונה ממנו בלאומיותה ובדתה;¹ הוא כלל את רוב היהודים שישבו בארץ-ישראל, אך לא את כולם, והוא היה חלק זעיר מהעם היהודי, שישב בארצות אחרות.² הגבולות שחצו בין היישוב היהודי בארץ-ישראל לבין ה"שלמים" שהיה חלק מהם – כלל תושבי ארץ-ישראל (הערבים והיהודים), כלל האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל וכלל העם היהודי – לא היו חד-משמעיים, ואין הסכמה על "עוביים" ועל מידת "סגירותם". לפיכך, ראשית עלינו להגדיר במדויק מהו "היישוב היהודי", ולשרטט את הגבולות שהפרידו בינו לבין החלקים האחרים של המעגלים ש אליהם השתייך.

אולם נקדים ונעיר: עד כה הצגנו את "גיבור" הקורס בשמו המלא – "היישוב היהודי בארץ-ישראל". בהמשך נסתפק בתיבה אחת, "היישוב". אנו עושים זאת לשם הקיצור בלבד ומטעמי נוחות, ויש להדגיש זאת במפורש, שכן מדובר במונח טעון, כפי שידגים הקטע שלפניכם הלקוח ממאמרו של בן-ציון דינור, "תולדות היישוב ומקומן בהיסטוריה הישראלית הכללית כבעיה היסטוריוגרפית":³

השם "יישוב" סתם מיוחד הוא לאוכלוסייה היהודית בארץ בלבד והוא קיצור של המונח "יישוב ארץ-ישראל" ומציין את האוכלוסייה היהודית בארץ בזמן שאין ישראל שולטים בה שמבלי שים לב לכמותה יש לה דמות יהודית ארצית מיוחדת.

הגדרה זו משקפת את תפיסתו של דינור, שההיסטוריה הכללית של הארץ – של חושביה הלא-יהודים – היא אוסף קורותיהם של יחידים, ורק ליהודים יש היסטוריה

1 ראו טבלה 1 בהמשך.

2 ראו נתונים בהמשך, סעיף 1.1.3.

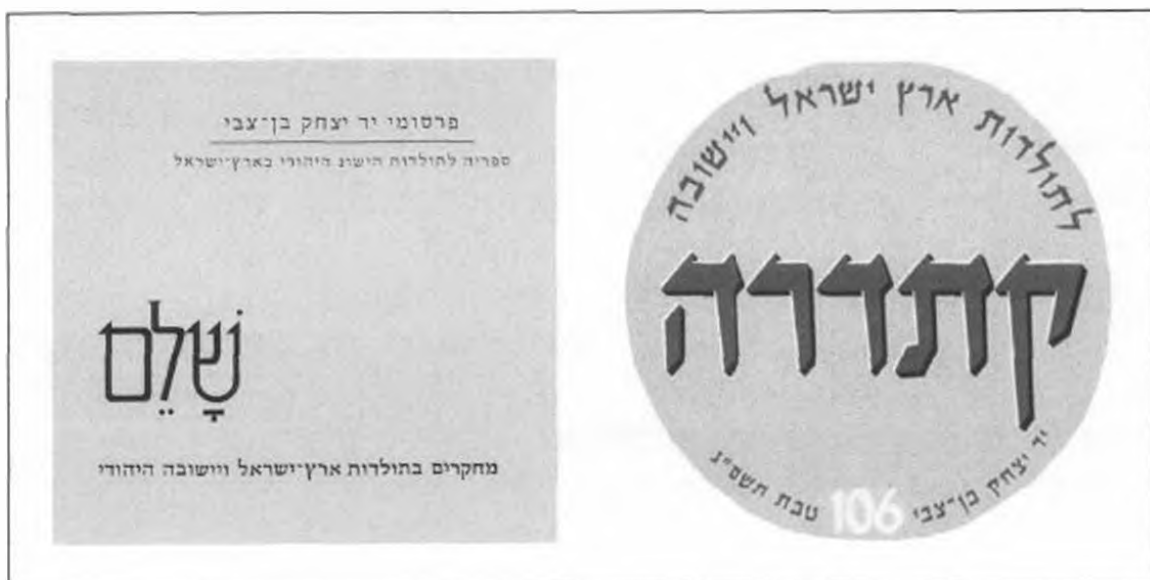
3 ב"צ דינור, במאבק הדורות, עמ' 79. למבקשים לדעת יותר על גישתו ההיסטוריוגרפית של דינור, ראו: א' רם, "הימים ההם והזמן הזה". במאמר מצוינים גם מראי מקום רבים.

קיבוצית בארץ-ישראל.⁴ תפיסה זו מבקשת לטשטש, או אף להכחיש כליל, את ההיסטוריה של העמים האחרים בארץ על-ידי עיסוק בתולדות יהודיה בלבד.



איור 1: בן-ציון דינור (דינבורג; אוקראינה 1884 – ירושלים 1973). ממניחי היסוד למערכת החינוך ביישוב ובמדינת ישראל בראשיתה, וממעצבי "האסכולה הירושלמית" בחקר תולדות עם ישראל, שעיקרה – רציפותה ואחדותה של ההיסטוריה היהודית. רכש השכלה תורנית וגבוהה. היה מרצה להיסטוריה באוניברסיטה העברית משנת 1936. כיהן כשר החינוך והתרבות (1951–1955).

הרגישות לסמנטיקה, שמאחוריה מסתתרת גישה אידיאולוגית, באה לידי ביטוי, למשל, בשינוי שחל בכותרת המשנה של כתב-העת המחקרי-עיוני שלם. כתב-עת זה, שעניינו תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, נשא בראשונה (שנת תשל"ד) את כותרת המשנה "לחקר ארץ-ישראל ויישובה" (בלי שם התואר "יהודי"). אלכס כרמל, שחקר את הפעילות הנוצרית והאירופית בארץ-ישראל, ערער על כותרת המשנה ובעקבות זאת היא שונתה, החל בכרך השלישי, ל"מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה היהודי".⁵



איור 2: שימו לב להבדל בהגדרת היישוב בין כותרת המשנה של כתב-העת קתדרה לזו של כתב-העת שלם.

4 דיון בסוגיה זו ראו: י' ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות, פרק רביעי, ובמקומות אחרים שם.
5 ההדגשה שלנו. נציין כי בכותרת המשנה באנגלית של כתב-העת נכתב מלכתחילה: Studies in the History of the Jews in Eretz-Israel (ההדגשה שלנו), כפי שתוכלו לראות לחלן באיור 8. וראו דיון בעניין זה אצל: י' ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות, עמ' 86.

הבאנו דברים אלה כדי להסב את תשומת הלב לרגישותו של הנושא, המחייבת משנה זהירות בשימוש במונחים תמימים לכאורה, וכדי להדגיש שרבחירה שלנו, בקורס זה, בתיבה המקוצרת "היישוב" במשמעות היישוב היהודי בארץ-ישראל, נעשתה מטעמי נוחות בלבד ואין היא מבטאת התעלמות מקבוצות אחרות בארץ, וכל שכן – הכחשת קיומן.

1.1.1 היישוב וערב"י ארץ-ישראל⁶

כאמור, היישוב היהודי היה מיעוט מכלל אוכלוסי ארץ-ישראל בתקופת המנדט. בתום מלחמת העולם הראשונה ישבו בארץ, על-פי הערכה, כ-56 אלף יהודים וכ-600 אלף ערבים, כלומר מספר הערבים היה גדול כמעט פי 11 ממספר היהודים. ערב מלחמת העולם השנייה היו בארץ-ישראל כ-450 אלף יהודים ושיעורם בכלל האוכלוסייה היה כ-30 אחוז. נתונים מדויקים יותר תוכלו לראות בטבלה 1 שלפניכם.

טבלה 1

אוכלוסיית ארץ-ישראל בין מלחמות העולם (שנים נבחרות)			
השנה	ערבים	יהודים	סה"כ
1922	682,840	85,400	768,240
1931	861,291	175,138	1,036,429
1939	1,055,705	449,457	1,505,162

הערה לטבלה: שלטונות המנדט ערכו מפקדי אוכלוסין בשנים 1922 ו-1931, ולגבי השנים האחרות חישובו את מספר התושבים לפי רישומי הלידות והפטירות ורישומי היוצאים והנכנסים לארץ. נתונים אלה מעולם לא היו מדויקים לגמרי, בעיקר בגלל הימצאם של מהגרים בלתי-לגאליים ובשל הקושי לסנות את האוכלוסייה הנוודית (בדוים). הנתונים המובאים בטבלה נסמכים על חישוביו של יעקב מצר בספרו, *The divided economy of Mandatory Palestine*, עמ' 214-215. בנתונים הרשמיים (של הממשלה) נחלקה האוכלוסייה לפי השתייכות דתית, ובטבלה כאן הטור "ערבים" הוא צירוף של הטורים "מוסלמים", "נוצרים" ו"אחרים" ברישומים המנדטוריים.

רשמית, השתייכו כל תושביה של ארץ-ישראל המנדטורית למסגרת מדינית אחת, אך לעובדה זו לא היתה כל משמעות מעשית. חברי ועדת פיל,⁷ שבחנה את שאלת ארץ-ישראל (בסוף 1936 וראשית 1937), סברו שלא היה דבר משותף לערבים וליהודים שחיו בארץ:

6 הכותרת "ערביי ארץ-ישראל" מתייחסת לאוכלוסייה הערבית שחיה בחחומי ארץ-ישראל המנדטורית. השימוש בביטוי זה נעשה משום שזהו שמה של הארץ בשפת כתיבתו של הקורס – עברית, ואין הוא מבטא עמדה באשר להגדרת זהותם של הערבים תושבי ארץ-ישראל המנדטורית (פלסטין בשפתם).

7 על ועדת פיל ראו ביחידה 7.

העדה הערבית היא רובה ככולה אסיתית באפיה, העדה היהודית היא רובה ככולה אירופית. שונות הן זו מזו בדתן ובלשוניתן. חייהם התרבותיים והחברתיים, דרכי מחשבתם ואורח חייהם רחוקים אלה מאלה לא פחות משאיפותיהם הלאומיות.⁸



הבחנה זו מקובלת גם במחקר. למשל, בניתוח שיטתי של אופי היחסים בין שני חלקי האוכלוסייה בארץ-ישראל המנדטורית, המובא בספרם של דן הורוביץ ומשה ליסק **מישוב למדינה**,⁹ מוגדרת ארץ-ישראל המנדטורית כחברה דואלית. כלומר, באותה מסגרת טריטוריאלית חיו זו לצד זו שתי אוכלוסיות השונות מאוד זו מזו.



איור 3: למרות סמיכותה של תל-אביב ליפו, לא נראו ערבים רבים ברחובות העיר העברית (ראו דיון על כך גם להלן בפרק 1.5, במיוחד הציטוט מספרה של ת' גו'נסקי). בדרך כלל ניתן היה להבחין בעוברי האורח הערבים על-פי לבושם. בתמונה: רח' נחלת בנימין בתל-אביב.

8 דו"ח פיל, פרק כ, פסקה 5. תרגום רשמי. שמו המלא של המסמך מצוין ברשימת המקורות.

9 ד' הורוביץ, מ' ליסק, **מישוב למדינה**, עמ' 19–46.



איור 4: רחוב יפו, בחלקה היהודי של ירושלים. העוברים ושבים לבושים בסגנון מערבי מובהק.

■ עיינו בפרק "צמיחתה של חברה דואלית" מתוך הספר **מישוב למדינה** (עמ' 19–33) המובא במקראה. באילו תחומים בלט השוני בין יהודים לערבים בארץ-ישראל בתקופת המנדט?

המייחד את היחסים שבין שתי האוכלוסיות באותה תקופה היה, שהן חיו זו לצד זו ולכל אחת מהן היתה מערכת ריבודית משלה,¹⁰ ואילו במקומות ובזמנים אחרים מוכרת התופעה של שתי אוכלוסיות החיות באותה טריטוריה זו מעל זו ויוצרות שני רבדים שונים באותה מערכת ריבודית.

מלכתחילה היה שוני תרבותי בין היהודים לערבים: הם היו בני דתות שונות, דיברו בשפות שונות ובני הדור הצעיר למדו במוסדות חינוך נפרדים. במשך השנים העמיק הפער. ניעזר שוב בדו"ח ועדת פיל:¹¹

10 ריבוד חברתי: שיטה שלפיה חברה מדרגת קטגוריות של אנשים בסולם היררכי.

11 דו"ח פיל, פרק ה, פסקאות 7–8. תרגום רשמי.



עם כל שנה חולפת גדל והולך הניגוד בין עדה מודרנית זו,¹² הדימוקרטית מאד והמאורגנת ביותר, ובין העולם הערבי הנושן שמסכיבה, ואין לך שדה שבו בולט ניגוד זה יותר מבשדה התרבות. [...] יש, כמובן, גם ספרות ערבית ומוסיקה ערבית. ברם תרבות פלשתינה (א"י) הערבית היא מונופול של האינטליגנציה, ובהיותה ילידת-אסיה, מעטה קרבתה לתרבות הבית הלאומי, שעם כל היותה קשורה במסורת היהודית העתיקה הרי ברובה המכריע תרבות המערב היא. אכן בשום שטח אחר אין התהום בין הלאומים כה גלויה. [...] הוא הדבר בשדה המדע.

□ בוודאי הבחנתם שהתרשמיתם של חברי ועדת פיל מבוססת על סולם ערכים מערבי. הבאנו את דבריהם כלשונם, אף כי הדירוג הערכי של שתי התרבויות בארץ-ישראל אינו מענייננו. לנו חשובים עצם קיומו של שוני בולט בין שתי החברות, ודעתו של צד שלישי, שהפער ביניהן היה עמוק מכדי לגשר עליו.

תהליך ההיפרדות בין היהודים לערבים החל עם ראשית ההתיישבות היהודית החדשה בארץ-ישראל בשני העשורים האחרונים של המאה ה-19. הוא חל לא רק בשל השוני הרב שבין שתי החברות, אלא במידה רבה כתוצאה מפעילות מכוונת של היהודים, ששאפו להיבדל מן החברה הערבית. בערים המעורבות התגוררו רוב היהודים בשכונות נפרדות, והיישובים החדשים שהקימו – חקלאיים ועירוניים – היו של יהודים בלבד. למן ראשית תקופת המנדט פיתחו היהודים מוסדות פוליטיים – מקומיים וכלל-ארציים – במטרה לטפח את האוטונומיה שלהם ומתוך חתירה לעצמאות מלאה. בקצרה, היישוב ראה עצמו כישות נפרדת ופעל לממש תפיסה זו הלכה למעשה.

שאיפתם של היהודים להיבדל מן הערבים ולזכות באוטונומיה בכל תחומי החיים קיבלה עידוד עקיף מממשלת המנדט. בכתב המנדט הוכרו אנגלית, ערבית ועברית כשפות הרשמיות של ארץ-ישראל, ובכך ניתן אישור רשמי לריבוי שפות. הכרה זו עודדה גם את המשך התפתחותן של מערכות חינוך נפרדות, שכל אחת מהן טיפחה את הערכים הלאומיים של עדתה. זאת ועוד, מאחר שממשלת המנדט לא הקימה מוסדות שלטון בהשתתפות בני הארץ,¹⁴ לא נוצרה כל מסגרת שלטונית משותפת ליהודים ולערבים, למעט בעיריות של הערים המעורבות, ואף זאת במידה מוגבלת.¹⁵

יהודים וערבים עבדו זה לצד זה במקומות עבודה ממשלתיים – משרדי הממשלה, הרכבת, הדואר והטלגרף. אולם להוציא נסיונות מועטים וקצרי ימים (בעיקר בשנות

12 כלומר, היהודית.

13 במקום זה מובאת רשימה של יצירות מופת שתורגמו לעברית וספרות מקורית. מצוינים ארבעה עיתונים יומיים ועשרה שבועונים בעברית, ונוכרת פעילות מוזיקלית ענפה.

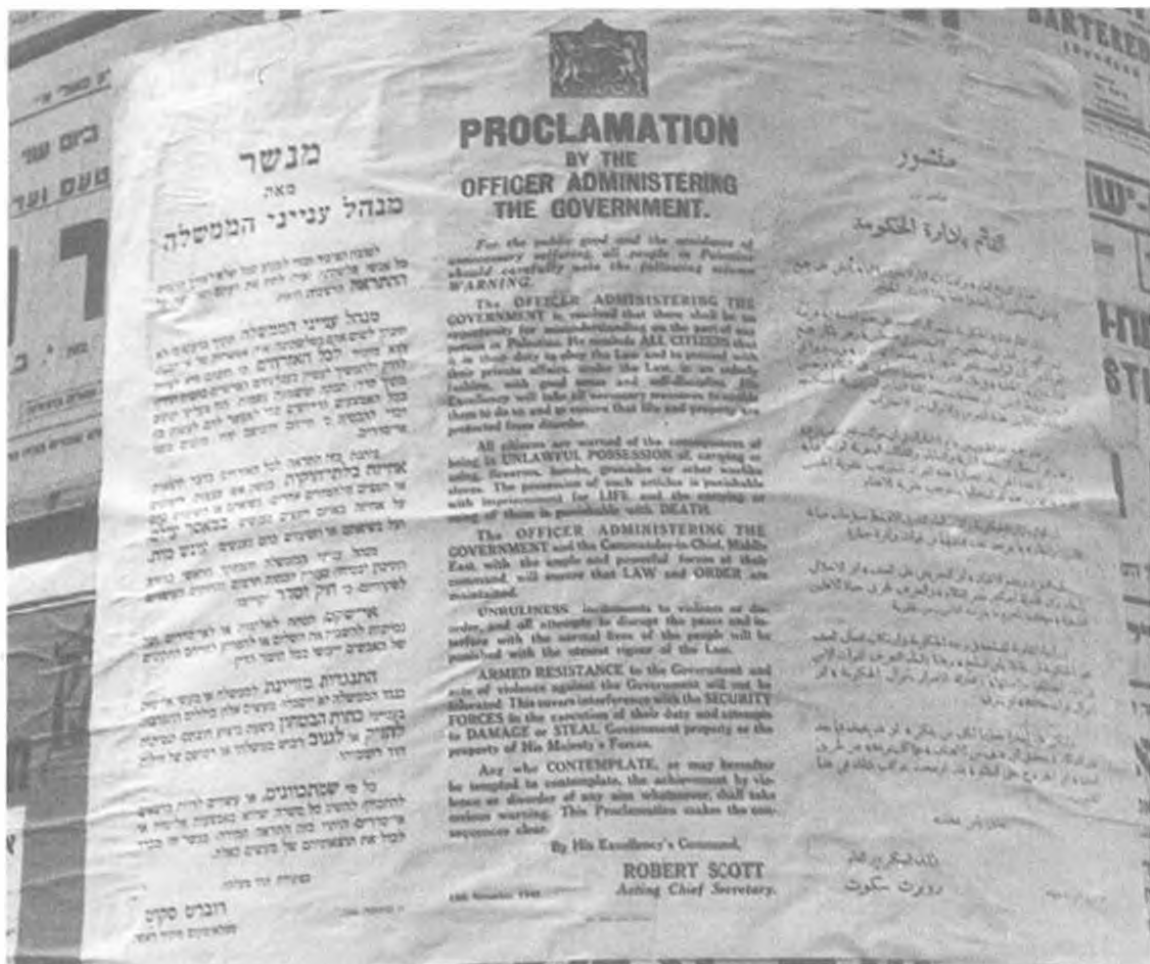
14 על הסיבות לכך נדון ביחידה 2.

15 על הנסיון הירושלמי בתחום זה ראו: א' חלמיש, ירושלים בתקופת המנדט, פרק 10.5.

העשרים) הם לא הקימו איגודים מקצועיים משותפים, אלא התארגנו על בסיס לאומי. כלומר, גם ההתארגנות המקצועית והמאבקים בתחום יחסי העבודה התנהלו בנפרד – יהודים לחוד וערבים לחוד.

■ קראו את הפרק "הישוב כחברה מתבדלת – אקולוגיה ותרבות", מתוך הספר **מישוב למדינה** (עמ' 33–46) המובא במקראה: באילו תחומים נבדל היישוב משכנו הערבים?

עד כה ציינו את היבדלותו של היישוב מהבחינה התרבותית, הסביבתית והפוליטית. עתה נזכיר את התחום הכלכלי: המוסדות הציוניים והיהודיים פעלו במכוון לסגירת המשק היהודי בפני הפועל הערבי, כדי להגשים שתי מטרות עיקריות של הצינונות. המטרה האחת היתה להגדיל את מספר היהודים בארץ כדי לעשותם רוב בה. השגת המטרה הזאת היתה מותנית בקליטת העולים במקומות עבודה. סגירת המשק היהודי בפני הערבים נועדה להגן על הפועל היהודי מפני תחרות – חסרת סיכוי – מול הפועל הערבי על ההיצע המצומצם של מקומות העבודה, שנוצרו בהשקעת הון יהודי.



איור 5: כל הודעות הממשלה, ביישובים היהודיים והערביים כאחד, פורסמו בשלוש הלשונות הרשמיות של ארץ ישראל המנדטורית. בתמונה: מודעה בתל-אביב, 1945.

המטרה השנייה היתה פרודוקטיביזציה¹⁶ של העם היהודי, שנתפסה כתנאי ליצירת חברה יהודית "נורמלית", בעלת מבנה ריבוני שלם, לרבות שכבה של עובדי כפיים בחקלאות ובתעשייה.

ההפרדה הכלכלית בין שתי האוכלוסיות היתה מורכבת יותר מההפרדה בתחומים האחרים, שכן התנגשו בה אינטרסים לאומיים באינטרסים כלכליים. אינטרסים לאומיים חייבו את הצד היהודי להעסיק פועלים יהודים, ואת הצד הערבי – להזדקק לשירותים הניתנים על-ידי ערבים ולא למכור קרקעות ליהודים. ואילו אינטרסים כלכליים הכתיבו ליהודים להעסיק פועלים מיומנים וזולים, קרי ערבים, ולערבים – להיעזר בשירותיהם של היהודים ולמכור להם קרקעות.¹⁷ בדרך כלל גברו האינטרסים הכלכליים על הלאומיים, אף שעליונות זו מותנה במידת-מה על-ידי צעדים פוליטיים שנקטו שני הצדדים: בצד היהודי הופעל לחץ למען עבודה עברית, ובצד הערבי הוכרז מדי פעם חרם על מצרכים ושירותים יהודיים, ונקטו איומים וצעדי ענישה נגד מוכרי קרקע ליהודים. את המאבק הכריע, בסופו של דבר, הגורם הבטחוני, שגבר על האינטרס הכלכלי וזירז את הפרדותם של שני העמים זה מזה. מאורעות הדמים שהתחוללו בארץ בשלהי שנות העשרים ובמחצית השנייה של שנות השלושים העמיקו את הפירוד בין התושבים היהודים לתושבים הערבים בערים המעורבות, צמצמו את ממדי העבודה הערבית במשק היהודי והאיצו את הקמתה של תשתית כלכלית עצמאית של היהודים. לדוגמה, שיתוק נמל יפו וקשיי הגישה אליו בימי השביתה הכללית והמרד הערבי בשנת 1936 (מאורעות תרצ"ו), הביאו להקמת נמל בתל-אביב.

16 פרודוקטיביזציה: יצירת שכבה רחבה של עובדים בעבודות יצרניות. דיון יבוא ביחידה 5.

17 דיון נרחב יותר ראו אצל הורוביץ וליסק, מישוב למדינה, עמ' 36–40.



איור 7: בעקבות השביתה הכללית הערבית שפרצה באפריל 1936 וניתוק הדרך ליפו, החלו היהודים להפעיל נמל בצפון תל-אביב. כמו נמל יפו, גם נמל תל-אביב לא היה עמוק-מים. האניות עגנו במרחק מה מן החוף והנוסעים הובאו בסירות וברפסודות. בתמונה: עולים מגיעים לנמל תל-אביב בשנת 1938, בעיצומו של השלב השני של המרד הערבי.

כללו של דבר, בארץ-ישראל המנדטורית היתה מידה רבה של הפרדה בין המשק היהודי לבין המשק הערבי. הקשרים המעטים שקיימו שתי האוכלוסיות היו בעיקרם חד-סטריים: היישוב היהודי העביר לערבים הון תמורת קרקע, עבודה ומוצרי צריכה. חלקם של הפועלים הערבים בכלל המועסקים במשק היהודי לא היה יותר מ-14.6 אחוז (שיאו היה ערב מאורעות 1936), ורובם עבדו בפרדסנות ובבניין. התעסוקה היהודית במשק הערבי היתה בממדים קטנים עוד יותר והצטמצמה לעבודות מקצועיות שבהן לא היה אפשר להשיג עובדים ערבים. יחסי הגומלין הכלכליים בין יהודים לערבים בתחומים אחרים היו זניחים.

שלוש סיבות גרמו לקיומן של שתי יחידות משקיות שפעלו זו לצד זו, והיו בעלות מאפיינים אתניים-לאומיים והתפתחותיים שונים: מאמץ מכון מצד המוסדות של היישוב, מדיניות ממשלת המנדט¹⁸ ורמה גבוהה יותר של המשק היהודי בכל התחומים המדידים (ולא רק בעניינים כלכליים מובהקים – למשל, התוצר לנפש וקצב גידול, תוחלת החיים, שיעורי למידה וידעית קרוא וכתוב). כלומר, כמעט אין לדבר על "משק

18 דיון על עקרונות המדיניות הכלכלית של ממשלת המנדט ראו ביחידה 2 (2.3.4.3), וכן ראו שם על יכולת הקליטה הכלכלית כעקרון המנחה את מדיניות ההגירה המנדטורית. וראו גם:

Barbara J. Smith, *The Roots of Separatism in Palestine*

ארץ־ישראל¹⁹, אלא על שני משקים לאומיים נפרדים שהתקיימו באותה מסגרת מדינית־ניאוגרפית. אפשר להרחיב מסקנה זו ולחזק דברים שכבר אמרנו: בארץ־ישראל התקיימו זו בצד זו שתי חברות נפרדות כמעט לחלוטין.

עיקר הקשר בין תושבי ארץ־ישראל הערבים והיהודים היה במישור הפוליטי. זה היה קשר של תחרות ומאבק, שהתנהל בחלקו בתיווכם של הבריטים ולבש לא אחת אופי אלים. הפן הפוליטי של קיומה של אוכלוסייה ערבית בארץ־ישראל הוא אכן חלק בלתי נפרד מתולדות היישוב, והוא יידון בקורס בהרחבה, לרבות ההשפעה שהיתה לסכסוך, האלים לעתים, על אופיו של היישוב.

■ בשנים האחרונות ראו אור לא מעט פרסומים המערערים על תזות מרכזיות בחקר תולדות היישוב היהודי בתקופת המנדט. נציג אותם ונדון בהם בפרק 1.5.

1.1.2 היישוב היהודי בארץ־ישראל שמחוצה לו

בראשית דברינו אמרנו שהתיבה "היישוב" היא קיצור השם "היישוב היהודי בארץ־ישראל", ואין בה משום הבעת דעתנו באשר לחלקם של הלא־יהודים בהיסטוריה של ארץ־ישראל. עתה עלינו להידרש להגדרה "היישוב היהודי בארץ־ישראל" בתקופת המנדט, ולהבהיר שהיא אינה חלה על כלל האוכלוסייה היהודית בארץ, אלא רק על אותו ציבור ששאף לתקומה לאומית־מדינית של העם היהודי בארץ־ישראל. הביטויים המעשיים להשתייכות אל "היישוב" היו השתתפות בחיים הפוליטיים שלו, על מוסדותיו, קבלת מרותה של ההנהגה הנבחרת ולקיחת חלק בהוויה התרבותית שלו שבמרכזה השפה העברית. אפשר לומר שאמת־המידה להשתייכות ל"יישוב" היתה ההשתתפות בתהליך הגלום בשם הקורס – התפתחותו של היישוב מבית לאומי למדינה בדרך.

היותו של היישוב חברה בעלת הוויה תרבותית משלה, שבמרכזה השפה העברית, מסבה את תשומת הלב לשאלת שם התואר היאה לו: האם אין התיבה "העברי" הולמת יותר מאשר "היהודי"? שם התואר "עברי" להטיותיו ליווה לא רק שמות עצם הקשורים לשפה ולתרבות (הגימנסיה העברית הרצליה, האוניברסיטה העברית בירושלים ועוד) אלא גם גופים כמו הגדודים העבריים, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל, וכן נעשה בו שימוש בקריאות הפונות אל הנוער העברי ובסיסמאות נוסח "עברי דבר עברית!". אכן, התיבה "עברי" היא שם התואר המתאים ביותר ליישוב כהגדרתו בקורס זה, אולם בחרנו בכל זאת לכנותו "היהודי" משום שזה המונח שהשתרש במחקר ובציבור, והוא זה המקובל והמוכר כיום.

19 ראו: י' מצר, ע' קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ־ישראל, עמ' 172. לאחר שהושלמה כתיבת יחידה זו יצא לאור הספר (שימו לב לשמו) *The divided economy of Mandatory Palestine* מאת י' מצר.

שתי קבוצות של יהודים היו מחוץ ל"יישוב" – החרדים והקומוניסטים. החרדים (ויש המכנים אותם "היישוב הישן האשכנזי"²⁰) ניהלו אורח חיים מתבדל, שהתבטא בארבעה מישורים:²¹ המישור החברתי – הימנעות מכל מגע חברתי עם בני הקהילה היהודית החילונית; המישור הארגוני-ציבורי – איסור על השתתפות במסגרות הקהילתיות של היישוב; המישור התרבותי-ערכי – שלילת התכנים התרבותיים-חילוניים של החברה המודרנית ושלילה מוחלטת של לימוד תכני התרבות החילונית במסגרת מוסדות החינוך; המישור הסמלי – התנגדות לשימוש בשפה העברית, בדגל ובהמנון הציוניים, והימנעות מהשתתפות בעצרות ובשביתות מחאה של היישוב.

הקומוניסטים היו מחוץ לקונסנסוס הציוני. הזדהותם לא היתה לאומית אלא מעמדית, מפלגתם היתה דו-לאומית – יהודית-ערבית, קצתם נמנעו מלדבר עברית והעדיפו על פניה את היידיש, והם רחקו מהחיים הפוליטיים של היישוב ולא השתתפו במוסדות הלאומיים.²²

בשנת 1935 חל פילוג בתנועה הציונית: המפלגה הרוויזיוניסטית²³ פרשה מן ההסתדרות הציונית,²⁴ והקימה את ההסתדרות הציונית החדשה. מאז נעשה רווח עוד צמד מונחים מניגדים זה לזה – "היישוב המאורגן" ו"הפורשים".

□ על-פי אמות-המידה שהצגנו, האם כלולים הרוויזיוניסטים במסגרת היישוב לאחר 1935?

כדי לחדד את התשובה, נשווה בין הקומוניסטים והחרדים מצד אחד, לבין הרוויזיוניסטים מהצד האחר, מבחינת תחולתו של המונח "היישוב" עליהם.

הקו שהפריד בין היישוב המאורגן לרוויזיוניסטים לא היה עבה ושזור חוטים רבים כל-כך כקו שהפריד בין היישוב לבין החרדים או הקומוניסטים. השאיפה הבסיסית של הציונות – עצמאות יהודית בארץ-ישראל – היתה משותפת לרוויזיוניסטים וליישוב המאורגן, וגם לאחר פרישתם הוסיפו הרוויזיוניסטים לקחת חלק בהוויה התרבותית של היישוב. המחלוקת בין הצידים נסבה על שאלת המרות: הפורשים לא הכירו

20 היישוב הישן: ביטוי שהיה במקורו בעל מובן כרונולוגי – הציבור היהודי שהיה בארץ-ישראל בתקופה שקדמה לעליות הציוניות (שהחלו ב־1882) והיה ברובו חרדי ("אשכנזי"). עם הזמן קיבל הביטוי משמעות ערכית, וחל גם על יהודים שעלו בתקופה מאוחרת יותר והצטרפו אל הציבור החרדי ("אשכנזי").

21 ראו בספרו של מ' פרידמן, *חברה ודת*. האמור כאן מבוסס על עמודים 129–130.

22 המחקר המקיף ביותר על תולדות הקומוניסטים בארץ-ישראל הוא ספרו של ש' דותן, *אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל*.

23 על המפלגה הרוויזיוניסטית ראו ביחידה 3, סעיף 3.2.5. על סיבות הפרישה של הרוויזיוניסטים והשלכותיה ראו ביחידה 9.

24 ההסתדרות הציונית היא ארגון בין-לאומי של יהודים, שנוסד בשנת 1897 במטרה להקים מדינה יהודית בארץ-ישראל. וראו דיון מפורט ביחידה 3.

במרותה של ההנהגה הנבחרת של היישוב (ושל התנועה הציונית) והקימו מוסדות נפרדים בתחומי חיים רבים.

זאת ועוד, לחרדים ולקומוניסטים כמעט לא היתה השפעה על תולדות היישוב. הם לא הציבו ליישוב אתגר של ממש ולא הציעו לו ערוץ פעולה חלופי. הרוויזיוניסטים, לעומת זאת, המשיכו להשפיע על תולדות היישוב (אפילו בהגדרתו המצמצמת, "היישוב המאורגן") גם לאחר פרישתם. ראשית, הם מעולם לא ניתקו עצמם כליל מן התלות ביישוב המאורגן (למשל, בתחום החינוך), ושנית, קיומם הנפרד הציב אתגר בפני היישוב המאורגן והנהגתו, וההתמודדות עם הפרישה ותוצאותיה היתה גורם מעצב חשוב בתולדות היישוב.

1.1.3 היישוב והעם היהודי בגולה

בין שתי מלחמות העולם היה היישוב רק חלק זעיר מן העם היהודי כולו. בראשית המאה ה-20 היה מספר היהודים בארץ-ישראל כ-78 אלף, מבין כ-10.6 מיליון יהודי העולם, שהם 0.73 אחוז. בסוף מלחמת העולם הראשונה ירד שיעורם ל-0.43 אחוז (כ-56 אלף מבין כ-13 מיליון). ערב מלחמת העולם השנייה היה שיעורם 2.84 אחוזים: כ-475 אלף מבין כ-16.7 מיליון.²⁵

הגורם העיקרי לגידולו של היישוב בתקופת המנדט היה העלייה.²⁶ בשל ממדיה הגדולים (במספרים מוחלטים ויחסיים) הטביעה העלייה את חותמה על כל תחומי החיים של היישוב. לכן, לימוד תולדות היישוב לא יהיה שלם בלא הכרת תהליך ההגירה היהודית על כל מרכיביו: הגורמים שדחפו את היהודים לעזוב את ארצותיהם, החלופות שעמדו לפנייהם בבחירת יעדי ההגירה, גורמי המשיכה של ארץ-ישראל ותהליך קליטתם של העולים.²⁷

היישוב כחברת מהגרים, שרוב אנשיה זה מקרוב באו, היה קשור בנימים רבות אל העם היהודי בגולה.²⁸ רבים השאירו מאחוריהם קרובי משפחה. צעירים שבאו במסגרות תנועתיות חשו כלפי חבריהם שנשארו בגולה אחווה רבה, כמעט משפחתית. לאמיתות

25 הנתונים על-פי: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 13, pp. 889-892.

26 "עלייה" היא המלה העברית להגדרת הגירה של יהודים לארץ-ישראל, והיא מובאת בקורס זה על-פי הכלל של שימוש במונחים השגורים בחברה נשואת הדיון ובשפת הכתיבה של החיבור. הערה זו נועדה להבהיר, שאף כי "עלייה" היא מלה עמוסת התייחסות ערכית בעלת שורשים דתיים טרום-ציוניים, וקיבלה משמעויות נוספות בשלהי המאה ה-19, השימוש בה בקורס הוא נטול מטען אידיאולוגי אלא נובע משיקולים דיסציפלינריים. על-פי אותו כלל, בהצגת העמדה של הערבים או של הבריטים יובא המונח האוניברסלי "הגירה".

27 ראו דיון בשאלת ההגירה ביחידה 4.

28 גם המונח "גולה" הוא טעון, ויש המעדיפים את הביטוי "תפוצות".

של דבר, זיקתם של גופים ארץ-ישראליים (מפלגות, תנועות קיבוציות) אל הארגונים שהיו קשורים בהם בגולה (מפלגות, תנועות נוער) היתה עמוקה מזיקתם לקבוצות אחרות ביישוב עצמו. הקשר של היישוב עם העם היהודי בגולה היה מוסכמה כמעט אוניברסלית.²⁹

מובן אפוא שאין ללמוד את תולדות היישוב במנותק מקורות היהודים בעולם. אך בקורס שלפנינו נסתפק בבדיקת ההשפעה שהיתה למצב היהודים בארצות מושבם על ממדי העלייה ועל נכונותם של יהודים, גם מי שלא התיישבו בה, להשקיע בארץ-ישראל את כספם. במלים אחרות, לענייננו, העם היהודי בגולה הוא גורם חיצוני והדיון בו נעשה רק כמידת השפעתו הישירה על התפתחות היישוב. "ההצטרפות הממשית" של היהודים ליחידת הניתוח בקורס זה – היישוב היהודי – נעשתה על רציפי הנמלים ביפו, בחיפה או בתל-אביב או לאחר כניסתם הבלתי-לגאלית לתחומי הארץ, בדרך הים או היבשה, מתוך כוונה להצטרף אל "הבית הלאומי".

הצגת היישוב כמובחן מן העם היהודי בגולה היא גם פועל יוצא של מצב המחקר: הקשרים וההשפעה ההדדית בין היישוב לבין החברה היהודית בגולה טרם נחקרו במלואם, ואין אנו יכולים לדון בקווי הדמיון והשוני בין שתי החברות באופן שיטתי ומעמיק. ברור שהמעבר לארץ-ישראל חולל שינוי של ממש בהרגשתו הלאומית של היהודי, שמרגע שדרכה כף רגלו על אדמת ארץ-ישראל חדל לחוש עצמו כמיעוט, אף שלא היה לכך בסיס דמוגרפי. עם זאת, המלאכה לפני החוקרים עדיין רבה: לבדוק את אופיו ועומקו של השינוי הכלכלי, החברתי והתרבותי שחוללה העלייה במהגר היחיד, להשוות את החברה היהודית בתפוצות עם החברה שהלכה והתהוותה בארץ-ישראל, ולבחון את היסודות של רציפות ותמורה בין שתי החברות.

בעניין זה נדרשת עוד הבהרה: בהיסטוריוגרפיה היהודית קיים זרם המדגיש, מתוך תפיסה אידיאולוגית ציונית, את מרכזיותה של ארץ-ישראל בתולדות העם היהודי. אנשי האסכולה הזאת, ובראשם ב"צ דינור, העמידו במוקד מחקריהם את היישוב היהודי בארץ-ישראל, את השפעתו על היהדות כולה ואת זיקתם של יהודי התפוצות לארץ.³⁰ הקורס הזה אינו שותף למגמה זו, אלא רואה ביישוב ישות הראויה למחקר וללימוד בזכות עצמה, ואינו נוקט כל עמדה במה שנוגע לחשיבותו של היישוב – או לחשיבותו של כל קיבוץ יהודי אחר – בתולדות העם בין שתי מלחמות העולם.

29 יצאו מכלל זה ה"כנענים", שדגלו בשלילת הקשר והרציפות ההיסטורית בין היישוב לגולה ושאוּפו להשתלב במרחב השמי. מבחינה מספרית היו הכנענים מיעוט מבוטל, המלמד על הכלל, אולם לפעילותם הציבורית והספרותית היה הד רב. ראו: י' שביט, מעברי עד כנעני, ובייחוד עמ' 114–117; וכן הקורס של האוניברסיטה הפתוחה: "הקבוצה הכנענית: בין אידיאולוגיה וספרות".

30 על המגמות בהיסטוריוגרפיה של היישוב נדון בפרק 1.5.

1.1.4 היישוב וההסתדרות הציונית

להסתדרות הציונית היה מעמד מיוחד בארץ-ישראל המנדטורית. בכתב המנדט היא הוכרה בתור הגוף המייצג את העם היהודי בכל ענייני ארץ-ישראל,³¹ ובריטניה, שליטת הארץ, הפקידה בידיה סמכויות חלקיות, בעיקר בתחום העלייה. עובדות אלה – מעמדה הבין-לאומי של ההסתדרות הציונית וסמכויותיה בענייני העלייה – נתנו בידיה כוח, שהתחזק עוד יותר בזכות שליטתה על התקציב הציוני.

לאמיתו של דבר, הונהג היישוב בידי מוסדות ואישים שההסתדרות הציונית בחרה (ונדון בכך ביחידה 3). ואולם ההסתדרות הציונית היתה גוף מסועף ורוב חבריה חיו בגולה, ואף כי בניין הבית הלאומי עמד במרכז פעילותה, היא פעלה גם בתחומים אחרים (שאינם נוגעים לענייננו).³²

לפיכך, עלינו למתוח קו מפריד בין תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, שהן נושא הקורס שלנו, לבין הציונות, על גילוייה האידאולוגיים ומוסדותיה – שנעסוק בה רק בהקשרים הנוגעים ישירות לתולדות היישוב. במלים אחרות, אין זה קורס בתולדות הציונות. נדון במבנה הארגוני של התנועה הציונית ובמדיניותה בענייני תקציב, עלייה, התיישבות, ותחומים אחרים הקשורים להתפתחות היישוב, אך לא נעסוק בתולדות הציונות כארגון. שונה הדבר במה שנוגע לרעיון הציוני, שהיה המכנה המשותף שליכד את כל הגורמים המרכיבים את "היישוב" והבסיס להגדרת מטרותיו. לכן, הרעיון הציוני על גווניו יהיה חלק בלתי-נפרד מן הדיון שלנו. נדון גם בהשפעתה של האידאולוגיה על עיצוב המדיניות הציונית, ובהשפעת שתיהן – האידאולוגיה והמדיניות – על המציאות בארץ-ישראל וביישוב.

נסכם ונאמר: המעגל הפנימי של דיוננו הוא היישוב היהודי בארץ-ישראל בין שתי מלחמות העולם. הגורמים האחרים שהשפיעו על התפתחותו – ערביי ארץ-ישראל, יהודי ארץ-ישראל שמחוץ ל"יישוב", העם היהודי והתנועה הציונית, וההתרחשויות בזירה האזורית והעולמית – כל אלה הם מעגלים חיצוניים שנדון בהם רק במידה שהם נוגעים ישירות להתפתחות היישוב בתקופה שאנו דנים בה, השנים 1917–1939.

31 דיון מפורט בסוגיה זו ראו ביחידה 2.

32 פעילות זו מכונה "עבודת ההווה", והיא כללה מאבק למען זכויות היהודים בגולה ופעילות חינוכית-תרבותית ברוח ציונית בקהילות.

המסגרת הטריטוריאלית: ארץ-ישראל

1.2

מהבחינה הטריטוריאלית, תחום הדיון שלנו לגבולותיה של ארץ-ישראל – יצור מדיני חדש שנולד רק לאחר מלחמת העולם הראשונה. עד אז חל המושג "ארץ-ישראל" על חבל ארץ שנקבע בתודעה העולמית כמולדתו הלאומית של עם ישראל וכארץ הקודש. גבולותיה של ארץ-ישראל עברו שינויים במרוצת הדורות, ומעולם, עד שהותוו גבולותיה של ארץ-ישראל המנדטורית בראשית שנות העשרים, לא היתה ההגדרה הטריטוריאלית של ארץ-ישראל חד-משמעית.

-
- להמחשת אי-הבהירות בהגדרתה של "ארץ-ישראל" עד 1922 בדקו:
- א. את ההגדרה "ארץ-ישראל", או "Palestine", בשתי אנציקלופדיות, האחת בעברית (למשל, *האנציקלופדיה העברית*) והאחרת באנגלית (אך לא *Encyclopaedia Judaica*, המתבססת, במידה רבה, על האנציקלופדיה העברית).
- ב. את ההגדרות ב-"*Encyclopaedia Britannica*" וב-"*Encyclopaedia Judaica*" – במה הן נבדלות זו מזו?
-

יתר על כן, מאז המאה הרביעית לא שימשו המונח "ארץ-ישראל" ותרגומיו, שנגזרו מן השם "פלשת", אפילו להגדרת יחידה מינהלית בפני עצמה. במרוצת התקופה הביזנטית (135–634) נחלק השטח שמשני עברי הירדן לשלוש פרובינציות, שכונו פלסטינה הראשונה (*Palestine Prima*), פלסטינה השנייה (*Secunda*), פלסטינה השלישית (*Tertia*). לאחר הכיבוש המוסלמי, במאה השביעית, הוחל השם הערבי "פלסטיין" רק על אחת הפרובינציות האלה, ואילו השטחים האחרים נכללו חלקם בפרובינציה (ג'נד – בערבית) אֶדֶן (ירדן) וחלקם בג'נד דַּמֶּשֶׁק (דמשק). כשחזרו המוסלמים לשלוט באזור לאחר התקופה הצלבנית (1099–1291) נעלם השם פלסטיין כליל. ערב כיבושה בידי הבריטים נחלקה הארץ בין הפלכים (פלך – ולאית) בירות ודמשק, ובמרכזה השתרע מחוז ירושלים (מתצַרְפֶּלֶךְ אֶל־קֶדֶס), שהיה יחידה מינהלית בפני עצמה.

במסגרת הסדרי השלום שלאחר מלחמת העולם הראשונה הותוו מחדש הגבולות של האזור שהיה עד אז חלק מן האימפריה העות'מאנית. כך נולד, בשנת 1922, יצור מדיני

חדש ושמו ארץ-ישראל.¹ החידוש העיקרי בגבולותיה של ארץ-ישראל המנדטורית היה בכך שנהר הירדן, שעד אז חיבר בין שני חלקיה של ארץ-ישראל, נעשה לגבולה המזרחי והפריד בינה לבין עבר-הירדן (Trans-Jordan).

שליטי הארץ החדשים נדרשו לתת את דעתם גם על שמה בכל אחת מהשפות הרשמיות שהונהגו בה. במה שנוגע לשמה באנגלית, Palestine, ובערבית, פלסטין, לא היו חילוקי דעות.² ואולם בעברית היה השם הרשמי **פלשתינה** (א"י), שנקבע כפשרה בין דרישתם של הציונים לקרוא לה "ארץ-ישראל" לבין התנגדותם של הערבים והבריטים לשם הזה. המאבק הדתי, שהתפתח לאחר מכן גם למאבק לאומי על חבל ארץ זה, עשו גם את שמה של הארץ לנושא טעון, והשימוש בשם זה או אחר מלמד, לעתים קרובות, על עמדתו של הדובר.

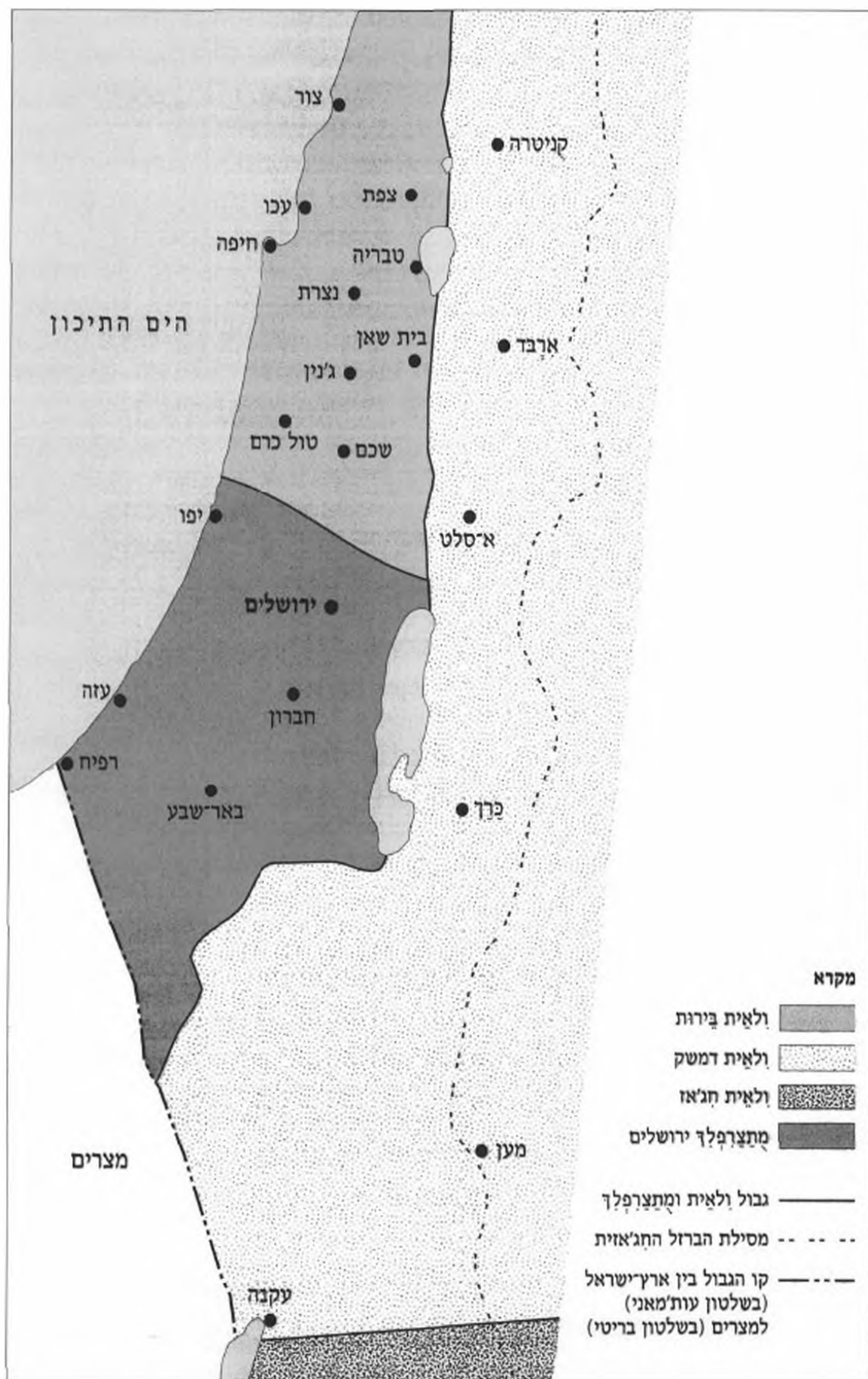
לדוגמה: בהמשך היחידה אנו מצטטים מספרה של תמר גוז'נסקי **התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה**.³ השם "פלשתינה", על הטייתו השוונות, משמש את המחברת בדברה הן על "הקולוניזציה הציונית בפלשתינה" והן על תולדות העם הערבי "הפלשתינאי". היא מנמקת את השימוש בשם פלשתינה בכך, שזה היה שמה של אותה כבדת ארץ בימי שלטון הבריטים.

■ עיינו במובאות מספרה של גוז'נסקי בפרק 1.5. האם הן תורמות להבנת החלטתה לכנות את כבדת הארץ שבה היא דנה בשם "פלשתינה"?

ודוגמה מן העבר האחר: כותרת המשנה באנגלית של כתב-העת שלם היא *Studies in the History of the Jews in Eretz-Israel*, ושל כתב העת קתדרה: *Eretz-Israel and its Yishuv* (ההדגשה שלנו, וראו איור בעמוד 32). בכך משתלבים כתבי העת האלה במגמה המוצאת ביטוי גם בספרים ובמאמרים בשפה האנגלית העוסקים בארץ-ישראל (ובייחוד בתולדות היהודים בה), והמביאים את שמה של הארץ בתעתיק האנגלי של שמה העברי. לתופעה זו אין אח ורע בחקר ההיסטוריה. חוקרים גרמנים, למשל, לא היו מעלים בדעתם לכתוב ספר באנגלית על תולדות יהודי גרמניה שכותרתו *Studies in the History of the Jews in Deutschland* – אלא *Germany*.⁴

השימוש בשמה העברי של הארץ כששפת הכתיבה היא לועזית נובע מנטיות פוליטיות, וכמוהו השימוש בשם "פלשתינה" בחיבור ששפתו עברית. ומעיר על כך ברנאי בספרו **היסטוריוגרפיה ולאומיות**:⁵

- 1 את תהליך התוויית הגבולות נפרט ביחידה 2, ושם גם נציג מפות.
- 2 וראו בעניין זה: ב' לואיס, "פלסטינה – היסטוריה וגיאוגרפיה של שם".
- 3 ראו להלן, פרק 1.5.
- 4 עמד על כך ההיסטוריון א' כרמל, והדברים מובאים כאן על-פי: י' ברנאי, **היסטוריוגרפיה ולאומיות**, עמ' 87.
- 5 שם, שם.



מפה 1: החלוקה המינהלית של ארץ-ישראל העות'מאנית ערב מלחמת העולם הראשונה

[...] אין להתעלם [...] מהזיקה שבין ההיסטוריוגרפיה לבין הפוליטיקה. נראה, כי השתרשות השם "ארץ-ישראל" גם במחקרים לועזיים מאותות הזמן ומן ההשפעה הפוליטית היא. הרי גם השם: "מדינת ישראל", שהוא שמה הרשמי של המדינה, שניתן לה בעת הקמתה, זוכה בשנים האחרונות לשימוש פוּחַת והולך, ובמקומו יותר ויותר משתמשים פוליטיקאים ואזרחים מן השורה רבים בשם "ארץ-ישראל", מתוך עמדה פוליטית ואידאולוגית ברורה.

בקורס שלנו נכתוב, בדרך-כלל, "ארץ-ישראל", שכן הקורס כתוב עברית ודן ביישוב היהודי. על-פי אותו ההגיון, נכתוב "פלסטיין" כשנדון בתנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, או כשנביא דברים מפי אנשיה, ו"פלשתינה (א"י)", כשמה הרשמי בתקופת המנדט הבריטי, כשנצטט מתוך מסמכים בריטיים.



Library of the History of the Yishuv in Eretz-Israel

SHALEM

Studies in the History of the Jews in Eretz-Israel

איור 8: הכותרות באנגלית של כתבי-העת קתדרה ושלם, שבהן מובא התעתיק באנגלית (Eretz-Israel) של השם העברי של הארץ. ראו גם לעיל איור 2.

המסגרת הכרונולוגית: בין מלחמות העולם

חלוקת ההיסטוריה האנושית לתקופות היא מעשה ידי ההיסטוריונים, ותפקידה, בראש ובראשונה, לשמש כלי עבודה בידי חוקר ההיסטוריה.¹ ואולם ההחלטה כיצד לחלק את תולדות האנושות, או את תולדותיה של חברה, לתקופות ולתקופות משנה, אינה רק עניין טכני, אלא יוצאת מתוך נקודת מוצא איזושהי – תחומית (למשל: מדינית, חברתית או כלכלית) או רעיונית (למשל: מטריאליסטית או דתית).

את תולדות ארץ-ישראל נהוג לחלק לתקופות על-פי השליטים הרבים שהתחלפו בתקופות באזור. וכך, אם להזכיר את הבולטות שבהן, מדברים על ארץ-ישראל בתקופה היוונית, הרומית, הביזנטית, המוסלמית, הצלבנית, האויזבית, הממלוכית, העות'מאנית והבריטית. לא אחת נחלקות התקופות לתקופות משנה, על-פי אמות-מידה שונות. להדגמת האפשרויות לחלוקה שונה של תקופה נביא דברים שכתב יעקב שביט על תולדות היישוב בשנים 1882–1917 (ובתוך כך נלמד גם על אופיו של היישוב ערב תקופת המנדט):²

תקופת השנים שבין 1882 למלחמת-העולם הראשונה נחלקה בדרך-כלל בהיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב לשתי תקופות משנה: תקופת העלייה הראשונה (1882–1903) ותקופת העלייה השנייה (1904–1914). חלוקה זו באה כדי להבליט את האופי השונה שהיה לשתי קבוצות העילית בשתי העליות הללו: מצד אחד המתיישבים במושבות ומצד שני העלייה העוברת של פועלים-חלוצים. הראשונה ראתה בהון הפרטי ובדפוסי הבעלות הפרטית על הקרקע את הצורה

1 החלוקה המקובלת ביותר של תולדות האנושות, או התרבות האנושית, היא לשלוש תקופות עיקריות: העת העתיקה, ימי הביניים והעת החדשה. בשנים האחרונות נוספה תקופה רביעית – העת החדשה, או ההיסטוריה בת-זמננו (Contemporary History).

2 י' שביט, "היישוב החדש (1882–1917): המסגרת ההיסטורית וקווי היסוד", בתוך: י' בן-אריה וי' ברטל (עורכים), **שלהי התקופה העות'מאנית**, עמ' 257–258.

ההתיישבותית העדיפה; השנייה טענה לבכורתו של מעמד הפועלים ולעדיפות ההתיישבות השיתופית. המאבק העז שניטש בין איכרי המושבות ובין הפועלים המאורגנים החריף במרוצת התקופה את הקיטוב בין תדמיותיהן של שתי העליות הללו, אך למעשה, ובמסגרת התקופה הנדונה, היו הפועלים בעלי ההכרה הלאומית-חברתית מיעוט מבחינת מספרם, והשפעותיהם על מגמות ההתיישבות היו מצומצמות יחסית. משמעותה ההיסטורית של מגמה זו נתגלתה רק בשנים שיבואו. למעשה היו רוב העולים במשך כל התקופה הזאת מבני המעמד הבינוני הנמוך – סוחרים קטנים, רוכלים, בעלי-מלאכה ובעלי מקצועות חופשיים מזה, וחסרי מקצוע ודלת העם חסרת רכוש מזה. חלקם הגיעו ארצה בקבוצות מאורגנות ועם יעד ברור, רובם הגיעו לבדם, ללא יעד ברור וללא הכוונה או סיוע. דרכי קליטתם של שני סוגים אלה היו שונות בתכלית: הקבוצות שהתארגנו עוד בארצות המוצא שלהן התיישבו ב"קולוניות", הן המושבות, ואילו הבודדים, שהיו כאמור הרוב, התיישבו בדרך-כלל בעיר.

נראה אפוא שחלוקת פרק ומן זה לתקופות אינה צריכה להיעשות לפי אופי קבוצות העילית שבשני המחנות. תאריכי המפנה בתוך התקופה הם שנת 1900, שבה הועברה הנהלת המושבות מידי הברון רוטשילד לידי יק"א,^[3] ושנת 1908, שבה נוסד ביפו "המשרד הארצישראלי" של ההסתדרות הציונית. השפעה רבה על התפתחות היישוב היתה למאורעות הפוליטיים שהתחוללו באימפריה העות'מאנית, ובראשם מהפיכת "התורכים הצעירים" ב-1908 ותהפוכות השלטון באיסתנבול אחרי-כן, לחוקי ההגירה וההתיישבות העות'מאניים, לתנודות של הגאות והשפל בכלכלה הארץ-ישראלית ולמאורעות הגדולים בתולדות עם ישראל והתנועה הציונית: "סופות בנגב", פרעות קישינב, הקונגרס הציוני הראשון בבזל ב-1897 ו"פולמוס אוגנדה" בשנים 1903–1904, שסיומו שילב שילוב סופי את רעיון הריכוז הטריטוריאלי עם רעיון התחייה הלאומית בארץ-ישראל.

■ איזה מעגל ממעגלי ההשפעה על תולדות היישוב שהצגנו בפרק 1.1 אינו מוזכר בקטע זה כלל?

מלחמת העולם הראשונה (1914–1918) חוללה מפנה בתולדות העולם והארץ, והיא מסמנת את המעבר מן המאה ה-19 אל המאה ה-20. בתולדות היישוב נכללת המלחמה בתקופה העות'מאנית, או מוצגת כפרק ביניים העומד בפני עצמו. כך או כך, על הכל מוסכם שבתום המלחמה נפתח פרק חדש בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, ובנקודת זמן זו מתחיל הדיון שלנו.

3 יק"א – Jewish Colonization Association – החברה להתיישבות יהודים, מייסודו של הברון הירש.

1.3.1 תום מלחמת העולם הראשונה כנקודת ההתחלה

בשנה האחרונה של מלחמת העולם הראשונה נכבשה ארץ־ישראל בידי הצבא הבריטי, ובמסגרת ההסדרים שנעשו בסיום המלחמה (שנפרטם ביחידה 2) נמסרה הארץ לבריטניה לפקדון. בכך היתה ארץ־ישראל מפרובינציה שכוחה בשוליה של אימפריה שוקעת לחלק מהאימפריה הגדולה והחזקה ביותר באותם ימים. את השלטון העות'מאני המסואב והאדיש לגורל נתיניו, שבשנות המלחמה נהג אף בעריצות, החליף שלטון מודרני, יעיל, בעל מסורת של מינהל מתוקן, שהתערב כמעט בכל תחומי החיים, ושפעולותיו למען פיתוח הארץ – אמנם למען האינטרסים שלו – תרמו לרווחת תושביה.



איור 9: כניסתו של חיל המשלוח המצרי בפיקודו של הגנרל אלנבי לירושלים ב־11 בדצמבר 1917, מסמלת את ראשית השלטון הבריטי בארץ־ישראל.

מנקודת ראותם של היהודים, הוחלף שלטון העוין את ההתיישבות היהודית, ובייחוד את ההתיישבות בעלת הגוון הציוני, בשלטון שראה "בעין יפה הקמתו של בית לאומי יהודי בארץ-ישראל", כפי שנאמר בהצהרת בלפור. בשני האירועים שהתרחשו בשלהי 1917 בסמוך זה לזה – פרסום הצהרת בלפור (2 בנובמבר) וכיבוש ירושלים בידי



איוור 10: האירועים המדיניים והצבאיים שהתחוללו בשלהי מלחמת העולם הראשונה ובעקבותיה עוררו בקרב יהודים בארץ ובעולם תקוות רמות לגבי עתידה של ארץ-ישראל וסיכויי ההגשמה של שאיפותיהם הלאומיות. השמחה והתרוממות הנפש, שגבלו בתחושה ש"הנה הנה מגיעים ימות המשיח, קיבלו ביטוי באופנים שונים. למשל, מיד עם היוודע דבר הצהרת בלפור הודפס בירושלים נוסח עברי (לא רשמי) שלה על גבי גלויה מאוירת על רקע נופים ארץ-ישראליים. הגלויה (המופיעה במלואה ביחידה 2, איוור 1), משולבת בחלקה בתחתית גלוית הברכה המובאת כאן. גלויה זו הודפסה והופצה בעקבות ועידת סן-רמו, שנערכה באפריל 1920 בהשתתפות ראשי הממשלות של בריטניה, צרפת, איטליה ויוון ונציגי יפן ובלגיה, ובה הוחלט למסור לבריטניה את המנדט על ארץ-ישראל כולה, לכלול בכתב המנדט את הצהרת בלפור ולהטיל על בריטניה את האחריות להגשמת ההצהרה (וראו יחידה 2, במיוחד סעיף 2.3.3). כשם שאצל היהודים הגבירו החלטות אלה את התקווה כך הן הגבירו את החששות של הערבים. להלן נוסח הדברים המובאים בחלק העליון של הגלויה:

הודעה רשמית בירושלים על החלטת סן-רמו.

ביום רביעי, 28 באפריל 1920, י. אייר תר"פ, הוזמנו להר הצופים אל המנהל הראשי של שטח האויב הנכבש (ורום) באי כח כל העדות בירושלים: המסלמים, הנוצרים והיהודים. הגנרל בולס הקריא לפנייהם את החלטת 51 המדינות בסן רימו המכירות בזכותו של עם היהודי על ארץ ישראל, הקריא את הצהרת בלפור מיום 2 נובמבר 1917 בתרגום לערבית ועברית. מהיהודים הוזמנו: מ. אוסישקין יו"ר ועד הצירים, הרבנים א. קוק ונסים אלישר, מר מיוחס יו"ר ועד העיר ירושלים, הד"ר י. לוי מנהל אפ"ק, נציג המסחר וי. בן-דב נציג המלאכה.

הבריטים (9 בדצמבר) – ראו יהודים בארץ ובעולם פעמי משיח, שעוררו בהם תקוות לאתחלתא דגאולה.

יתר על כן, מלחמת העולם הראשונה וההסדרים המדיניים שנעשו בעקבותיה הולידו, כזכור, את הישות המדינית ששמה "ארץ-ישראל", ולפניהם אפוא נימוק נוסף לציון סוף מלחמת העולם הראשונה כנקודת ההתחלה של תקופה חדשה בתולדות הארץ בכלל והיישוב היהודי בפרט – הלוא היא תקופת המנדט הבריטי. למען הדיוק נאמר שהמנדט הבריטי על ארץ-ישראל החל רשמית רק בשנת 1922, אך בדרך-כלל נהוג למנות את כל פרק הזמן שבין סוף 1917 ל-14 במאי 1948 כתקופת המנדט הבריטי, וכך נעשה גם אנו.

1.3.2 חלוקת תולדות היישוב בתקופת המנדט לתקופות משנה

בסעיף זה נציג הצעות שונות לחלוקת תולדות היישוב בתקופת המנדט לתקופות משנה, ובתוך כך נכיר כמה מן הספרים והמחקרים הבסיסיים ללימוד התקופה.

- קראו במקראה את המאמר של נחום גרוס, "הערה לעניין חלוקתן לתקופות של תולדות היישוב בתקופת המנדט", ואת מאמרו של שלום רייכמן, "פריודיזציה התיישבותית בתקופת היישוב והמדינה", והשיבו:
- א. מהי נקודת המוצא של החלוקה המסורתית של תולדות היישוב על-פי העליות?
- ב. מהן חולשותיה של חלוקה זו?
- ג. שני המחברים מציעים חלוקה דומה של תקופת המנדט לתקופות משנה. מהי?
- ד. מהי נקודת המוצא של כל אחד מהמחברים?
- ה. מהי החלוקה המקובלת במחקרים שנקודת המוצא שלהם היא השפעתם של אירועים חיצוניים על תולדות היישוב? (ראו במאמרי של רייכמן).

במחקרים העוסקים בהיסטוריה המדינית של היישוב מקובל לחלק את תקופת המנדט לשלוש תקופות משנה: שנות העשרים – מראשית המנדט עד מאורעות 1929; שנות השלושים – מראשית העשור עד פרוץ מלחמת העולם השנייה; שנות הארבעים – ממלחמת העולם השנייה עד הקמת מדינת ישראל (או עד החלטת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 על חלוקת הארץ והקמת שתי מדינות בשטחה). חלוקה זו לתקופות נקבעה בפעם הראשונה בספר *Palestine: A Study of Jewish, Arab and British Policies*, שראה אור בארצות-הברית בשנת 1947 והמשמש עד היום אחד המקורות החשובים ללימוד תולדותיה של ארץ-ישראל, על כל יושביה, בתקופת המנדט. ויש גם הצעות אחרות לפריודיזציה (תיקוף) שהבולטת בהן היא ציון פרוץ המרד הערבי בשנת 1936 כמסמן את תחילתה של תקופה חדשה.⁴

4 על-פי זאת נכתב ספרו של י' הור, במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936–1948.

נבדוק את חלוקת תקופת המנדט לתקופות משנה בספרים אחדים, לפי סדר הופעתם: בחלקו הראשון של הספר **היישוב בימי הבית הלאומי 1917-1948**, "יהודים, ערבים ובריטים בתקופת המנדט"⁵, מחולקת תקופת המנדט לשניים – מהצהרת בלפור עד מאורעות תרצ"ו (1936), וממאורעות תרצ"ו עד מלחמת הקוממיות (ולמעשה – עד הקמת מדינת ישראל, 1948).

■ שימו לב: נושא הספר הוא היישוב, והביטויים שהעורך משתמש בהם משקפים זאת: "מאורעות תרצ"ו", ולא המרד הערבי, ו"מלחמת הקוממיות", שהיא מושג ציוני-ישראלי מובהק.

בספר **המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947)**⁶ נחלק הפרק "המאבק המדיני והלאומי על ארץ-ישראל, 1917-1947" לשתי תקופות משנה – מכיבוש הארץ בידי הבריטים עד מלחמת העולם השנייה (1917-1939), וממלחמת העולם השנייה עד החלטת החלוקה (1939-1947). גם יוסף גורני בספרו **השאלה הערבית והבעיה היהודית** מחלק את שנות המנדט לשתי תקופות, אך חלוקה שונה: התקופה הראשונה עד 1930, והשנייה – עד 1948. בספר אחד כרוכות אפוא שנות השלושים בשנות העשרים, ובאחר – בשנות הארבעים.

מבלבל מעט? טרם סיימנו.

בשנים האחרונות ראו אור שני כרכים על תקופת המנדט הבריטי בסדרה **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה**, בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.⁷ הכרך הראשון מיוחד ל"יחסי החוץ של היישוב", כלומר להתפתחות היחסים המדיניים בין התנועה הציונית העולמית ומוסדות היישוב לבין ממשלת בריטניה, שלטונות המנדט והאוכלוסייה הערבית וארגוניה, בארץ ומחוצה לה, והתיקוף שם הוא זה: (א) מלחמת העולם הראשונה, (ב) השנים 1918-1922, (ג) 1921-1931, (ד) 1931-1939, (ה) 1939-1947. הכרך השני עוסק בעניינים פנימיים – התהוותה של המפה הפוליטית-המפלגתית והתגבשותה של התרבות הפוליטית. המאמר הראשון, "היסטוריה מדינית של היישוב, 1918-1939" (מאת אניטה שפירא), נחלק לשניים – שנות העשרים, ושנות השלושים (משנת 1929). מאמר אחר (של שמואל דותן) עניינו "המערכת הפוליטית הפנימית ביישוב היהודי, 1939-1948", ומאמר שלישי, "המערכת הוולונטרית במבחן המאבק המדיני" (מאת יוסף גורני) מקיף גם הוא את השנים 1939-1948. עד כאן החלוקה ברורה: שנות העשרים, שנות השלושים ושנות הארבעים. אך מאמר אחר באותו כרך עצמו (מאת יואב גלבר) עניינו "התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936-1947".

5 ב' אליאב (עורך), **היישוב בימי הבית הלאומי 1917-1948**.

6 י' פורת וי' שביט (עורכים), **המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947)**.

7 **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט**, חלק ראשון, מ' ליסק (עורך); חלק שני, מ' ליסק, א' שפירא, ג' כהן (עורכים).

אנו רואים אפוא, שאפילו בסדרה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, שהיא "המלה האחרונה" בסקירת תולדות היישוב היהודי, לא נקבעו מסמרות בשאלת החלוקה של תקופת המנדט לתקופות משנה. ואכן, החוקרים חלוקים בדעותיהם אפילו כשנקודת המוצא היא מדינית פנימית! קל וחומר כשנקודת המוצא שונה – מדינית חיצונית, כלכלית, חברתית, או תרבותית.

אנו בחרנו לחלק את התקופה שבין שתי מלחמות העולם לשלוש תקופות משנה: שנות העשרים, עד ערב פרוץ מאורעות תרפ"ט (1929); השנים 1929–1931 – המאורעות והפעילות המדינית שבאה בעקבותיהם; ושנות השלושים, עד ראשית מלחמת העולם השנייה. על העקרון המתודולוגי והדידקטי שהנחה אותנו בחלוקה זו נעמוד בהמשך (בפרק 1.4).

1.3.3 מלחמת העולם השנייה כנקודת הסיום

מהבחינה הכרונולוגית, מסתיים הקורס עם ראשית מלחמת העולם השנייה בשנת 1939, עת חלו שינויים מהותיים במצבו של היישוב ובמעגלים המשיקים לו.

ערב המלחמה נטשה בריטניה את מדיניות "הבית הלאומי" והכריזה שבתוך עשר שנים תוקם מדינה אחת בכל שטחה של ארץ־ישראל, שמספר תושביה הערבים יהיה כפול



איור 12: חודשים ספורים לאחר ההפגנות הנמרצות נגד הספר הלבן (מאי 1939) פרצה מלחמת העולם השנייה, והיישוב התייצב לצידה של בריטניה במלחמתה נגד גרמניה הנאצית. ההנהגה הציונית פעלה להקמתן של יחידות עבריות בצבא הבריטי, במתכונת הגדודים העבריים מימי מלחמת העולם הראשונה. בתמונה: תהלוכת תמיכה בהקמת גדודים עבריים להגנה על ארץ-ישראל ועל האימפריה הבריטית, תל-אביב, 25 בספטמבר 1939.

ממספר היהודים בה.⁸ היה זה משום נצחון מדיני לערביי ארץ-ישראל – שהשיגו חלק נכבד ממטרות המרד הערבי שנמשך כשלוש שנים. אולם ערב המלחמה היו תושבי הארץ הערבים מסוכסכים בינם לבין עצמם, המרד שלהם דוכא ביד קשה והם היו חסרי הנהגה מוכרת. השפעתם על התפתחות היישוב לאחר 1939 לא השתוותה לזו שלפני המלחמה, וייצוג הצד הערבי בשאלת ארץ-ישראל עבר לידי ארצות ערביות אחרות.

כשפרצה המלחמה, נותק כמעט לחלוטין הקשר בין היישוב לבין יהדות אירופה, מקור גידולו העיקרי של היישוב, והעלייה פסקה כמעט לגמרי. פעילותה של ההסתדרות הציונית השתנתה באופיה, ולאחר תקופת ביניים במהלך המלחמה, נפתח בה פרק חדש מבחינת הגדרת המטרות. שיטות הפעולה וקהל היעד.

8 בריטניה הצחירה על המדיניות החדשה בשאלת ארץ-ישראל בספר לבן שפורסם ב-17 במאי 1939 ("הספר הלבן של מקדונלד"). המסמך עצמו מובא במקראה, ודיון נרחב בו מובא ביחידה 7.

1.4 | המסגרת התימטית

במבוא הכללי לקורס ציינו כמה מן הקשיים שעמדו בדרך התפתחותו של היישוב עד להיותו, בתוך כעשרים שנה, ל"מדינה בדרך": שלטון זר, עימות מחריף והולך עם התושבים הערבים, קליטת מאות אלפי מהגרים. על כך הוספנו גם את הגבולות הלא-מיחלטים של היישוב ואת יסוד הוולונטריות שבהשתייכות אליו. ככלל, אפשר לומר שהיישוב, שבמובנים רבים היה חי הנושא את עצמו ומתגבש, היה בה־בעת גם חלק מישויות אחרות, חיצוניות לו – העם היהודי על תפוצותיו ותושביה הלא־יהודים והיהודים הלא־ציונים של ארץ־ישראל.

והיו גם קשיים מבית. ביישוב היתה אמנם הסכמה רחבה במה שנוגע לזיקה שבין העם היהודי לארץ־ישראל ולהגדרת מטרתה של הציונות – כינונה של ישות מדינית יהודית עצמאית בארץ־ישראל, בעלת רוב יהודי, ואולם הוא היה משוסע במחלוקות, בעיקר בשלושה עניינים:

- ההיקף הטריטוריאלי של המפעל הציוני.
- הסדר החברתי – האם יש לכונן בארץ־ישראל חברה מתוקנת, או שהמפעל הציוני מתמזה בהיבטים לאומיים בלבד.
- קבלת מרותם של המוסדות הנבחרים.

נוכל אפוא להרחיב את השאלה המרכזית שהצגנו במבוא הכללי לקורס: כיצד זה, על אף כל המכשלות החיצוניות וקיומם של קונפליקטים בין מפלגות, תנועות ומגזרים חברתיים, היו התהליכים המלכדים ביישוב חזקים מן התהליכים המפוררים, ואפשרו את הפיכתו מגורם שולי, סביל, אובייקט שאת גורלו קבעו בעיקר כוחות חיצוניים – לגורם אקטיבי, לסובייקט, שפעולותיו הן שקבעו, במידה רכה, את אופיה של הארץ ואת תולדותיה.

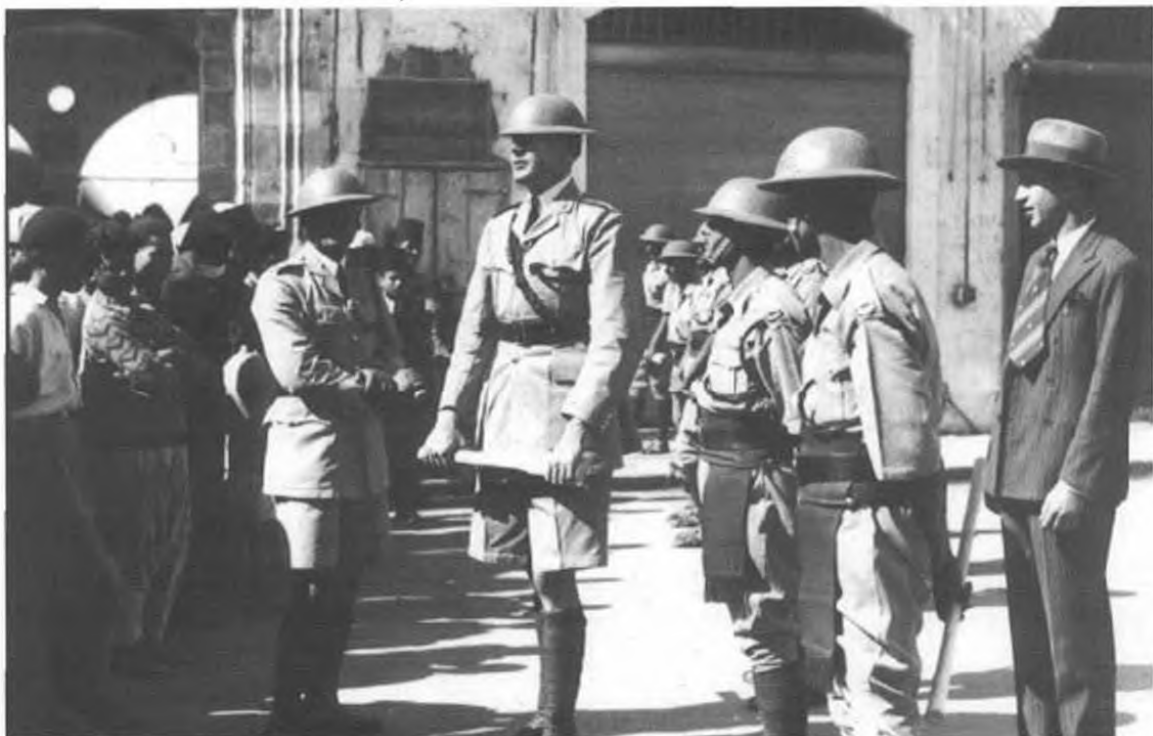
הדיון בשאלות אלה מאורגן בקורס בשני צירים השלובים זה בזה – ציר כרונולוגי וציר תימטי.

הציר הכרונולוגי (שהצגנו בפרק הקודם) הוא השלד של הקורס, ואילו התימות הן העור והגידים. מובן שלא נוכל להקיף את כל הנושאים ולהידרש לכל השאלות הנוגעות לתולדות היישוב בין שתי מלחמות העולם. נציג תימות מרכזיות, שנבחרו על-פי הנדרת נושאו של הקורס, שעיקרו התחום המדיני (ולצדו גם היבטים כלכליים, חברתיים ותרבותיים) ועל-פי מצב המחקר. אחדות מן התימות נידונות בקורס בהרחבה, יש המובאות כמקרי מבחן, ויש הנידונות בקיצור.

הנושאים העיקריים שנעסוק בהם:

א. **השלטון המנדטורי** – נדון בעקרונות שהנחו אותו, במדיניותו כלפי המפעל הציוני ובמידת האוטונומיה שהעניק ליישוב ולמוסדותיו. אמנם נושא זה חיצוני לעניין העיקרי של הקורס, ואולם השפעתו של השלטון המנדטורי על התפתחות היישוב היתה רבה כל-כך עד כי ראוי להציגו בהרחבה, כתשתית חיונית להבנת תולדות היישוב והאילוצים שבהם פעלה הנהגתו.

ב. **הסכסוך היהודי-ערבי** – נדון בו בשני מישורים. האחד חיצוני, ונעסוק בו ביחידות המציגות את השלד הכרונולוגי ואת מערכת היחסים בין הבריטים, הערבים והיהודים (המכונה, לא אחת, "המשולש הארץ-ישראלי"), והאחר פנימי – השפעתו של הסכסוך על התפתחותו של היישוב ועל מערכות חייו.



איור 13: שוטרים בריטים ניצבים מול קהל מפגינים ערבים המוחים על ההגירה הגדולה של יהודים מגרמניה לארץ-ישראל, אוקטובר 1933.

ג. **מוסדות השלטון העצמי** – נדון במבנה שלהם, בסמכויותיהם ובתפקודם, ונשיב על השאלה, כיצד התגבשו מוסדות והנהגה שהציבור ברובו קיבל את מרותם, אף-על-פי שחסרו את כוח האכיפה שמקנה שלטון ריבוני.

ד. **המערכת המפלגתית** – בהיותו חברה חסרת ריבונות, מילאו המפלגות בחיי היישוב תפקידים שבחברות אחרות הם בתחומי אחריותה של הממשלה. מרכזיותן של המפלגות התבטאה גם בקיומו של מפתח מפלגתי בתחומי חיים רבים, ובהם עלייה, התיישבות וחינוך. במהלך הקורס נציג את המפה המפלגתית, נסקור את פעילותן של המפלגות, נבחן את האידיאולוגיה שלהן ונדון במתח שבין האידיאולוגיה לריאל-פוליטיקה.

ה. **עלייה וקליטה** – היישוב היה, בראש ובראשונה, חברת מהגרים, ולכן תופסים ענייני העלייה והקליטה מקום מרכזי בתולדותיו. נדון בגלי העלייה השונים, במוצאם, במניעיהם ובהשפעתם על תולדות היישוב. מדי פעם נערוך השוואות בין העלייה והקליטה ביישוב בשנים 1919–1939 לבין תהליכים שהתרחשו בחברות הגירה אחרות, ונעמוד על המאפיינים האוניברסליים והייחודיים של ההגירה היהודית לארץ-ישראל. לנושא זה שייכים גם השינויים הדמוגרפיים שחלו ביישוב בשני העשורים הנידונים בקורס.¹

ו. **ההתיישבות בעיר ובכפר** – נציג את היעדים המדיניים, החברתיים והכלכליים של ההתיישבות בארץ-ישראל לצורותיה השונות, ונבחן את הפער שבין התכנון לביצוע, ובין מציאות עירונית לאתוס חקלאי שיתופי.

ז. **כלכלה** – הגורמים להתפתחותו של המשק היהודי והסיבות למשברים שפקדו אותו שוב ושוב. תשומת לב רבה תיוחד לתרומתם הסגולית של ההון הפרטי וההון הלאומי לבניין הבית הלאומי.



איור 14: ביישוב פעלה מערכת חינוך מגן הילדים ועד האוניברסיטה. המוסד הוותיק ביותר להכשרת מורים היה "בית המדרש למורים העברי" שנוסד בשנת 1914, והשתכן במבנה הקבע שלו (בתמונה) בשכונת בית הכרם בירושלים בשנת 1929. הוא נקרא על-שם מייסדו ומנהלו הראשון דוד ילין.

ח. **תרבות וחינוך** – לתרבות העברית (לרבות תחיית הלשון העברית), ובכללה מערכת החינוך העברי, היה תפקיד מרכזי בתהליך התחייה הלאומית שהיישוב ברובו היה שותף לו. מה היו המסרים החינוכיים המוסכמים על כלל היישוב, ובמה נבדלו זה מזה הזרמים השונים של מערכת החינוך?

בנושאים האלה נדון ביחידות הבאות של הקורס, והן:

- יחידה 2 – **המשולש הארץ-ישראלי בשנות העשרים: בריטים, ערבים ויהודים, 1917–1929**
- יחידה 3 – **חישוקיה של חברה וולונטרית: מוסדות, מפלגות, ארגונים**
- יחידה 4 – **תשתית לבית הלאומי: עלייה, כלכלה והתיישבות בשנות העשרים**
- יחידה 5 – **הסכמה ומחלוקת בשנות העשרים**
- יחידה 6 – **בין משבר לגאות: 1929–1932**
- יחידה 7 – **המשולש הארץ-ישראלי בשנות השלושים: בריטים, ערבים ויהודים, 1931–1939**
- יחידה 8 – **יצירת המאסה הקריטית: עלייה, כלכלה והתיישבות בשנות השלושים**
- יחידה 9 – **הסכמה ומחלוקת בשנות השלושים**
- יחידה 10 – **מרוץ נגד הזמן: היישוב ערב מלחמת העולם השנייה.**

1.5 | המסגרת המתודולוגית

במהלך הקורס אנו מצטטים מדי פעם ממקורות ראשוניים – דברים שנאמרו או נכתבו בתקופה הנידונה בקורס, שנות השלטון הבריטי, וממקורות משניים – קטעים מספרי מחקר וממאמרים שנכתבו בשנים שאחר-כך.

השימוש בשני סוגי המקורות מטרתו להכניסכם אל תוך סדנת העבודה של ההיסטוריון ולהכשיר אתכם הכשרה ראשונית בעבודה בכמה מכלי המלאכה של חוקר ההיסטוריה – ניתוח מסמכים וקריאה ביקורתית של דברי מחקר. ואולם, לא אחת אנו משתמשים במקורות הראשוניים בדרך שונה מזו של ההיסטוריון, ובעצם, מבחינת סדר הדברים, השימוש הוא הפוך: בדרך-כלל, מסמכי התקופה, המסמכים האותנטיים, הם התבן שההיסטוריון לש ללבנים שמהן נבנה הקיר, ואילו כאן המסמכים רק "מאירים" את הקיר שכבר נבנה – ממחישים את רוח התקופה ומעמתים בין גיבוריה, או משמשים, לכל היותר, לתרגול.

את המקורות המשניים אנו מביאים מאחר שיש, לדעתנו, חשיבות לא רק לתיאור תולדות היישוב בתקופת המנדט, אלא גם למה שנכתב עליהן, ובכלל זה – לחילוקי הדעות בין החוקרים. במלים אחרות, העניין שלנו אינו רק ההיסטוריה של היישוב, אלא גם כתיבת ההיסטוריה – כלומר, ההיסטוריוגרפיה.

קורס בהיסטוריה של היישוב בשנות העשרים והשלשים מעמיד בפני החוקר – והלומד – הישראלי קושי מיוחד, שכן הוא עוסק בנושא הקרוב לנו במקום ובזמן ועשוי להיות טעון מהבחינה הרגשית. הסמיכות והקרבה הרגשית מגבירים, מן הסתם, את העניין, אך גם מחייבים אותנו למשנה זהירות.

■ כדי לעמוד על מורכבותן של הבעיות המתודולוגיות הכרוכות בלימוד תולדות היישוב בתקופת המנדט, קראו את מאמרו של ישראל קולת, "על המחקר והחוקר של תולדות היישוב והציונות", המובא במלואו במקראה, ואחר-כך השיבו על השאלות (השאלות נוגעות רק לפרק ב של המאמר, אך אנו ממליצים לקרוא אותו כולו):

- א. מה ההבדל בין שני תפקידיה של ההיסטוריוגרפיה – המכונן והביקורת?
 ב. אילו בעיות, מתחים וסתירות טמונים בעיסוקם של יהודים, אזרחי מדינת ישראל, בתולדות היישוב?
 ג. כיצד השפיעו מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים על חקר תולדות היישוב?
 ד. עיינו ברשימת הנושאים לחקר תולדות היישוב החדש שהציע דיזנגוף בשנת 1910 והשוו בינם לבין התימות שבהן עוסק הקורס (סעיף 1.4.1).
 ה. עיינו ברשימת התחומים שקולת מנה ומיינו אותם לכאלה שכבר נחרשו לעומקם, לכאלה שהמחקר והכתיבה עליהם עדיין בראשית הדרך, ולכאלה שנזנחו וממתינים לתורם. האם תוכלו לעמוד על השינויים שחלו ברשימה זו בשנים שחלפו מאז נכתב המאמר?

במאמרו כותב קולת: "מעמסת האידיאולוגיה הציונית והאפולוגטיקה הציונית 'בשער האומות' עשו את ההערכה המחודשת של ההיסטוריה הציונית לתהליך מורכב ועדין". נרחיב בעניין זה.

הדברים נכתבו באמצע שנות השבעים, זמן לא רב אחרי מלחמת יום הכיפורים והזעזוע שזעזעה את החברה הישראלית. בשנים שחלפו מאז חלו תמורות הן בחברה הישראלית, והן בהערכה האידיאולוגית והמחקרית כלפי ההיסטוריה הציונית (וכאן נצמצם זאת להיבט הארץ-ישראלי שלה)¹. לצד הכתיבה האפולוגטית, הנעשית מתוך מחויבות לאידיאולוגיה הציונית, התפתחה כתיבה המושפעת מאידיאולוגיות אחרות, ובשנים האחרונות נתפרסמו כמה וכמה מחקרים ומאמרים שיצאו בהתקפה חזיתית על היישוב – הנהגתו, מצעו הרעיוני ופעולותיו, ובייחוד כוונו החצים נגד הזרם ההגמוני ביישוב – תנועת העבודה ומפא"י במרכזה.

השותפים למגמה היסטוריוגרפית זאת – אף כי חלקם הם מתחום מדעי החברה (סוציולוגיה ומדע המדינה) – מבקרים לא רק את דרכה של הציונות בארץ-ישראל, אלא גם את דרך הצגת קורותיו של המפעל הציוני בידי קודמיהם, ומערערים על תזות מרכזיות בחקר תולדות היישוב היהודי בתקופת המנדט. הכינויים המקובלים להגדרת רצדדים בפולמוס זה הם "היסטוריונים חדשים" מול "היסטוריונים ישנים", ו"סוציולוגים ביקורתיים" מול "סוציולוגים מסורתיים" או "סוציולוגים ממסדיים". טיעוניהם של "החדשים", או "הביקורתיים", ככל שהדברים נוגעים לענייננו, הם בעיקרם שלושה:

- א. **תיחום גבולותיה של יחידת הניתוח.** עד השנים האחרונות היה המחקר תחום ב"בועה היהודית". הוא חקר את היישוב כישות בפני עצמה, ובערביי ארץ-ישראל ראה גורם חיצוני. לטענת "החדשים", יש לראות בחברה הארץ-ישראלית מכלול אחד, ואין להבין את תולדותיה של חברה היישוב בלא הפרת החברה האחרת –

1 נעיר שמאז חלו תמורות גם בעניינים אחרים המוזכרים במאמר. לדוגמה, העולם הקומוניסטי כמעט אינו קיים עוד; "העולם השלישי" שוב אינו מושג מרכזי וחד-משמעי כפי שהיה ברבע השלישי של המאה ה-20; ועל "השמאל החדש" כבר אפשר לומר כיום שהיה אפנה חולפת.

הערבית. במלים אחרות, החוקרים החדשים מערערים על הקביעה שארץ-ישראל המנדטורית היתה חברה דואלית, שמתקיימות בה שתי חברות. גם לפי שיטתם היו שתי החברות שונות זו מזו. אך אין פירוש הדבר שהיו נפרדות.

ב. השפעתו של הסכסוך היהודי-ערבי על עיצוב החברה היישובית. לטענת החוקרים "החדשים", לא ייחס המחקר בעבר די חשיבות לסכסוך היהודי-ערבי, ואילו לדעתם הוא המסגרת שבלעדיה אין להבין כלל את התפתחות היישוב.

ג. חשיבותה של האידאולוגיה בהתפתחות היישוב. החוקרים "הישנים" מדגישים את המניע האידאולוגי בפעילות הציונית בארץ-ישראל, ואילו לדעת "החדשים", המניעים היו ארציים וכוחניים. מול הצגת היישוב כאילו צמח על מצע של ערכים, מוצג העימות בינו לבין תושבי הארץ הערבים כנובע מהיותו חברה מתנחלת (settler-colonial society). החוקרים החדשים, המחזיקים בגישה הקולוניזטורית, טוענים שאת התפתחות היישוב עיצבו התנאים החומריים בארץ-ישראל ולא האידאולוגיה הציונית.

המחלוקת בין "דורות" החוקרים, יותר משהיא עוסקת בשאלה אם יש לראות בחברה בארץ-ישראל המנדטורית חברה דואלית או יחידת ניתוח אחת, מתמקדת במידת השפעתו של הסכסוך היהודי-ערבי על היישוב ובחותם שהטביע על תרבותו ועל מוסדותיו. לדעת החוקרים החדשים, הסכסוך הלאומי היה הגורם המעצב העיקרי. יש מהם המדגישים את התחרות בין שני הלאומים על משאבי הקרקע,² ואחרים המדגישים את התחרות בשוק העבודה.³

החוקרים הגורסים שיש לראות בארץ-ישראל המנדטורית יחידת ניתוח אחת, לא הציגו עד כה תמונה שלמה של החברה הכלל ארץ-ישראלית. מחקריהם מעלים שאלות למחשבה, מציעים סדר יום מהקרי חדש, אך עדיין אין הם בגדר מחקר שיטתי ומקיף היכול לבוא במקום המחקר שנעשה עד כה.

יתר על כן, גם מהמחקרים החדשים עולה שהקשר בין יהודים לערבים בארץ-ישראל התקיים כמעט רק בתחום הכלכלי, והוויכוח מתמצה אפוא בהיקפם של הקשרים הכלכליים ובהשפעותיהם על תחומי החיים האחרים. בהקשר רחב יותר, זוהי מחלוקת בדבר הכוחות המעצבים את החברה ומניעים את ההיסטוריה. בכמה מן הפרסומים החדשים בולטת התפיסה המרקסיסטית של המטריאליזם ההיסטורי, לפיה ההווה הכלכלית היא המעצבת את התודעה האנושית.

2 הבולט בהם הוא ב' קימרלינג: *B. Kimmerling, Zionism and Territory*.

3 הבולט בהם הוא ג' שפיר: *G. Shafir, Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict*.

ולסיום, מטבעם של מדעי החברה (כזכור, רוב המחקרים החדשים נכתבו בידי חוקרים מהתחום הזה) שיש בהם נטיית יתר – מנקודת הראות שלנו, ההיסטוריונים – להכללות ולהשוואות, שלא תמיד יכולות לסייע להבנת הנושא שאנו עוסקים בו, על מורכבותו וייחודו. עם זאת, ראוי להכיר גישות אלה ולהפיק מהן את מירב התועלת, אך בה בעת גם להפעיל שיקול דעת ולהתבונן בהן בעין ביקורתית.

לסיכום נביא קטע מספרה של תמר גוז'נסקי **התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה**. בדבריה ההקדמה מציגה המחברת את נקודת המוצא של ספרה, שראה אור באמצע שנות השמונים, כשונה מזו שברוב הדיבורים האחרים העוסקים בהתפתחות היישוב היהודי, או בתולדות העם הערבי "הפלשתינאי", "שבהם מוצגת התפתחותם בצורה מקבילה, כאילו היו שתי ישויות חברתיות-לאומיות שאך במקרה צמחו ועלו באותה כבדת קרקע ששמה תחת שלטון הבריטים היה פלשתינה".⁴ בפרק הסיכום היא כותבת:⁵

המשק של פלשתינה שמר על מסגרת אחידה מבחינת המטבע, המינהל (הבריטי) ומערכות החוק והמשפט; היו בו תופעות של שיתוף פעולה כלכלי בין בעלי-הון בני שני העמים (הפרדסנים, למשל); ניתן לציין שהיו התחלות חשובות של מאבקי פועלים בני שני העמים – אבל מדיניות ההיבדלות הציונית, שנשענה על עוצמת הקפיטליזם שהתגבש בפלשתינה, השפיעה יותר.

□ מהי מסקנתכם מדברים אלה – האם היו אלה שני משקים מקבילים, או משק אחד?

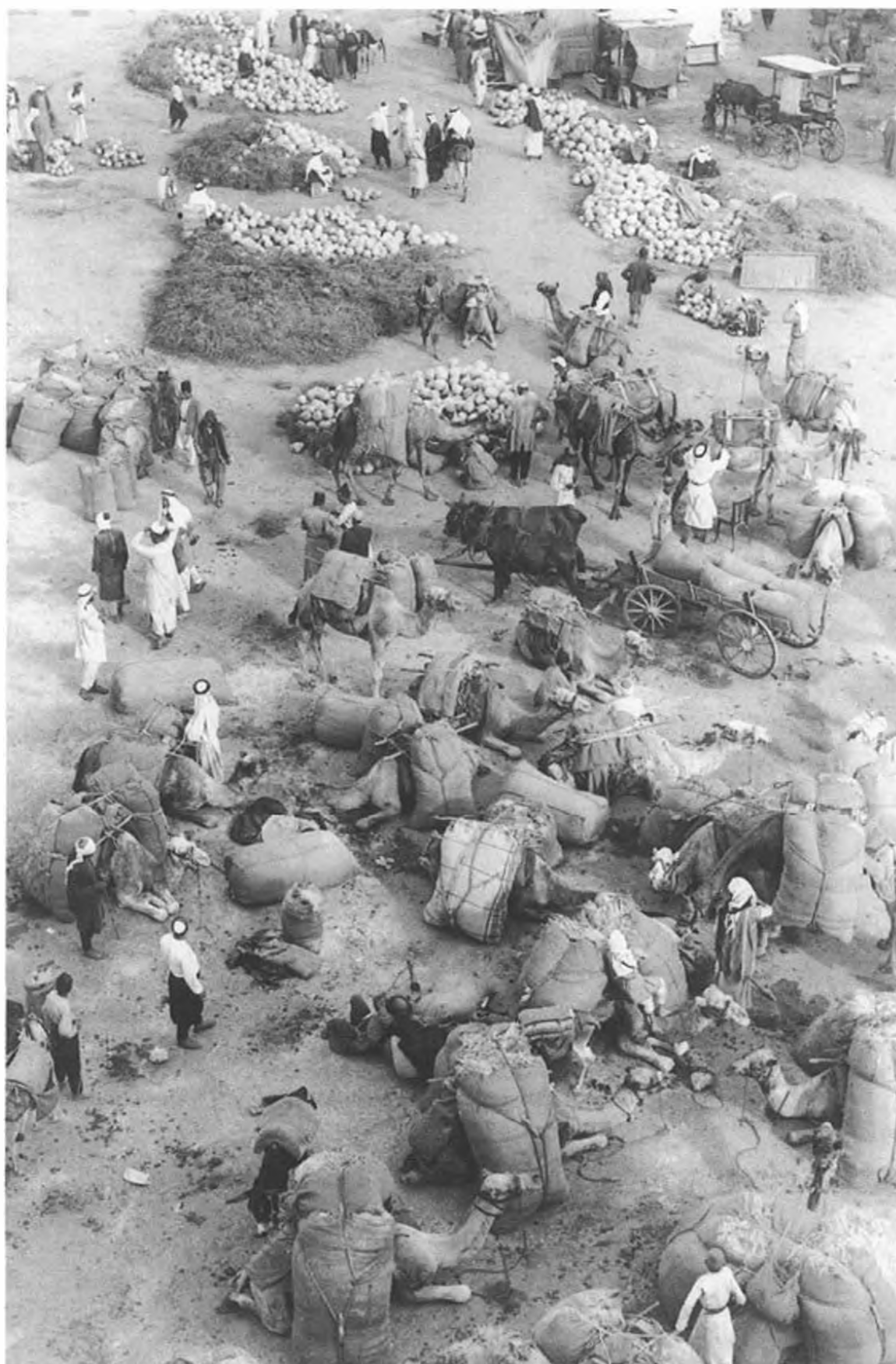
אולי הדברים הבאים יסייעו להבהיר זאת יותר: בפרק המסכם את ספרה מציבה גוז'נסקי את השאלה, אם ערב סיום המנדט הבריטי היתה ארץ-ישראל יחידה משקית-כלכלית אחת, או שכבר עוצבו בה שני משקים נפרדים, משק ערבי ומשק יהודי. מסקנתה היא⁶ שעל אף ההתפתחות הלא-שווה, לא היתה שום סיבה כלכלית לאי-שיתוף פעולה בין יהודים לערבים, "אולם המציאות הוכיחה שהיו מכשולים, שביסודם היו לא כלכליים אלא מדיניים". ואמנם, כותרת הסעיף שבא מיד אחרי הדברים האלה היא: "מגמת ההיבדלות היתה חזקה יותר".

■ היעזרו בדברים הבאים מתוך ספרה של גוז'נסקי לסיכום הנושא שדנו בו בסעיף זה: האם הם סותרים את נקודת המוצא שלנו, שבארץ-ישראל המנדטורית היתה החברה דואלית והתקיימו בה שני משקים נפרדים – או שהם מאששים אותה?

4 ת' גוז'נסקי, **התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה**, עמ' 9.

5 שם, עמ' 239.

6 שם, עמ' 233–235.



איור 15: בארץ־ישראל המנדטורית קיימו שתי האוכלוסיות קשרים כלכליים מצומצמים למדי, והם היו בעיקרם חד־סטריים: היישוב היהודי העביר לערבים הון תמורת קרקע, עבודה ומוצרי צריכה – בעיקר תוצרת חקלאית. בתמונה: שוק למכירת תוצרת חקלאית בשטח שבין יפו לתל־אביב.



איור 16: בתקופת המנדט נמשכה בירושלים החדשה המגמה של הפרדה כמעט מוחלטת בין מגורי יהודים ולא־יהודים, שהיתה נהוגה מזה מאות שנים בין חומות העיר העתיקה. בתמונה: רחוב בן־יהודה, בחלק היהודי של ירושלים.

לטענת המחברת,

- מגמת ההיבדלות הלאומית עמדה ביסוד הקולוניזציה הציונית בארץ־ישראל, שחתרה מראשיתה להפרדה בכל המישורים:
- קרקעות בבעלות הקרן הקיימת אסור היה להחכיר לערבים ("גאולת הקרקע");
 - החקלאים היהודים התיישבו ביישובים נפרדים (מושבות, קיבוצים, מושבים) שהיו סגורים בפני ערבים;
 - בערים הוקמו שכונות יהודיות נבדלות וקמה גם עיר יהודית נבדלת (תל־אביב);
 - הוקמה מערכת של שירותים ציבוריים – בריאות (קופת־חולים), חינוך עד לאוניברסיטה העברית, מוסדות תרבות ומוסדות סעד – שנועדו לשימושם הבלעדי של יהודים;
 - האיגודים המקצועיים וההסתדרות הכללית – של פועלים יהודים בלבד;
 - עבודות תשתית, כגון מערכות השקיה, הוקמו על־ידי חברות ציוניות רק עבור החקלאים היהודים;
 - אפ"ק⁷ ומוסדות בנקאיים אחרים בבעלות יהודים, או מוסדות ציוניים העמידו את רוב האשראי (אם לא כולו) לרשותם של יצרנים וסוחרים יהודים;

7 אפ"ק – Anglo Palestine Company – חברת אנגלו־פלשתינה, ולעתים מופיע שמה: בנק אנגלו־פלשתינה, נוסדה בשנת 1902 כדי לשמש המכשיר הכספי של ההסתדרות הציונית בארץ־ישראל.

- במשך שנים נעשתה פעולה שיטתית נגד העסקת פועלים ערבים בפרדסים ובאתרי בנייה שבבעלות יהודים ("עבודה עברית");
- הוקמה מערכת נפרדת של מסחר סיטונאי וקמעונאי (המשביר המרכזי, תנובה);
- נוהלה מערכה תעמולתית, שלוותה גם בצעדים מעשיים, נגד רכישת תוצרת חקלאית מידי ערבים ("תוצרת עברית", "תוצרת הארץ");
- הוקמו מוסדות ייצוגיים (אסיפת-הנבחרים) ומערכת עצמאית של גביית מסים ושל מוסדות אוטונומיים שהיו כפופים לסוכנות היהודית;
- הוקמו מסגרות צבאיות של יהודים ("ההגנה").

הפעולה השיטתית הזאת הוכילה ליצירת יישוב יהודי שבהדרגה נעשה נפרד ומובדל מהאוכלוסייה הערבית. כבר בראשית שנות ה-40 יכול היה ילד יהודי לגדול בתל-אביב עם מושג קלוש על ערבים, וזאת למרות סמיכותה של תל-אביב ליפו. [...] הקולוניזציה הציונית עוצבה מלכתחילה לא כרובד עליון מעל לחברה המסורתית הערבית ולא כמערכת משקית מקבילה בלבד, אלא כמסגרת כלכלית-חברתית שנועדה להמיר את החברה הערבית הקיימת בחברה אחרת. התנועה הציונית פעלה במשך כל שנות המנדט הבריטי במטרה להוריד את הערבים ולתפוס את מקומם, בעוד שניצול הערבים (כפועלים, כיצרנים חקלאיים קטנים) היה מטרה משנית.⁸



איור 17: יריד המזרח בתל-אביב, 1934. הסיסמה "תוצרת הארץ" נועדה לעודד קניית מוצרים מתוצרת היישוב, כלומר – להימנע מקניית תוצרת חוץ ומוצרים שמקורם במשק הערבי.

□ ולסיום, מהי תשובתכם לשאלה הבאה המועלית על-ידי גוז'נסקי בספרה: מה הדריך את התנועה הציונית ואת המוסדות ובעלי-ההון היהודיים בבחירתם במדיניות ההיבדלות? האם היתה מדיניות זו ביטוי לאינטרס כלכלי גרידא? או אולי היתה בה קודם-כל התגלמות של תפיסה מדינית-רעיונית לאומנית?

בספרו **תכלת ואבק: דור תש"ח – דיוקן עצמי**, המשלב ראייה מחקרית עם התבוננות מנקודת מבט אישית, כותב דן הורוביץ דברים אלה:⁹

חמישים שנה לאחר שנות השלושים המאוחרות, שבהן למדתי שאני "שייך" ל"יישוב העברי בארץ-ישראל", הייתי יחד עם כמה מעמיתי צד במחלוקת אקדמית בין סוציולוגים העוסקים בתקר היישוב והחברה הישראלית. אף על פי שהדברים לא הוצגו כך, נושא המחלוקת היה עצם קיומה, בזמן מן הזמנים, של "חברה יישובית". ברוח אופנת הרואיזיוניזם ההיסטורי, השש להציג את האתוסים של אתמול כמיתוסים ציוניים שעבר זמנם, העלו כמה חוקרים את הטענה שאין הצדקה לחקר היישוב העברי בתור שכזה. על פי טיעון זה, לא היה היישוב העברי אלא קהילה רופפת של מהגרים-מתנחלים יהודים בארץ-ישראל, אשר אין להבין את התפתחותה אלא בהקשר של יחסי הגומלין שלה עם הרוב הערבי. לי נראו הדברים אחרת. יתר על כן, גם כיום איני מוצא בידע ההיסטורי על תקופת המנדט – פרי עבודתם של עשרות היסטוריונים ומדעני החברה – דבר שיפריך את המסקנות המשתמעות מהתרשמותי הסובייקטיבית. הן כמשתתף והן כחוקר מסקנתי היא אפוא כי בהשראת האידאולוגיה הציונית קמה בארץ-ישראל, תחת השלטון הבריטי, חברה יהודית שהתבדלה, במידה לא מבוטלת של הצלחה, מחברת הרוב הערבית-פלסטינית.

□ ומהי מסקנתכם?
תנו דעתכם לשתי הגישות האלה גם במהלך לימודן של היחידות הבאות.

9 ד' הורוביץ, **תכלת ואבק**, עמ' 41. הורוביץ, שתחום התמחותו מדע המדינה, הוא אחד ממחברי הספר **מישוב למדינה**.

היישוב בפתח תקופת המנדט

מלחמת העולם הראשונה חתמה 400 שנים של שלטון עות'מאני בארץ-ישראל. ברובן (חוץ מבמחצית הראשונה של המאה ה-16) אלה היו שנים של אנרכיה. פיתוח הארץ הוזנח והיא נוצלה בידי שליטיה. ואולם, מבחינת היישוב היהודי צפנה האנרכיה גם ברכה. אפשר אפילו לומר, שבסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 התפתח היישוב היהודי דווקא משום חולשותיו של השלטון העות'מאני, שאי-יכולתו לאכוף את ההגבלות על העלייה וההתיישבות שהוא עצמו הטיל, ולעמוד בפני התערבותן של מדינות זרות למען היהודים בארץ-ישראל, אפשרה את התרחבותו של היישוב ואת התחזקותו. לא אחת הצליחו היהודים לעקוף את הוראות השלטון המרכזי (באיסטנבול) או לשנותן לקילא על-ידי שתדלנות אצל השליטים המקומיים ושיחודם, נוהג שרווח בשלטון העות'מאני. עם זאת, כיום מתגבשת הדעה שברבע האחרון של המאה ה-19 היתה ארץ-ישראל מקום מתוקן ובטוח בהרבה מכפי שהיתה בדורות שלפני-כן, ואת התמורה לטובה יש לזקוף, ולו חלקית, דווקא לזכותו של השלטון העות'מאני.¹

1.6.1 ערב מלחמת העולם הראשונה

מלחמת העולם הראשונה פרצה בעת שארץ-ישראל – ובייחוד היישוב היהודי בה – היתה נתונה בתהליך מואץ של התפתחות כלכלית. המלחמה קטעה התפתחות זו, ובתחומים רבים הסיגה את הארץ לאחר בשנים רבות.

שנת תרע"ד (1914) היתה שנה ברוכה בחיי היישוב היהודי בארץ-ישראל.² במחצית הראשונה של השנה באו לארץ כ-3,000 עולים ואלפי תיירים – מהם רבים שביקשו לבדוק את האפשרות להשתקע בה. זו היתה שנה של התפתחות כלכלית, שנת ברכה

1 סיכום המורשת העות'מאנית בארץ-ישראל ראו: ד' קושניר, "הדור האחרון לשלטון העות'מאנים בארץ-ישראל, 1882–1914", בתוך י' קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית, א, עמ' 73–74.

2 על-פי: מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, עמ' 433–436.

בחקלאות והתרחבות ניכרת של הבנייה בתל־אביב. לאווירת האופטימיות ביישוב תרם גם הנצחון במלחמת השפות,³ שבעקבותיו התרחבה מערכת החינוך העברי והקיפה מוסדות חינוך מגן הילדים ועד בית־הספר התיכון, ובאביב נרכש על הר הצופים בירושלים שטח אדמה לצורך הקמתה של אוניברסיטה עברית. באותם ימים גם נוהלו מגעים עם השלטונות על קבלת זכויות למפעלי פיתוח, התקנת מפעלי מים וחשמל, הנחת קווי טלפון, הפעלת קווי אוטובוסים, הקמת נמל בחיפה והרחבת נמל יפו, ועוד ועוד. בארץ בכלל, וביישוב היהודי בפרט, פיעמה תקווה לעתיד טוב.

אין בידינו נתונים מדויקים על מספר התושבים בארץ ערב המלחמה, על התפלגותם הדתית, על החלוקה ליושבי עיר וכפר או על מקורות פרנסתם, מאחר שבאותן שנים לא נערכו מפקדי אוכלוסין סדירים, ולא נאספו נתונים דמוגרפיים וכלכליים באופן שיטתי ומקיף. הנתונים המצויים בידינו הם פרי מחקרים המבוססים על איסוף מידע חלקי ממקורות שונים. ואולם גם הם אינם נותנים תמונה דמוגרפית מהימנה של ארץ־ישראל, שכן, לא רק שהם אינם מבוססים על מפקד אוכלוסין רשמי, אלא גם נוגעים לאזורים שלא נכללו כלל בארץ־ישראל המנדטורית, ולכן אין הם יכולים לשמש בסיס להשוואה בין השנים שלפני המלחמה לבין תקופת המנדט.

כמה תושבים היו בארץ־ישראל ערב מלחמת העולם הראשונה?

בשנת תרע"ח (ראשית 1918) יצא לאור ב"ניו־יורק, ב"ידישו. ספרם של דוד בן־גוריון ויצחק בן־צבי, ארץ־ישראל בעבר ובהווה. לדברי המחברים, בשנת 1915 היה מספר תושבי ארץ־ישראל 1,079,204. מהם 759,659 במערבה ו־319,545 במזרחה. ואילו לדעת מהדירי הספר במהדורתו החדשה (נשראה אור בשנת 1980), היה מספר התושבים בארץ־ישראל המערבית (כפי שנתחמה בגבולות המנדט הבריטי) ערב מלחמת העולם הראשונה רק כ־550 אלף.

מלחמת העולם הראשונה קטעה את תנופת הפיתוח והגידול של היישוב היהודי ודלדלה אותו, מספרית וחומרית.

1.6.2 תלאות המלחמה

באמצע שנת 1914 היו בארץ־ישראל כ־85 אלף יהודים, יותר ממחציתם (כ־45 אלף) ישבו בירושלים. רוב רובם של יהודי ארץ־ישראל התגוררו בערים, ורק כ־12 אלף ביישובים חקלאיים – מושבות וקבוצות חקלאיות. בסוף המלחמה היה מספר היהודים בארץ קטן בכ־30 אלף מזה שכראשיתה.

3 "מלחמת השפות" – מאבק שניטש בהנהגת מרכז המורים נגד כוונתה של "חברת העזרה ליהודי גרמניה" לייחד מקום חשוב במוסדות החינוך שלה בארץ־ישראל ללימוד הלשון הגרמנית ולהורות את מדעי הטבע והטכניקה בטכניון בגרמנית, וכן בעד היותה של העברית לשון ההוראה היחידה. המאבק הסתיים בנצחון העברית, וחברת "עזרה" שינתה את החלטותיה.

מה גרם לירידה החדה במספר היהודים בארץ-ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה? ראשית, יהודים רבים עזבו את הארץ בשנות המלחמה. נתיני ארצות שלחמו נגד תורכיה גורשו על-ידי השלטונות, או שגלו מרצונם, ובעלי נתינות עות'מאנית עזבו את הארץ כדי לחמוק מחובת השירות בצבא התורכי. שנית, התמותה היתה רבה. רעב, מחלות, מגפות ופגעי טבע⁴ הפילו חללים רבים. יהודים נספו כחיילים בצבא התורכי וכעובדי כפייה.

בשנות המלחמה נפגע היישוב היהודי יותר מיושבי הארץ האחרים, שכן פגיעתה של המלחמה בתושבי הערים היתה קשה יותר מזו שבתושבי הכפרים. כאמור, רוב היהודים (85 אחוזים) התגוררו בערים, ורק מיעוטם חיו ביישובים חקלאיים, ואילו בקרב תושבי הארץ הלא-יהודים היה היחס הפוך: רובם (כ-85 אחוזים) חיו בכפרים, והשאר בערים. זאת ועוד, האוכלוסייה היהודית היתה תלויה למחייתה בקשרים עם ארצות חוץ כמקור לכספי "החלוקה"⁵ וכשוק לייצוא תוצרתה. כשפרצה המלחמה ניתק הקשר בין ארץ-ישראל לאירופה, נסתתמו מקורות "החלוקה" ונחסמו הדרכים לשווקים בחו"ל.

ככל שהתארכה המלחמה כן הלך והחמיר מצבו של היישוב היהודי. הסיוע שהושיטה יהדות אמריקה באמצעות ממשלת ארצות-הברית החל מקיץ 1914, הצטמצם בראשית שנת 1916 בשל קשיים לוגיסטיים ונפסק לחלוטין עם הצטרפותה של ארצות-הברית

איור 18: אהרן אהרנסון (1876–1919), מייסד רשת הריגול ניל"י. הקים וניהל תחנת נסיונות חקלאית בזכרון יעקב, ובעבודתו כאגרונום גילה בגליל את "אם החיטה". נספה בתאונה אווירית מעל תעלת למנש.



איור 19: שרה אהרנסון (1890–1917), אחותו של אהרן. הצטרפה לארגון ניל"י ב-1916. באוקטובר 1917 עצרו אותה התורכים בזכרון יעקב. לאחר ארבעה ימי עינויים בהם לא הסגירה את סודות הארגון שלחה יד בנפשה כשנודע לה על הכוונה לשלוח אותה לדמשק.



4 באביב 1915 תקפו את הארץ נחילי ארבה וחיסלו שטחי יכולים נרחבים.
5 "החלוקה" – כספי תרומות שנאספו בחוץ-לארץ לתמיכה בעניים ובתלמידי חכמים בארץ-ישראל.

למלחמה (אביב 1917). נוכח הסכנה של כיבוש הארץ בידי הבריטים (בראשית 1917 כבשו הבריטים את רפיח), גירשו השלטונות העות'מאניים את תושבי תל-אביב ויפו היהודים לחלקה הצפוני של הארץ. לאחר פסח תרע"ז (1917) היו תל-אביב ויפו ריקות מתושביהן היהודים, ורק קומץ צעירים נשארו לשמור על בתיה של תל-אביב. מקצת התושבים חזרו כשהצבא הבריטי כבש את האזור בסוף שנת 1917, אך רובם שבו רק בספטמבר 1918. בסוף 1917 החלו השלטונות העות'מאניים בגל רדיפות חדש נגד היהודים במאמץ ללכוד את אנשי רשת הריגול ניל".⁶

הפגיעה בארץ עצמה היתה קלה מן הפגיעה בתושביה: בארץ-ישראל התנהלה מלחמת תנועה, לא הוטל מצור על יישובים (חוץ מהמצור על עזה), לא היו הרעשות כבדות ולא נחפרו חפירות. המלחמה לא הותירה צלקות עמוקות בנופה של הארץ. אמנם השדות יבשו ועצי פרי נפגעו, אך היישובים עצמם (חוץ מכפר-סבא היהודית והערבית) כמעט שלא ניזוקו.

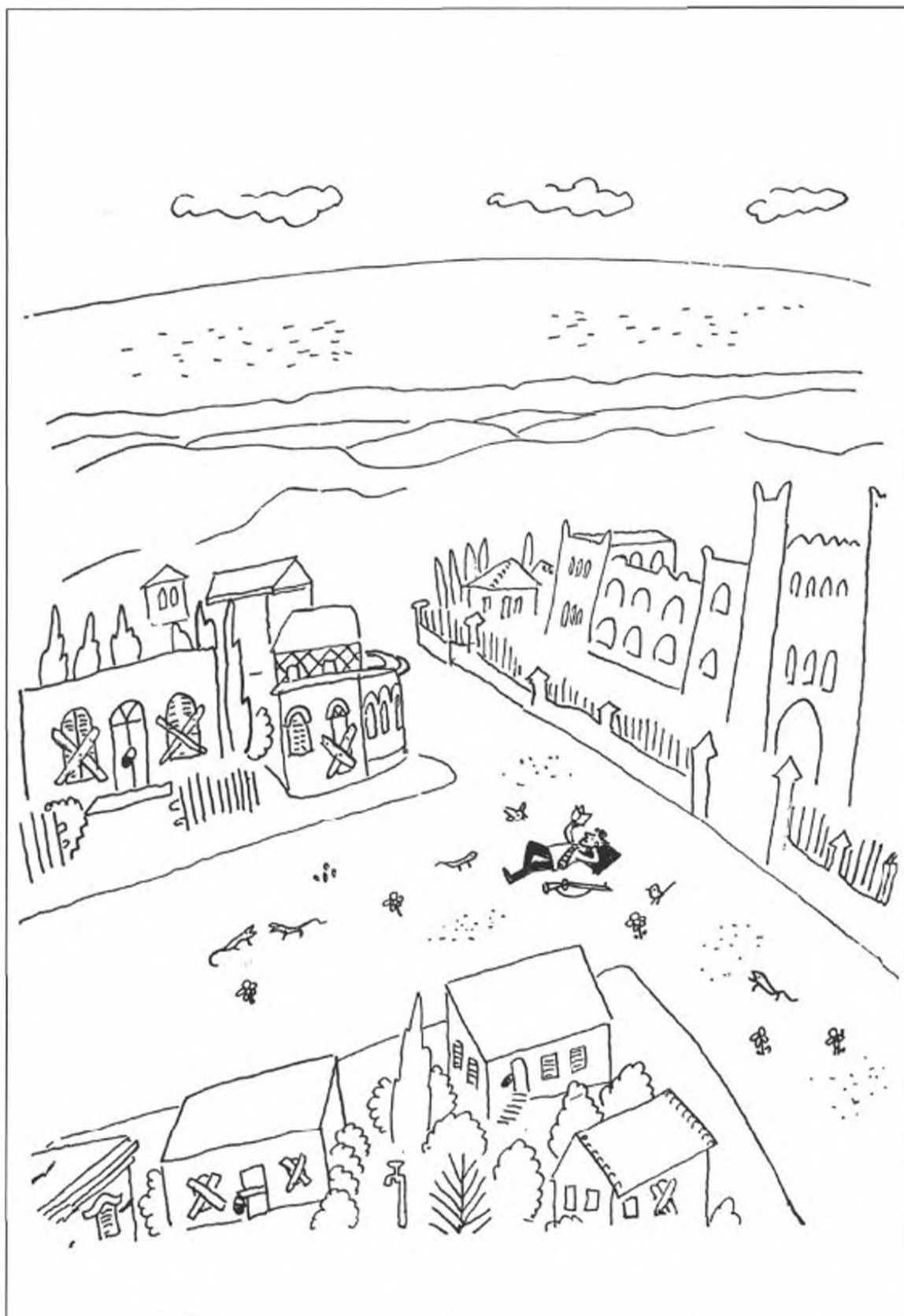
1.6.3 המצב בסוף המלחמה

כשהסתיימה המלחמה, שירותי הדואר כמעט לא פעלו, רשת טלפונים עדיין לא היתה קיימת, טרם הוקמו תחנות כוח לייצור חשמל ובבתים לא היו מים זורמים. אמנם, רשת דרכי התעבורה היתה בסוף המלחמה טובה יותר מזו שלפני המלחמה. בימי המלחמה נסללו דרכים רבות והונחו קווי מסילות ברזל. רשת הדרכים הקלה מאוד את התנועה בארץ, אך לתושביה הביאה תועלת מעטה בלבד, שכן תוואי הדרכים והמסילות נקבע לפי שיקולים צבאיים, וכמה מהדרכים שנסללו היו גרועות כל-כך עד כי נעשו לא-עבירות לאחר החורף הקשה של שנת 1918. בראשית תקופת המנדט לא היה בארץ ולו כביש אספלט אחד, ובמסילות שהניחו התורכים לא היה אפשר להשתמש בתקופת המנדט בשל הבדלי הרוחב בין לבין המסילות שהניחו הבריטים.

רשמים מ"כלי ראשון" על מצבה של הארץ בשנה האחרונה למלחמה אנו מוצאים במכתביו של חיים וייצמן, שבא לארץ-ישראל באפריל 1918 כראש ועד הצירים.⁸ באותו זמן (מ-1917 עד תום מלחמת העולם הראשונה) נחלקה הארץ ל"דרום" שנכבש ע"י הבריטים ול"צפון" שבו שלטו עדיין התורכים, והקו שהפריד ביניהם היה נהר הירקון.

6 ניל"י (ראשי תיבות של "נצח ישראל לא ישקר", עפ"י שמואל א טו 29): רשת ריגול שרוב חבריה היו בני הדור השני במושבות, ובראשה – אהרן אהרנסון מזכרון-יעקב. מאמצע 1915 ניסו חבריה ליצור קשר עם המפקדה הבריטית בקהיר כדי לסייע לבריטים לכבוש את ארץ-ישראל, בקוותם שבתום המלחמה תגמול בריטניה ליישוב על עזרתם. בסתיו 1917 חשפו התורכים את הרשת, עצרו ועינו כמה מחבריה והקשיחו את יחסם כלפי היהודים בארץ-ישראל שתחת שליטתם.

7 תיאור מצבה של הארץ בתום המלחמה ראו: ג' ביגר, מושבת כתר או בית לאומי, עמ' 3–11.
8 על ועד הצירים ראו ביחידה 2.



איור 20: בפסח תרע"ז (1917) גרשו התורכים את תושבי תל-אביב צפונה, לאיזור שהיה עדיין בשליטתם. בלחצו של מאיר דיזנגוף התירו השלטונות ל-12 שומרים להישאר בעיר כדי למנוע מעשי ביזה. לאחר סיום המלחמה בארץ-ישראל חזרו הגולים לבתיהם, בסתיו 1918. בתמונה: המראה והאווירה של תל-אביב לאחר גירוש תושביה באיור מעשה ידי נחום גוטמן. מימין נראה המבנה של חגימנסיח חרצליה, סמל מובהק של ימי הבראשית של תל-אביב.

לפניכם קטעים ממכתב שכתב וייצמן לאשתו:⁹

[...] הספקנו להיות בירושלים, ואמש חזרתי מנסיעה במושבות. ביקרתי כמעט בכל המושבות החשובות הנמצאות באזור הכבוש. מובן שזאת רק נסיעה ראשונה וחטופה מאד, ואפשר לדבר רק על רשמים שטחיים. למרות העובדה שרק עכשיו מתחילת המושבות להתאושש לאחר שלוש שנות מלכותו של ג'מאל פשה;¹⁰ למרות הסכנה האיומה שריחפה ללא הרף מעל לראשיהם – פניהם טובים למדי, והדבר עושה רושם חזק על אדם חדש; [...] עצום ההבדל בין מה שאפשר היום לראות במושבות, לבין מה שאפשר היה לראות לפני אחת-עשרה שנה בהיותי פה לראשונה. או היו כפרים דליב, יפים מאד ובנויים כהלכה – אך היום הם יישובים מלאי-חיים! רב בהם מספר הבחורים, בריאים וחזקים ומלאים שמחת-חיים, מימי לא ראיתי יהודים כאלה. והילדים! מקסימים ממש! [...] הילדים פורחים ממש! [...] הילדים יפים, טבעיים, מעריצים את הארץ, שמחים – ובכל הנעשה במושבות ניכרת תבונה רבה, טוב טעם ופקחות וטאקט!¹¹ מובן שאין כל זה ללא פגם וללא תלונות, אבל יש כאן הרבה-הרבה חדש וטוב, והעיקר – משלנו.¹² [...] עצום ההבדל בין יפו למושבות. ביפו רבה מדי הפוליטיקה, רבים מדי התככים, האנשים כאן נתבלו מאד; [...]

תל-אביב קטנה מדי, האנשים נתקלים איש ברעהו לעתים קרובות מדי. [...] עגום, עגום מאד בירושלים! שם מעט מאד היש משלנו. [...] מועט כה הגורם הצעיר העברי והזקנים עושים רושם איום, יוצרים תמונה מבהילה. אלה הם שברי-כלים, חלושים ועטופי-עובש-דורות. השכונות היהודיות של ירושלים אינן אלא זוהמה ומחלות מידבקות. את העוני, הבערות המוחלטת והקנאות הקיצונית אין לתאר במלים; הלב בוכה למראה כל אלה!

■ במקראה מובאים במלואם מכתבים ששיגר וייצמן בסמיכות זמן לאשתו (18.4.1918) וללואי ברנדייס¹³ (25.4.1918). תוכלו בוודאי לשים לב להבדלים בתיאור יחסם של השלטונות הבריטיים ליהודים בארץ-ישראל בכל אחד מן המכתבים, ולהבדל בדגשים בתיאור המצב במושבות. מה ההסבר לכך?

9 חיים וייצמן לוורה וייצמן, תל-אביב-יפו, 18 באפריל 1918, אגרות, ח, דבורה ברזילי (עורכת), עמ' 169–171.

10 ג'מאל פאשא (1872–1922) – מצביא ומדינאי תורכי. ג'מאל פאשא, טלעת בי ואנור פאשא היו השלישייה השלטת באימפריה העות'מאנית בשש שנותיה האחרונות. בימי מלחמת העולם הראשונה היה ג'מאל פאשא השליט היחיד, למעשה, של סוריה וארץ-ישראל, ונהג ביד קשה כלפי אוכלוסייתן הלא-תורכית. רבים הוצאו להורג, נכלאו או הוגלו.

11 המכתב כולו כתוב רוסית. שתי המלים האחרונות במשפט זה נכתבו במקור בצרפתית. ההדגשה במקור.

12 לואי דמביץ ברנדייס, היה שופט בבית המשפט העליון של ארצות-הברית ומראשי ההסתדרות הציונית שם. וראו עליו גם ביחידה 3 סעיף 3.1.1.2 וביחידה 5, סעיף 5.1.5.

ההבדלים נובעים מטיבם השונה של המכתבים. המכתב לברנדייס, משום היותו מכתב רשמי, עבר דרך השלטונות הבריטיים (כפי שרשום בהערות העורכים בתחתית העמוד, הוא הועבר בידי קלייטון – הקצין הפוליטי הראשי של צבא הכיבוש – למשרד החוץ לשם אישור ושיגור לברנדייס), ולכן היה הכותב זהיר בדבריו. ובכל זאת מצויה בדבריו ביקורת מרומזת על "עמדתם המוזרה קמעה של שלטונות-הצבא כלפינו". המכתב לאשתו היה אישי, לא נבדק על-ידי השלטונות ולכן הכותב הרשה לעצמו להציג את המצב לאשורו.

אשר להבדל בדגשים בתיאור המצב במושבות: במכתבו האישי לוורה העלה וייצמן את רשמיו והרהוריו הכנים. למכתב הרשמי לברנדייס היתה מטרה מעשית – גיוס כספים מיהודי ארצות-הברית לשיקום היישוב היהודי בארץ-ישראל. תיאור "ורוד" מדי של המצב היה עלול לחבל במטרה זו. מסיבות אלה המכתב לוורה הוא מקור מהימן יותר לתיאור המצב.

כשלוש שנים לאחר מכן כתב הרברט סמואל, הנציב העליון, בדין וחשבון רשמי:¹⁴

רצוצה מן המלחמה היתה הארץ כאשר שטפו ועברו בה צבאות המצביא אלנבי. [...] יושבי הערים נמצאו במצוקה רבה, שדות רבים נעזבו, הסוסים והבקר דללו, היערות המועטים נכרתו, הפרדסים יבשו מחוסר מים להשקותם, והמסחר נמצא במצב של שיתוק. [...] ברור לכל תייר אשר יעבור בארץ ולכל תושב אירופאי הגר בארץ כי לפני המלחמה היתה הארץ בלתי מפותחת ומכפר תושביה קטן ביחס לכוח קליטתה, וכזאת הינה גם היום. השיטות החקלאיות הן ברובן פרימיטיביות, לפי שטחה יכולה היתה האדמה המעובדת עתה להניב יותר פירות משהיא מניבה כיום. ונוסף לכך עוזבים שטחי אדמה רבים המוכשרים לעיבוד. ראשי ההרים ומדרוניהם מוכשרים מאוד לנטיעת עצים, ועם כל זאת אין יערות. גבעות חול רבות עומדות שוממות ומחכות לגואליהן, הן מתפשטות ובכך הן מסכנות את השדות המעובדים הסמוכים להן.



■ השוו את דבריו של סמואל עם הדברים שכתב וייצמן במכתביו. תנו דעתכם על מועדי הכתיבה השונים, ועל מידת ההתאמה, או אי-ההתאמה, שבין התיאורים. האם דנים שני המסמכים באותו נושא? האם ניכרת מגמתיות בכתיבה?

יותר משלוש שנים חלפו מאז כבשו הבריטים את הארץ ועד למועד כתיבת הדו"ח של סמואל. בשנים האלה היתה הארץ נתונה תחילה תחת שלטון צבאי (עד קיץ 1920), וכשנה אחת תחת שלטון אזרחי. הדו"ח מסתיים במלים: "הארץ אינה מפותחת ולכן

14 דין וחשבון הנציב העליון על מינהל ארץ-ישראל, יולי 1920 – יוני 1921, ירושלים 1921. מובא אצל ג' ביגר, מושבת כתר או בית לאומי, עמוד 10.

מספר תושביה קטן מכפי יכולת קליטתה", ופירוש הדבר כי גם השלטון הבריטי בשנותיו הראשונות לא עשה די לפיתוחה של הארץ, ושהיה אפשר, אפילו לדעת הנציב העליון הבריטי, לעשות בה יותר.

1.6.4 התפרוסת היישובית

באמור, עם כיבוש הארץ התגוררו רוב היהודים בערים, ואילו כ־12 אלף, מבין כ־56 אלף, חיו ב־54 יישובים חקלאיים יהודיים ובכללם המושבות. בשנת 1922, עת נערך מפקד האוכלוסין הראשון בארץ־ישראל, התגוררו ביישובים חקלאיים כ־15 אלף מבין 83,790 נפש.¹⁵

□ מהם מאפייניה של התפרוסת היישובית היהודית בראשית תקופת המנדט?

א. **רוב היהודים התגוררו בערים:** בירושלים 33,970, בתל־אביב 15,065, ביפו 4,960, בחיפה 6,230, בטבריה 4,724, בצפת 2,986, בחברון 430, ובערים אחרות 16,420.¹⁶

ערים אלה נחלקות לארבע קבוצות על־פי שיעורם של היהודים בכלל תושביהן: תל־אביב – עיר שחיו בה יהודים בלבד; ירושלים – עיר מעורבת בעלת רוב יהודי; חיפה, טבריה, צפת, יפו – ערים מעורבות שהיהודים היו בהן מיעוט לא מבוטל; ערים ועיירות בעלות רוב ערבי מכריע ותושבים יהודים מעטים – חברון (430 יהודים), באר שבע (כ־100), עזה (כ־50), טול כרם (23) ושכם (16).

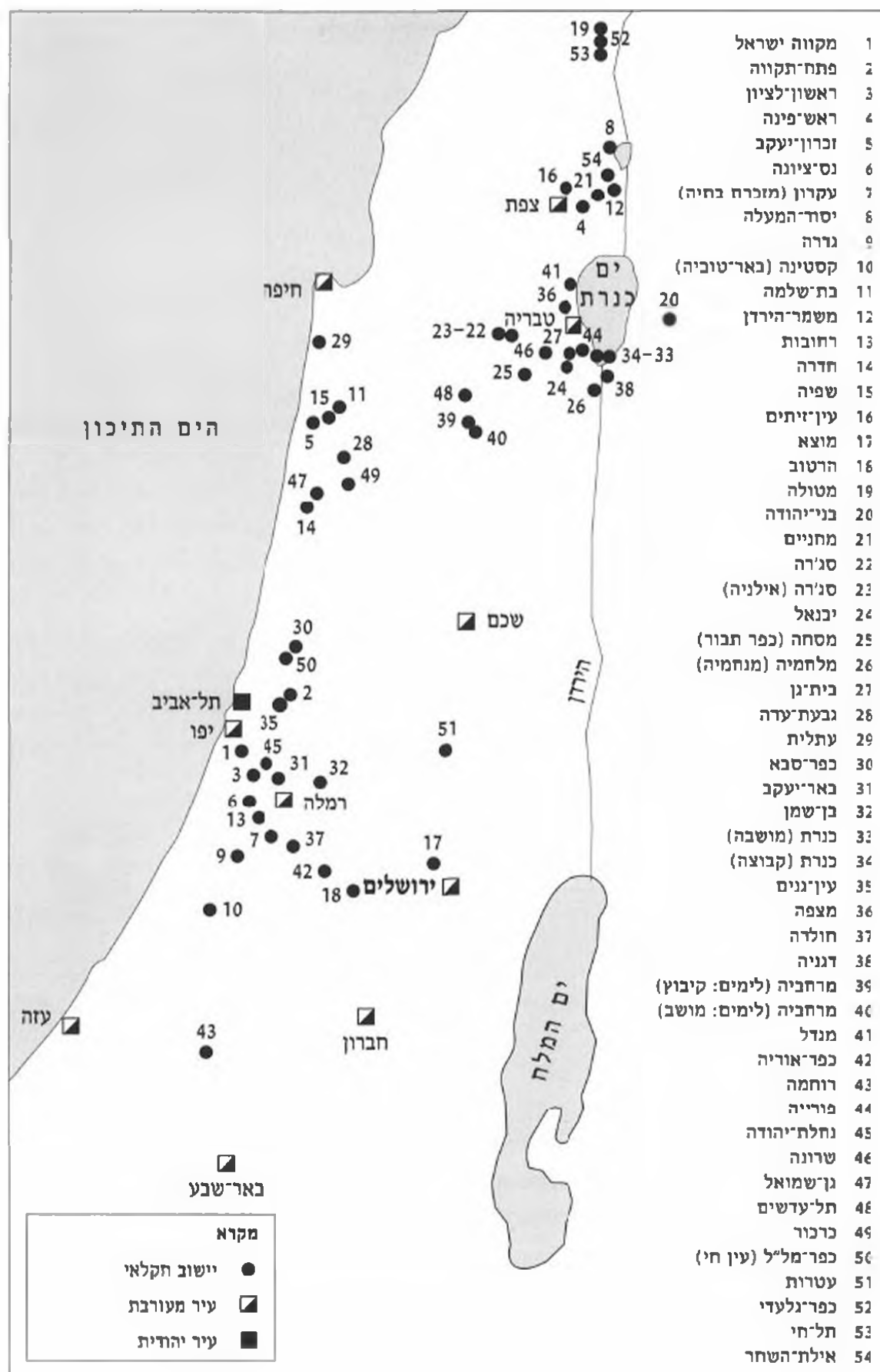
ב. **היישובים היהודיים החקלאיים היו מרוכזים בחמישה גושים:** הגליל העליון המזרחי; הגליל התחתון המזרחי; גוש חדרה וזכרון־יעקב; אזור פתח־תקוה וכפר־סבא; ומושבות יהודה.¹⁷ גושים אלה יצרו מעין שתי רצועות אורך: האחת – הגליל המזרחי, והאחרת – מישור החוף.

מלבד שתי רצועות אלה היו פה ושם יישובים חקלאיים יהודיים מבודדים: מטולה בצפון, בן־שמן במרכז הארץ, באר־טוביה ורוחמה בדרום, וכן שלושה יישובים בעמק יזרעאל וחמישה יישובים מרוחקים זה מזה בהרי ירושלים.

15 הגדרה של יישוב כעיר או ככפר בארץ־ישראל המנדטורית אינה מעידה, בהכרח, על מקור פרנסתם של תושביו: רבים מתושבי המושבות לא התפרנסו מחקלאות, ואילו ערבים רבים שחיו בערים, כמו ח'אן יונס, בית ג'אלה ורמאללה, עסקו בחקלאות.

16 על־פי נחוני מפקד 1922.

17 "יהודה" או "ארץ יהודה" במושגי הזמן ההוא הכוונה לשפלה ומישור החוף שמדרום ליפו.



מפה 2: תפרוסת היישובים היהודיים ערב תקופת המנדט, ממוספרים לפי סדר חקמתם. (המפה מבוססת על 'קולת [עורך], תולדות היישוב היהודי, א, עמ' יח-יט).

□ כיצד נוצרה מפת ההתיישבות היהודית בשלהי התקופה העות'מאנית – האם ריכוז היהודים בגושים אחדים נוצר במקרה, או שנעשה ככוונה תחילה? (ראו שוב סעיף 1.1.1).

רוכשי הקרקעות להקמתן של המושבות הראשונות חיפשו שטחים הראויים להתיישבות חקלאית המתבססת על גידול דגנים או מטעים. למטרה זו נזקקו לחלקות גדולות של אדמות מישור. מטרה זו עלתה בקנה אחד עם היצע הקרקעות למכירה. באזורי ההר היתה התיישבות צפופה של ערבים, שעיבדו איש-איש את חלקתו. חלקתה של כל משפחה נחלקה שוב ושוב בין בניה, כך שברשותו של כל מעבד היה שטח קטן למדי, שהיה דרוש לו למחייתו. גם אם הוצעו מדי פעם חלקות הרריות למכירה, הן היו קטנות ומוקפות בחלקות שעובדו בידי בעליהן. ואילו במישור החוף ובעמקים היו שטחים נרחבים, מכוסים בחלקם ביצות ומיושבים בדלילת באריסים שעיבדו את האדמה. בעליהן של האדמות האלה התגוררו בערים או מחוץ לארץ-ישראל, והיו מעוניינים למכור חלק מנחלותיהם במחירים הגבוהים שהציעו הקונים היהודים. שם, באזורים המישוריים, היה אפשר לרכוש בעסקה אחת שטח אדמה גדול למדי.

כשהחלה ההסתדרות הציונית לרכוש קרקעות באמצעות הקרן הקיימת לישראל (קק"ל),¹⁸ נחלקו העוסקים בכך לשתי אסכולות. האחת, שנציגה המובהק היה מנחם אוסישקין, דגלה ברכישת קרקעות בכל פינות הארץ. בשנת 1904 פרסם אוסישקין את "הפרוגרמה שלנו",¹⁹ ובה הכריז:²⁰

כדי ליסד חיי-עדה אוטונומית יהודית – או למען הדיוק, מדינה יהודית, בארץ-ישראל, מן ההכרח הוא, ראשית כל, שכל אדמת ארץ-ישראל, או לכל הפחות רובה, תהיה קניינו של עם ישראל.



לשם כך, קבע, יש לקנות, ומיד, אדמות מכל הסוגים, בכל מקום ובכל האמצעים העומדים לרשות התנועה הציונית.²¹

כשלוש שנים לאחר פרסום "הפרוגרמה שלנו" ביקר בארץ-ישראל ארתור רופין. הוא סייר ברחבי הארץ, בדק את תפוצת הקרקעות שבבעלות יהודית ואת מצב ההתיישבות היהודית, ומצא שבידי יהודים היו אז כ-400 אלף דונם (מהם רק כעשרת אלפים דונם בידי הקק"ל), בשלושה גושים: בגליל התחתון, באזור לוד ומדרום לכינרת. היהודים,

18 על קק"ל ראו ביחידה 4.

19 ספר אוסישקין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 105–122. מובא אצל ש' רייכמן, ממאחז לארץ מושב, עמ' 118–137. ההפניות כאן הן לעמודים בספר ממאחז. אוסישקין ביקר בארץ פעמיים לפני כתיבת הפרוגרמה (בשנים 1891 ו-1903). על אוסישקין ראו להלן סעיף 1.6.5.

20 שם, עמ' 118.

21 שם, עמ' 121.

רופין הגדיר את מטרתה של ההסתדרות הציונית באותו זמן כהשגת אוטונומיה יהודית בארץ-ישראל – מטרה שתושג, לדעתו, רק לאחר שהיהודים יהיו רוב מכריע בארץ ורוב אדמותיה יהיו בבעלותם. הממצאים שאסף בשנת 1907 לימדו אותו שלא יהיה אפשר להגיע לכך בעתיד הקרוב, ובתזכיר שהגיש לוועד הפועל של ההסתדרות הציונית כתב:²³

מתוך הנחות אלו רואה אני הכרח גמור להגביל לפי שעה את המטרה הציונית מבחינת השטח. עלינו להשתדל להשיג אבטונומיה לא בארץ-ישראל כולה, אלא בגלילות מסויימים בלבד. נראה לעין ששני הגלילות הבשרים לכך ביותר הם חלק מארץ יהודה וסביבת ים-כנרת.



בשנת 1908 פתחה ההסתדרות הציונית שלוחה ביפו – "המשרד הארץ-ישראלי", בראשותו של רופין, שפעל על-פי תפיסתו לריכוז טריטוריאלי של רכישת הקרקעות כדי ליצור רוב יהודי באותם שטחים.

עם זאת, ריכוז הפעילות הציונית רק בחלק מארץ-ישראל לא נעשה רק על-פי תכניות וכוונות ברורות, אלא היה גם פועל יוצא של היצע הקרקעות למכירה והתאמתן לסוגי הגידולים החקלאיים שהיהודים רצו לגדל. זאת ועוד, מגמה זו התאימה לנטייתם של היהודים מראשית ההתיישבות הציונית בשלהי המאה ה-19 לחיות "בתוך עמם", בנפרד מתושבי הארץ – אם בדרך של הקמת יישובים חקלאיים משלהם, ואם בדרך של התקבצות בשכונות נפרדות, קיימות או חדשות, בערים.

□ ההצעה ליצור כיסים אוטונומיים של רוב יהודי בשטחים קטנים היתה, בעיני רופין, הוראת שעה ("לפי שעה"). בהמשך הקורס נעקוב אחר המגמות בעניין זה בתקופת המנדט.



איור 21: ארתור רופין (1876–1943), מנהיג ציוני, כלכלן וסוציולוג. עלה ב-1908 וייסד ביפו את המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית. היה חבר ההנהלה הציונית והנהלת הסוכנות היהודית במשך שנים רבות. היה חבר בסגל האוניברסיטה העברית, שם לימד סוציולוגיה של היהודים. נחשב "אבי ההתיישבות הציונית", ועל שמו קיבוץ כפר-רופין ומדרשת רופין.

23 א' רופין, "אבטונומיה יהודית בארץ-ישראל", שלושים שנות בנין הארץ, עמ' 2. התזכיר במלואו מובא במקראה.

1.6.5 ההתארגנות הפוליטית

בתקופה העות'מאנית לא נוצר בארץ מרכז פוליטי יהודי בעל סמכות.²⁴ היו כמה וכמה נסיונות להקים נציגות כלל-ארצית של יהודי ארץ-ישראל, אך כולם נכשלו.

למשל, בשנת 1903 ניסה אוסישקין "להקים אורגניזציה מקפת את כל ענייני היישוב העברי בארץ".²⁵ מי היה זכאי להשתתף בבחירות לכינוס היסוד של הארגון?

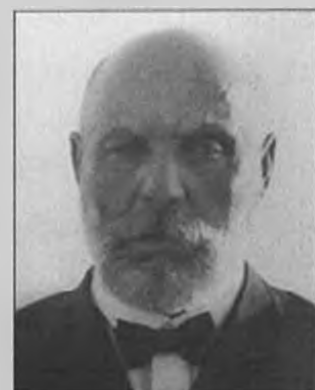
[...] מבין עשרים ושתיים ומעלה, היושבים בארץ לא פחות משנה שלימה, והמכניסים את תרומתם קודם הבחירה חצי מג'די, מן הקולוניסטים,^[26] הפועלים, האומנין ומכל יתר הקבוץ העברי שבארץ (רבנים ומורים, רופאים, סוחרים, שוחטים וכו') התי מעמל כפיו ואיננו מתפרנס מן הצדקה. [...]



מכלל ההן אפשר ללמוד גם על הלאו: לכינוס לא הוזמנו החוגים החרדיים, שלא השתייכו ל"קבוץ העברי" וחיו מכספי "החלוקה".

ברשימת הבוחרים היו כ־2,200 איש (בארץ חיו אז כ־80 אלף יהודים!), כמחציתם מן הערים והשאר מן המושבות (אף-על-פי שתושבי המושבות היו אז פחות מ־15 אחוז מכלל היהודים בארץ). "הכנסייה הארץ-ישראלית" התכנסה בזכרון-יעקב באוגוסט 1903 ובחרה בוועד, אך הוועד הזה חדל לפעול בתוך זמן קצר מאחר שלא עלה בידו למלא את תפקידו העיקרי – גיוס כספים.

איור 22: מנחם מנדל (אברהם) אוסישקין, 1863–1941. נולד ברוסיה. מראשוני ההסתדרות הציונית ומראשיה. ביקר בארץ פעמים אחדות לפני מלחמת העולם הראשונה. עמד בראש ועד הצירים מסתיו 1919 (ראו ביחידה 3) ואחר כך כיהן כיושב ראש ההנהלה הציונית בארץ-ישראל עד 1923. מאז ועד מותו היה נשיא הדירקטוריון של הקרן הקיימת לישראל ומילא תפקידים שונים בהסתדרות הציונית.



²⁴ הוא הדין גם בנוגע לערבים תושבי הארץ. אך מסיבות אחרות, שלא נזון בהן בקורס זה. למבקשים להעמיק את ידיעותיהם, ראו: ח' ארליך, **ערביי ארץ-ישראל בשנות העשרים**, סעיף 4.2.1.

²⁵ הציטוטים הם מתוך מכתב חוזר ששיגר אוסישקין לכל ועדי המושבות והוועדים בערים בתמוז תרס"ג (1903). מובא כאן מתוך: מ' אטיאש, **כנסת ישראל בארץ-ישראל**, עמ' 2.

²⁶ כלומר, אנשי המושבות.

לאחר כשלון הנסיון הזה, ונסיונות אחרים, נוסד בשנת 1913 "הוועד הפוליטי" (שנקרא גם "הוועד המדיני התמידי"), והוא הוסיף להתקיים בשמו "הוועד להקלת המשבר" גם בימי מלחמת העולם הראשונה. בוועד הזה השתתפו גופים שונים: המשרד הארץ-ישראלי, בנק אנגלו-פלשתינה, המפלגות הפועל הצעיר ופועלי ציון,²⁷ יק"א, התאחדות המושבות ביהודה, חובבי ציון, ועד העיר של יפו ושל ירושלים, ועוד. את הצלחתו של "הוועד" לפעול לאורך זמן, שלא כמו קודמיו, יש לייחס לעובדה שאת הקמתו יזם המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית. באותה העת לא היה למשרד הארץ-ישראלי מעמד מדיני רשמי, אך הוא חלש על הכספים שהשקיעה ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל. כשם שהכנסייה הארץ-ישראלית שיזם אוסישקין נכשלה, בעיקר, בשל העדר מקורות כספיים, כך היתה השליטה במקורות המימון הגורם העיקרי בהצלחת ההתארגנות שיזם רופין כראש המשרד הארץ-ישראלי.

כיצד מוסברת העובדה שבתקופה העות'מאנית לא הצליחו יהודי ארץ-ישראל להקים ארגון כלל-ארצי בעל סמכויות של ממש? היו לכך סיבות אחדות:

א. כזכור, בתקופה העות'מאנית לא היתה ארץ-ישראל ישות מדינית, ואפילו לא יחידה מינהלית בפני עצמה. שטחה היה מפוצל בין שלוש יחידות מינהליות – וילאית בירות, וילאית דמשק ומתצרפלך ירושלים (ראו שוב פרק 1.2).

ב. פעולותיה של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל ונסיונותיה לארגן את היהודים תושבי הארץ, נתקלו ביחס של חשדנות ועוינות מצד השלטונות העות'מאניים, שלא ראו בעין יפה התארגנות הקשורה בגורמים שמחין לתחום האימפריה.

ג. היהודים תושבי ארץ-ישראל העות'מאנית היו בעלי נתינויות שונות. רוב היהודים הספרדים היו נתיני האימפריה העות'מאנית, ואילו היהודים האשכנזים היו ברובם נתינים של מעצמות זרות, וככאלה נהנו מזכויות אקס-טריטוריאליות על-פי הסכמי הקפיטולציות.²⁸ לכל אחת מהקבוצות היו אינטרסים שונים – דבר שמנע את הקמתו של ארגון מייצג אחד לכלל היהודים.

ד. היישוב היהודי היה מפוצל על-פי כמה קטגוריות: "היישוב הישן" ו"החדש", ספרדים ואשכנזים, ולמן ראשית המאה ה-20 – איכרי המושבות מאנשי העלייה הראשונה מזה ופועלים מאנשי העלייה השנייה מזה.

ביחידות הבאות נבחן את השינויים שחלו בתקופת המנדט בכל אחד מארבעת המאפיינים האלה של היישוב, וכיצד תרמו להתגבשותו כקהילה אוטונומית.

27 על מפלגות הפועלים בתקופת העלייה השנייה ראו ביחידה 3.

28 הסכמי הקפיטולציות נחתמו החל במאה ה-16 בין האימפריה העות'מאנית למעצמות אירופה, ועל-פיהם אזרחי מעצמות אלה שחיו באימפריה העות'מאנית חיו כגופים לשיפוטם של הקונסולים של ארצות מוצאם, ולא למערכת המשפטית המקומית.

■ לסיכום שאלת ההתארגנות הכלל-יישובית בשלהי התקופה העות'מאנית, לפניכם קטע מחקר.²⁹ בעת הקריאה. תנו דעתכם לשאלה שהצגנו בפתח דברינו – כיצד התפתח היישוב בתקופת המנדט לכלל קהילה אוטונומית.

ראוייה לציון העובדה, שאותן מסגרות שביטאו את זיקת היישוב החדש לתנועה הציונית,^[30] פעלו באורח סדיר אף שלא ייצגו את היישוב, ואילו מסגרות שנתכוונו לשמש כנציגות של היישוב היו יעילות רק בשעות-חירום ורק במידה שנסתייעו גם הן במשאבים מבחוץ. תופעה זו מבליטה את התפקיד של זרימת משאבי כוח-אדם, משאבים חמריים ומשאבים ערכיים-סמליים מהתפוצות בהתפתחות מוסדות מרכזיים בעלי יוקרה, עצמה וסמכות בקרב היישוב היהודי בארץ-ישראל.

קשר זה בין החתירה לאוטונומיה יהודית וקיומו של מאגר משאבים בתפוצה עתיד היה לסייע לאחר מלחמת העולם הראשונה בעיצוב פני החיים הציבוריים ביישוב.

29 ד' הורוביץ ומ' ליסק, מישוב למדינה, עמ' 42.

30 המחברים מתכוונים בדבריהם ל"ועד הפוליטי" ולמשרד הארץ-ישראלי (ולא לכנסייה הארץ-ישראלית של אוסישקין, שזיקתה לתנועה הציונית היתה מורכבת מאוד, אך חורגת מתחום הדיון בקורס זה).



רשימת המקורות

- משה אטיאש, כנסת ישראל בארץ־ישראל, ייסודה וארגונה, ירושלים תש"ד (1944).
- בנימין אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי 1917–1948, ירושלים 1979.
- מרדכי אליאב, ארץ־ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777–1917, ירושלים 1978.
- חגי ארליך, ערביי ארץ־ישראל בשנות העשרים, תל־אביב 1993 (יחידה 4 בקורס "המזרח התיכון בין מלחמות העולם" של האוניברסיטה הפתוחה).
- גדעון ביגר, מושבת כתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ־ישראל 1917–1930, סקירה גיאוגרפית־היסטורית, ירושלים תשמ"ג.
- יהושע בן־אריה וישראל ברטל (עורכים), שלהי התקופה העות'מאנית (1799–1917), כרך שמיני בסדרה: ההיסטוריה של ארץ־ישראל, ירושלים 1983.
- יעקב ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ־ישראל ויישובה היהודי, 1881–634, ירושלים תשנ"ה.
- תמר גוז'נסקי, התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, חיפה 1986.
- יוסף גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, תל־אביב 1985.
- שמואל דותן, אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל, כפר סבא 1991.
- בן־ציון דינור, במאבק הדורות של עם ישראל על ארצו מחורבן ביתר עד תקומת ישראל, ירושלים תשל"ה.
- דן הורוביץ, משה ליסק, מישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל־אביב 1977.
- דן הורוביץ, תכלת ואבק: דור תש"ח – דיוקן עצמי, ירושלים 1993.
- יוסף הלר, במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936–1948, ירושלים תשמ"ה.
- חיים וייצמן, אגרות, ח, דבורה ברזילי (עורכת), ירושלים 1977.
- אביבה חלמיש, ירושלים בתקופת המנדט, תל־אביב 1991 (יחידה 10 בקורס "ירושלים לדורותיה" של האוניברסיטה הפתוחה).
- ברנרד לואיס, "פלסטינה – היסטוריה וגיאוגרפיה של שם", עלי היסטוריה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 47–55.
- משה ליסק, (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד.
- משה ליסק, אניטה שפירא, גבריאל כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט, חלק שני, ירושלים תשנ"ה.

ממשלת בריטניה, משרד המושבות, הרצאת הועדה המלכותית לפלשתינה (א"י), יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479 [= דו"ח פיל].

יעקב מצר, עודד קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל, ירושלים 1990.

עירית עמית, שלום רייכמן, ארגון המרחב הציוני בשלהי התקופה העות'מאנית: היישוב הבודד וההתיישבות החבלית, תל-אביב 1996 (יחידה 1 בקורס "ניסויים במרחב" של האוניברסיטה הפתוחה).

יהושע פורת ויעקב שביט (עורכים), המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947), כרך תשיעי בסדרה: ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ירושלים 1982.

מנחם פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל תרע"ח-תרצ"ו / 1918-1936, ירושלים תשל"ח.

ישראל קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית, חלק ראשון, ירושלים תש"ן.

ארתור רופין, שלושים שנות בנין הארץ, ירושלים תרצ"ז.

שלום רייכמן, ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל 1918-1948, ירושלים תשל"ט.

אורי רם, "הימים ההם והזמן הזה: ההיסטוריוגרפיה הציונית והמצאת הנראטיב הלאומי היהודי; בן-ציון דינור וזמנו", בתוך ציונות: פולמוס בן זמננו (עורכים: פנחס גינוסר ואבי בראלי), קרית שדה בוקר 1996, עמ' 126-159.

יעקב שביט, מעברי עד כנעני, ירושלים 1984.

Esco Foundation for Palestine, *Palestine: A Study of Jewish, Arab and British Policies*, 2 Vols., New Haven 1947.

Baruch Kimmerling, *Zionism and Territory*, Berkeley 1983.

Jacob Metzger, *The divided economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998.

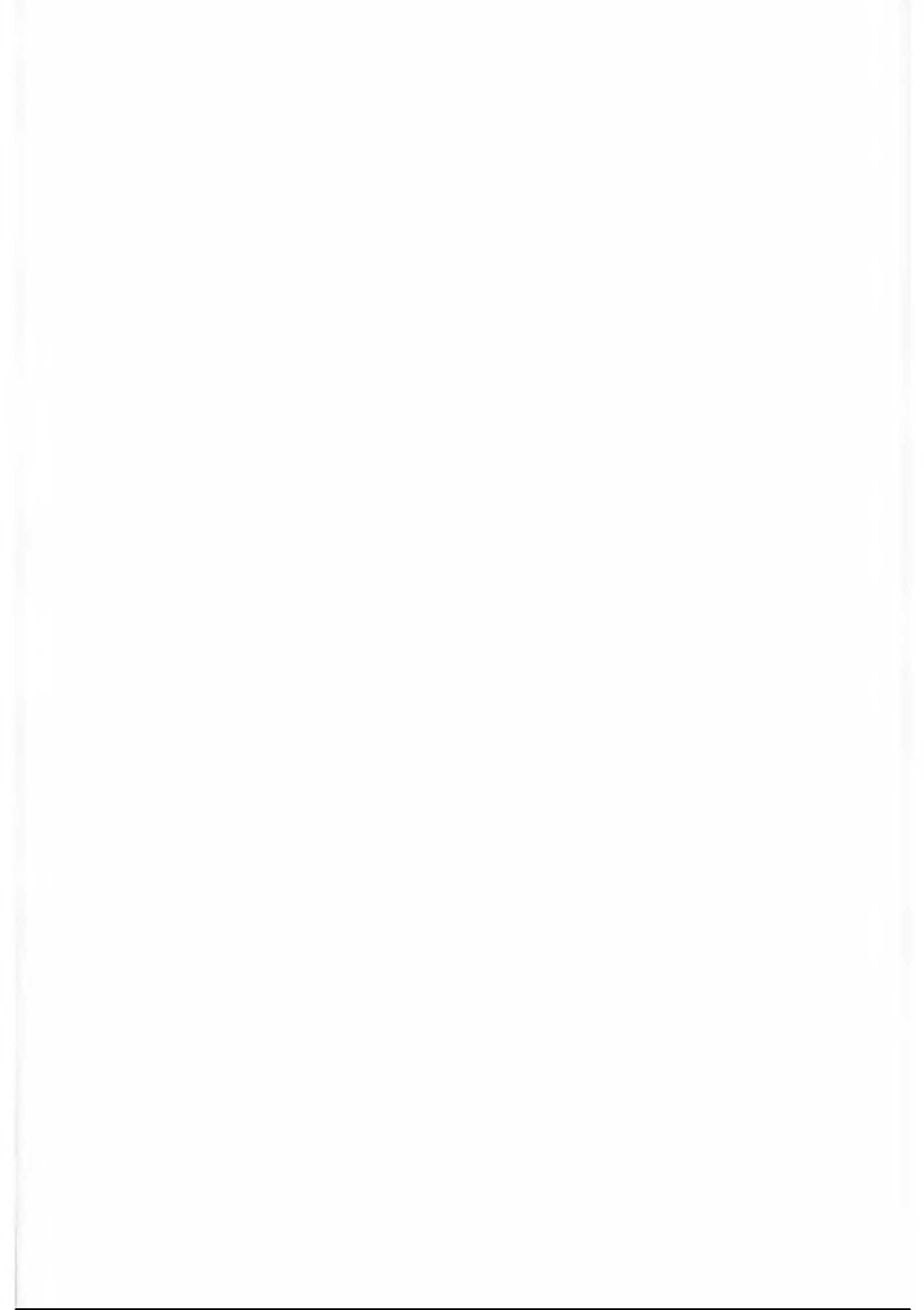
Gershon Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge 1989.

Barbara J. Smith, *The Roots of Separatism in Palestine: British Economic Policy, 1920-1929*, Syracuse 1993.

ביבליוגרפיה נבחרת

- בנימין אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי 1917–1948, ירושלים 1979.
- מרדכי אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777–1917, ירושלים 1978.
- יעקב ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי, 634–1881, ירושלים תשנ"ה.
- דן הורוביץ, משה ליסק, מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל-אביב 1977.
- משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד.
- משה ליסק, "סוציולוגים 'ביקורתיים' וסוציולוגים 'ממסדיים' בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידיאולוגיים או שיח אקדמי ענייני?", בתוך ציונות: פולמוס בן זמננו (עורכים: פנחס גינוסר ואבי בראלי), קרית שדה בוקר 1996, עמ' 60–98.
- יעקב מצר, עודד קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל, ירושלים 1990.
- יהושע פורת ויעקב שביט (עורכים), המאנדאט והבית הלאומי (1917–1947), כרך תשיעי בסדרה: ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ירושלים 1982.
- ישראל קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית, חלק ראשון, ירושלים תש"ן.
- אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב 1993.

Jacob Metzer, *The divided economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998.





יחידה 2

המשולש הארץ-ישראלי בשנות העשרים

בריטים, ערבים ויהודים 1917-1929

From National Home to a State in the Making: The Jewish Community in Palestine between the World Wars

Aviva Halamish

Unit 2: The Palestine Triangle in the 1920s: British, Arabs and Jews 1917-1929

ד"ר אביבה חלמיש כתיבה וריכוז הפיתוח

פרופ' אניטה שפירא, אוניברסיטת תל-אביב אחראית אקדמית

פרופ' יהושע פורת, האוניברסיטה העברית, ירושלים ייעוץ

אורנה ברקאי, משה שפרבר, אורנה כהן-שורץ עריכה

נאוה שנקמן עיצוב ועטיפה

רותי אפלברג גרפיקה

דני גרבר סדר

אתי זינגר מפות

דבורה גרודה תחקיר תמונות

טליה בר-טל זכויות יוצרים

פיתוח הקורס החל ביזמתם של פרופ' שלום רייכמן ז"ל,
ד"ר דוד דה פריס, ד"ר יחיעם ויץ, ד"ר אביבה חלמיש

תוכן העניינים

77	פתח דבר
79	2.1 הסכמים והבטחות מתקופת המלחמה
79	2.1.1 איגרת מקמהון לשריף חסין ממכה
81	2.1.2 הסכם סייקס-פיקו
84	2.1.3 הצהרת בלפור
84	2.1.3.1 הרקע להצהרת בלפור
90	2.1.3.2 ניתוח הטקסט
94	2.1.3.3 השפעתה של הצהרת בלפור על תולדות ארץ-ישראל המנדטורית
95	2.2 המשולש הארץ-ישראלי בראשית תקופת המנדט
96	2.2.1 שנות השלטון הצבאי
96	2.2.1.1 הסכם פיצל-וייצמן
99	2.2.1.2 תקריות בין יהודים לערבים באצבע הגליל, חורף 1920
102	2.2.1.3 מאורעות פסח תר"ף בירושלים
106	2.2.2 עמדת השלטון הצבאי
110	2.2.3 מאורעות 1921
110	2.2.3.1 מהלך המאורעות
110	2.2.3.2 תגובת השלטונות
112	2.2.3.3 הסיבות למאורעות
113	2.2.3.4 התוצאות
115	2.3 עיצובה של ארץ-ישראל המנדטורית
115	2.3.1 שיטת המנדטים
116	2.3.2 ייחודו של המנדט על ארץ-ישראל
119	2.3.3 הספר הלבן של צ'רצ'יל (1922)

121	2.3.4 קווי היסוד של מדיניות בריטניה בארץ-ישראל
121	2.3.4.1 שלטון עצמי בארץ-ישראל – מהו?
123	2.3.4.2 עלייה על-פי יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ
126	2.3.4.3 עקרונות המדיניות הכלכלית של בריטניה בארץ-ישראל
128	2.3.4.4 ירושלים והמקומות הקדושים
130	2.3.5 מוסדות השלטון המנדטורי
133	2.4 התוויית גבולותיה של ארץ-ישראל המנדטורית
133	2.4.1 הגבול הדרומי
134	2.4.2 הגבול המזרחי
137	2.4.3 הגבול הצפוני
141	2.5 תולדות הערבים בארץ-ישראל בשנות העשרים – קווים כלליים
142	2.5.1 המעמד המדיני
143	2.5.2 התארגנות פוליטית
145	2.6 שנות השקט
145	2.6.1 הפרדוקס של הספר הלבן של 1922
145	2.6.1.1 נקודת המבט היהודית
147	2.6.1.2 נקודת המבט הערבית
148	2.6.1.3 נקודת המבט הבריטית
148	2.6.2 חולשת הצד הציוני והתארגנות בצד הערבי
151	תשובות על השאלות שבגוף היחידה
152	נספח: קטע מכתב המנדט על סוריה ולבנון
153	רשימת המקורות
155	ביבליוגרפיה נבחרת

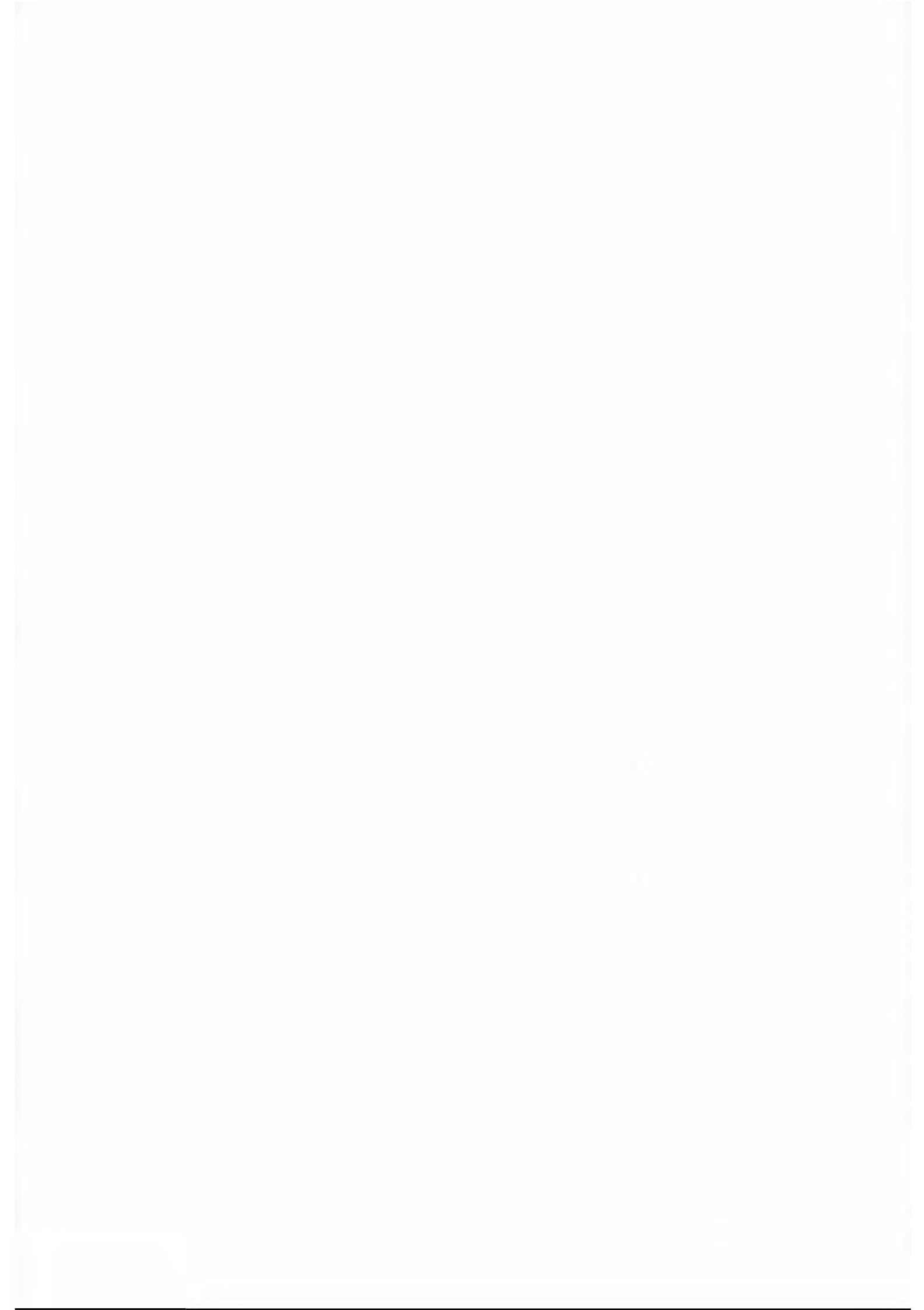
פתח דבר

יחידה זו היא הראשונה מבין ארבע יחידות הקורס העוסקות בשנות העשרים. מטרתה משולשת: להציג פרק בהיסטוריה המדינית של ארץ-ישראל; להניח תשתית ללימוד תולדות היישוב בשנות העשרים בפרט ובתקופת המנדט בכלל; להקנות ללומד מיומנויות שיסייעו לו בהמשך הקורס.

הפרק הראשון סוקר את ההתחייבויות שקיבלה עליה בריטניה במהלך מלחמת העולם הראשונה, מצביע על הסתירות ביניהן, ובוחן את מידת הרלוונטיות של כל אחת מההתחייבויות הללו לגורלה של ארץ-ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה. דגש מיוחד הושם בהצגת בלפור, שהיתה למרכיב רשמי ומוצהר של המדיניות הבריטית בשנות העשרים, וקיבלה סטטוס בין-לאומי עם הכללתה בכתב המנדט על ארץ-ישראל. הפרק מנתח באופן מפורט את הצהרת בלפור – על הדקויות ועל המשמעויות העומדות ביסוד הבחירה במונחים ובביטויים אלה ולא אחרים.

הפרק השני מציג את מערכת היחסים שבין שלוש צלעות המשולש הארץ-ישראלי – הבריטים, היהודים והערבים – בשנות המנדט הראשונות (1917–1922). אלה היו שנות הניסוי והטעייה של שליטי הארץ והסתגלותם של תושביה למציאות החדשה, ובהן עוצבה ארץ-ישראל המנדטורית.

שני הפרקים הבאים דנים בעיצובה של ארץ-ישראל המנדטורית – בגיבוש עקרונות השלטון ובהתוויית גבולותיה כיחידה מדינית. להשלמת הרקע להבנת ההתפתחויות המדיניות הכלל-ארציות ותולדות היישוב היהודי מובאים בפרק החמישי קווים כלליים לתולדות הערבים בארץ. בפרק האחרון אנו נדרשים לסיבות שהביאו, לאחר תקופה של מעשי אלימות, לרגיעה שהשתררה בארץ מסוף 1922 ולהתמשכותה כשש שנים.



2.1 הסכמים והבטחות מתקופת המלחמה

בתום מלחמת העולם הראשונה היתה בריטניה נתונה בסנך של התחייבויות כלפי הערבים, הצרפתים והיהודים – פרי הסכמים שערכה והבטחות שנתנה במהלך המלחמה. נבחן התחייבויות אלה על-פי סדרן הכרונולוגי, ונרגיש את השפעותיהן על תולדות ארץ-ישראל המנדטורית.

2.1.1 איגרת מקמהון לשריף חוסין ממכה

בשנות המלחמה התנהלה חליפת מכתבים בין השריף חוסין¹ ממכה לנציב העליון הבריטי במצרים, סר הנרי מקמהון (H. McMahon). ראשיתה באוקטובר 1914, לאחר שהאמפריה העות'מאנית הצטרפה למלחמה לימינה של גרמניה. חוסין נמנע מלהצטרף למחנה העות'מאני, והבריטים היו מעוניינים שהוא ישתתף לצדם במערכה נגד העות'מאנים. חוסין התנה זאת בתמיכת בריטניה בהקמת מדינה ערבית עצמאית בראשותו, שתשתרע כמעט על כל השטחים האסייתיים של האימפריה העות'מאנית המאוכלסים בדוברי ערבית. הבריטים קיבלו תביעה זו באופן עקרוני, אך לא בגבולות שהוא דרש.² המסמך החשוב ביותר לענייננו הוא האיגרת ששלח מקמהון לחוסין

1 השריף חוסין בן עלי (1852–1931) היה אז האמיר של מכה – משרה בעלת יוקרה רבה בזכות קדושתה של העיר באסלאם. כינויו "שריף" מעיד על היותו מצאצאי הנביא מוחמד.

2 על-פי ההתכתבות בין חוסין למקמהון, מילוי הבטחותיה של בריטניה לערבים היה מותנה במרד של הערבים נגד האימפריה העות'מאנית. רשמית, "המרד הערבי" פרץ ביוני 1916, וכחצי שנה לאחר מכן הצטרף למורדים הקולונל הבריטי תומס אדוארד לורנס (Lawrence), הידוע בכינויו "לורנס איש ערב". ביולי 1917 נבש צבא המורדים הערבי את עקבה, ומאז והלאה השתלב במסעו של הגנרל אלנבי לארץ-ישראל. אף שהמרד הערבי הטריד את הכוחות העות'מאניים, הוא היה מצומצם בהיקפו, לא התפתח להתקוממות ערבית כללית נגד העות'מאנים ולא ענה על ציפיותיהם של הבריטים. יש היסטוריונים הטוענים, שלמעשה לא עמדו הערבים בהתחייבותם כלפי הבריטים, ולכן בטלה מחויבותה של בריטניה להכיר בעצמאותם של הערבים.

ב' 24 באוקטובר 1915, ובה ציין אלו שטחים לא ייכללו במדינה הערבית העצמאית העתידה לקום לאחר המלחמה, ובהם:³

חלקים מסוריה הנמצאים ממערב לאזורים⁴ של דמשק, חמץ, חמה וחלב, אי־אפשר לומר עליהם שהם ערביים טהורים, ולכן יש להוציאם מכלל הגבולות המוצעים.



□ כיצד השפיעה חליפת המכתבים בין חוסין למקמהון על תולדותיה של ארץ־ישראל המנדטורית?

חליפת המכתבים מקמהון־חוסין לא הסתיימה בהסכם רשמי וחתום. יתרה מזו, הטריטוריה שעליה חלה ההתחייבות הבריטית כלפי חוסין הוגדרה במעורפל – הגדרה שהיתה נתונה לפרשנויות שונות – ולחליפת המכתבים לא צורפו מפות. ואולם, אף שהערבים ידעו בבירור שבמכתבו של מקמהון אין משום הבטחה בריטית מוצקה, הרי מסוף שנת 1920 והלאה הם העלו שוב ושוב את הטענה שארץ־ישראל כלולה בשטח שבריטניה התחייבה להכיר בו כמדינה ערבית עצמאית.

נוכח תביעות ערביות אלה הבהירו הבריטים את עמדתם באופן חד־משמעי ב"ספר הלבן" מיוני 1922:⁵

מנסים לפרש מכתב זה [של מקמהון לחוסין מ' 24 באוקטובר 1915] כמתן הבטחה לשריף של מכה להכיר בעצמאות הערבים בתוך תחומי הארצות שהוצעו על־ידו ולתמוך בעצמאות זאת. ואולם הבטחה זו ניתנה על דעת הגבלה מפורשת באותו מכתב עצמו, אשר הוציאה מתחום ההבטחה, בין שאר השטחים, את חלקי־סוריה המשתרעים מערבה לפלך דמשק. הסתייגות זו נחשבה תמיד בעיני ממשלת הוד מלכותו כחלה על הוילאייט של בירות ועל הסנג'ק העצמאי של ירושלים. כל ארץ־ישראל שמעבר לירדן מערבה הוצאה איפוא מתחום הבטחתו של סיר הנרי מקמאהון.



■ להבנה טובה יותר של הנאמר בציטוט שלמעלה, עיינו במפת "החלוקה המינהלית של ארץ־ישראל העות'מאנית ערב מלחמת העולם הראשונה" ביחידה 1, פרק 1.2.

3 מכתב מקמהון מ' 24.10.1915. בתוך: George Antonius, *The Arab Awakening*, p. 419. הנוסח המלא של חליפת המכתבים חוסין־מקמהון לא פורסם ברבים עד שלהי שנות השלושים. קטעים ממנה מוזכרים בספר הלבן מיוני 1922, וביתר הרחבה בדו"ח פיל, יולי 1937. האיגרות הודפסו בפעם הראשונה באנגלית בשנת 1938 בספרו של אנטוניוס.

4 הנוסח הרשמי של חליפת המכתבים הוא באנגלית. המילה הכתובה בו היא district, שיש המתרגמים אותה "מחוז". אך מילה זו עשויה להטעות, שכן מחוז הוא יחידה מנהלית מוגדרת (סנג'ק), ואילו שורש אי־הבהירות באיגרת מקמהון הוא בכך שמוזכרים בה אזורים שאינם מוגדרים במדויק.

5 "הספר הלבן" משנת 1922 נידון בהרחבה בהמשך (סעיף 2.3.3), ומובא במלואו במקראה. ההדגשה והמוסגר בקטע המצוטט הם שלנו.

גם בדו"ח ועדת פיל, משנת 1937,⁶ נאמר חד-משמעית כי "הממשלה הבריטית לא קיבלה מעולם את טענת הערבים" שארץ-ישראל כלולה בשטח שמקמהוון הבטיח להכיר בו כמדינה ערבית עצמאית.

2.1.2 הסכם סייקס-פיקו

למעצמות אירופה השונות היו אינטרסים אסטרטגיים, כלכליים, דתיים ואחרים בשטחיה של האימפריה העות'מאנית. מוסכם היה ביניהן כי לצרפת עמדת בכורה בלבנט (סוריה ולבנון), ולבריטניה – בדרום עיראק ובחלק מחופיו המזרחיים של חצי האי ערב. באיגרתו לחוסין מ'24 באוקטובר 1915 הבהיר מקמהוון (נוסף על הסייגים הנוגעים לארץ-ישראל), שהבטחתם של הבריטים לערבים חלה רק על אזורים "שבהם בריטניה המדולה חופשית לפעול בלי לפגוע באינטרסים של בעלת בריתה צרפת".

במהלך המלחמה חתמו מעצמות ההסכמה על הסכם סייקס-פיקו,⁷ הסכם חשאי בדבר עתידם של שטחי האימפריה העות'מאנית לאחר התמוטטותה הצפויה. תחילה, במרס

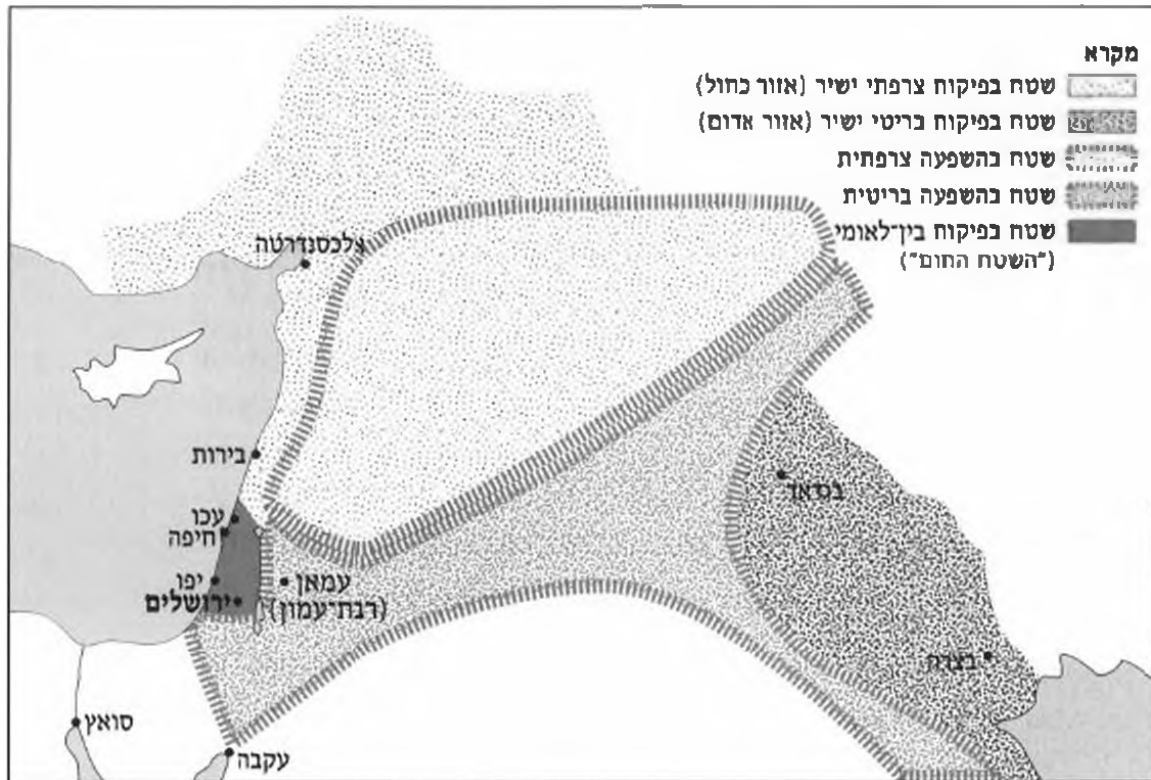


איור 1: גלויה מאוירת עם נוסח הצהרת בלפור. הנוסח המופיע בגלויה הוא תרגום לא-רשמי להצהרה שניתנה במקור באנגלית (השוו לנוסח העברי המופיע להלן בסעיף 2.1.3). הגלויה הוצאה לאור על-ידי יעקב בן-דוב (1882–1968), מראשוני הצלמים היהודים בארץ-ישראל.

6 פרק ב פסקה 8. הדין וחשבון של ועדת פיל, כמו כל מסמכי ממשלת המנדט, התפרסם בשלוש שפות: אנגלית, ערבית ועברית.

הפניות וציטוטים מדו"ח פיל יצוינו על-פי מספרי הפרקים והפיסקאות, שכן אין חפיפה בין מספרי העמודים של הדו"ח בכל אחת משלוש השפות.

7 Sykes-Picot, על שם אדריכליו – מרק סייקס הבריטי וז'ורז' פיקו הצרפתי.



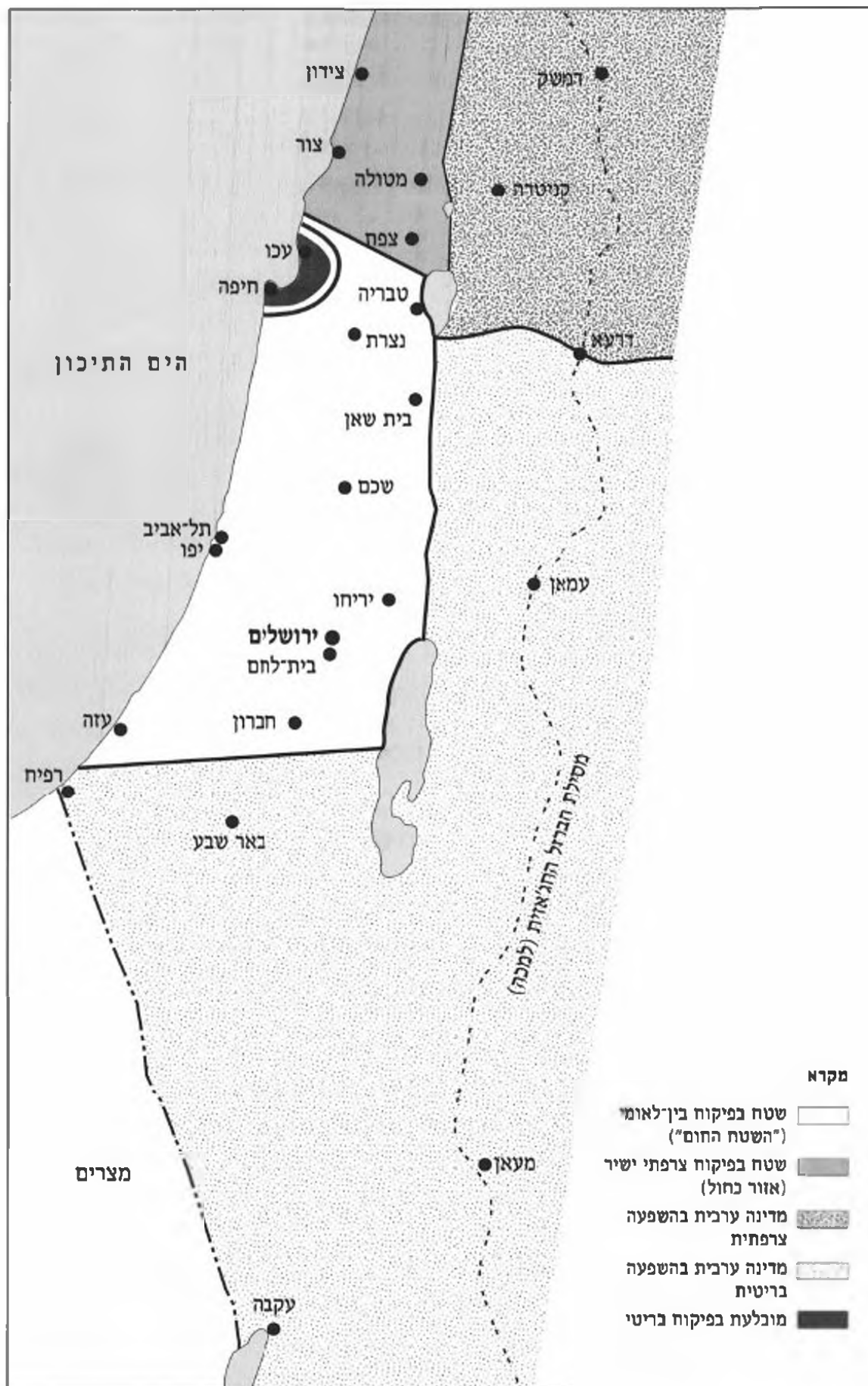
מפה 1: מפת הסכם סייקס-פיקו (1916). במפה שליוותה את ההסכם סומנו בצבעים שונים השטחים שנועדו להיות תחת ממשל או השפעה בריטיים (אדום) וצרפתיים (כחול). השטח שנועד להיות תחת ממשל בין-לאומי סומן בצבע חום – ומכאן כינויו "השטח החום".

1916, נחתם ההסכם בין בריטניה לצרפת, בעניין שטחיה הערביים של האימפריה, ולאחר מכן הצטרפו אליו גם איטליה ורוסיה (שאמורות היו לתפוס שטחים בחלקיה הלא-ערביים של האימפריה, כמסומן במפה מס' 1). במאי 1917 הביאו סייקס ופיקו את עקרונותיו של ההסכם לידיעת השריף חוסין.

□ האם השפיע הסכם סייקס-פיקו על תולדותיה של ארץ-ישראל המנדטורית?

כמעט לא. המצב שהיה קיים בתום מלחמת העולם הראשונה חייב לערוך שינויים בהסכם: רוסיה, שהיתה צד בהסכם, פרשה מן המלחמה לאחר המהפכה הבולשביקית והתנערה מהתחייבויותיו של המשטר הקודם; מעצמות ההסכמה קיבלו את עקרון ההגדרה העצמית הגלום ב־14 הנקודות של הנשיא וילסון;⁸ כשהסתיימה המלחמה שלט הצבא הבריטי גם בשטחים שנועדו, על-פי הסכם סייקס-פיקו, להיות בשליטה בין-לאומית ובשטחים שנועדו להיות נתונים לשליטה או להשפעה צרפתית.

⁸ בראשית 1918 הציג נשיא ארצות-הברית וודרו וילסון (W. Wilson) הסדר שלום עולמי שכלל 14 נקודות. בכלל הנקודות היו גם הדרישה "לספק את התביעות הקולוניאליות הצודקות של המדינות, בלא משוא פנים ומתוך התחשבות במידה שווה בתביעות אלה ובאינטרסים של האוכלוסים הנוגעים בדבר" (נקודה 5), ולחעיק אוטונומיה ללאומים הלא-תורכים של האימפריה העות'מאנית (נקודה 12).



מפה 2: מפת ארץ-ישראל על-פי הסכם סייקס-פיקו, 1916

ההחלטות על גבולותיה של ארץ-ישראל המנדטורית ועל המעצמה שתשלוט בה התקבלו בלי קשר להסכם סייקס-פיקו. וכך, "השטח החום" (שהיה אמור להיות בשליטה בין-לאומית) וחלק מן השטח המשתרע מצפון לו (שהיה אמור להיות בשליטה ישירה של צרפת) נמסרו, בסופו של דבר, לשליטתה של בריטניה.⁹

2.1.3 הצהרת בלפור

ב־2 בנובמבר 1917 שיגר שר החוץ הבריטי, ארתור ג'יימס בלפור (A. J. Balfour), את האיגרת הזאת ללורד רוטשילד:

משרד החוץ

2 בנובמבר 1917



לורד רוטשילד היקר,

יש לי עונג רב להעביר אליך מטעם ממשלת הוד-מלכותו את הצהרת האהדה הבאה לשאיפות היהודיות הציוניות, שהוגשה לקבינט ואושרה על-ידיו:

"ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה ייסוד בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל ותעשה כמיטב יכולתה לאפשר השגת מטרה זו. תוך הבנה ברורה שלא ייעשה דבר, העלול לפגוע בזכויות האזרחיות או הדתיות של עדות לא-יהודיות הקיימות בארץ-ישראל, או בזכויות ובמעמד המדיני, מהם נהנים יהודים בכל ארץ אחרת."

אכיר לך תודה, אם תביא הצהרה זו לידיעת הפרדציה הציונית.

שלך

ארתור ג'יימס בלפור

2.1.3.1 הרקע להצהרת בלפור

ספרות ענפה נכתבה על הרקע להצהרת בלפור. נציג רק את עיקרי הדברים שהעלו המחקרים.¹⁰

9 התוויית גבולותיה של ארץ-ישראל המנדטורית נידונה בהרחבה בפוק 2.4.
10 מאחר שנושא זה משמש רקע בלבד לתקופה שאנו עוסקים בה, קיצרנו את הדיון בו. המבקשים להרחיב את ידיעותיהם, יוכלו לפנות למקורות האלה, ובהם אף ימצאו הפניות נוספות: נ"מ גלבר, **הצהרת בלפור ותולדותיה**. מחקר הנסמך בעיקר על תעודות ציוניות, ונכתב בטרם נפתחו הארכיונים הבריטיים לעיונם של חוקרים; ל' שטיין, **מסד למדינת ישראל** (שם הספר במקורו האנגלי: *The Balfour Declaration*), ראה אור בשנת 1961. גם ספר זה אינו נסמך על מקורות השמורים בגנוך המדינה הבריטי. רשימה מפורטת של המקורות שעליהם נסמך שטיין, ראו שם, עמ' 553-558; מ' ורטה, "על הצהרת בלפור ועושיה"; י' פרידמן, **שאלת ארץ-ישראל בשנים 1914-1918**. חספר, שהתפרסם תחילה באנגלית, הוא המחקר העדכני ביותר עד כה. הוא נסמך על מסמכים מן הגנוך

Foreign Office,

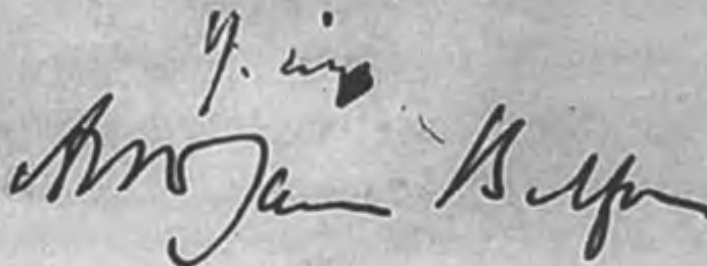
November 2nd, 1917.

Dear Lord Rothschild,

I have much pleasure in conveying to you, on behalf of His Majesty's Government, the following declaration of sympathy with Jewish Zionist aspirations which has been submitted to, and approved by, the Cabinet

"His Majesty's Government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people, and will use their best endeavours to facilitate the achievement of this object, it being clearly understood that nothing shall be done which may prejudice the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine, or the rights and political status enjoyed by Jews in any other country".

I should be grateful if you would bring this declaration to the knowledge of the Zionist Federation.



איור 2: הנוסח המקורי של הצהרת בלפור. ההצהרה תורגמה לעברית פעמים רבות. שימו לב להבדלים קלים בין הנוסח העברי המובא בעמוד ממול לבין זה המובא להלן בטבלת "סדר הטיוטות והנוסח הסופי של הצהרת בלפור" (תת-סעיף 2.1.3.2).

◀ הבריטי, ומחברו הוא החוקר הראשון שביסס עליהם את מחקרו. לאחר שהושלמה כתיבת היחידה ראה אור ספרו של י' ריינהרץ, חיים וייצמן, כך ב: עלייתו של מדיא, ובו דיון נרחב בהצהרת בלפור. בסוף הספר מובאת ביבליוגרפיה עשירה.

לשם הבנת הרקע להצהרת בלפור יש להכיר, בראש ובראשונה, את חשיבותו של האזור לאימפריה הבריטית. שתי דרכים שהוליכו להודו ("הפנינה שבכתר האימפריה") עברו בסמוך לארץ-ישראל. האחת דרך סוריה, עיראק והמפרץ הפרסי, והאחרת – דרך תעלת סואץ שבמצרים. נוכח התפרקותה הצפויה של האימפריה העות'מאנית ביקשה בריטניה למנוע את נפילת האזור לידי מעצמה עוינת לה, גרמניה. יתר על כן, בריטניה, שהכירה באינטרסים של בעלת-בריתה צרפת בלבנט, ביקשה למנוע את השתלטותה של זו על ארץ-ישראל. עניין אחרון זה הוסדר – זמנית, כפי שכבר ידוע לנו – בהסכם סייקס-פיקו (שקבע, כזכור, שרוב שטחה של ארץ-ישראל יהיה אזור בין-לאומי).

□ את מי ביקשה בריטניה לרצות בהצהרת בלפור?

המחקרים המוקדמים הדגישו שתי קבוצות עיקריות – יהודי ארצות-הברית ויהודי רוסיה. בשנים הראשונות למלחמה שמרה ארצות-הברית על ניטרליות, וההנחה היתה שהצהרה אוהדת לציונות תשפיע עליה להצטרף למלחמה. בבסיס הנחה זו עמדה האמונה בכוחם הפוליטי של יהודי ארצות-הברית וביכולתם להשפיע על מדיניותו של הממשל האמריקני. המחקר ההיסטורי מלמד שהיתה בהנחה זו הפרזה רבה, ובכל מקרה, אחרי שהצטרפה ארצות-הברית למלחמה לימין מדינות ההסכמה באפריל 1917, פג טעמו של שיקול זה.

במה שנוגע ליהודי רוסיה – יש הסוברים שאחד המניעים להצהרת בלפור היה הרצון להשפיע על רוסיה שלא לפרוש מן המלחמה. פרישה כזאת, שפירושה סיום המלחמה בחזית המזרחית וריכוז כוחן של מדינות הציר בחזיתות האחרות, היתה מחלישה את מדינות ההסכמה.¹¹ בדומה לאמונה בדבר כוחם הפוליטי של היהודים בארצות-הברית, היו מי שסברו שליהודי רוסיה היתה השפעה על ממשלתה הזמנית,¹² ושבהצהרת התמיכה בציונות יהיה כדי למתן את המגמות הפציפיסטיות שהיהודים נמנו עם ראשי התומכים בהן. זאת ועוד, מכיוון שהממשלה הזמנית ברוסיה הכירה בלגיטימיות של הציונות – שהיתה בעיניה תנועה לאומית הראויה להגדרה עצמית – הצהרה בריטית בזכות הציונות היתה עשויה להצדיק בעיני הרוסים את אחיזתה של בריטניה בארץ-ישראל. בצירוף מקרים שההיסטוריה מזמנת מדי פעם, פרסום הצהרת בלפור ומהפכת אוקטובר חלו באותו השבוע.¹³ בראשית 1918 פרשה רוסיה הסובייטית מן המלחמה, ובמרס חתמה על הסכם שלום נפרד עם גרמניה (חוזה ברסט-ליטובסק).

11 הצדדים הלוחמים במלחמת העולם הראשונה היו "מדינות הציר" (ובראשן – גרמניה, אוסטרו-הונגריה והאימפריה העות'מאנית) מצד אחד ו"מדינות ההסכמה" (ובראשן – בריטניה, צרפת ורוסיה; ומאז 1917 גם ארצות-הברית) מן הצד השני.

12 הממשלה הזמנית ברוסיה הוקמה בעקבות המהפכה של פברואר 1917, ששמה קץ למונרכיה הרוסית וקדמה למהפכה הבולשביקית (שהתחוללה בנובמבר 1917).

13 "מהפכת אוקטובר" פרצה ב־7 בנובמבר 1917, על־פי הלוח הגרגוריאני, שהיה נהוג אז ברוב הארצות. אולם רוסיה עדיין דבקה אז בליח היוליאני המיושן, שפיגר בימים אחדים אחר הלוח הגרגוריאני.

מחקרים חדשים יותר הצביעו על ציבור נוסף שהבריטים ביקשו לרכוש את תמיכתו – יהודי ארץ-ישראל ומנהיגי התנועה הציונית. משהחלה המערכה על ארץ-ישראל, באביב 1917,¹⁴ סברה בריטניה שאהדת הציונים ותושבי הארץ היהודים עשויה להועיל לה בהצגת תביעותיה ביועידת השלום למסור לידיה את ארץ-ישראל ולהפריד אותה מסוריה.

אך כל הסיבות האלה עדיין אינן מצטרפות לכלל הסבר מניח את הדעת למתן הצהרת בלפור. ייתכן שקצתן נכונות לגבי השלבים המוקדמים של המשא ומתן בין הציונים לבריטים, אך ההתפתחויות במלחמה נטלו מהן את טעמן. החיפוש אחר הסבר מספק הוליד גם סברות שאין בהן ממש. הידועה מכולן היא אולי זו הגורסת שהצהרת בלפור ניתנה לציונים כאות הוקרה לד"ר חיים וייצמן, שהיה כימאי, על תרומתו למאמץ המלחמתי הבריטי בהמצאת האצטון. שורשיו של הסבר-לא-הסבר זה (שהפיץ ראש הממשלה דאז, דייוויד לויד ג'ורג', בזכרונות המלחמה שכתב) בקשריו של וייצמן עם אישים רמי מעלה בממשלה הבריטית. אין ספק שקשרים אלה תרמו להצלחת מאמציה של התנועה הציונית להניע את בריטניה לתת את ההצהרה, אך אין לתלות בהם את עצם ההתחייבות המדינית הגלומה בה.

כתבה על כך ההיסטוריונית האמריקנית ברברה טוכמן בספרה התנ"ך והחרב, תחת הכותרת "הצהרת-בלפור: אציטון או מצפון?"¹⁵

האגדה הרווחת מספרת, שכאשר הבטיחה אנגליה "בית לאומי" ליהודים בארץ-ישראל, כגילומה בהצהרת-בלפור, גמלה בכך לד"ר וייצמן על שפתר את מחסור האציטון. אגדה זו מצודדת-לב היא בפשטותה אך אינה מכפקת כל-עיקר. האחריות לה חלה על לויד ג'ורג', שבזכרונות-המלחמה שלו הוא מספר איך הציע להמליץ על ד"ר וייצמן לקבלת תואר-כבוד כלשהו, איך סירב וייצמן, איך שאל לויד ג'ורג': "האם לא נוכל לעשות שום דבר לאות הכרה בעזרה רבת-ערך שנתת לארץ?" ואיך השיב וייצמן: "כן, הייתי רוצה שתעשו משהו למען עמי". דבר זה, סח לויד ג'ורג' בתרועה, היה "המבוע והמקור" להצהרת-בלפור.

אין ספק שאכן התקיימה השיחה, אבל "המבוע והמקור" לא היו בפרשה האבירית הזאת, אלא בעובדות מוצקות של המלחמה במזרח התיכון.

14 כוחות הכיבוש הבריטיים הגיעו לארץ-ישראל מכיוון מצרים. בסוף 1916 הם השתלטו על אל-עריש, בחצי האי סיני, ובמרס 1917 הטילו מצור על עזה. ההסתערות הראשונה על העיר, ב-26-27 במרס, נכשלה, וכמוה גם המתקפה השנייה, ב-17-19 באפריל. לאחר כישלונם נסוגו הבריטים למדבר וניתקו את המגע בינם לבין הכוחות העות'מאניים. המתקפה הבריטית על ארץ-ישראל התחדשה רק חצי שנה אחר-כך, וב-31 באוקטובר 1917 פרצו הבריטים את קו ההגנה התורכי ליד באר-שבע וכבשו את העיר. ב-7 בנובמבר נפלה לידיהם עזה. ב-16 בנובמבר השתלטו הבריטים על יפו, וב-9 בדצמבר נכנעה ירושלים. לאחר מכן חלה רגיעה בחזית הארץ-ישראלית. הכוחות הבריטיים שלטו על השטח שמקו ירושלים-שפך הירקון דרומה, והעות'מאניים – משם צפונה. בשלהי קיץ 1918 התחדשה המערכה. ב-18 בספטמבר הביס הגנרל אלנבי את הכוחות העות'מאניים בקרב מגידו, ובכך הושלם כיבוש הארץ.

15 ב' טוכמן, התנ"ך והחרב: אנגליה וארץ-ישראל, עמ' 271.

אכן, אין להבין את הרקע להצהרת בלפור בלא גורמים שאינם לגמרי בתחום ההיגיון הצרוף והשיקולים המדיניים הטהורים, והכוונה לאהדה שרשו כלפי הציונות אישים בולטים בממשלה הבריטית באותם ימים – ראש הממשלה דייוויד לויד ג'ורג' (D. Lloyd-George), שר החוץ ארתור ג'יימס בלפור,¹⁶ שר המושבות אלפרד מילנר (A. Milner), ואחרים. יחסם זה עוצב על-ידי חינוכם הנוצרי והאמונה המילנריאניסטית,¹⁷ שגרמו להם לראות בשיבת היהודים לציון צו דתי ומאורע היסטורי שהתגלגלה לידיהם הזכות להיות שותפים לו.

ואולם, אף שאין לפסול את חשיבותם של הגורמים שברגש, בהם לבדם אין די, ובכוחם היה רק לחזק את המניעים מתחום המדיניות, האסטרטגיה והכלכלה, שהם הם שהכריעו. בעבר, כל עוד לא היו ידועים המניעים הממשיים, הוצגו השיקולים שברגש כבעלי משקל רב יותר משהיה להם למעשה, מאחר שהחוקרים התקשו לתת הסבר רציונלי לסיבות שהניעו את המעצמה הגדולה בריטניה לצאת בהצהרת אהדה לתנועה לאומית קטנה וחסרת עצמה צבאית ופוליטית.

עם התקדמות המחקר הלכה והתחזקה מגמה כפולה. פן אחד של מגמה זו היה להצביע על שיקולים ריאלי-פוליטיים (להבדיל ממניעים פילנתרופיים ורגשיים) כמניעים העיקריים למתן ההצהרה. החוקר מאיר ורטה מדגיש במיוחד את רצונם של הבריטים לנשל את הצרפתים מהמעמד שהוקנה להם בהסכם סייקס-פיקו, ו"אלמלא היו ציונים באותן השנים, כי אז היו האנגלים ממציאים אותם".¹⁸ עניין אחרון זה מתקשר לפן האחר של אותה מגמה – להדגיש את משקלם של גורמים ארץ-ישראליים (להבדיל מרצונה של בריטניה להשפיע על החלטותיהן של מעצמות אחרות בחזיתות אחרות של המלחמה). טענה זו מובאת בהרחבה במחקריו של ישעיהו פרידמן. לדעתו, ניתנה ההצהרה ממניעים רבים ושונים, שהחשוב בהם היה השאיפה למנוע מתורכיה ומגרמניה לפרוס את חסותן על ארץ-ישראל היהודית שתקום כתוב המלחמה. בשנת 1917, מסביר פרידמן, לא היה ניצחונן של בעלות הברית מובטח כלל ועיקר, והדעה הרווחת היתה, שבמקרה הטוב תסתיים המלחמה בשלום מוסכם. נוכח הצהרותיהם של הצדדים הלוחמים בזכות עקרון ההגדרה העצמית, עמדתם של הציונים בוועידת השלום העתידה היתה יכולה להטות את הכף בשאלת השלטון על ארץ-ישראל לכאן או לכאן. "בזאת היה סוד כוחם של הציונים, אלא שהם לא עמדו עליו במלואו".¹⁹

16 לויד ג'ורג' היה ממוצא ולשי, ובלפור – ממוצא סקוטי. לשני העמים האלה זיקה עמוקה במיוחד לתנ"ך.

17 מילנריאניזם – מלשון millenium, תקופה של אלף שנים: אמונה שרווחה בקרב ראשוני הנוצרים, ומתחדשת מדי פעם, בשובו של ישו למלוך על הארץ לאחר אלף שנים. המונח מציין את אמונתם של אנשים המבקשים להבטיח פתרון כולל ומושיע למצוקות החברה, האדם והפוליטיקה באמצעות הדת.

18 מ' ורטה, "על הצהרת בלפור ועושיה", עמ' 302.

19 י' פרידמן, שאלת ארץ-ישראל בשנים 1914–1918, עמ' 9.

סדר הטיוטות והנוסח הסופי של הצהרת בלפור*

טיוטת מילנר אוגוסט 1917	טיוטת בלפור אוגוסט 1917	טיוטה ציונית יולי 1917
ממשלת הוד מלכותו מקבלת את העקרון כי יש לתת כל אפשרות לייסוד בית לעם היהודי בארץ־ישראל,	ממשלת הוד מלכותו מקבלת את העקרון שעל ארץ־ישראל להיכון מחדש כבית הלאומי לעם היהודי	1. ממשלת הוד מלכותו מקבלת את העקרון שעל ארץ־ישראל להיכון מחדש כבית לאומי לעם היהודי.
ותעשה כמיטב מאמציה להקל השגת מטרה זו, ותהיה מוכנה לעיין בכל הצעה בנידון שההסתדרות הציונית תרצה אולי להניח לפניה.	ותעשה כמיטב מאמציה להבטיח השגת מטרה זו ותהיה מוכנה לעיין בכל הצעות בנידון, שההסתדרות הציונית אולי תרצה להניח לפניה.	2. ממשלת הוד מלכותו תעשה מיטב מאמציה להבטיח השגת מטרה זו ותדון בדרכים ובאמצעים הדרושים עם ההסתדרות הציונית.

* על־פי: ל' שטיין, מסד למדינת ישראל, עמ' 552.

<p>הנוסח הסופי 31 באוקטובר 1917</p>	<p>טיוטת מילנר-אמרי 4 באוקטובר 1917</p>
<p>ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה ייסוד בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל</p>	<p>ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה ייסוד בית לאומי בארץ-ישראל לעם היהודי</p>
<p>ותעשה מיטב מאמציה להקל הנשמת מטרה זו, תוך הבנה ברורה שלא ייעשה דבר, העלול לפגוע בזכויות האזרחיות או הדתיות</p>	<p>ותעשה כמיטב מאמציה להקל השגתה של מטרה זו, תוך הבנה ברורה, שלא ייעשה דבר העלול לפגוע בזכויות האזרחיות</p>
<p>של עדות לא-יהודיות הקיימות בארץ-ישראל או בזכויות ובמעמד המדיני, מהם נהנים יהודים בכל ארץ אחרת.</p>	<p>של עדות לא-יהודיות קיימות בארץ-ישראל או בזכויות ובמעמד הפוליטי מהם נהנים בכל ארץ אחרת אותם יהודים המרוצים לגמרי מלאומיותם הנוכחית.</p>

2.1.3.2 ניתוח הטקסט

כפי שראינו, במכתבו של בלפור ללורד רוטשילד²⁰ יש שורות פתיחה וסיום, ולב המכתב הוא נוסח החלטת הממשלה, הידועה כ"הצהרת בלפור".

□ האם כבר בשורות הפתיחה יש כדי ללמד על רוח ההצהרה?

בשורות הפתיחה מגדיר שר החוץ הבריטי את החלטת הממשלה מיום 2 בנובמבר 1917 כ"הצהרת אהדה לשאיפות היהודיות-הציוניות", ובכך מצהיר במפורש על אופיה הפרו-ציוני של ההחלטה. בשורת הסיום יש הכרה עקיפה בהסתדרות הציונית.²¹

נבחן עתה את נוסח ההצהרה על כל מרכיביה.

בית לאומי

"ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה ייסוד בית לאומי..."

אף שהמונח "בית לאומי" אינו מיועד, אין ספק שכוונת ההצהרה היתה שבארץ-ישראל יוקם הבית הלאומי היהודי האחד והיחיד, ולא אחד מבתי לאומיים רבים.

□ מה מקור הביטוי "בית לאומי", וכיצד הבינו אותו הצדדים הנוגעים בדבר? או במלים אחרות: האם מסתתרת מאחורי המונח בית לאומי הכוונה לייסוד מדינה יהודית בארץ-ישראל?

"בית לאומי" הוא מונח מבית מדרשה של התנועה הציונית. הוא מופיע בטיטה הראשונה שהגישו הציונים לממשלת בריטניה ביולי 1917, ושורשיו בתכנית בול משנת 1897,²² שבה נאמר: "הציונות שואפת להקים לעם ישראל בית-מולדת בארץ-ישראל מובטח לפי משפט הכלל".²³ מונח זה תורגם לאנגלית במסמך שהוגש לממשלת בריטניה באופן זה:

20 ליונל ולטר רוטשילד (1868–1937), מן הענף האנגלי של משפחת רוטשילד, היה זואולוג במקצועו. הוא שירת כחבר הפרלמנט מטעם המפלגה הליברלית יוניוניסטית (1899–1910), ואחר-כך היה חבר בית הלורדים.

21 בטיטות הראשונות של ההצהרה הוזכרה ההסתדרות הציונית במפורש בתור הנמען, אך בסופו של דבר נשלחה ההצהרה אל הלורד רוטשילד, שלא מילא שום תפקיד רשמי בפדרציה הציונית האנגלית או בהסתדרות הציונית העולמית, אלא היה מעין שליח. במשפט הנועל הכוונה היא לפדרציה הציונית (באנגליה), ולא להסתדרות הציונית.

22 תכנית בול, שהתקבלה בקונגרס הציוני הראשון שנערך בשנת 1897, שימשה בסיס לפעולת ההסתדרות הציונית עד הקמת מדינת ישראל.

23 המקור כאן: מ' היימן וי' ונקרט (עורכים), ל ציוני-דרך בציונות, עמ' 18. ההדגשה שלנו.

– *a home for the Jewish people in Palestine*,²⁴ ביטוי שמקורו במילה הגרמנית Heimstätte. בדומה למנסחיה של תכנית בזל, שנשמרו מהשימוש במונח "מדינה" מחשש שיעורר את התנגדותם של השלטונות העות'מאניים, גם מנהיגי הציונות המתונים, שניהלו את המשא ומתן עם ממשלת בריטניה, השתמשו בביטוי "בית" מטעמים טקטיים, כדי להקל על הבריטים להעניק את הצהרת האהדה לשאיפות הציונות, בלי להתחייב באותו זמן במפורש על הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. אין ספק שכוונתם של הציונים היתה שהבית הלאומי סופו שיהיה למדינה יהודית.²⁵ השאלה היא, מה היתה כוונתם של מנסחיה הבריטים של הצהרת בלפור.

ב"ספר הלבן של צ'רצ'יל", שהתפרסם ביוני 1922, הבהירה הממשלה הבריטית, אף כי לא באופן מפורש לחלוטין, שאין כוונתה שהבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל יהיה ברבות הימים מדינה יהודית.²⁶ כחמש-עשרה שנה לאחר מכן נדרשה לסוגיה זו, ובהרחבה, ועדת פיל, שחקרה ביסודיות את שאלת ארץ-ישראל והמנדט. חברי הוועדה, שהורשו לעיין במסמכים שבאותו זמן עדיין היו חסויים, כתבו:²⁷

20. עתה עלינו לדון בענין מהותה ופירושה של הכרזת בלפור. הורשינו לבחון את התעודות הנוגעות לעניין, וברור לנו כי המלים "ייסוד בית לאומי בפלשתינה (א"י)" היו תולדה של פשרה בין אותם המיניסטרים שהתכוננו לייסוד מדינה יהודית לבין אותם שלא התכוננו לכך. על כל פנים ברור כי ממשלת הוד מלכותו לא יכלה לחייב את עצמה ליסוד מדינה יהודית. היא יכלה להתחייב רק להקל על גידולו של הבית. הדבר תלוי בעיקר במרצם ובחריצותם של היהודים אם הבית יגדל במידה שיהפך למדינה. מר לויד ג'ורג' שהיה ראש המיניסטרים [ראש הממשלה] באותם הימים הודיענו בעדותו כי:

"הרעיון היה – וזה היה הפירוש שניתן לו באותם הימים – כי מדינה יהודית לא תוקם מיד ע"י אמנת השלום, מבלי לברר תחילה מהן משאלותיו של רוב האוכלוסין. מצד שני, הכונה היתה כי בבוא העת ליתן לפלשתינה (א"י) מוסדות מיצגים, ואם ישתמשו היהודים בינתיים בהודמנות שניתנה להם ע"י רעיון הבית הלאומי וייהפכו לרוב מוחלט של האוכלוסין, אז תיהפך פלשתינה (א"י) לקומונוולט^[28] יהודי".

21. ברור איפוא כי ממשלת הוד מלכותו הכירה כי היכון תיכון מדינה יהודית במרוצת הימים, אלא שלא יכלה לומר כי דבר זה יקרה, ועוד פחות מזה יכלה להביא לידי כך עפ"י יזמת עצמה. והמנהיגים הציונים מצדם הכירו כי נוסח ההכרזה אינו חוסם את הדרך בפני מדינה יהודית בסופו של דבר, וכך הובן הדבר במקומות אחרים. "ברי לי", אמר הנשיא

24 ההדגשה שלנו.

25 על התלבטותה של ההסתדרות הציונית בשאלת הגדרת המטרה הסופית של הציונות ומועד ההכרזה הגלויה עליה, ראו ביחידות 6 ו-9.

26 ראו דיון מפורט ב"ספר הלבן של צ'רצ'יל" (1922) בהמשך, סעיף 2.3.3.

27 דו"ח פיל, פרק ב, פסקאות 20–21, תרגום רשמי. במסמך מופיע "פלשתינה (א"י)" שהוא התרגום המנדטורי הרשמי לעברית של Palestine. בדרך כלל נכתב בתרגום של הצהרת בלפור "ארץ-ישראל".

28 קומונוולט, ובתעתיק המקובל: קומונוולת' (commonwealth) – במשמעותו כאן: קהיליה. יחידה מדינית בעלת שלטון-עצמי המורכבת מאנשים בעלי אינטרסים פוליטיים דומים.

וילסון ביום 3 במרץ 1919, כי "האומות בעלות הברית בהסכמתם המלאה של ממשלתנו ועמנו הסכימו כי בפלשתינה (א"י) יונח היסוד לקומונוולת יהודי". המצביא סמוטס^[29] שהיה חבר הקבינט הקיסרי של המלחמה כשפורסמה ההכרזה, נשא נאום ביוהנסבורג ביום 3 בנובמבר 1919 ובו נבא לזרם הגדל והולך של עליה יהודית לפלשתינה (א"י) ו"בדורות הבאים תקום שם שנית מדינה יהודית גדולה". לורד רוברט ססיל^[30] בשנת 1917, סיר הרברט סמואל בשנת 1919 ומר וינסטון טרסטרסיל בשנת 1920 דברו או כתבו בלשון שאין לה משמעות אחרת אלא זו: שבסופו של דבר מתכוונים הם להקמת מדינה יהודית. עתונים אנגלים חשובים אף הם דברו דברים ברורים בעניין זה במאמריהם על ההכרזה.

נסכם את הנאמר בדו"ח ועדת פיל בעניין זה:

- א. בהעניקה את הצהרת בלפור התכוונה ממשלת בריטניה, ולפחות לא הוציאה מכלל אפשרות, שבסופו של דבר תקום מדינה יהודית בארץ-ישראל.
- ב. אישים בולטים בבריטניה ובמדינות אחרות הבינו שהצהרת בלפור מניחה את היסוד להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, ונתנו לכך ביטוי פומבי באותם ימים.
- ג. מנסחיה של הצהרת בלפור התכוונו לאפשר ליהודים להיות לרוב בארץ-ישראל (למעשה, זה היה התנאי להקמת מדינה יהודית).
- ד. ההצהרה נועדה להקל על היהודים להיות לרוב בארץ-ישראל ואף להקים בה מדינה יהודית, אך העשייה עצמה היתה מוטלת על היהודים.

שכבות היסטוריות

דו"ח ועדת פיל הוא מסמך בריטי רשמי, שפורסם בשנת 1937. חמש-עשרה שנים לאחר שהממשלה הבריטית כבר הבהירה את פירושה למונח "בית לאומי" בספר הלבן של צ'רצ'יל. שימו לב לשכבות ההיסטוריות: הצהרת בלפור ניתנה בשנת 1917; הספר הלבן של צ'רצ'יל פורסם בשנת 1922; ועדת פיל דילגה על השלב הזה וחזרה לבדוק מה היו כוונותיה של הממשלה בשנת 1917. בהתעלמה מהפרשנות הבריטית הרשמית שנעשתה בדיעבד בשנת 1922.

- פרשנותה של ועדת פיל להצהרת בלפור נסמכת, במידה רבה, על העדות שמסר בפניה לזיד ג'ורג', שהיה ראש ממשלת בריטניה בשנת 1917. כיצד יש להתייחס לעדות מעין זו, שניתנה כעשרים שנה לאחר מעשה?

29 יאן כריסטיין סמוטס (J.C. Smuts, 1870-1950) – מצביא ומדינאי דרום-אפריקני. ראש ממשלת דרום-אפריקה בשנים 1919-1924, 1939-1948. במלחמת העולם הראשונה היה חבר בקבינט המלחמה הבריטי בראשותו של לזיד ג'ורג', וסייע בהקמת חבר הלאומים.

30 רוברט ססיל (R. Cecil, 1864-1958) – מדינאי בריטי. שר לענייני ההסגר הימי וסגן שר החוץ במלחמת העולם הראשונה. השתתף בוועידת השלום בפריס בשנת 1919 וסייע בניסוח התקנון של חבר הלאומים. בשנת 1937 זכה בפרס נובל לשלום.

אילו היתה עדותו המאוחרת של לוי ג'ורג' המקור היחיד לפרשנותה של ועדת פיל להצהרה, היה מקום להטיל בה ספק, ולא היה אפשר להסתמך עליה בלבד. אולם חברי הוועדה עיינו גם במסמכים מהימים שבהם ניתנה הצהרת בלפור, ויש להניח שעדותו בדיעבד של ראש הממשלה דאז לא סתרה את הנאמר במסמכים האלה. כלומר, לפנינו עדות מאוחרת המקבלת אישוש ממקורות כתובים מן התקופה הנידונה, שעדיין היה אסור לצטטם ישירות. מחקרים שנעשו לאחר זמן ושנסמכו על מקורות ארכיוניים שהותרו לעיונם של החוקרים,³¹ הגיעו אף הם למסקנות דומות: המדינאים הבריטים, מולידי הצהרת בלפור, סברו שתכלית ההצהרה היתה לכונן בארץ-ישראל ישות מדינית יהודית, שתהיה, בסופו של דבר, למדינה יהודית.³²

[בית לאומי] לעם היהודי

משמעות שתי המלים האחרונות היא, שההצהרה ניתנה לעם היהודי כולו, ולא רק ליהודים היושבים בארץ-ישראל. משמעות זו מובנת בצורה מובהקת עוד יותר בקריאת המקור האנגלי, שתרגומו המילולי הוא כך: ייסוד בארץ-ישראל של בית לאומי לעם היהודי.

[בית לאומי לעם היהודי] בארץ-ישראל

בטיוטה הציונית הראשונה נאמר: "על ארץ-ישראל להיכון מחדש כבית לאומי לעם היהודי". אך בהצהרה מדובר על ייסודו של בית לאומי יהודי בארץ-ישראל.

תנו דעתכם לעניין נוסף: בעת שניתנה הצהרת בלפור לא היתה "ארץ-ישראל" ישות מוגדרת מהבחינה הטריטוריאלית. ההצהרה אינה מזכירה כלל את גבולות הארץ שבה ייכון הבית הלאומי היהודי, וגם לא את מקומו בתוכה. לעמימות זו היו תוצאות שעוד נידרש להן בהמשך.

ותעשה כמיטב יכולתה לאפשר השגת מטרה זו

ממשלת בריטניה לא הבטיחה להקים בית לאומי יהודי בארץ-ישראל, אלא לאפשר את הקמתו.³³ ואם לשאול ביטוי מעולם הספורט: בריטניה העבירה את הכדור למגרשם של הציונים ושל העם היהודי כולו. היא פתחה בפניהם הזדמנות, ועליהם היה מוטל לממשה.

31 מסמכי הממשלה הבריטית השמורים בגנוז המדינה הבריטי (Public Record Office) נחשפים לעיונם של החוקרים רק 30 שנה לאחר מועד כתיבתם, ובמקרים מסוימים נדחית חשיפתם אף יותר (50 שנה).

32 י' פרידמן, שאלת ארץ-ישראל, עמ' 344–347; נ' קצבורג, מחלוקה לספר לבן, עמ' 10–11.

33 את המילה "to facilitate" המופיעה במקור האנגלי נהוג לתרגם לעברית בשלושה אופנים עיקריים: "להקל", "לסייע" או "לאפשר".

תוך הבנה ברורה שלא ייעשה דבר, העלול לפגוע בזכויות האזרחיות או הדתיות של עדות לא־יהודיות הקיימות בארץ־ישראל

הצהרת בלפור ניתנה ליהודים, ובכל הנוגע לעניינם היא מנוסחת בלשון פעילה. במה שנוגע לתושבי הארץ האחרים – ההצהרה מדברת על הגנה על זכויות. לא קידום עניינן של העדות הלא־יהודיות, אלא שמירה שזכויותיהן לא ייפגעו. להעדר הסימטריה יש גם ביטוי נוסף: כשהדברים אמורים ביהודים, לשון ההצהרה היא על דרך החיוב, ואילו תושבי הארץ האחרים מגדרים בדרך השלילה – לא בזכות עצמם, אלא על־פי התייחסותם אל היהודים, "עדות לא־יהודיות".

יתרה מזו: מצד אחד מדובר על "בית לאומי לעם היהודי", ומצד אחר, על "הזכויות האזרחיות והדתיות של עדות לא־יהודיות". כאן ההבחנה היא כפולה: א. היהודים הם עם (מונח לאומי) והלא־יהודים הם עדות (מונח דתי); ב. ההתייבות כלפי היהודים היא במונח לאומי, ואילו לגבי האחרים מדובר בזכויות אזרחיות ודתיות, כלומר – זכויות ברמת הפרט והעדה, לא הלאום.

תוך הבנה ברורה שלא ייעשה דבר, העלול לפגוע [...] בזכויות ובמעמד המדיני מהם נהנים יהודים בכל ארץ אחרת

מה עומד ביסוד ההסתייגות הזאת? הסתייגות זו מקורה בהתנגדותם של חוגים יהודיים אנטי־ציוניים בבריטניה, שחששו שהצהרה בדבר בית לאומי לעם היהודי בארץ־ישראל עלולה לפגוע במעמדם של היהודים כאזרחי בריטניה, או להביא להאשמתם ב"נאמנות כפולה". באחת הטיוטות של הצהרת בלפור נגעה ההסתייגות רק ל"אותם יהודים המרוצים לגמרי מלאומיותם וכן מאזרחותם הנוכחית", אך סיפא זו הושמטה בעקבות ההערות שהעלו מנהיגים ציונים מארצות־הברית ומנהיגים יהודים, ציונים ואחרים, בבריטניה.

2.1.3.3 השפעתה של הצהרת בלפור על תולדות ארץ־ישראל המנדטורית

משלוש ההתחייבויות של בריטניה במלחמת העולם הראשונה בענייני המזרח התיכון, רק להצהרת בלפור היתה השפעה ארוכת טווח על תולדות ארץ־ישראל המנדטורית. שלא כשתי האחרות, שתוקפן פג כעבור זמן קצר, אושרה הצהרת בלפור על־ידי המעצמות הגדולות בוועידת סן־רמו (אפריל 1920) ועיקריה נכללו בכתב המנדט על ארץ־ישראל שאישר חבר הלאומים, ובכך קיבלה תוקף של מסמך בין־לאומי מחייב.

בהמשך הקורס נידרש להצהרת בלפור בשני הקשרים עיקריים:
א. בחינת המדיניות הבריטית בארץ־ישראל – באיזו מידה פעלו הבריטים על־פי העקרונות הגלומים בהצהרת בלפור, ומה גרם לשינויים במדיניותם?
ב. נהוג לומר שהצהרת בלפור לא היתה משום הבטחה ליהודים, אלא מתן הזדמנות. האם ניצלו היהודים את ההזדמנות הזאת?

המשולש הארץ-ישראלי בראשית תקופת המנדט

2.2

מתום המלחמה עד קיץ 1920 היתה ארץ-ישראל נתונה תחת שלטון צבאי, כנהוג בשטחים כבושים. עיקר משמעותה של עובדה זו הוא שעל השלטון היה מוטל לשמור על הסטטוס-קוו בארץ ולא לחולל בה שינויים בלתי-הפיכים. לאחר שאישרו המעצמות הגדולות, בוועידת סן רמו (אפריל 1920), את הפקדת המנדט על ארץ-ישראל בידי בריטניה, החליטו הבריטים לכונן בה שלטון אזרחי, והדבר נעשה ב-1 ביולי, כשהחל הרברט סמואל את כהונתו כנציב העליון. אף שחבר הלאומים אישר רשמית את הפקדת ארץ-ישראל כמנדט בידי בריטניה רק כעבור שנתיים, וההחלטה נכנסה לתוקפה רק בשנת 1923, נהוג לכנות את כל שנות השלטון הבריטי בארץ-ישראל (1917-1948) תקופת המנדט.



איור 3: טקס ההשבעה של הנציב העליון הראשון, הרברט סמואל, בירושלים

2.2.1 שנות השלטון הצבאי

מה היו עמדותיהם של כל אחד מהצדדים – בריטים, ערבים ויהודים – זה כלפי זה בימי השלטון הצבאי?

הבריטים עדיין היו קשורים לשתיים מההתחייבויות שנתנו בימי מלחמת העולם: התחייבותם ליהודים לאפשר הקמת בית לאומי יהודי בארץ-ישראל, והתחייבותם לערבים להכיר במדינה ערבית עצמאית בשטחיה הערביים של האימפריה העות'מאנית.¹ מעצבי מדיניותה של בריטניה במזרח התיכון לא ראו סתירה בין שתי ההתחייבויות האלה. להיפך, הם סברו שבמצב שנוצר באזור בתום המלחמה, היה מקום לשיתוף פעולה בין שתי התנועות הלאומיות, הערבית והיהודית.

הכיצד?

כדי להבין את המצב לאשורו, יש להוסיף לתמונה גם את צרפת, שחתרה למימוש האינטרסים שלה בסוריה ובלבנון – דבר שהיה בו לסכל את מימוש ההבטחה שנתנו הבריטים לשריף חוסין. מדינאים בריטים סברו, שבשל תלותם של הערבים בבריטניה בהגשמת שאיפותיהם בסוריה ובלבנון מול תביעותיה של צרפת, היה אפשר להביא להסכם בינם לבין היהודים בעניין ארץ-ישראל: הערבים יוותרו על תביעותיהם בארץ-ישראל תמורת תמיכתם של הבריטים בתביעותיהם בסוריה ובלבנון והושטת סיוע כלכלי וטכנולוגי מצד היהודים.

הערבים תושבי ארץ-ישראל נחלקו אז בין התומכים ברעיון "סוריה הגדולה", לפיו היתה ארץ-ישראל חלק מן הממלכה הערבית העצמאית העתידה לקום תחת שלטונו של פיצ'ל (בנו של השריף חוסין), לבין הדוגלים ברעיון "פלסטין לפלסטינים" – הקמת ישות מדינית ערבית נפרדת בארץ-ישראל. בתקופת השלטון הצבאי גבר קולם של התומכים ב"סוריה הגדולה", והם ציפו שהבריטים יגנו על מעמדו של פיצ'ל מול תביעותיה של צרפת.

היהודים ביקשו לממש את ההבטחה הגלומה בהצהרת בלפור ולהגיע להסכם עם הערבים, שיסיר את התנגדותם למפעל הציוני בארץ-ישראל.

2.2.1.1 הסכם פיצ'ל-וייצמן

לשם כך נפגשו וייצמן ופיצ'ל במעאן (צפונית-מזרחית לעקבה) ב-4 ביוני 1918. וייצמן ביקש לשכנע את בן שיחו, שהבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל יביא ברכה לכל תושבי הארץ, גם הערבים. ההבנות שנוצרו בין השניים נוסחו לכלל הסכם, שנחתם

1 תוקפו של הסכם סייקס-פיקו נפגם בהדרגה, כפי שראינו בפרק הקודם.

בינואר 1919, ערב פתיחת ועידת השלום בפריס. החותמים היו "הוד מלכותו האמיר פיצל, המייצג את הממלכה הערבית של חג'אז ופועל מטעמה, וד"ר חיים וייצמן, המייצג את ההסתדרות הציונית".²



איור 4: וייצמן (משמאל) ופיצל בפגישתם במעאן, יוני 1918

ההסכם מדבר על כך שהמדינה הערבית וארץ-ישראל יקיימו יחסים המבוססים על רצון טוב וישלחו נציגים מוסמכים זו לתחומה של זו (סעיף 1). הגבולות בין שתי המדינות ייקבעו לאחר סיום דיוני ועידת השלום (סעיף 2). בכינון החוקה והמינהל של ארץ-ישראל יינקטו כל האמצעים הנחוצים לביצועה של הצהרת בלפור (סעיף 3). סעיף 4 אומר:

יינקטו כל האמצעים הדרושים כדי לעודד ולורז הגירה של יהודים לארץ-ישראל בקנה-מידה רחב, וליישב במהירות האפשרית את המהגרים היהודים על הקרקע באמצעות יישוב צפוף ועיבוד אינסנטיבי של האדמה. בעת שיינקטו אמצעים אלה יש לשמור את הזכויות של הפלחים והאריסים, ולסייע להם בקידום התפתחותם הכלכלית.



2 הציטוטים המובאים כאן הם תרגום שלנו לנוסח המופיע אצל אנטוניוס, *The Arab Awakening*, עמ' 164-165. ההסכם נכתב באנגלית.

בארץ־ישראל יובטח חופש הדת והפולחן, ולא תהיה כל אפליה על רקע דתי (סעיף 5). המקומות הקדושים למוסלמים יהיו בפיקוח מוסלמי (סעיף 6).

הצדדים הסכימו לפעול בתיאום בפני ועידת השלום בכל העניינים שנזכרו בהסכם זה (סעיף 8), וכן, שכל מחלוקת ביניהם תובא לפני ממשלת בריטניה לבוררות (סעיף 9).

התנאי לקיומו של הסכם פיצל־וייצמן היה – על־פי הנאמר בהסכם עצמו (סעיף 7) – שההסתדרות הציונית תעניק סיוע כלכלי לערביי ארץ־ישראל ולמדינה הערבית העצמאית. אך לאמיתו של דבר, אף כי עניינו של ההסכם היה עתידה של ארץ־ישראל, הוא היה מותנה בקיום הבטחות שנתנו הבריטים במהלך המלחמה לגבי שטחים שמחוץ לארץ־ישראל, ושקיומן היה תלוי, בסופו של דבר, בצרפת!

נחדד עניין אחרון זה: העילה להסתלקותו של פיצל מן ההסכם עם וייצמן, בסופו של דבר, לא היתה הפרת ההבטחה שנתנו כביכול הבריטים לערבים במהלך המלחמה בנוגע לארץ־ישראל (באיגרת מקמהון), אלא אי־קיום ההבטחות שניתנו לערבים לגבי סוריה.

וכך נכתב בדו"ח ועדת פיל בעניין הסכם פיצל־וייצמן:³

אמנם כשחתם האמיר פיצל על הסכם זה בשם אביו לא ייצג את ערביי פלשתינה (א"י) במישרים; אך [...] הערבים הביטו על סוריה כעל ארץ אחת, ובסוריה הכירו באמיר כבמנהיג. ואמנם אילו נתגשמו תקוותיו, כי עתה היו העניינים בפלשתינה (א"י) מתפתחים הרבה יותר על דרך שלום משהתפתחו עד עתה. על כל פנים מסמן ההסכם רגע קצר אחד בכל הפרשה הזאת שבה הוקמה הרמוניה נאמנה בין מדינאים ערבים ומדינאים יהודים. אילו קיבלו המלך⁴ חוסיין והאמיר פיצל את מדינתם הערבית הגדולה, כי עתה היו מוותרים על פלשתינה (א"י) הקטנה ליהודים.



מובן שלפנינו פרשנות בריטית בדיעבד לאירועי השנים 1918–1920 (ושימו לב לכל אחת משלוש המילים המודגשות). יתר על כן, פעמיים מופיעה בקטע הזה המילה "אילו", שמקומה לא יכירנה בניתוח היסטורי.

לסיכום, נפנה את תשומת לבכם למשפט זה מדו"ח ועדת פיל: "על כל פנים מסמן ההסכם רגע קצר אחד בכל הפרשה הזאת שבה הוקמה הרמוניה נאמנה בין מדינאים ערבים ומדינאים יהודים".

רגע זה חלף לבלי שוב.

3 דו"ח פיל, פרק ב, פסקה 26.

4 בשנים 1917–1924 היה חוסיין מלך החג'אז.

2.2.1.2 תקריות בין יהודים לערבים באצבע הגליל, חורף 1920

בראשית חודש נובמבר 1919 יצאו הכוחות הבריטיים מאזור אצבע הגליל, על-פי ההסכם שנחתם בין בריטניה לצרפת בדבר חלוקת אזורי הכיבוש. באזור שפונה החל מאבק בין הערבים לבין הכוחות הצרפתיים, בשל חשדם של הערבים שהצרפתים לא יקיימו את ההבטחות של הבריטים לשריף חוסין. תחילה נמנעו הערבים מפגיעה ביהודים, ואף ניסו לגייס את תמיכתם במאבק נגד הצרפתים. אך היישובים היהודיים⁵ שמרו על ניטרליות, נקלעו בין שני הכוחות היריבים, ומדי פעם הותקפו בידי ערבים. ב־12 בדצמבר 1919 הותקפה תל־חי, ואיש היישוב, שניאור שפושניק, נהרג מירייה שמקורה לא נודע. באמצע חודש ינואר 1920 החלו תושבי מטולה לנטוש את המושבה (צפונה, לצידון, ומשם בדרך הים לחיפה). חמארה הותקפה והועלתה באש. ב־6 בפברואר 1920 נהרג איש תל־חי אהרן שר מיריות בעת שעבד בשדה.



איור 5: חצר תל־חי, מראה כללי

היהודים תושבי אצבע הגליל התקשו לא אחת לזהות את תוקפיהם. בט"ו בטבת תר"ף (6 בינואר 1920) כתב יוסף טרומפלדור ביומן ההגנה של תל־חי:⁶

בערב היתה מבוכה קטנה מסיבת כדורים אחדים שפילחו את האוויר מעל לביתנו. לא ידענו מאין ולאן נתכוונו. רעש קטן נשמע בין השומרים, אך הוא פסק מיד – כי לכדורים ויריות כבר התרגלנו בלתופעה רגילה.



5 בצפון אצבע הגליל היו אז ארבעה יישובים יהודיים סמוכים זה לזה: מטולה, כפר גלעדי, תל־חי, חמארה. בסך הכל היו בהם כ־250 תושבים.

6 ילקוט תל־חי, עמ' 27.



איור 6: הקומה השנייה של המבנה השמאלי שימשה עמדת הגנה, ובה נהרגו אחדים ממגיני תל-חי בי"א באדר תר"ף. האבן זימין מסמנת את המקום בו נפצע יוסף טרומפלדור.

משהחמיר המצב הבטחוני בצפון הארץ, קצרה ידו של היישוב היהודי מלהגן על היהודים שם, שהרי לא היה אפשר לדרוש מהבריטים לשמור על ביטחונם של יהודים החיים באזור הנמצא בשליטה צרפתית, ואילו לעשות זאת בכוחות עצמו – לכך היישוב היהודי הקטן לא היה מסוגל.⁷

בי"א באדר תר"ף (1.3.1920) נכנסו ערבים לתל-חי באמתלה שהם מחפשים אחר צרפתים. התפתח קרב שבמהלכו נהרגו טרומפלדור ועוד חמישה מאנשי המקום. יומיים לאחר מכן נעזבו כליל תל-חי וכפר גלעדי, אחרוני היישובים היהודיים באצבע הגליל. הם יושבו מחדש רק לאחר שהצרפתים השתלטו על האזור והשקט חזר. אך השליטה הצרפתית שם לא האריכה ימים, ובסופו של דבר נכללה אצבע הגליל בתחום המנדט הבריטי, כלומר, היתה לחלק מארץ-ישראל המנדטורית.

בתולדות הסכסוך הציוני-ערבי היו אירועי חורף 1920 באצבע הגליל, ששיאם היה הקרב בתל-חי בי"א באדר תר"ף, אפיזודה בלבד. הם לא נבעו ממסכת יחסים קודמת בין יהודים לערבים ולא העידו על זו העתידית. מבחינה צנאית הפרשה היתה כשלון: בקרב תל-חי נהרגו שישה מתושבי המקום, ולאחר שהסתיים, האחרים נסוגו, ובסופו של דבר עזבו כל המתיישבים היהודים את האזור.

הנה כי כן, פרשת תל-חי זכתה למקום של כבוד בתולדות היישוב לאו דווקא בגלל האירועים שהתרחשו בחורף תר"ף, אלא בעיקר בשל מיתוסים שהתפתחו בעקבותיהם. מיתוס של גבורה ואהבת מולדת צמח מן האמירה "טוב למות בעד ארצנו", שעל השאלה אם טרומפלדור אכן השמיע אותה ומה היה הנוסח המדויק של דבריו נשפך דיו רב. פרשת תל-חי היא גם מאבני התשתית של מיתוס התיישבותי כפול. האחד – אין נוטשים יישוב יהודי בארץ-ישראל, מיתוס שיסודו בהתעקשותם של מתיישיבי

⁷ על הדיונים בדבר החשת עזרה ליישובי הצפון ראו גם ביחידה 3.

צמיחתו של מיתוס לאומי

חללי תל-חי, שישה שנפלו בי"א באדר תר"ף (1.3.1920) ושניים שנפלו קודם לכן, הובאו למנוחת עולמים בי"א באדר תרפ"ד (1924) במחצית הדרך בין תל-חי לכפר גלעדי. עשר שנים לאחר מכן נחנך ליד בית-הקברות פסל 'האריה השואג'. הפסל, אברהם מלניקוב, עבד שבע שנים על הכנתו. ועדה, שבין חבריה היה המשורר חיים נחמן ביאליק, החליטה, שבבסיס האנדרטה תיכתב השורה: 'טוב למות בעד ארצנו, ומתחתיה ירשמו שמות הנופלים. שמם של אחדים נכתב תחילה באופן חלקי, ורק לאחר שנים נוספו הפרטים החסרים.

שמו של טרומפלדור היה ידוע ומוכר בארץ ובגולה עוד לפני פרשת תל-חי, והילה של גבורה ומעט מסתורין עטרה את ראשו עוד בחייו. העובדה שהוא היה גיבורם של שני מחנות יריבים ביישוב העצימה במידה רבה את הדי האירועים הקשורים בו (טרומפלדור השתייך לתנועת העבודה, אך דמותו אומצה גם על-ידי התנועה הרוויזיוניסטית, שקראה לתנועת הנוער שלה על שמו: ביתר - ברית יוסף טרומפלדור).

טרומפלדור ותל-חי היו למיתוס לאומי חוצה מחנות פוליטיים, שהלך והתעצם עם הזמן. ואנדרטת 'האריה השואג' היתה לאתר עלייה לרגל. מדי שנה, בי"א באדר, התקיים למרגלותיה טקס זכרון בהשתתפות אנשים רבים מכל שדרות היישוב ומכל קצות הארץ.



איור 7: אנדרטת האריה השואג, תל-חי

האזור להישאר במקומם על אף המצב הבטחוני הקשה, לפני הקרב בתל-חי בי"א באדר תר"ף. השני – ההתיישבות קובעת את גבולות המדינה היהודית. מקורו של מיתוס זה בסמיכותה של פרשת תל-חי למועד קביעתו של קו הגבול הצפוני של ארץ-ישראל.⁸

2.2.1.3 מאורעות פסח תר"ף בירושלים

בסוף פברואר 1920, בד בבד עם התגברות המתיחות בצפון הארץ, ערכו הערבים הפגנות אנטי-ציוניות בערי הארץ ובכפרים אחדים. העילה הישירה להפגנות היתה הודעתה הרשמית של בריטניה על אישור תוקפה של הצהרת בלפור בידי מעצמות ההסכמה. יותר מכל היו ההפגנות ביטוי להתלהבותם של הערבים בארץ-ישראל ערב כינוסה של הוועידה הסורית בדמשק, שהתעתדה להכתיר את פיצל כמלך סוריה המאוחדת (וארץ-ישראל בכללה). זאת ועוד: בסך-דמו עמדו המעצמות להחליט בידי מי יופקד המנדט על שטחיה הערביים של האימפריה העות'מאנית לשעבר. בראשית חודש מרס, למחרת טקס הכתרתו של פיצל, פקד את הארץ גל הפגנות נוסף, שהיו הפעם נסערות



איור 8: חוגגי נבי מוסא בירושלים

ואלימות יותר. בהפגנות אלה נישאו נאומים והונפו סיסמאות בזכות מלכותו של פיצל, בעד עצמאות לערבים ונגד הציונות. בארץ השתררה מתיחות, ויהודי ירושלים חששו מן העלול לקרות במהלך חגיגות נבי מוסא בראשית חודש אפריל.⁹

ההתפרעויות בירושלים החלו ביום ראשון, 4 באפריל (א' דחול המועד פסח), לאחר שהגיעו לעיר החוגגים המוסלמים מחברון. הם התקבצו בקרבת שער יפו, חניפו את תמונותיו של פיצל והשמיעו קריאות לעצמאות ערבית ולאחדות סוריה. הפורעים פגעו ביהודים בין חומות העיר העתיקה ומחוצה להן, סמוך לשער יפו. ההתפרעויות נמשכו גם למחרת היום, ושככו ב-6 באפריל. באירועים האלה נהרג חמישה יהודים ונפצעו יותר מ-200. אצל הערבים נהרגו ארבעה ונפצעו 21, כמעט כולם מאש של הבריטים. הנפגעים מבין היהודים היו ברובם תושבי העיר העתיקה, משום שאנשי ההגנה היהודית בירושלים העריכו שהערבים לא יפגעו ביהודים תושבי העיר העתיקה, שלא היו ציונים, אלא יכוונו את התקפתם נגד יהודי העיר החדשה. על-פי תחזיות אלה הוצבו כוחות ההגנה המעטים בחלקיה האחרים של העיר, ושלומם של יהודי העיר העתיקה היה נתון בידי שוטרים ערבים. אולם עיקר ההתפרעויות התרחשו בתוך העיר העתיקה. יש הטוענים שמארגניהן הם שהפנו את הפורעים דווקא לעיר העתיקה; הסבר אחר הוא שהבריטים לא התירו לחוגגים לנוע במסלול הקבוע של החגיגות מרחוב יפו לכיוון שער שכם והורו להם לשוב לאחור, ואז פרצו החוגגים לתוך העיר העתיקה דרך שער יפו.

□ מה היו הסיבות למאורעות פסח 1920 בירושלים, ומה היה חלקם של הבריטים בהשתלשלות האירועים?

דעה אחת על הסיבות למאורעות מצויה בדו"ח המסכם של ועדת פלין (Palin), ועדת חקירה בריטית שהיו חבריה בה קציני צבא בכירים. הדו"ח מטיל את מלוא האחריות למאורעות על המדיניות הציונית ועל פעולותיו של ועד הצירים.¹⁰ דעה אחרת מובאת במחקרו של יהושע פורת על צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, ולפיה היו האירועים תוצאה ישירה של ההתלהבות שאחזה בערבים בעקבות הכתרתו של פיצל למלך והאפשרות שארץ-ישראל תיכלל בתחום ממלכתו.¹¹ מאלפת העובדה,

9 המוסלמים מקיימים את חגיגות נבי מוסא לכבוד הנביא משה (הוא משה רבנו) סמוך למועד שבו חוגגים היהודים את חג הפסח והנוצרים האורתודוקסים את הפסחא. בעבר נהגו הפלאחים מן הסביבה להתאסף בירושלים ולצאת בתהלוכה צבעונית, שלעתים נהפכה למסע של ריקודים פראיים מלווים בנפנוף חרבות. התהלוכה היתה נעצרת על גבעה גבוהה ליד הר הזיתים, ושם נשא המופתי של ירושלים תפילה קצרה ובירך את החוגגים. מתחנה זו חזרו מקצת החוגגים לעיר ואחרים עלו לרגל לקברו של משה, שלפי אמונתם נמצא על גבעה לא הרחק מיריחו. לאחר שבוע של תפילה, טקסים דתיים, אכילה ושתייה ליד הקבר, חזרו החוגגים לירושלים.

10 על ועד הצירים ראו יחידה 3.

11 י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, עמ' 80.

מציין פורת, שהמוטיב המרכזי בנאומו של אמין אל-חוסני¹² היה קריאתו: "הוי הערבים, זהו מלככם", כשהוא מנופף בתמונתו של פיצל.

באשר לחלקם של הבריטים בהשתלשלות האירועים – לשלטונות הבריטיים נודע מבעוד מועד שעלולים לפרוץ מעשי אלימות בירושלים במהלך חגיגות נבי מוסא, אך הם לא נערכו לקראת אפשרות זו. יתר על כן, דווקא לפני מועד החגיגות הוציא ראש המטה הצבאי את כוחות הצבא מהעיר. לטענת הקצין הפוליטי הראשי של צבא הכיבוש,

12 על אמין אל-חוסני ראו בהמשך, פרק 2.5.

קולונל ריצ'רד מיינרצהגן,¹³ ראש מטה הצבא אף יעץ לערבים לערוך פרעות ביהודי ירושלים, והוצאת כוחות הצבא מהעיר נועדה להקל את מלאכתם של הפורעים.¹⁴

את עמדתם של ראש המטה הצבאי, ושל רבים אחרים מאנשי השלטון הצבאי בארץ, מסביר מיינרצהגן בהסתייגותם ממדיניות "הבית הלאומי היהודי" של ממשלת בריטניה. ראש המטה הצבאי ידע על התנגדותם של הערבים למפעל הציוני, וסבר שפרעות ביהודי ירושלים בידי ערבים ימחישו לממונים עליו את עוצמת ההתנגדות הערבית לציונות ולמדיניות הבריטית התומכת בה.

על יכולתם של הבריטים לשלוט במצב, כשרצו בכך, תעיד העובדה שההתפרעויות נבלמו מיד עם התערבותו של הצבא, נקיטת יד קשה כלפי המתפרעים ומעצר ראשיהם. ב־8 באפריל הורה הצבא לחוגגים שלא לעבור דרך העיר בדרכם חזרה מנבי מוסא, והשקט בעיר נשמר.

אמין אל־חוסני, מראשי המסיתים לפרוע ביהודים במהלך החגיגות, נידון שלא בפניו לעשר שנות מאסר (ונמלט מן הארץ). זאב ז'בוטינסקי, שהועמד לדין באשמה שעמד בראש ארגון ההגנה של היהודים בירושלים, נידון ל־15 שנות מאסר עם עבודת פרך וגירוש מן הארץ בתום תקופת המאסר.¹⁵ כעשרים חברי הארגון נידונו לשלוש שנות מאסר עם עבודת פרך.¹⁶

2.2.2 עמדת השלטון הצבאי

שנות השלטון הצבאי היו תקופת מעבר: ממלחמה לשלום; משלטון עות'מאני לשלטון בריטי; ממצב של הסדרים זמניים וסותרים למצב של שלטון מנדטורי המבוסס על הסכמים בין־לאומיים רשמיים ומוכרים; משטח המחולק ליחידות מינהליות אחדות לשטח שהוא יחידה מינהלית אחת, בעלת גבולות מוגדרים ומסומנים.

התחושה שהיו אלה ימים הרי גורל, העתידים לעצב את האזור ולחרוץ את גורלם של יושביו לזמן רב, הצמיחה פעילות פוליטית ענפה, וגם הביאה לידי התנגשויות אלימות.

13 קולונל ריצ'רד הנרי מיינרצהגן (R. H. Meinertzhagen) 1878–1967. היה יועץ המשלחת הבריטית בוועידת השלום בפריס, 1919. כיהן כקצין פוליטי ראשי לארץ־ישראל ולסוריה (1919–1920). היה תומך נלהב בציונות. יומנו, שראה אור באנגלית ובעברית, משמש מקור חשוב ללימוד התקופה. וראו עליו גם ביחידה 3, פרק 3.1.

14 מובא אצל פורת, צמיחת התנועה, עמ' 80.

15 באותו זמן פעל בירושלים ארגון הגנה מקומי. ארגון ה"הגנה" (הארצי) נוסד חדשים ספורים לאחר מכן. וראו יחידה 6, פרק 6.3.

16 עם תחילת כהונתו של סמואל בתפקיד הנציב העליון, ביולי 1920, הוכרזה חנינה כללית לכל הנידונים שהיו קשורים במאורעות אפריל 1920 בירושלים, יהודים וערבים כאחד.

על החיכוכים הראשונים קראנו בסעיף הקודם. עתה נתרכז בשלטון הצבאי הבריטי – באופיו וביחסו כלפי היהודים וכלפי הערבים.

מעבר לתפקידו הראשוני של השלטון הצבאי – לשמור על הסדר בארץ ולדאוג לביטחון תושביה, היה עליו, קודם כל, לספק את הצרכים הבסיסיים של האוכלוסייה בארץ: הוא יבא מוצרי מזון וחילק אותם לתושבים, העניק טיפול רפואי, נקט צעדים לשיפור תנאי התברואה (כגון ניקוז וטיהור מקווי מים וייבוש ביצות), סייע לחקלאים – יבא זרעים ובהמות עבודה, והעניק אשראי שהיה למענק. השלטון הצבאי גם שיפר את התשתית הפיזית של הארץ, סלל כבישים ושיקם הריסות (אמנם על-פי צרכיו), ובתוך כך סיפק תעסוקה לאלפי פועלים.

ההיקף המצומצם של תחומי פעילותו של השלטון הצבאי ואופיה נגזרו מעצם טיבו והגדרתו, שכן היה מנוע מלנקוט פעולות העשויות להשפיע על עתידה של הארץ. גם אם לא נייחס לשלטון הצבאי עמדה אנטי-ציונית, הרי עצם הצורך לשמור על סטטוס-קוו פגע ביישוב היהודי בשני תחומים חיוניים – התיישבות ועלייה. במה שנוגע להתיישבות, לא היה אפשר להעביר בעלות על קרקעות, ולכן התעכבו רכישות קרקע והקמת יישובים חדשים.¹⁷ במה שנוגע לעלייה – הכניסה לארץ הותרה רק לתושביה בעבר שגלו או גורשו ממנה בימי המלחמה.

□ האם עמדתם של אנשי השלטון הצבאי כלפי היישוב היהודי ושאיפותיה של התנועה הציונית נגזרה מן ההכרח לשמור על המצב הקיים – מצב שכשלעצמו עמד כמכשול בפני המפעל הציוני – או שהנחו אותם גם שיקולים ומניעים אחרים?

הקצין הפוליטי הראשי של צבא הכיבוש, גנרל ג'ילברט קלייטון (Clayton), קודמו של מיינרצהגן בתפקיד, הזהיר את הממונים עליו כבר במאי 1919, שדבקותה של בריטניה בהצהרת בלפור עלולה לעורר את התנגדותם של ערביי ארץ-ישראל למנדט הבריטי. את דבריו ביסס על דו"ח שקיבל מן האדמיניסטרטור הראשי של הממשל הצבאי:¹⁸

הפלסטינים חפצים בארצם בשביל עצמם והם יתנגדו לכל הגירה של יהודים [...] בכל האמצעים שברשותם, לרבות מעשי איבה ממשיים. [...] שום כוח מנדטורי לא יוכל לקדם את התכנית הציונית אלא בכוח. [...] בתכנית הציונית איני מתכוון לפרשנותם של ציונים קיצוניים, אלא לתכנית המתונה למדי שהוצגה בוועידת השלום.



17 העברת הבעלות על נכסי דלא-ניידי התעכבה גם מפני שהתורכים הוציאו את ספרי האחוזה (טאבו) מן הארץ, לפני שנכנסו אליה האנגלים. רק באוקטובר 1920, לאחר שנמצאו הספרים בדמשק והוחזרו למקומם, חודשה פעילותו של המשרד לרישום הקרקעות.

18 J. Marlowe, *The Seat of Pilate*, p. 75 (תרגום שלנו).

ספרו של מרלו, שממנו נלקח הציטוט שלעיל, הוא מהספרים הראשונים שנכתבו על תולדות המנדט הבריטי בארץ-ישראל. הספר נכתב לפני שהועמדו תיקי הארכיון הבריטי מן התקופה הזאת לעיונם של חוקרים, והוא נסמך על פרסומים רשמיים פומביים, על ספרי זיכרונות ועל ביכורי ספרות המחקר על התקופה, שנכתבה אף היא לפני שהותרו לפרסום המסמכים הגנוזים בארכיון.

■ תנו דעתכם לכותרתו הטעונה של הספר מאת מרלו, *The Seat of Pilate*,¹⁹ וכן להקדשה:

To all those, who, being neither Arabs nor Jews,
were caught up in a strange quarrel and killed
doing their duty in a foreign land.
"Those that I fight I do not hate
Those that I guard I do not love."

W.B. Yeats

לדעת מרלו, אנשי השלטון הצבאי התנגדו נחרצות למדיניות הצהרת בלפור. כלפי חוץ הם נימקו את התנגדותם בעקרון הסטטוס-קוו שהנחה את השלטון הצבאי, אך מאחורי הקלעים הם ניסו להטביע את חותמם על הסדר הקבע שייכין בתום תקופת השלטון הצבאי, ולהשפיע על הממשלה לזנוח את מדיניותה הפרו-ציונית.

הסבר אחר ליחסם של אנשי השלטון הצבאי כלפי שתי קבוצות האוכלוסייה בארץ נעוץ בהבדלים שבאופיין, כפי שמלמד הקטע שלהלן:²⁰

באותם ימים שבריריים ומכריעים, היו אלה, בלא ספק, הערבים שכמעט תמיד עשו את הרשם היותר חיובי על רוב הפקידים, ובכללם, במקרים רבים, גם על אלה שהיו ניטראליים לגבי הנושא הפוליטי. שכן, גם אם השמיעו קובלנות קטנוניות או איימו או גילו חנפנות או מחו – תמיד היו ציוריים, מקסימים, מעוררי אהדה. היהודים, לעומת זאת, אפילו כאשר הצדק היה עמם, היו כל-כך צעקנים, רגזנים, תוקפנים, עד שזכו למעט יותר אשראי בעניינים אלה מאשר במקרים הלא בלתי-שכיחים שבהם הצדק לא היה אתם. הצהרת בלפור הוציאה אותם לגמרי משיווי משקלם. הם ציפו לקבל מנה חדשה של חופש, שתוגש להם על סס נאה מזהב, עם הקדשה הולמת בשפה העברית [בכך רומז המחבר, ככל הנראה, על מאבקם של היהודים להכרה בשפה העברית כשפה רשמית בארץ-ישראל, לצדן של האנגלית והערבית], בעוד הערבים המתינו בהן ונועם ליד השולחן.



19 פונטיוס פילטוס היה המושל הרומי של יהודה בעת עליבתו של ישו.
20 H. B. Samuel, *Unholy Memories of the Holy Land*, p. 38 (תרגום שלנו).

■ הקטע שלעיל לקוח מזכרונותיו של יהודי בריטי שנמנה עם אנשי השלטון הצבאי.²¹ האם הוא מבוסס על עובדות נכונות? השוו דברים אלה עם הדברים הבאים, הלוקחים מתוך ספר תולדות ההגנה,²² ותנו דעתכם הן על העובדות והן על הפרשנות שניתנה להן. מהי מסקנתכם?

▼ [...] המיעוט היהודי-ציוני בארץ, הזעיר והמדולדל, ובכל זאת – שלא כישוב הערבי הנכנע והמחניף – מלא הכרה עצמית, שאיפות לאומיות וטענות מטענות שונות, היה זר לחלוטין לכוכשים. הם ראו בישוב החדש ערב רב שאיננו חלק מן האקלים הגשמי והרוחני של המזרח 'שלהם'.

גם אם אנשי השלטון הצבאי לא היו אנטישמים או אנטי-ציונים, הרי המצב ששרר בארץ באותו זמן יצר מתח וחיכוך בינם לבין הציונים. העקרון שהנחה את הבריטים היה שמירה על הסטטוס קוו, ואילו לציונים אצה הדרך לממש באופן מיידי את ההבטחות הגלומות בהצהרת בלפור. המתח והחיכוך בין הצדדים החריפו עוד יותר על רקע המציאות הדמוגרפית של רוב ערבי גדול, שהשלטון הצבאי שאף לרצות משיקולים של נוחות ושמירה על השקט.

קשייו של השלטון הצבאי בניהול ענייני הארץ מוסברים גם בעובדה, שאנשיו ברובם לא היו אנשי מינהל מיומנים, אלא חיילים, שלפני המלחמה ובמהלכה מילאו תפקידים שכלל לא הכשירו אותם למשימה הקשה למדי שהיה עליהם למלא עתה.

לכיוסם: יחסם של רוב אנשי השלטון הצבאי להצהרת בלפור ולרעיון הבית הלאומי היהודי היה שלילי. ההסבר הרווח הוא יחסי הכוחות בארץ, ויש המוסיפים שהזרות שהם חשו לעניין היהודי חיזקה עוד יותר את יחסם זה, שאולי לא תמיד היה נקי לחלוטין מאנטישמיות.

כמה ממאפייניה של תקופת השלטון הצבאי היו מיוחדים לזמנם בלבד; לאחרים היו השפעות ארוכות טווח, או שהעידו על ראשיתה של תופעה שחזרה ונשנתה גם בשנים שאחר-כך. למשל – ההבדלים בין עמדותיו של הדרג המדיני שישב בלונדון לבין עמדותיהם של אנשי הצבא ששירתו בארץ, הבדלים שניכרו לכל אורך תקופת המנדט: ככלל, אנשי השטח, שנפגשו עם תושבי הארץ, נטו יותר לצד הערבי, כי עליהם היתה מוטלת המשימה של ניהול חיי היום-יום בארץ שהערבים היו בה רוב מכריע. מעצבי המדיניות בלונדון, לעומת זאת, התייחסו לעניין הציוני, עד סוף שנות השלושים, באהדה רבה יותר מאשר נציגיהם שבירושלים.

21 הוראס סמואל בא לארץ-ישראל בשנת 1918 כחייל בגדודים העבריים. בשנים 1918–1920 היה שופט צבאי, ולאחר מכן עבד כעורך-דין פרטי. ספר זכרונותיו ראה אור בשנת 1930. שימו לב לשם הספר! (המופיע לעיל בהערה 20).

22 ב"צ דינור (עורך ראשי), ספר תולדות ההגנה, כרך ראשון, חלק שני עמ' 539.

2.2.3 מאורעות 1921

2.2.3.1 מהלך המאורעות

ב־1 במאי 1921 הותקפו יהודים בידי ערבים ביפו ובשכונות שעל גבול יפו־תל־אביב. למחרת התפשטו ההתקפות לפרוורים, ובימים שאחר־כך הותקפו פתח־תקוה, חדרה ורחובות. שתי שכונותיה הקטנות של פתח־תקוה – כפר־סבא ועין־חי (כפר מל"ל), ננטשו וחרבו כליל.

תחילה התייצבו מול הפורעים הערבים חברים מארגון ההגנה, שהיה אז בראשית דרכו, וחיילים מן הגדוד העברי שבאו ביזמתם מסרפנד (צריפין) לתל־אביב.²³ לאחר זמן־מה השתלטו כוחות צבא בריטיים על יפו והשיבו את הסדר על כנו. בפתח־תקוה ובחדרה התגוננו היהודים בכוחות עצמם, עד שהגיעו כוחות הביטחון והניסו את התוקפים.

במאורעות נהרגו 47 יהודים (רובם ככולם ביפו ובסביבותיה) ונפצעו 146. בקרב הערבים היו 48 הרוגים ו־73 פצועים.



איור 10: הסופר יוסף חיים בנאי (1881–1921) ועוד חמישה יהודים נרצחו בידי ערבים ב־2 במאי 1921 באבו כביר, לא הרחק מתל־אביב. הרצח של בנאי וחבריו זעזע את היישוב. אל הצער על אבדו של מי שהיה סופר חשוב ודמות ידועה ואף נערצת נוסף התסכול על חולשת היישוב שלא היה בכוחו להגיש עזרה במועד לקבוצת יהודים שנקלעה להתקפה ערבית כה סמוך ליישוב יהודי גדול, וזעם על אֶזלת ידם של השלטונות.

2.2.3.2 תגובת השלטונות

כשהחלו התקפות הערבים על היהודים נשלחו כוחות משטרה לבלום את התוקפים. לא זו בלבד שמשימתם לא צלחה, אלא שרבים מן השוטרים הערבים אף הצטרפו לפורעים. רק התערבותו – באיחור – של הצבא, שפעל בתקיפות, שמה קץ להתפרעויות. רוב רובן של הפגיעות בקרב הערבים היו מידי כוחות המשטרה והצבא.

23 על ארגון ההגנה ראו ביחידה 6, ועל הגדוד העברי ראו ביחידות 3 ו־6.



איור 11: אחד הבתים שנפגעו במהלך מאורעות מאי 1921 בחדרה. במושבה לא היו אבדות בנפש הודות לפעילותו של ועד ההגנה המקומי ולהתערבותם של כוחות בטחון בריטיים.

התגובה הבריטית בשטח היתה נקודתית – המהומות וההתקפות דוכאו לאחר שכבר היו בעיצומן, ולאחר מכן לא ננקטו כל אמצעי הרתעה. הנציב העליון לא יצא בהצהרת גינוי חד-משמעית כלפי התוקפים, אלא מינה ועדה לחקור את הסיבות למאורעות, ועדת הייקרפט.²⁴ רק כמה מן הפורעים הועמדו למשפט והעונשים שהוטלו עליהם היו קלים למדי.

ב־14 במאי הודיע הנציב העליון, סר הרברט סמואל, על הפסקה זמנית של העלייה. יהודים שהיו אז בדרכם לארץ-ישראל הופנו ליעדים אחרים, ומי שעמדו להפליג הצטוו שלא לצאת לדרך. בהפסקת העלייה היתה משום היענות לאחת התביעות העיקריות של הערבים. על מחאות היהודים השיב הנציב כי העלייה תחודש רק לאחר שהסדר יושב על כנו.

24 בראש הוועדה שמונתה לחקור את מאורעות מאי 1921 עמד זקן השופטים בארץ-ישראל, סר תומס הייקרפט (Haycraft), ושני חבריה האחרים היו פקידי ממשלה.

2.2.3.3 הסיבות למאורעות

- מאורעות מאי 1921 פרצו קצת יותר משנה לאחר הגל הקודם של התקפות ערבים על יהודים (באפריל 1920, בירושלים). בזמן שחלף בין שני האירועים חלו שינויים אחדים:
- פיצול, שהכתרתו במרס 1920 למלך על סוריה רבתי (שכללה על-פי תפיסתם גם את ארץ-ישראל) עוררה בערביי ארץ-ישראל התלהבות רבה, גורש מדמשק על-ידי הצרפתים בחודש יולי. המגמה הפן-סורית, שראתה בארץ-ישראל את חלקה הדרומי של "סוריה הגדולה", פינתה את מקומה לאוריינטציה פלסטינית, שמשמעותה היתה התרכזות בענייני ארץ-ישראל ומאבק בציונות.
 - השלטון הצבאי בארץ-ישראל הוחלף בשלטון אזרחי. במקום ראשי הצבא שהראו יחס אוהד לערבים, התמנה נציב עליון שהיה חשוד בעיני הערבים כציוני. ההסדרים שנעשו בארץ בימי השלטון הצבאי היו זמניים, ואילו השלטון האזרחי החל להנהיג תקנות של קבע לפני שאושר המנדט על-ידי חבר הלאומים. הוא הכיר בהסתדרות הציונית כגוף רשמי, פתח את שערי הארץ לעלייה, הכריז על העברית כשפה רשמית, ועוד ועוד.
 - בשנה שבין אפריל 1920 למאי 1921 עלו לארץ יותר מעשרת אלפים יהודים.
 - יהודים רכשו אלפי דונמים של קרקע.

□ מה היו הסיבות לפרוץ המאורעות ולהתפשטותן?

על-פי הגירסה הבריטית (שהוצגה בדו"ח הייקרפט), ההתפרצות היתה ספונטנית, והוצתה בשל התכתשות בין יהודים לבין עצמם – קומוניסטים מצד אחד, וחברי מפלגת אחדות העבודה מצד אחר – בעת הפגנת אחד במאי שהחלה בתל-אביב ורגיעה עד יפו. לדעת ועדת החקירה הבריטית, ביסוד הפרעות עמדו רגשות המרירות והאיבה שחשו הערבים כלפי היהודים מסיבות מדיניות וכלכליות, שמקורן בהגירה היהודית ובהתבטאויותיהם של עסקנים יהודים – ולא דווקא הקיצוניים שבהם – על שאיפותיה של הציונות.

עוד ציינה הוועדה, שלדעת הערבים גרמה הגירת היהודים לחוסר עבודה בקרב הערבים, ועוררה את חששם שעליה בלתי-פוסקת תביא לשעבודם הנלכלי והמדיני. זאת ועוד, בהיותם בעלי חינוך מוסלמי קפדני, סלדו הערבים מהתנהגותם החילונית והחופשית של רבים מהעולים החדשים הצעירים, ואף נפגעו מגילויים של התנשאות מצד היהודים.

הוועדה דחתה את טענתם של היהודים, שהתנגדות הערבים היתה מכוונת נגד השלטונות הבריטיים ולא דווקא נגד הציונות, וכי לובתה בקרב ההמון הנבער על-ידי אפנדים שהתמרמרו על אבדן זכויות היתר שנהנו מהן בימי התורכי.

בין שהמאורעות פרצו באופן ספונטני, כפי שקבעה ועדת הייקרפט, ובין שהיו מאורגנים, כפי שטענו היהודים, היקפם ועצמתם העידו שהתנגדותם של הערבים ליהודים בכלל ולציונות בפרט היתה רחבה ועמוקה.

■ שאלה 1

גם בדו"ח פלין (על מאורעות פסח תר"ף, אפריל 1920, בירושלים) וגם בדו"ח הייקרפט מוצגת העלייה כגורם העיקרי לפרעות. בדקו טענה זו מול נתוני העלייה בתקופות שקדמו לכל אחד מגלי האלימות האלה.

2.2.3.4 התוצאות

במאורעות 1921 נוצר דגם שחזר ונשנה בתקופת המנדט: הערבים השתמשו באמצעים אלימים נגד היהודים (והשלטונות); מונתה ועדת חקירה; הוועדה הגישה את מסקנותיה; בעקבות המסקנות עיצבה הממשלה מדיניות חדשה בשאלת ארץ-ישראל. ככלל, השימוש באלימות הנחיל לערבים הישגים מדיניים. אותות השינוי במדיניותה של בריטניה ניכרו בסמוך למאורעות 1921 (הודעתו של סמואל על הפסקת העלייה), ועוד לפני שסיכמה הוועדה את דיוניה נשא הנציב נאום ובו התווה את עיקרי הקו המדיני החדש (כפי שפורסם, בסופו של דבר, בספר הלבן של 1922).

את נאומו נשא סמואל ב-3 ביוני 1921, לכבוד יום הולדתו של ג'ורג' החמישי מלך בריטניה.²⁵ בנאום ניכר מאמץ להרגיע את הערבים ולרצותם, בעיקר בשלושה עניינים: א. עלייה. סמואל קבע את העיקרון של יכולת הקליטה הכלכלית של ארץ-ישראל כאמת-מידה לקביעת היקף ההגירה. הוא הודיע, כי מעתה תותר ההגירה היהודית רק על-פי יכולת הקליטה של הארץ, מאמציהם של העולים, והתועלת שתהיה בהגירה לכלל האוכלוסייה.

ב. הממשל בארץ. הוא הכריז שלא תוקם ממשלה יהודית שתשלוט על הרוב המוסלמי-נוצרי, וכי תושבי הארץ ישתתפו בניהול ענייני הממשל.

ג. פרשנות להצהרת בלפור. הוא הדגיש שאין משמעותה של ההצהרה כפי שחוששים הערבים, אלא פירושה הוא:

שהיהודים, עם מפורז על פני כל העולם, אך לבנותיהם מופנים תמיד לארץ-ישראל, יוכלו למצוא פה את ביתם,^[26] ושכמה מתוכם, בגבולות הנקבעים על-ידי גודל האוכלוסייה הנוכחית והאינטרסים שלה, יבואו לארץ-ישראל כדי לעזור על-ידי אמצעיהם ומאמציהם בפיתוח הארץ לטובת כל תושביה.



למאורעות 1921 היתה השפעה גם בתחום הביטחון של היישוב: השתתפותם של חיילי הגדוד העברי, ביזמתם שלהם, בהגנה על יהודי תל-אביב ויפו, נתנה בידי הממשלה עילה לפרק סופית את המסגרת הצבאית היהודית שהוקמה בימי המלחמה. בויכוח

25 נאומו של סמואל התפרסם בעיתון הארץ, 5.6.1920. הדיון כאן נסמן על: פורת, צמיחת התנועה, עמ' 107-108; א' פריזל, המדיניות הציונית לאחר הצהרת בלפור, עמ' 256-257.

26 שימו לב, סמואל דיבר על "בית", ולא על "בית לאומי", כפי שנכתב בהצהרת בלפור.

חשפו המאורעות את חולשתם של היהודים ואת תלותם בכוחות הביטחון הבריטיים, וחיזקו בקרב היישוב והנהגתו את ההכרה בצורך בכוח מגן יהודי עצמאי. נראה היה שבעקבות לקחי המאורעות יתרחב ארגון ההגנה ויתחזק. אך הרגיעה הביטחונית ששררה בארץ בשנים שלאחר מאורעות 1921, ודלות משאביה הכלכליים של התנועה הציונית, עצרו את התפתחות הארגון והוא קפא על שמריו במשך רוב שנות העשרים. רק לאחר מאורעות 1929 חל שינוי ביחסן של הנהגות היישוב וההסתדרות הציונית ל"הגנה", ונדון בכך ביחידה 6.

עיצובה של ארץ-ישראל המנדטורית

2.3

שני מסמכים רשמיים עיצבו את ארץ-ישראל המנדטורית, את גבולותיה ואת עקרונות השלטון: האחד – כתב המנדט של חבר הלאומים, שהוא מסמך בין-לאומי,¹ וראחר – הספר הלבן משנת 1922,² הידוע גם בשם "הספר הלבן של צ'רצ'יל",³ שהוא הפרשנות הבריטית למסמך הבין-לאומי.

2.3.1 שיטת המנדטים

בראשית 1919 הוחלט בוועידת השלום בוורסאי (פריס), כי השטחים שנכבשו מידי האימפריה העות'מאנית לא יוחזרו לתורכיה, אלא יופקדו בידי המעצמות המנצחות כדי שישמשו להם אפוטרופסיות.⁴ מדובר היה בשיטת ממשל חדשה, מנדט, שיצר חבר הלאומים לאחר מלחמת העולם הראשונה, ברוח 14 הנקודות להסדר שלום עולמי שהתווה נשיא ארצות-הברית וודרו וילסון בראשית 1918.

על-פי עקרונות אלה, בתום המלחמה לא ייעשו שינויים טריטוריאליים שרירותיים, כפי שנעשה בעבר, וארצות לא יסופחו עוד נגד רצון תושביהן. וילסון ביקש להנהיג את עקרון "ההגדרה העצמית הלאומית" ככל שהדבר יתאפשר. שיטת המנדטים נועדה

1 חבר הלאומים (The League of Nations) – ארגון בין-לאומי שהוקם בשנת 1920 במטרה להשכין שלום ברחבי העולם. "אמנת חבר הלאומים" (או "ספר הברית", בתרגום ישן לעברית) שולבה בכל חזי השלום שנחתמו לאחר מלחמת העולם הראשונה. מקום מושבו של הארגון היה בז'נבה (שווייץ).
2 ממשלת בריטניה נהגה למסור את הצהרותיה לפרלמנט בחוברת שכריכתה לבנה, ומכאן השם "הספר הלבן", ובאנגלית: The White Paper. השם הרשמי הוא "מסמך פרלמנטרי".

3 אחדים מהספרים הלבנים בשאלת ארץ-ישראל נקראו על שמו של שר המושבות בעת פרסומם. הספר הלבן של 1922 נקרא על שם וינסטון צ'רצ'יל (W. Churchill). הכותרת הרשמית של המסמך: *Correspondence with the Palestine Arab Delegation and the Zionist Organisation, June 1922*, Cmd. 1700, London 1922. המסמך מובא במלואו במקראה.

4 ראו סעיף 22 בספר הברית של חבר הלאומים, במקראה.

להסדיר את השלטון על שטחים שנשלטו עד המלחמה בידי המעצמות המנוצחות (גרמניה והאימפריה העות'מאנית), ושתושביהם טרם בשלו לעצמאות, לדעת מייסדי חבר הלאומים. שטחים אלה, כפי שנקבע בוועידת השלום, יחולקו בין המעצמות המנוצחות, שישמשו להם נאמנים (trustees) וישלטו בהם מטעם חבר הלאומים.

חבר הלאומים קבע שלושה סוגי מנדט, על-פי דרגת ההתפתחות של העם, מצבו הגיאוגרפי והכלכלי של השטח, ותנאים נוספים.⁵ כל שטחיה של האימפריה העות'מאנית לשעבר שמחוץ לתורכיה הושמו תחת מנדט מסוג א (A), שנועד לשטחים שתושביהם נחשבו כמעט בשלים לעצמאות. בידי בריטניה הופקד המנדט על ארץ-ישראל ועל עיראק, ובידי צרפת – על סוריה ולבנון.

□ מהו ייחודו של שלטון מנדטורי (לעומת צורות שלטון אחרות) על טריטוריה זרה?

בספר הברית של חבר הלאומים (סעיף 22) נאמר, שהמנדט הוא "פקדון קדוש של התרבות האנושית", ואין בעל המנדט אדון לעצמו באותם שטחים, אלא נאמן, המושל בהם מטעם משפחת העמים כולה. על בעל המנדט לעמוד בהתחייבויותיו הן כלפי משפחת העמים, שהפקידה בידיו את המנדט, והן כלפי האוכלוסייה הנשלטת.

בעל המנדט היה חייב למלא אחר סעיפי כתב המנדט ולדווח לחבר הלאומים מדי שנה על פעולותיו ועל המצב בתחום שלטונו. ואולם, חולשתו של חבר הלאומים עשתה עניין זה לפורמלי בלבד, ולא היה בידי הגוף הבין-לאומי לא כוח לכפות את רצונו על בעלי המנדט ולא האמצעים לנקוט סנקציות נגדם.

מתי עתיד המנדט להסתיים?

על בעל המנדט מסוג א היתה מוטלת החובה להושיט עזרה בענייני שלטון לעדות היושבות בשטחים הנתונים לחסותו "עד שיוכלו לעמוד ברשות עצמן". מכאן ברור שהשטח אינו מופקד בידי הנאמן לנצח. אולם בשום כתב מנדט לא נקבע מועד מפורש לסיום המנדט.⁶

2.3.2 ייחודו של המנדט על ארץ-ישראל

בכתב המנדט על ארץ-ישראל יש שלושה סוגי סעיפים:

- סעיפים כלליים, שאפשר להחילם על כל אחד משטחי המנדט מסוג א.⁷

5 פירוט סוגי המנדט מובא בסעיף 22 של ספר הברית של חבר הלאומים, המופיע במקראה.

6 ראו בכתב המנדט על ארץ-ישראל סעיפים 8 ו-28, שבהם מוזכר עמין זה בעקיפין בלבד.

7 הפסקה הראשונה, הרביעית והשביעית של הפתיח, וסעיפים 1, 3, 5, 8, 9, 10, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28.

- סעיפים המיוחדים לארץ-ישראל בשל קדושתה לשלוש הדתות המונותיאיסטיות.⁸
- סעיפים המיוחדים לארץ-ישראל משום שכלולה בהם ההתחייבות של בריטניה כלפי הציונים, או שהם פועל יוצא של התחייבות זו.⁹

בסעיפים מהסוג השלישי כלולה הגדרה של האינטרסים הציוניים והכרה בהם. אפשר לראות בהם סעיפים פרו-ציוניים בתוכם ובסגנונם.

■ שאלה 2

עיינו בכתב המנדט והביאו דוגמאות לניסוחים בעלי אופי פרו-ציוני.

השוואה בין כתב המנדט על ארץ-ישראל לבין כתב המנדט על סוריה ולבנון¹⁰ מבליטה את ייחודו של המנדט על ארץ-ישראל: הסעיף הראשון בכתב המנדט על סוריה ולבנון מטיל על בעל המנדט, בראש ובראשונה, לנסח חוקה בתוך שלוש שנים, ודורש ממנו לנקוט צעדים כדי "להקל על התפתחותם ההדרגתית של סוריה ולבנון כמדינות עצמאיות". בכתב המנדט על ארץ-ישראל חובות אלה של בעל המנדט אינן מוזכרות כלל. למעשה, סעיף 1 בכתב המנדט על ארץ-ישראל, שנאמר בו כי "לבעל-המנדט תהיינה סמכויות מלאות של תחיקה ושלטון", דומה דווקא לסעיפים המקבילים בכתבי המנדט מסוגים ב רג, העוסקים בשטחים שתושביהם לא הגיעו לדרגת התפתחות המאפשרת להכיר בהם כלאומים עצמאיים. אולם כתב המנדט על ארץ-ישראל שונה מכתב המנדט על סוריה ולבנון, לא מפני שרמת התפתחותה של האוכלוסייה בארץ-ישראל נפלה מזו של שכנותיה מצפון, אלא מפני שארץ-ישראל היתה מקרה שונה ומיוחד במינו: לעומת סוריה ולבנון (וגם עיראק), שבהן הוטל על בעל המנדט להכין את תושביהן לשלטון עצמי ולעצמאות, בארץ-ישראל היתה חובתו הראשונה של בעל המנדט לאפשר את הקמתו של בית לאומי יהודי. אפשר להציג זאת גם כך: חובתו של בעל המנדט על ארץ-ישראל היתה לא רק כלפי תושבי הארץ, אלא גם כלפי העם היהודי כולו.

כתב המנדט על ארץ-ישראל הוא פרו-ציוני במפורש, וההבטחה ליהודים (שניתנה בהצהרת בלפור) מוצגת בו כתנאי ראשון להפקדת המנדט בידי בריטניה וכחובתה הראשונה כבעלת המנדט. בעת שגובש ניסוחו של כתב המנדט, הסב ראש המחלקה המזרחית במשרד החוץ הבריטי את תשומת לב הממונים עליו לכך,¹¹

שהאוכלוסייה הערבית נכללת [בו] בין הקהילות הלא-יהודיות. זה נשמע כאילו היו כפרים ערביים אחדים בארץ מלאת יהודים. נדמה לי שמוטב היה לומר יותר על האוכלוסייה הקיימת ועל זכויותיה לפני שמתחילים לדבר על



8 סעיפים 13, 14.

9 הפסקה השנייה והשלישית של הפתיח וסעיפים 2, 4, 6, 7, 11, ובמשתמע גם סעיף 25, שנועד להוציא את עבר הירדן המזרחי מתחום הבית הלאומי היהודי.

10 ראו כתב המנדט על סוריה ולבנון בנספח ליחידה זו. ההדגשות שלנו.

11 פריזל, המדיניות הציונית, עמ' 187.

היהודים. אני מניח שנקודת ראות זו נשקלה אך נדחתה, אחרת הייתי מצפה שהמנדט על ארץ-ישראל יתחיל בדומה למנדט הסורי, בפסקה על מתן עזרה והדרכה לארץ בפיתוח האדמיניסטרציה שלה, על האחריות לשלום ולשקט וכו', ואחר כך כהרהור שני, בדאגה לציונים.

דעתו של שר החוץ דאז, לורד קרזון (Curzon), היתה כשל הפקיד הבכיר. הוא סבר שהתפיסה כולה מוטעית:¹²

הנה לפנינו ארץ בעלת 580,000 ערבים ו־30,000 – או שמא 60,000 – יהודים (ובהחלט לא כולם ציונים). והנה, תוך התבססות על העקרון הנאצל של הגדרה-עצמית, ותוך כדי פניה רבת רושם לתבר-הלאומים, אנו מנסחים מסמך שריח יהדות נודף מכל פסקה שבו, ושחינו בבחינת חוקה מפורשת למדינה יהודית... לערבים המסכנים ניתן רק להציץ דרך חור-המנעול, בתור קהיליה לא-יהודית. ברור למדי שמנדאט זה נוסח על-ידי מישהו המסוחרר על-ידי אדי הציונות.



בשלב מוקדם יותר של ניסוח כתב המנדט (קיץ 1919) הציעה ועדת קינג-קריין האמריקנית להגביל את ההגירה היהודית לארץ-ישראל ולזנוח כל תכנית העשויה להוליך להקמת מדינה יהודית, שכן רוב תושבי ארץ-ישראל מתנגדים לכך.¹³

בקיץ 1921 הבהיר צ'רצ'יל מפורשות,¹⁴ כי "למען האינטרסים של המדיניות הציונית שללנו עד כה מן הערבים את הקמתם של מוסדות נבחרים, והם כמובן משווים את היחס אליהם עם זה הנהוג לגבי אחיהם במסופוטמיה [עיראק]".

ערב אישורו של כתב המנדט על ארץ-ישראל הסביר צ'רצ'יל לערבים את ייחודו:¹⁵

ברור לחלוטין, כי הקמת ממשלה לאומית בשלב זה [כפי שדרשו הערבים] תשלול מאת הממשלה הבריטית כל אפשרות לעמוד בהתחייבותה כלפי העם היהודי. מכאן נובע כי מעצמות-הברית הראשיות, שהיו מעוניינות



12 שם, שם.

13 במשלחת הסקר האמריקנית השתתפו הנרי קינג (H. King) וצ'דלס קריין (C. Crane), ומכאן שמה – ועדת קינג-קריין. אנשיה יצאו למזרח התיכון ביזמת הנשיא וילסון כדי לבחון את רצונה של האוכלוסייה בסוריה, ואם נחוצ, גם מחוצה לה, בשאלת המעצמה שתקבל לידיה את המנדט על סוריה. המשלחת סיירה במזרח התיכון במשך כשישה שבועות (מאי-יולי 1919), אך מסקנותיה נגנזו מיד, מסיבות שאינן קשורות לציונות ולא-ארץ-ישראל, ולא היתה להן השפעה על ההסדרים במזרח התיכון. להרחבה ראו: ח' ארליך, מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון, חטיבה ה, עמ' 245–247.

14 פריזל, המדיניות הציונית, עמ' 271.

15 ב' יוסף, השלטון הבריטי בארץ-ישראל, עמ' 66. הדברים לקוחים ממכתב ששיגר צ'רצ'יל למשלחת ערביי ארץ-ישראל, שהוא חלק ממסמך פרלמנטרי 1700, שכלול בו גם הספר הלבן של 1922.

להבטיח את הגשמת המדיניות שהחליטו עליה לפני ניסוח ספר-הברית,^[16] נהגו בתבונה בנקטם כלפי ארץ-ישראל פירוש של פסקה 4 של הסעיף 22 מספר-הברית, שהוא שונה במידת-מה מן הפירוש שנקטו לגבי הארצות השכנות עיראק וסוריה.

הכללתם של סעיף 22 (מספר הברית של חבר הלאומים) ושל הצהרת בלפור, זה לצד זה, בכתב המנדט על ארץ-ישראל, יצרה מתח בין היסודות הכלליים לבין היסודות המיוחדים לארץ-ישראל. הסתירה הפנימית שבכתב המנדט עצמו, מציאותם של כתבי מנדט אחרים השונים מכתב המנדט על ארץ-ישראל, וההתרחשויות בארץ, באזור ובעולם – כל אלה חייבו את ממשלת בריטניה לתת מדי פעם פרשנות חדשה להתחייבויותיה על-פי כתב המנדט.

2.3.3 הספר הלבן של צ'רצ'יל (1922)

הפרשנות הבריטית הראשונה לכתב המנדט פורסמה ערב אישורו על-ידי חבר הלאומים בכפר הלבן של צ'רצ'יל (יוני 1922).¹⁷ חשיבות המסמך הזה לדיונונו נובעת, בראש ובראשונה, מהיותו הבסיס למדיניותה של בריטניה בארץ-ישראל עד ערב מלחמת העולם השנייה. ב־בזמן הוא גם מעין סיכום הלקחים שצברו הבריטים במשך כחמש שנות שלטון בארץ-ישראל.

לדעת הבריטים, "המתיחות ששררה מפקידה לפקידה בארץ-ישראל נובעת בעיקר מתוך חששות הרווחים הן בקרב חלקים מהאוכלוסייה הערבית והן בקרב חלקים מהאוכלוסייה היהודית". הספר הלבן ביקש להפיגם.

חששותיהם של הערבים היו מבוססים בחלקם "על פירושים מופלגים" של הצהרת בלפור. כלומר, מקורם היה לא במה שנאמר בהצהרת בלפור למעשה, או במה שהבריטים התכוונו לומר בה, אלא בפרשנות שנתנו לה גורמים "בלתי מוסמכים". הכוונה היא לציונים, ותעיד על כך הדוגמה המובאת בו בדבר הפיכתה של ארץ-ישראל ל"יהודית כפי שאנגליה היא אנגלית" – ציטוט מדברי וייצמן בוועידת השלום בפברואר 1919.

ממשלת בריטניה דחתה פרשנות זו מכול-וכול, וקבעה חד-משמעית:

נוסח ההצהרה הנזכרת [הצהרת בלפור] אינו מתכוון לכך שארץ-ישראל בכללה תיהפך לבית לאומי יהודי, אלא שבית כזה יוקם בארץ-ישראל.

16 ספר הברית של חבר הלאומים אושר ביוני 1919. הכוונה כאן היא שלא זו בלבד שהצהרת בלפור ניתנה קודם לכן, אלא שהיא גם זכתה לאישורן של מעצמות הברית הראשיות: הנשיא וילסון אישר אותה לפני פרסומה, ממשלת צרפת אישרה אותה ב־14.2.1918, וממשלת איטליה הודיעה על אישורה ב־9.5.1918 (דו"ח פיל, פרק ב, פסקה 14).

17 הציטוטים שבהמשך הסעיף לקוחים מתוך מסמך זה, המובא במלואו במקראה.

הספר הלבן ביקש להרגיע את הערבים גם בעניין ההנהלה הציונית.¹⁸ פעילותו של ועד הצירים מאז בואו לארץ באפריל 1918 וקשריו הממוסדים עם השלטונות היו לצנינים בעיני הערבים, ומקור לחששות מפני התערבותה העתידית של ההנהלה הציונית בכלל ענייניה של ארץ-ישראל, בייחוד משום המעמד שהוקנה לה על-פי סעיף 4 בכתב המנדט.¹⁹ הספר הלבן נועד להבהיר שסמכויותיה של ההסתדרות הציונית (ולימים – הסוכנות היהודית) מוגבלות לענייני היישוב היהודי בלבד, וכי סעיף 4 בכתב המנדט "אינו מקנה לה זכות להשתתף במידה כלשהי בממשלתה [טל ארץ-ישראל]".

היהודים, לעומת זאת, חששו "פן תסטה ממשלת הוד מלכותו מהמדיניות הכלולה בהצהרה משנת 1917" (פיסקה שישית). כדי להרגיעם, מבהיר הספר הלבן חד-משמעית שהצהרת בלפור "אינה ניתנת לשינוי", ולחזוק הדברים הוא מזכיר שהיא אושרה על-ידי ועידת מעצמות הברית הראשיות בסן-רמו,²⁰ ופעם נוספת באמנת סוור.²¹

■ מה נאמר בעניין זה בכתב המנדט? עיינו שוב במסמך עצמו ובדיון שלעיל.

ואולם, הביטוי המרכזי בהצהרת בלפור, "בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל", היה, כזכור, נתון לפרשנויות שונות, ולכן הבהירו הבריטים, אף כי לא באופן מפורש לחלוטין, שאין כוונתם שהוא יהיה ברבות הימים מדינה יהודית. בהמשך המסמך (פיסקה שביעית) מוצגת השאלה "מה פירוש פיתוח הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל", והתשובה:

הכוונה אינה לכפות לאומיות יהודית על תושבי ארץ-ישראל בכללם, אלא המשך הפיתוח של היישוב היהודי הקיים, בעזרת יהודים בשאר חלקי העולם, למען יהיה למרכז, שהעם היהודי כולו יתעניין בו ויתגאה בו מסעמי דת וגזע.



שימו לב שחלקה הראשון של התשובה מנוסח בלשון שלילה – מה אין כוונת הדברים, ומטרתו היתה להרגיע את תושבי הארץ הערבים; מן החלק השני, לעומת זאת, הכתוב בלשון חיוב, עולה שלדעת ממשלת בריטניה, גרעין הבית הלאומי היהודי כבר קיים בארץ-ישראל, והמשך הפיתוח של היישוב היהודי משמעו אפוא רק גידול כמותי, ואין הכוונה שייתוספו לו "סגולות לאומיות" מעבר לאותן אלה שכבר קיימות (מוסדות מדיניים, מוסדות נבחרים, גופים מוניציפליים, רשת חינוך, מוסדות דת, שפה, עיתונות וגופים כלכליים).

18 השם "הוועדה הציונית" המופיע בספר הלבן הוא תרגום מילולי של The Zionist Commission, הלוא הוא ועד הצירים. בשנת 1921 תפסה ההנהלה הציונית את מקומו של ועד הצירים. על ועד הצירים ראו ביחידה 3.

19 ראו בכתב המנדט, במקראה.

20 בוועידת "מעצמות הברית הראשיות", שהתכנסה באפריל 1920 בסן רמו בהשתתפות איטליה, בריטניה, צרפת ויפן, הוחלט למסור את השלטון על ארץ-ישראל לבריטניה כמעצמה מנדטורית.

21 אמנת (חוזה) סוור – חוזה השלום בין "מעצמות הברית הראשיות" לבין תורכיה, 10.8.1920.

הבריטים ציפו שפיתוח היישוב היהודי ייעשה "בעזרת יהודים בשאר חלקי העולם", אך, כפי שנראה בהמשך הקורס, ציפייה זו נכזבה. למעשה, כבר בקיץ 1922 היה ברור שתרומתו הכספית של העם היהודי לבניין הארץ קטנה בהרבה מזו שציפו לה הבריטים והציונים כאחד.

בספר הלבן יש אמירות אחדות שעלו בקנה אחד עם דרישותיה של הציונות. למשל, הוא מזהיר בבירור שהעם היהודי נמצא בארץ-ישראל "בזנות ולא בחסד", ומכריז שיש הכרח לתת ערובה בין-לאומית לקיומו של הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל ולהכיר רשמית בעובדה שהוא מושתת על קשר היסטורי עתיק. ואולם, ודאי הבחנתם שביסודו של דבר מציע הספר הלבן של 1922 פירוש מצמצם להצהרת בלפור. לדוגמה, הוא מציג את הבית הלאומי היהודי כנושא להתעניינות וכמקור גאווה ליהודים מטעמים של דת וגזע, בהתעלמו באופן מוחלט מן ההיבט הלאומי.

אך החמור מכול, מבחינתם של הציונים, היה שהספר הלבן סתם את הגולל על האפשרות לפרש את המונח "בית לאומי" כאילו צפונה בו הכוונה ל"מדינה".

2.3.4 קווי היסוד של מדיניות בריטניה בארץ-ישראל

כתב המנדט והספר הלבן הניחו את היסודות למדיניותה של בריטניה בארץ-ישראל, ואנו נרחיב את הדיון בשלושה תחומים עיקריים: השלטון העצמי, ההגירה היהודית (עלייה) והכלכלה. דיון נפרד ייוחד לשאלת המקומות הקדושים, ובפרק הבא נדון בהתוויית גבולות הארץ.

2.3.4.1 שלטון עצמי בארץ-ישראל – מהו?

הספר הלבן של צ'רצ'יל (1922) הכריז על הכוונה להקים מועצה מחוקקת, שמאז ועד אמצע שנות השלושים היתה אחד מצירי המאבק בין שלוש צלעות המשולש הארץ-ישראלי.

הערבים דרשו להקים מועצה מחוקקת שהרכבה ישקף את המצב הדמוגרפי בארץ-ישראל – כלומר, יהיה להם בה רוב מוחלט.²²

22 דרישתם הראשונית של הערבים היתה מרחיקת לכת אף יותר: לכונן מיד ממשלה לאומית ערבית עצמאית בארץ-ישראל. את תביעתם ביססו על ההתחייבות הכלולה, לטענתם, במכתבו של מקמהון לשריף חוסין מ־24 באוקטובר 1915. הספר הלבן של 1922 הבהיר חד-משמעית ש"כל ארץ-ישראל שמעבר לירדן מערבה הוצאה [...] מתחום הבטחתו של סיר הנרי מקמהון". כלומר, גם אם הבטיחו הבריטים להכיר בעצמאותם של הערבים ולכונן ממשלה לאומית ערבית, אין הבטחה זו חלה על ארץ-ישראל שמערב לירדן.

היהודים התנגדו, שכן חששו שמועצה בהרכב כזה תמנע את המשך פיתוחו של הבית הלאומי – בראש ובראשונה על-ידי הגבלת העלייה, או אפילו הפסקתה המוחלטת.

הבריטים ביקשו לעקוף בעיה זו בשתי דרכים. האחת, על-ידי הוצאת ענייני העלייה מתחום סמכותה של המועצה המחוקקת והגדרת סמכויותיה באופן שימנע ממנה לפעול בניגוד לעקרונות המנדט (ובהם ייסוד בית לאומי יהודי ועלייה). הדרך האחרת היתה "קיצוץ" כוחם של הערבים במועצה: נוסף על 12 החברים הנבחרים (על-פי יחסי הכוחות הדמוגרפיים – שמונה מוסלמים, שני נוצרים ושני יהודים), ישבו במועצה עשרה חברים מטעם הממשלה ונשיאה יהיה הנציב העליון. באופן כזה יוכרע הרוב הערבי בקולותיהם של היהודים ונציגי הממשלה.

הכרזה רשמית על הכוונה להקים מועצה מחוקקת כלולה בחוקה של ארץ-ישראל,²³ שפרסמה הממשלה זמן קצר לאחר אישור כתב המנדט. לצד סמכויותיה לחוקק פקודות הנחוצות לשמירת השלום, הסדר והשלטון המתוקן בארץ-ישראל, נמנו בחוקה גם **ההגבלות על סמכויותיה של המועצה המחוקקת:** לא לאשר שום פקודה המגבילה את חופש המצפון וחופש הפולחן (אלא אם כן יהיה צורך בכך לשם שמירת הסדר והמוסר); לא לאשר שום פקודה המפלה בין תושבי ארץ-ישראל על יסוד הלאום, הדת או הלשון; וההגבלה החשובה ביותר – לא לאשר שום פקודה "שתהא באיזו דרך שהיא מתנגדת או בלתי תואמת את הוראות המנדט".²⁴

□ כיצד הגיבו הצדדים על ההצעה לערוך בחירות למועצה המחוקקת?

היהודים היו חלוקים בדעותיהם, אך בסופו של דבר החליטו המוסדות הנבחרים של היישוב להשתתף בבחירות.²⁵ **הערבים סירבו להשתתף בבחירות ובמועצה**, אלא אם כן תורכב המועצה מחברים נבחרים בלבד, או שיהיה בה רוב ערבי ברור. דרישתם הבלתי-מתפשרת היתה שתוקם מיד ממשלה ייצוגית (על-פי יחסי הכוחות הדמוגרפיים), שבידיה יופקד פיקוח מלא על ההגירה. חששם היה שהשתתפות בבחירות למועצה המחוקקת, על-פי הצעתה של הממשלה, תתפרש כהסכמה מצדם לכתב המנדט על סעיפיו הפרו-ציוניים. כשנערכו הבחירות למועצה המחוקקת בראשית 1923 נענו רוב הערבים לקריאת הוועידה הערבית הפלסטינית להחרים אותן. וכך, מועצה מחוקקת מעולם לא קמה, והממשלה נאלצה לערוך שינויים בחוקה ולמסור את סמכויות החקיקה לידי הנציב העליון, שנעזר במועצה מייעצת שחבריה מונו על-ידי השלטונות (ולא בבחירות).

23 שמו הרשמי של המסמך הוא "דבר המלך במועצתו" (The Palestine Order in Council, 1922), והוא קבע את העקרונות המשפטיים שלפיהם תנוהל ארץ-ישראל ואת דרכי הפעולה של רשויות השלטון.

24 סעיף 18 של "דבר המלך במועצתו" מצוטט אצל פ' עופר, "התגבשות משטר המנדט", עמ' 224.

25 ראו דיון בסוגיה זו ביחידה 5, פרק 5.4.

2.3.4.2 עלייה על-פי יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ

כבר ראינו – ונראה זאת שוב ושוב – שהעלייה היתה ציר מרכזי במאבק שבין יהודים לערבים. כזכור, דו"ח פלין ודו"ח הייקרפט הציגו את העלייה כסיבה העיקרית למאורעות 1920 ו-1921, ואחד מצעדי התגובה של סמואל על מאורעות 1921 היה הפסקת העלייה – צעד שההסתדרות הציונית ראתה בו כניעה מסוכנת לדרישות הערבים ועירוב של שיקולים מדיניים בענייני העלייה.

והנה, בספר הלבן של 1922 נאמר, שכדי להגשים את מדיניות הבית הלאומי הגלומה בהצהרת בלפור, "נחוץ שהיישוב היהודי בארץ-ישראל יוכל להגדיל את מספרו על-ידי עלייה", ואף נקבעו הכללים שיסדירו את העלייה:

אין ממדי עלייה זו יכולים להיות כה גדולים עד שיעברו את גבול יכולתה הכלכלית של הארץ באותה שעה לקלוט עולים חדשים. חיוני הדבר להבטיח, שהעולים לא יפלו למעמסה על כלל תושבי ארץ-ישראל, ולא ישללו משום חלק מהאוכלוסייה הקיימת את עבודתו.



□ האם נקבע בכך עיקרון חד-משמעי לקביעת שיעורי העלייה, או שהניסוח הותיר פתח לפרשנויות שונות ולחילוקי דעות?

תחילה נבהיר את המושג "יכולת הקליטה הכלכלית" (economic absorptive capacity). בהגדרה המקובלת, הכוונה היא לשיעור המהגרים שיש ביכולתה של ארץ לקלוט ללא פגיעה בכלכלתה ובמרקם החברתי שלה. מספר זה מותנה, בין השאר, באוצרות טבע, בהון, באמצעים טכנולוגיים ובחכנון כלכלי. גם הזמן הוא גורם קובע בהערכת יכולת הקליטה. למשל, עשויות לחלוף שנים אחדות עד שמתיישבים שעלו על קרקע בתולה יגיעו לעצמאות כלכלית, ואף כי פועל מקצועי יכול למצוא עבודה בתוך זמן קצר, יש להבחין בין קליטה מיידית העשויה להיות ארעית, לבין קליטה מתמדת, שאת הצלחתה אפשר למדוד רק בטווחי זמן ארוכים.²⁶

חילוקי הדעות בין הממשלה לבין ההסתדרות הציונית על פרשנותו ומימושו של עקרון העלייה על-פי יכולת הקליטה הכלכלית התמקדו בארבעה עניינים:

1. האם זהו עיקרון מחייב שיש למצותו עד תום, או שיכולת הקליטה הכלכלית היא "תקרה" שאין לעבור אותה, אך אין הכרח להגיע אליה. לטענת הציונים, העיקרון הזה היה אמת-המידה היחידה לקביעת ממדי העלייה, ועל הבריטים היה לפעול אך ורק על-פיו. כלומר, עליהם להתיר עלייה כול עוד אפשרה

26 J. Isaac, *Economics of Migration*, pp. 103-130. עמ' 121-127 בספר זה עוסקים בארץ-ישראל בתקופת המנדט. לאחר סיום הכפת היחידה ראה אור המאמר: א' חלמיש, "עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית", המנתח בהרחבה את הסוגיה הנידונה כאן.

זאת יכולת הקליטה הכלכלית. הבריטים, לעומת זאת, טענו שיכולת הקליטה הכלכלית היא "גבול עליון" לעלייה, שאין לעבור אותו, אך ממדי העלייה עשויים להיות קטנים יותר בהתחשב בגורמים אחרים (כלומר, פוליטיים).

2. האם יש להחשיב את יכולת הקליטה של המשק הארץ-ישראלי כולו, או של המגזר היהודי בלבד.

הממשלה הבריטית ראתה בארץ-ישראל יחידה כלכלית אחת, ועמדתה העקרונית היתה, שאין לאפשר את בואם של מהגרים יהודים כל עוד מצויים בשוק העבודה ערבים



איור 13: הפגנה למען עבודה עברית בפרדסי כפר-סבא, 1 במאי 1934. עקרון העבודה העברית נועד להגביר את העלייה וליצור רוב יהודי בארץ-ישראל.

מיבטלים היכולים למלא את מקומות העבודה הפנויים. מכיוון שבמשק הארץ-ישראלי היה עודף ידיים עובדות, מימושה של מדיניות כזו היה מצמצם מאוד את ההגירה היהודית ומונע יצירת רוב יהודי.²⁷ המשק היהודי היה מפותח יותר מהמשק הערבי, ויכולתו לקלוט עולים כיחידה כלכלית סגורה היתה גדולה יותר מיכולתו של המשק הארץ-ישראלי כולו. ההסתדרות הציונית חתרה לנתק את הקשר בין ממדי העלייה של היהודים לבין שיעורי האבטלה בקרב הערבים על-ידי הפרדה בין שני המשקים ויצירת משק יהודי על טהרת העבודה העברית: בדרך זו תאפשר התפתחותו של המשק היהודי להגדיל את העלייה ותביא ליצירת רוב יהודי בארץ-ישראל. על אף עמדתה העקרונית, בפועל נהגה הממשלה, במידה רבה, על-פי העמדה הציונית.²⁸

3. האם יש לקבוע את יכולת הקליטה על סמך הערכה סטטית או דינמית של התפתחות המשק.

ממשלת המנדט חישה את יכולת הקליטה הכלכלית של המשק הארץ-ישראלי על סמך המצב הקיים. ההסתדרות הציונית, לעומת זאת, גרסה שההון היהודי המושקע בארץ והעולים הבאים אליה משנים את התנאים הקיימים, מגדילים את יכולת הקליטה הכלכלית ויוצרים תשתית לקליטת עולים נוספים, מעל למספרים המסתמכים על נתוני ההווה. ככלל, הממשלה פעלה על-פי חישובים כלכליים לטווח קצר על יסוד תנאי שוק העבודה בלבד, ואילו ההסתדרות הציונית ערכה חישובים לטווח ארוך; האחת נקטה גישה סטטית, ואילו האחרת – גישה דינמית.

4. מה התפקיד שעל הממשלה למלא בהגברת יכולת הקליטה.

ההסתדרות הציונית ציפתה מהממשלה למלא תפקיד פעיל בהגברת יכולת הקליטה של הארץ, ואולם ציפיותיה נכזבו (יוצאות מכלל זה היו השנים הראשונות לנציבותו של סמואל). מוסכם על הכול שהשלטון הבריטי תרם רבות לפיתוחה של הארץ, ובכך תרם בעקיפין גם להגברת יכולת הקליטה הכלכלית של המשק היהודי. אך הוא עשה זאת על-פי האינטרסים שלו, ולא מתוך כוונה לסייע בהגברת יכולתה של הארץ לקלוט עלייה יהודית.

הקשר בין פיתוח הארץ לממדי העלייה

בפגישה שהתקיימה ביולי 1921 בין וייצמן לבין לויד ג'ורג', בלפור וצ'רצ'יל, נשאל וייצמן מה ישביע את רצונו בעניין הרגירה. בתשובתו לא נקב וייצמן בנזכרים או בשיטות. אלא אמר שבראש ובראשונה יש להבטיח את תמיכתה של בריטניה בהתפתחותה של ארץ-ישראל, כדי לאפשר קליטה טובה של מהגרים יהודים.²⁹

²⁷ מדיניות זו היתה בולמת עלייה של יהודים המבקשים להשתלב בשוק העבודה הארץ-ישראלי, אך אין היא נוגעת לעלייתם של סוגי עולים אחרים – בעלי הון וקרובים. וראו על כך ביחידה 4.

²⁸ הדברים אמורים עד קיץ 1937, שבו הודיעה הממשלה רשמית על זניחת העיקרון של יכולת הקליטה הכלכלית והמרתו בעקרון "התקרה המדינית". וראו יחידה 7.

²⁹ M. Mossek, *Palestine Immigration Policy*, p. 43.



איור 14: בשנה הראשונה לנציבותו יזם הרברט סמואל עבודות ציבוריות במימון הממשלה לפיתוח הארץ ולהעסקת מובטלים, ובהן סלילת כבישים (ראו יחידה 4, סעיף 4.2.3). בתמונה: חברות "גדוד העבודה" עובדות בסלילת כביש עפולה-נצרת, שנת 1920 לערך. על "גדוד העבודה" ראו ביחידה 3, סעיף 3.3.2.

2.3.4.3 עקרונות המדיניות הכלכלית של בריטניה בארץ-ישראל³⁰

לכאורה, התווה כתב המנדט עקרונות ברורים למדיניות הכלכלית שעל בריטניה לנהל בארץ-ישראל – פיתוח הארץ לשם הקמתו של הבית הלאומי היהודי (סעיף 2). אולם בפועל לא הונחתה המדיניות הכלכלית של ממשלת המנדט על-פי עקרונות אלה, אלא על-פי האינטרסים הבריטיים, ובראשם האינטרסים האסטרטגיים של האימפריה הבריטית, שחייבו השקעה כספית בשני תחומים עיקריים:

- א. פיתוח תשתית תחבורתית ותקשורתית, על-פי צורכי הצבא והמינהל בארץ, וקיום הקשרים עם ארצות חוץ.
- ב. קיום ממשל יציב ומסודר, שכינונו מותנה בשביעות הרצון של התושבים, ובה-בעת תורם גם לחיזוקה של שביעות רצון זו.

הפעילות הבריטית בשני תחומים אלה הביאה ברכה לא רק לשליטי הארץ, אלא גם לתושביה, ובייחוד ליהודים. סלילת כבישים ומסילות ברזל, הפעלת מערכת תקשורת הנהגתו של משטר יציב ומסודר לא רק הקלו על התושבים את חייהם, אלא גם עודדו השקעת הון בארץ, ובאופן זה סייעה הממשלה, אף כי בעקיפין, להתפתחותו של הבית הלאומי.

30 הדיון כאן מבוסס על ג' ביגר, מושבת כתר או בית לאומי, עמ' 42–64.

פעולות הפיתוח של ממשלת המנדט הביאו ליישוב היהודי יותר תועלת מאשר לתושבי הארץ הערבים. ראשית, הודות לרמת ההתפתחות הכלכלית הגבוהה יותר שלהם, היהודים היו ערוכים טוב יותר מאשר הערבים לנצל את שיפור התשתיות להגברת הצמיחה הכלכלית. שנית, פעולות הפיתוח הגבירו את יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ, ובכך אפשרו את המשך העלייה ואף הביאו, גם אם לא במתכוון, להגדלת ממדיה. ואילו בתחום הספקת השירותים – במיוחד חינוך ובריאות – הנהנים העיקריים היו הערבים. השקעות הממשלה בתחומים אלה במגזר הערבי היו מעל ומעבר למה שהשקיעה במגזר היהודי, לא רק במספרים מוחלטים (דבר המובן מאליו בגלל יחסי הכוחות הדמוגרפיים בין שתי האוכלוסיות) אלא גם באופן יחסי. זאת בגלל נחשלותם של הערבים בתחומים אלה, רמתם הגבוהה של השירותים הללו ביישוב היהודי, והערכת הממשלה שהיה בכוחו של היישוב היהודי לדאוג לעצמו במידה רבה יותר.

העיקרון הראשון במעלה שהנחה את המדיניות הכלכלית של בריטניה בארץ-ישראל היה, שרק יעדים אסטרטגיים, המשרתים אינטרסים חיוניים של בריטניה, ימומנו על-ידי משלם המסים הבריטי, ואילו פיתוח הארץ ואחזקתה ימומנו בכספי המסים שייגבו



איור 15: בראשית השלטון הבריטי היתה הלירה המצרית ההילך החוקי בארץ-ישראל. בשנת 1927 הונהג השימוש במטבע נפרד של פלשתינה (א"י): הלירה הארץ-ישראלית (ובקיצור – לא"י), שנחלקה לאלף מיל (מא"י). בתמונה: בולים ומטבעות מתקופת המנדט. שימו לב שהכיתובים מופיעים בשלוש השפות הרשמיות – אנגלית, ערבית ועברית. במרכז המטבעות בערכים של 5 מילים (= חצי גרוש), 10 מילים (הלוא הוא הגרוש) ו-20 מילים היה תור. זהו מקור הביטוי: "כשבגרוש היה חור", לתיאור תקופת חמנדט או בכלל תקופת שחלף זמנה. לא אחת יש בביטוי זה גם התרפקות נוסטלגית על ימים עברו. על הבולים נראים מגדל דוד, כיפת הסלע וקבר רחל.

מתושביה. עם זאת, מדיניותה הכלכלית של בריטניה בארץ־ישראל הונחתה גם על־ידי אינטרסים כלכליים. משמעות הדבר היתה, שלא זו בלבד שאֵל לה לארץ־ישראל להיות לנטל על כתפי משלם המסים הבריטי, אלא שעליה גם לשמש כר לפעילות כלכלית שתגדיל את הכנסותיה של קופת האימפריה.

ביסודו של דבר ניהלה בריטניה בארץ־ישראל מדיניות כלכלית במתכונת מדיניותה במושבות. והוא הדין גם בתחום המשפטי והארגוני. כלומר, את מדיניותה של בריטניה בארץ־ישראל הנחו האינטרסים האימפריאליים הבריטיים. ולא המחויבות שקיבלה עליה בכתב המנדט על ארץ־ישראל – ליצור בארץ תנאים שיבטיחו את הקמתו של הבית הלאומי היהודי.

■ שאלה 3

שתי האפשרויות שעמדו לפני בריטניה כשליטת ארץ־ישראל מנוסחות בכותרת ספרו של גדעון ביגר, **מושבת כתר או בית לאומי**, העוסק בחשפעת השלטון הבריטי על ארץ־ישראל בשנים 1917–1930. באיזו מהן בחרה בריטניה?

2.3.4.4 ירושלים והמקומות הקדושים

בכתב המנדט יש שני סעיפים הנוגעים למקומות הקדושים: בסעיף 13 נאמר שעל בעל המנדט מוטלת האחריות למקומות הקדושים, לרבות השמירה על זכויות קיימות, הבטחת גישה חופשית למקומות הקדושים וחופש הפולחן הדתי. בסעיף 14 נאמר:

בעל־המנדט ימנה ועדה מיוחדת שתחקור, תגדיר ותקבע את הזכויות והתביעות בקשר אל המקומות הקדושים ואת הזכויות והתביעות הנוגעות לעדות הדתיות השונות בארץ־ישראל. שיטת המיגוי, ההרכב והתפקידים של הוועדה הזאת יוגשו למועצת חבר־הלאומים לאישורה, והוועדה לא תמונה ולא תיגש למילוי תפקידה בלי אישור המועצה.



מה עומד ביסוד הניסוח הזהיר של סעיף 14? מצד אחד, הניסוח משקף את מורשת הסכסוכים על המקומות הקדושים בין העדות הנוצריות לבין עצמן, שהגיעו לשיאם במאה ה־19.³¹ מצד אחר, הוא מבטא הכרה בסכנה שהמקומות הקדושים – בארץ בכלל ובירושלים בפרט – ישמשו עילה למאבקים בין בני שלוש הדתות המונותאיסטיות, נוצרים, מוסלמים ויהודים.

31 בתקופת השלטון העות'מאני היו למעצמות אירופה אינטרסים דתיים בארץ־ישראל, בעיקר בערים ירושלים, בית־לחם ונצרת. באמצע המאה ה־19 הגיעו לשיאם העימותים בין המעצמות בשאלת המקומות הקדושים לנצרות, ורם היו עילה לפרוץ מלחמת קרים.



1



3



2

איור 16: קדושתה של ירושלים
לשלוש הדתות המונותאיסטיות
חייבה מציאת פתרונות ייחודיים
לשליטה עליה, ובמיוחד על העיר
העתיקה, שבין חומותיה מצויים
מקומות מקודשים ליהודים, לנוצרים
ולמוסלמים. בתמונות, שצולמו לפני
מלחמת העולם הראשונה, נראים
העיר העתיקה, במבט מכיוון הר
הזיתים (1); הכותל המערבי (2);
כנסיית הקבר (3); וכיפת הסלע (4).



4

■ עיינו במפת הסכם סייקס-פיקו משנת 1916: האם אתם רואים קשר בין שאלת המקומות הקדושים לבין תיחום "השטח החום"?

כינון "השטח החום", שעל-פי הסכמי סייקס-פיקו היה עתיד להיות בשליטה בין-לאומית, נעשה בשל קדושתה של ארץ-ישראל לנצרות. אף אחת מן המעצמות לא רצתה למסור את המקומות הקדושים לנצרות לשליטתה של מעצמה אחרת, וכך נקבעו גבולותיו של האזור הבין-לאומי מצפון לנצרת ולכנרת ומדרום לירושלים.

כשהסתיימה המלחמה שלטו צבאותיה של בריטניה בכל "השטח החום" – עובדה שהביאה לעריכת שינויים בהסכם סייקס-פיקו. בסוף 1918 הסכימו ביניהם ראשי הממשלות של בריטניה וצרפת ש"השטח החום" כולו יימסר לפיקוח בריטי. לימים טענה צרפת שהסכימה לכך בתנאי מפורש שיהיה לה מעמד מיוחד בהגנה על המקומות הקדושים (כפי שהיה נהוג מאז המאה ה-16). הוותיקן תמך בתביעתה של צרפת.³² איטליה, מדינה קתולית אף היא, לא רצתה להעניק ליריבתה (צרפת) מעמד מיוחד בארץ הקודש, ואילו בריטניה התנגדה ליצירת מצב שבו יהיו לה שותפים לשלטון על ארץ-ישראל.

הרגישות הרבה בשאלת המקומות הקדושים וחשדנותן ההדדית של המעצמות מנעו את הקמתה של הוועדה הנזכרת בסעיף 14 של כתב המנדט, והיא לא הוקמה מעולם. בימי המנדט הבריטי על ארץ-ישראל פסקו המחלוקות בין העדות הנוצריות, אך שיקולים הנובעים מקדושתם של ירושלים ומקומות אחרים בארץ-ישראל לנצרות, לא חדלו מלמלא תפקיד בעיצוב מדיניותה של בריטניה (ושל מדינות אחרות) בשאלת ארץ-ישראל. בהבעת החריפו המחלוקות בין היהודים למוסלמים והתפתחו לכלל עימות לאומי – ועוד נשוב לכך בהמשך.

2.3.5 מזמזמות השלטון המנדטורי

בראש השלטון הבריטי בארץ-ישראל עמד הנציב העליון, שחלש על כל הרשויות ותחומי השלטון. הוא היה הרשות המחוקקת והרשות המבצעת, מינה את השופטים והיה מפקד הכוחות הצבאיים. הנציב העליון היה כפוף למשרד המושבות בלונדון.

חוקת ארץ-ישראל, שהתפרסמה בשנת 1922 במסמך הקרוי "דבר המלך במועצתו", הפקידה בידי הנציב העליון סמכות כמעט בלתי-מוגבלת לחוקק חוקים, פקודות ותקנות

32 הוותיקן – מרכז הכנסייה הקתולית – היה מעוניין בשליטה של מעצמה קתולית במקומות הקדושים כמשקל נגד לשלטונה של בריטניה, שלא השתייכה לכנסייה הקתולית.

(בתנאי שלא יעמדו בניגוד להוראות המנדט). החוקים, הפקדות, הצווים וההוראות של ממשלת המנדט התפרסמו בפרסום הרשמי של ממשלת ארץ-ישראל בשלוש השפות הרשמיות של הארץ – אנגלית (שמו: *The Official Gazette*), ערבית (שמו: אל-ג'רידה אל-רסמיה) ועברית (שמו: העתון הרשמי).

לצד הנציב העליון פעלה המועצה המוציאה לפועל (Executive Council), שחבריה היו המזכיר הראשי, היועץ המשפטי והגזבר. בפיקוחו של המזכיר הראשי (שהיה גם ממלא מקום הנציב העליון בהעדרו) פעלו מחלקות ממשלתיות, שמספרן ותחומי אחריותן השתנו תכופות בתקופת המנדט.



איור 17: "ארמון הנציב" בירושלים. מושב הנציב העליון היה תחילה בבית ההארכה על-שם אוגוסטה ויקטוריה על הר-הזיתים. בשנת 1927 פגע המבנה ברעידת אדמה, ואז הוחל בבניית משכן קבע לנציב על ג'בל מכפר (הר העצה הרעה) בדרום-מזרח העיר. "ארמון הנציב" נחנך בשנת 1931.

בשנת 1923, לאחר שנכשל הנסיון לכונן מועצה מחוקקת, הוקמה במקומה המועצה המייעצת (Advisory Council), שעם חבריה נמנו מנהלי המחלקות החשובות של ממשלת המנדט.

ארץ-ישראל המנדטורית נחלקה למחוזות, שמספרם וגבולותיהם השתנו מדי פעם. בראש כל מחוז עמד מושל, תחתיו שירתו קציני המחוז, וכל אחד מהם עמד בראש נפה.

בתקופת המנדט נמשכה ההפרדה שהיתה נהוגה בתקופה העות'מאנית בין מערכת המשפט הדתי לבין מערכת המשפט החילוני. כל ענייני האישות נידונו בבתי־הדין הדתיים, לפי דתם של הנוגעים בדבר. במערכת המשפט החילוני היו שלוש ערכאות משפטיות – בית־משפט השלום, בית־המשפט המחוזי ובית־המשפט העליון (ששימש בית־דין לערעורים ובית־משפט גבוה לצדק), ובהן כיהנו, לצד השופטים הבריטים, גם תושבי הארץ, ערבים ויהודים.

2.4 התוויית גבולותיה של ארץ-ישראל המנדטורית

בעת כינונו של המנדט על ארץ-ישראל טרם נקבעו סופית גבולותיה של היחידה הטריטוריאלית שהופקדה בידי בריטניה.¹ יתר על כן, עד אז לא היתה קיימת כלל ישות מדינית ששמה "ארץ-ישראל".²

כיצד נקבעו גבולותיה של ארץ-ישראל המנדטורית? התוויית הגבולות של ארץ-ישראל המנדטורית לוותה במחלוקות והיתה כרוכה במשא ומתן ובפשרות. למעשה, רק הגבול המערבי של ארץ-ישראל לא עורר כל קושי – הכול הסכימו שהוא יהיה הים התיכון...

2.4.1 הגבול הדרומי³

הגבול הדרומי של ארץ-ישראל נקבע כבר בשנת 1906. היזמה לקביעת קו הגבול היתה של הבריטים, ששלטו באותו זמן במצרים ורצו להרחיב את שלטונם על כל חצי האי סיני, כדי להבטיח את ההגנה על תעלת סואץ ונתיבי המים אליה מצד מזרח. העות'מאנים – שליטיו של השטח שיהיה לימים ארץ-ישראל – נאלצו לקבל את התוואי החדש, שעבר מרפיח בצפון עד טאבה בדרום, צפונית-מזרחית לגבול הקודם והקטין מאוד את השטח שבשליטתם.

1 ראו שוב את הפסקה הראשונה בכתב המנדט: עולה ממנה שכשהוחלט להפקיד את השטח הזה בידי בעל מנדט, טרם נקבעו גבולותיה של ארץ-ישראל וכי הם עתידים להיקבע על-ידי מעצמות הברית.

2 ראו שוב ביחידה 1, פרק 1.2.

3 מקורות: פריזל, המדיניות הציונית, עמ' 196–197; ביגר, מושבת כתר או בית לאומי, עמ' 12–41; 'פורת וי' שביט (עורכים), המאונדאט והבית הלאומי, עמ' 18–19.

לאחר מלחמת העולם הראשונה שלטו הבריטים משני צדדיו של קו הגבול שבין מצרים לארץ-ישראל. השלטונות הבריטיים במצרים רצו שהגבול יוסט צפונה ככל האפשר, ונציגי בריטניה בוועידת השלום דרשו שארץ-ישראל תשתרע "מזרע ועד באר-שבע" (בלשונו של ראש הממשלה לוי ג'ורג'). בממשלה הבריטית היתה הסכמה שיש להסיט את הגבול מזרחה, כדי שכל דרום הנגב יהיה בשליטה מצרית. הציונים, לעומת זאת, תבעו שהגבול יעבור מאזור אל-עריש עד עקבה, ונימקו זאת, בין השאר, בצורך במוצא לים סוף.

בסופו של דבר החליטו הבריטים, על דעתם בלבד, להשאיר את קו הגבול משנת 1906.

2.4.2 הגבול המזרחי⁴

אף כי כתב המנדט לא הגדיר את גבולותיה של ארץ-ישראל, בסעיף 25 שלו יש רמז הנוגע לגבולה המזרחי. מהדברים עולה כי:

א. ארץ-ישראל משתרעת גם ממזרח לנהר הירדן.

ב. גבולה המזרחי של ארץ-ישראל טרם נקבע.

ג. בשטחים שבין נהר הירדן ומזרחה עד לגבולה המזרחי של ארץ-ישראל – כפי שייקבע בסופו של דבר – רשאי בעל המנדט לדחות או למנוע כליל את ביצועם של סעיפי המנדט שייראו בעיניו בלתי-מתאימים לתנאי המקום.

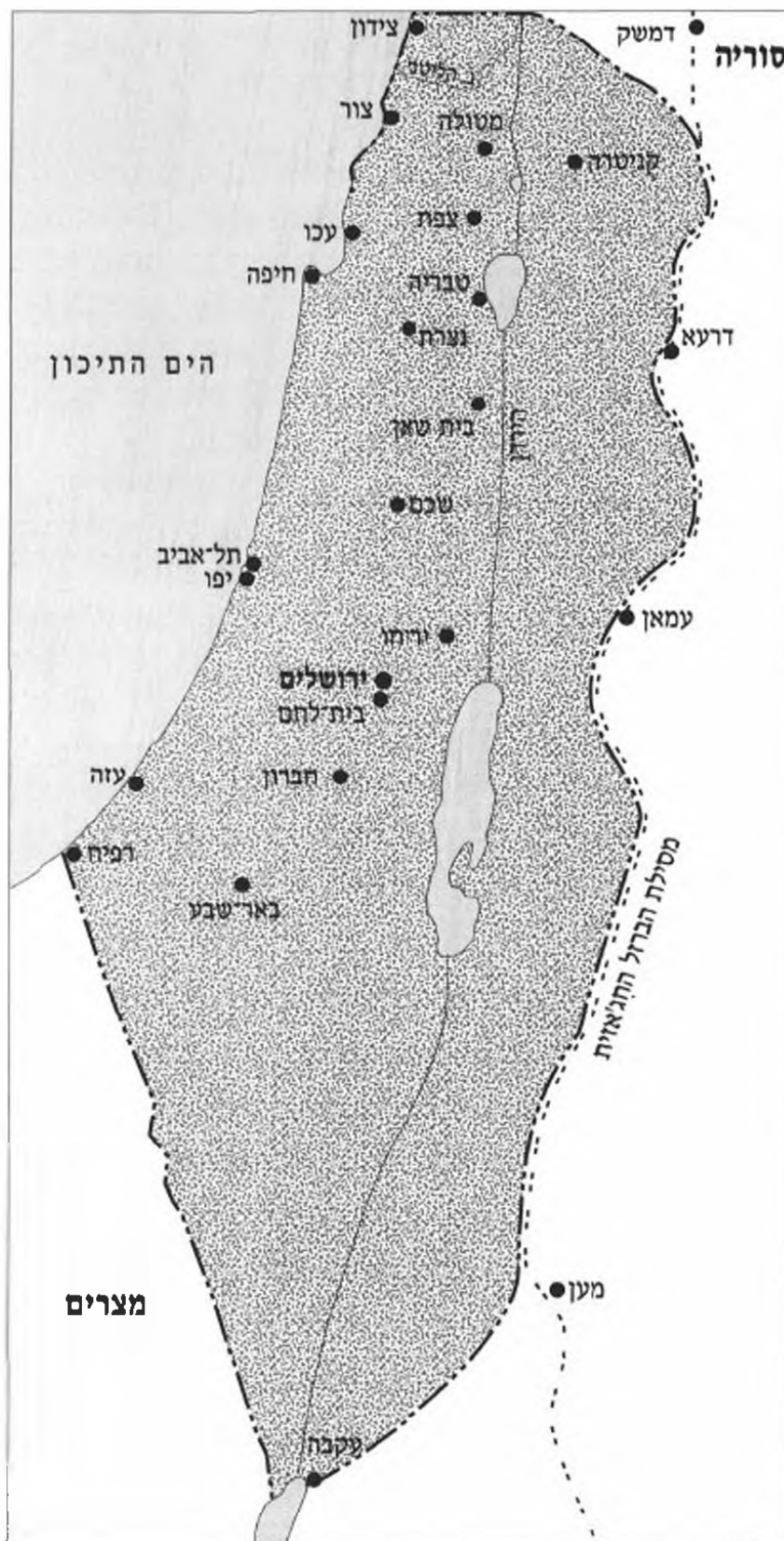
הכוונה שביסוד הדברים האמורים בסעיף 25 התבררה בתוך זמן קצר, כשממשלת בריטניה ביקשה ממועצת חבר הלאומים שלא להחיל את הוראות המנדט הנוגעות לבית הלאומי היהודי על השטח המשתרע מן הירדן מזרחה.⁵ בארבע השנים שקדמו להודעה זו היו סימנים רבים שרמזו שאין בכוונת בריטניה לכלול את עבר-הירדן המזרחי בתחום ארץ-ישראל, וכי היא רואה בו שטח ערבי. כשתמו הקרבות, באוקטובר 1918, נמסר השטח לניהולו של פיצל, בנו של השריף חוסין, ובדיונים פנימיים במשרד החוץ הסתמנה מגמה לנתק את עבר-הירדן המזרחי מארץ-ישראל. מגמה זו רווחה גם לאחר שהחל סמואל את תפקידו כנציב העליון (יולי 1920), והיתה מנוגדת לרצונו לכלול גם את השטח שממזרח לירדן בתחומי ארץ-ישראל.

■ שאלה 4

האם אפשר למצוא בספר הלבן של 1922 רמז לכוונותיה של בריטניה להפריד את ארץ-ישראל המערבית מעבר-הירדן המזרחי, והאם יש בו פרשנות, ולו עקיפה, לסעיף 25 של כתב המנדט?

4 מקורות: פריזל, המדיניות הציונית, עמ' 204–211; ביגר, מושבת כתר או בית לאומי, עמ' 12–41.
5 ב-16 בספטמבר 1922 אישרה מועצת חבר הלאומים את הבקשה. על עבר הירדן המזרחי לא חלו חפסקאות חפותחות את כתב המנדט, וכן חסעיפים וחלקי הסעיפים הדנים בבית הלאומי היהודי ובמקומות הקדושים.

מה היתה העמדה הציונית?
הציונים תבעו שהשטח שממזרח לירדן ייכלל בבית הלאומי. בהצעת הגבולות שהציגו בוועידת השלום בראשית 1919 נכללה בתחום ארץ-ישראל רצועה שרוחבה כ-50



מפה 3: הצעת הגבולות של הבית הלאומי שהגישה ההסתדרות הציונית לוועידת השלום, 1919.

קילומטרים בין נהר הירדן ומזרחה עד למסילת הברזל החג'אזית. במרוצת 1920 כבר הבינו הציונים שבעבר-הירדן המזרחי תקום ישות מדינית ערבית עצמאית למחצה, אך הם הוסיפו לקוות שבאזור תתאפשר פעילות התיישבותית וכלכלית יהודית. בסופו של דבר נכזבה גם תקוותם זו.⁶

במרס 1920 הוכתר פיצל למלך סוריה רבתי (הכוללת בתוכה את לבנון, ארץ-ישראל ועבר-הירדן), וזמן קצר אחר-כך (בוועידת סן-רמו) הוחלט למסור את המנדט על סוריה לידי הצרפתים. הצרפתים לא הכירו במלכותו של פיצל וגירשו אותו מדמשק (ב-27 ביולי). במצב זה היה על הבריטים לפייס את המשפחה ההאשמית, והם חיפשו דרך להעניק לכל אחד משני בניו של חוסין שטחי שליטה. לשם כך כינס שר המושבות, ינסטון צ'רצ'יל, במרס 1921, ועידה בקהיר בהשתתפות כל הגורמים הבריטיים באזור.⁷ באי הוועידה הסכימו שעבר-הירדן יישאר קשור לארץ-ישראל מהבחינה המינהלית, אך בראשו יעמוד שליט ממשפחת השריף חוסין. בעוד הוועידה מנהלת את דיוניה נודע כי עבדאללה (בנו של חוסין) פלש מחג'אז לעבר-הירדן ועומד להשתלט על רבת עמון. כלומר, עבדאללה ניסה להשיג בכוח מה שהבריטים התכוונו להעניק לו ממילא. בסוף מרס 1921 נפגש צ'רצ'יל עם עבדאללה בירושלים והעביר לידיו את ניהול עבר-הירדן. הוסכם אז שזה יהיה צעד זמני לשישה חודשים, אך בסופו של דבר, אף שעבדאללה לא עמד בציפיות שתלו בו הבריטים, נותר הסדר זה על כנו עד 1946, שעה שלעבר-הירדן הוענקה עצמאות, ועבדאללה, שעד אז נשא בתואר אמיר, היה למלך. אחיו הצעיר ממנו פיצל מלך על עיראק מאז אוגוסט 1921.

לסיכום, סעיף 25 בכתב המנדט לא יצר מצב חדש, אלא נתן גושפנקה רשמית למציאות שכבר היתה קיימת בשטח. מאחר שההבטחה הבריטית בעניין הבית הלאומי לא חלה על השטח שממזרח לנהר הירדן, קביעת גבולו המזרחי (בין עבר-הירדן לעיראק וערב הסעודית) אינה נוגעת לענייננו. גבולה המזרחי של ארץ-ישראל המנדטורית, שהפריד בינה לבין עבר-הירדן המזרחי,⁸ החל בדרום, במקום הנמצא כשלושה קילומטרים ממערב לעקבה, ומשם נמשך צפונה דרך אמצע ואדי ערבה, אמצע ים המלח (ה"לשון" נותרה בתחום עבר-הירדן) ואמצע נהר הירדן עד שפך הירמוך. משם עבר הגבול באמצע נהר הירמוך עד נקודת המפגש עם קו הגבול שבין ארץ-ישראל לתחום המנדט הצרפתי בסוריה. מאחר שאפיק הירדן השתנה מדי פעם בדרך הטבע, התקבלה החלטה עקרונית שקו הגבול יעבור תמיד באמצע נהר הירדן, בכל זמן ובכל מקום שבו הוא זורם.

6 הסכמתה של ההסתדרות הציונית להסדרים שקבעה בריטניה בנוגע לעבר הירדן המזרחי היתה בין הסיבות שהניעו את ז'בוטינסקי לפרוש מן ההנהלה הציונית בראשית 1923, והמפלגה הרוויזיוניסטית שייסד בשנת 1925 חרתה על דגלה את הסיסמה "שתי גדות לירדן, זו שלנו זו גם כן". שאלת עתידו המדיני של עבר הירדן המזרחי זכותם של היהודים להתיישב בו היתה שנויה במחלוקת בתנועה הציונית בשנות העשרים והשלשים.

7 בסוף 1920 הועבר הטיפול באזורי המנדט הבריטיים ממשד החוץ למשרד המושבות.

8 מנקודת מבטם של הציונים, זה היה גבול של ממש; מנקודת מבטם של הבריטים, זה היה קו שהפריד בין שני שטחים המופקדים בידיהם כמנדט. סמכותו של הנציב העליון הבריטי שישב בירושלים חלה על ארץ-ישראל ועבר הירדן גם יחד.

2.4.3 הגבול הצפוני⁹

משלושת הגבולות היבשתיים של ארץ-ישראל, קביעת הגבול הצפוני היתה המסובכת ביותר. כאמור, הגבול המזרחי והגבול הדרומי של ארץ-ישראל המנדטורית חצו שטחים שהיו בשליטת בריטניה. הגבול הצפוני, לעומת זאת, הפריד בין שטח שהיה בשליטת בריטניה לשטח שהיה בשליטת צרפת, ושתי המעצמות היו חלוקות ביניהן על קו הגבול.¹⁰ יתר על כן, שאלת מיקומו של הגבול נגעה גם לשליטה על מקורות המים של הירדן והליטני, שנחשבו חיוניים לפיתוחה של ארץ-ישראל.

בעניין אחרון זה היתה, כמובן, זהות אינטרסים בין הבריטים לציונים. בהצעות שהגישו הציונים לוועידת השלום לגבי הגבול הצפוני של ארץ-ישראל הם הדגישו את הצורך לכלול את מקורות הירדן והליטני בתחום המנדט הבריטי. הבריטים הסתייעו להגדרת שאיפותיהם הטריטוריאליים בארץ-ישראל בביטוי התנ"כי "מזן ועד באר-שבע". בשעה שהוחלט בוועידת סן-רמו (אפריל 1920) שבריטניה היא שתקבל את המנדט על ארץ-ישראל, טרם נקבעו גבולותיה של הארץ, אך הוסכם שהתיחום ההיסטורי "מזן ועד באר-שבע" ישמש בסיס למשא ומתן. כבר ראינו שביטוי ארכאי זה נזנח לחלוטין כשדנו בקביעת הגבול הדרומי של הארץ. ובצפון – איש לא ידע היכן בדיוק נמצאת "דן", והנטייה היתה למקם אותה באזור הליטני.¹¹ הצרפתים, שבאותה עת עיינו את הציונות, התנגדו לדרישותיהם של הציונים לכלול את מקורות המים של הירדן והליטני בשטח המנדט הבריטי, דווקא משום חיוניותם לכלכלת הבית הלאומי. תביעתם היתה לדבוק בקו שנקבע בהסכם סייקס-פיקו.

ב־23 בדצמבר 1920 נחתם לבסוף הסכם בין בריטניה לצרפת, והקו שנקבע היה, בשינויים קלים, לגבולה הצפוני של ארץ-ישראל המנדטורית. אחד השינויים המעטים שנעשו בו, לאחר שהסכימו עליו בריטניה וצרפת, היה הכללת שפך הירמוך שמדרום לכנרת בתחום ארץ-ישראל, וכן התאפשרה הקמת תחנת הכוח בנהריים.¹²

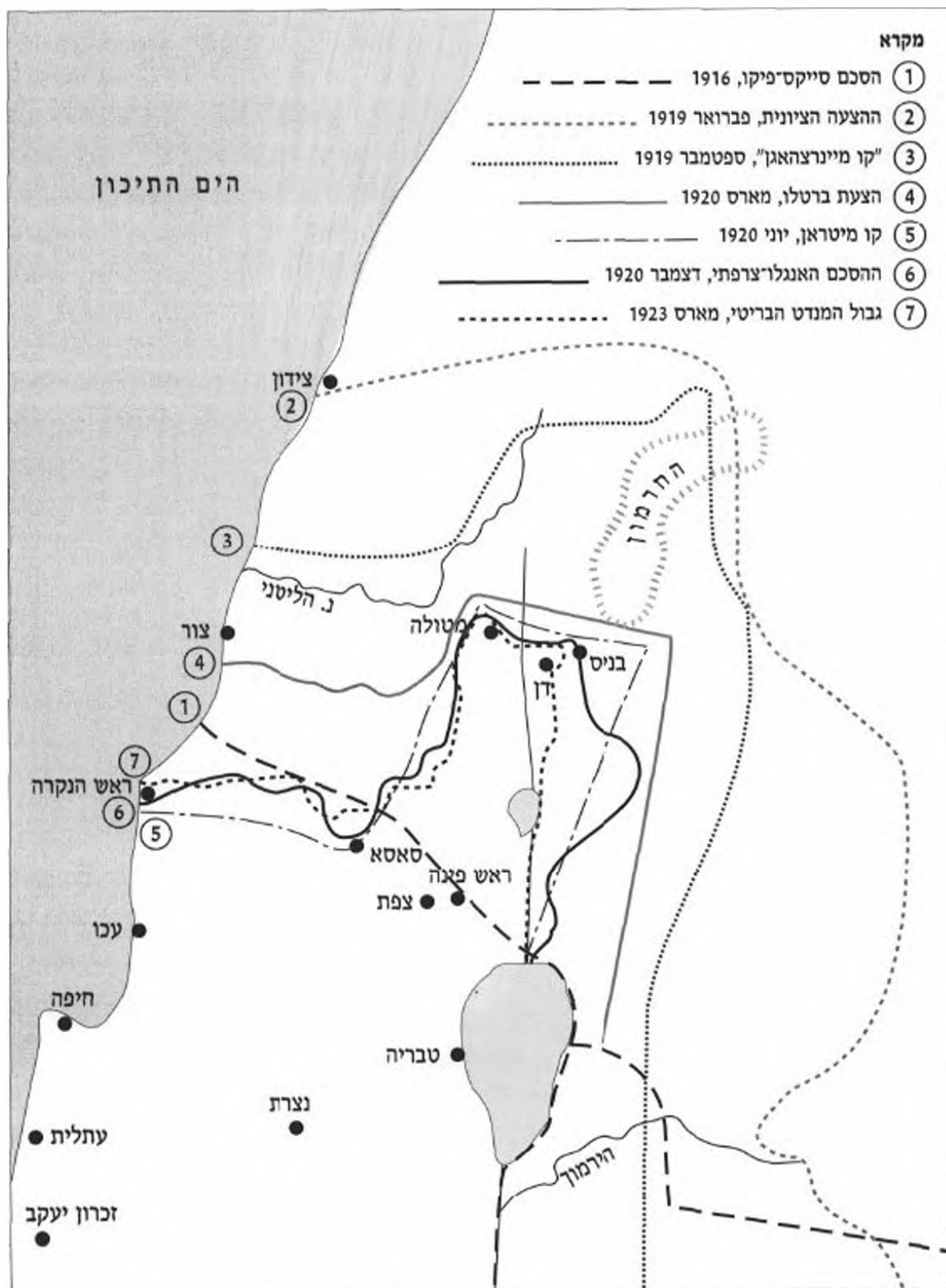
■ עיינו במפת ההצעות השונות לקביעת גבול הצפון. שימו לב לקווי הגבול שהציעו הצרפתים במרס וביוני 1920, לקו שהסכימו עליו הבריטים והצרפתים בדצמבר אותה שנה, ולגבולה הצפוני הסופי של ארץ-ישראל המנדטורית. מה אפשר ללמוד מהתוואים של קווים אלה באזור אצבע הגליל על חשיבותם של היישובים היהודיים בקביעת הגבול הצפוני?

9 מקורות: פריזל, המדיניות הציונית, עמ' 196–202; ביגר, מושבת כחר או בית לאומי, עמ' 12–41.

10 כזכור, מאז נחתם הסכם סייקס-פיקו (1916) בין שתי המעצמות חלו בו שינויים רבים, שהתחייבו בעיקר מהמציאות שנוצרה בתום המלחמה: בריטניה היא שכבשה את ארץ-ישראל וסוריה, וכוחותיה שלטו הן באזור שנועד להיות בשליטה בין-לאומית והן באזור שהיה מיועד לצרפת.

11 האסמכתה למיקומה של דן היתה מפת הארץ בימי דוד ושלמה מתוך האטלס ההיסטורי של ארץ הקודש (מאת אדם סמית משנת 1915...).

12 סימון הגבול בשטח והעברת השליטה בצפון אצבע הגליל לידי הבריטים הסתיימו באביב 1924.



מפה 4: הצעות שונות לקביעת הגבול הצפוני של ארץ-ישראל, 1916-1923 (על-פי פריזל, המדיניות הציונית, עמ' 440; וראו הסברים שם, עמ' 442-445).

לפי הקווים כולם, אזור אצבע הגליל נכלל בשטח המנדט הבריטי – גם לפי הצעותיהם של הצרפתים, שוודאי לא התחשבו בקיומם של יישובים יהודיים. זאת ועוד, מראשית מרס 1920 ועד ראשית אוקטובר אותה שנה היו היישובים היהודיים שבצפון אצבע הגליל חרבים וריקים מיושביהם. מצב דומה היה גם באזור הגולן – גם שם נמצאו

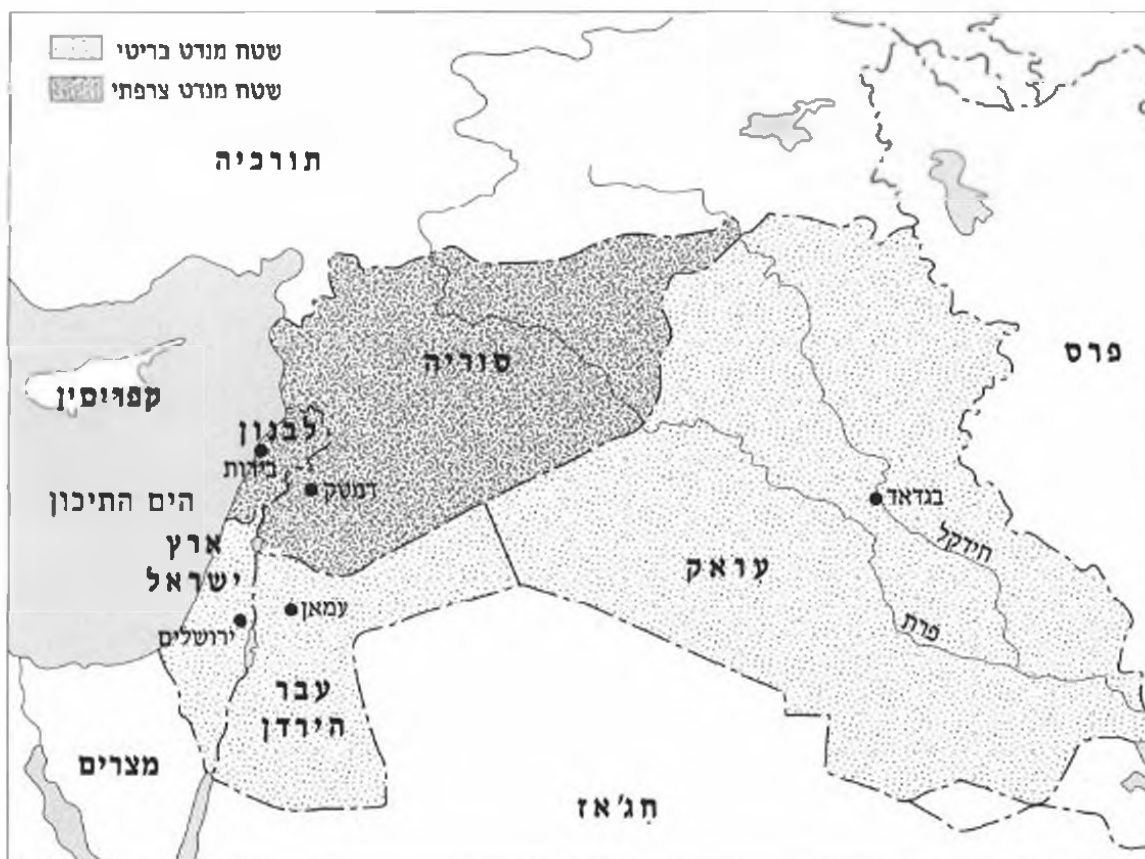
שטחי אדמה בבעלות יהודית והיישובים היהודיים שהוקמו עליהם נעזבו בשנת 1920. אולם שטחים אלה לא נכללו בתחום המנדט הבריטי, אף שהציונים דרשו זאת.

ובכל זאת, בכתיבת תולדות היישוב יוחסה חשיבות רבה לפרשת תל-חי בקביעת קו הגבול הצפוני של ארץ-ישראל המנדטורית. אופייניים לתפיסה זו הם הדברים האלה, המובאים בספר תולדות ההגנה:¹³

העמידה של נקודות הצפון היא שהחזירה למעשה את החולה, מעיינות הירדן וסביבות היישובים לתחומי הבית הלאומי. אלמלא הגנת תל-חי אין שום ספק שגם אלה היו נשארים מחוץ לתחום, כאשר [=כפי ש] נשארו – למרבה הנזק והצער – אגן הליטני התחתון ועמק הירמוק. שום מו"מ דיפלומטי בלבד לא היה בכוחו לעשות את אשר עשה כוחנו העובדתי בהגנת הגליל העליון. חוש מדיני נאמן ביותר הדריך את מגיני הגליל.

■ שאלה 5

מדוע היתה קביעת הגבול הצפוני מסובכת יותר – ומכרעת יותר – מקביעת הגבולות בדרום ובמזרח?



מפה 5: חלוקת המזרח התיכון בין הבריטים לצרפתים לאחר מלחמת-העולם הראשונה. ראו בעמוד הבא מפה מוגדלת של ארץ-ישראל המנדטורית.

13 ב"צ דינור (עורך ראשי), ספר תולדות ההגנה, כרך א, חלק שני, עמ' 585.



מפה 6: הגבולות של ארץ-ישראל המנדטורית

תולדות הערבים בארץ-ישראל בשנות העשרים – קווים כלליים

הערבים היו הרוב המכריע של אוכלוסיית ארץ-ישראל במשך כל תקופת המנדט, ואולם, על אף הגידול המתמיד במספרם,² פחת חלקם היחסי באוכלוסייה. ההסבר לכך נעוץ בגידולו המהיר של היישוב היהודי הודות להגירה, בשעה שהגידול באוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל היה בעיקרו תוצאה מריבוי טבעי.

הריבוי הטבעי הוא הפער בין ילודה לתמותה, והוא גדל כתוצאה משינוי באחד משני המשתנים: עלייה במספר הלידות, או ירידה במספר המיתות. במקרה שלפנינו, הריבוי הטבעי בקרב ערביי ארץ-ישראל בתקופת המנדט היה תוצאה של ירידה ניכרת בשיעור התמותה. הסיבות העיקריות לכך היו שתיים: השירותים שפיתחה ממשלת המנדט, והעלייה ברמת החיים – שתרם לה גם היישוב היהודי, אם במישורין (על-ידי העסקת פועלים ערבים בשכר גבוה מזה שבמשק הערבי ועל-ידי קניית מוצרים), ואם בעקיפין (למשל, על-ידי מתן שירותי בריאות). מקור נוסף לגידול האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל היה ההגירה מהארצות השכנות, שמניעיה היו רמת החיים הגבוהה יותר בארץ ואפשרויות התעסוקה בה.

הריבוי הטבעי המואץ של ערביי ארץ-ישראל גרם לפיצול הנחלות המשפחתיות לחלקות קטנות יותר ויותר, עד שלא היה בהן עוד לכלכל את בעליהן. כך נוצר כוח עבודה זול של אנשים המחפשים פרנסה נוספת – ולו חלקית – במשק היהודי. עוד תוצאה היתה תנועת הגירה פנימית, מן הכפר אל העיר, שהביאה להקמתן של שכונות עוני בפאתי הערים ולצמיחתה של שכבת פועלים עירוניים דלי אמצעים.

1 מקורות עיקריים להרחבה בנושא זה: י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית; י' שמעוני, "החברה הערבית-פלסטינית ואמירות עבר הירדן"; ח' ארליך, ערביי ארץ-ישראל בשנות העשרים (ושלל הפניות ביבליוגרפיות שם). הערה ביחס למינוח ראו ביחידה 7 פרק 7.3.
2 ראו יחידה 1, טבלה 1.

2.5.1 המעמד המדיני

כזכור, בריטניה וחבר הלאומים ראו בתושבים הערבים של ארץ-ישראל ציבור בעל זכויות דתיות ואזרחיות בלבד, ושלא כמו היהודים, הם לא הוכרו כבעלי זכויות לאומיות. למעשה, על אף היותם רוב אוכלוסי הארץ, זכויותיהם היו כשל מיעוט.

מעמדם המדיני של ערביי ארץ-ישראל בשנות העשרים היה נחות לא רק מזה של שכניהם היהודים, אלא גם מזה של אחיהם בארצות האזור: מצרים היתה עצמאית למחצה; על הערבים תושבי עבר-הירדן שלט אמיר ערבי; בעיראק שלט מלך ערבי; ובכתב המנדט של סוריה ולבנון נקבע שעל הצרפתים לכוון שם חוקה בתוך שלוש שנים ולהכשיר את הארץ לעצמאות.

ובכל זאת, בשנות העשרים לא הגיבו ערביי ארץ-ישראל במרי ממשי על יחסם המפלה של הבריטים, ובמישור החיים היום-יומיים הם השלימו עם השלטון המנדטורי ושיתפו פעולה אתו. עם זאת, הם נמנעו מלהשתתף במסגרות הפוליטיות שהציעו הבריטים לכוון בארץ-ישראל, וכבר אמרנו שהחרימו את הבחירות למועצה המחוקקת (1923) ולא השתתפו במועצה המייעצת, שכן השתתפותם היתה מתפרשת כהשלמה עם רוח כתב המנדט וההכרה בציונות הגלומה בו. ערביי ארץ-ישראל השתתפו רק במוסדות שלטון מוניציפליים.



איור 18: אל-חאג' אמין אל-חסיני, המפתי של ירושלים (מ'1921) ונשיא המועצה המוסלמית העליונה (מ'1922). נחשב לנציג הבכיר של ערביי ארץ-ישראל עד אוקטובר 1937 (ראו יחידה 7, פרק 7.7).

2.5.2 התארגנות פוליטית

בתקופה העות'מאנית, זיקת ההשתייכות של התושבים הערבים של ארץ-ישראל³ לא היתה כלל-ארצית, אלא, מצד אחד, מצומצמת יותר – לחמולה, לשבט, לכפר – ומצד אחר רחבה יותר, כלל-ערבית. באותה תקופה לא התגבשה מנהיגות כלל-ארצית של הערבים, ובתום מלחמת העולם הראשונה לא היה מי שייצג אותם בפני שלטונות הכיבוש הבריטיים. לכן פנו הבריטים אל ההנהגה המסורתית – ראשי המשפחות הנכבדות, ראשי העיריות, צירים לשעבר בפרלמנט העות'מאני⁴ וראשי הממסד הדתי.

זמן קצר לאחר הכיבוש הבריטי החלה התארגנות על בסיס חדש, על-חמולתי, ובשנים 1918–1919 קמו בארץ-ישראל אגודות ערביות אחדות. כל האגודות האלה היו מאוחדות בהתנגדותן למדיניות הצהרת בלפור ולמפעל הציוני, אך חלקן ביקשו להביא למימוש השאיפות הלאומיות של ערביי הארץ על-ידי איחודה עם סוריה תחת שלטונו של פיצל⁵, ואחרות דגלו בקו "פלסטיני" לפלסטינים⁶.

בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם משלה בכיפה מגמת "סוריה הגדולה", שהגיעה לשיא כוחה עם הכרתו של פיצל למלך סוריה במרס 1920. אך כיבוש דמשק בידי הצרפתים ביולי אותה שנה וסילוקו של פיצל משם שמו קץ לתקוות אלה. מאז הלך וגבר כוחם של הדוגלים בעצמאות לערבים בארץ-ישראל.

מתוך האגודות שדגלו בעצמאות פלסטינית צמח בשלהי 1920 "הוועד הפועל הערבי"⁷, ששם לו למטרה לייצג באופן רשמי ומתואם את התביעות הפוליטיות של ערביי ארץ-ישראל. רוב חבריו היו בני משפחות ירושלמיות נכבדות, ובראשו עמד מוסא כאט'ם אל-חוסני. רשמית, הוסיף הוועד הפועל הערבי להתקיים עד מותו של כאט'ם בשנת 1934, אך למעשה, כבר בשנת 1923 נפסקה פעילותו ובכל שנות קיומו סבל מחולשה, שסיבותיה העיקריות היו אי-הכרה רשמית מצד הבריטים ויריבויות פנימיות, ששיסעו את החברה הערבית בשנות העשרים (ואף אחר-כך).

3 כאמור, בתקופה העות'מאנית לא היתה קיימת יחידה מדינית, ואף לא מינהלית, ששמה ארץ-ישראל (ראו שוב יחידה 1, פרק 1.2).

4 הבחירות לפרלמנט העות'מאני התקיימו בעקבות מהפכת "התורכים הצעירים" בשנת 1908.

5 זה היה הקו של "המועדון הספרותי" (אל-מנתדא אל-אדבי) ו"המועדון הערבי" (אל-נאדי אל-ערבי), שנוסדו בשנת 1918 בירושלים על-ידי בני הדור הצעיר של המשפחות הנכבדות.

6 זה היה הקו של "האגודות המוסלמיות-נוצריות" שהתגבשו בשנים 1918–1919, ואיגדו מוסלמים ונוצרים יחדיו, מנכבדי המשפחות הבולטות בחברה הערבית.

7 שימו לב ששם התואר של הגוף שהוקם הוא "ערבי" ולא "פלסטיני". זהו אחד הסימנים לחוסר הבהירות באשר לזהותם של הערבים בארץ-ישראל בשנות העשרים, שנים שבהן תקוותם להצטרף למדינה ערבית-סורית התחלפה בהשלמה עם היותם ישות נפרדת, פלסטינית.

ברמה הארצית, היה הכוח הפוליטי מרוכז בידי גוף דתי על-פי הגדרתו – המועצה המוסלמית העליונה. בידיה היו סמכויות רבות, ובכללן ניהול ההקדשים, מינוי שופטים (קאצ'ים) לבתי-הדין הדתיים ומינוי מופתים (פוסקי הלכה). בראשה עמד חאג' אמין אל-חוסני, שהיה גם המופתי של ירושלים.

אף כי המועצה המוסלמית העליונה היתה גוף דתי במהותו, הרי בהעדר גופים ייצוגיים אחרים ראו בה תומכיה ויריביה כאחד את הנהגת האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל, והפקידות הבכירה של ממשלת המנדט ראתה באמין אל-חוסני את נציגם של ערביי הארץ גם בתחומים שלא היו בסמכותו.

הציר שעליו סבה הפוליטיקה הערבית-פלסטינית בשנות העשרים היה היריבות בין שתי משפחות נכבדות ירושלמיות – אל-חוסני ונשאשיבי. בסיס כוחם של החוסניים היה המועצה המוסלמית העליונה (ועל כן כונו "אנשי המועצה" – אל-מג'לסיין), ומולם ניצבו הנשאשיבים, שאחד מבניהם, ראע'ב, היה ראש עיריית ירושלים בשנים 1920–1934 (והם כונו אל-מעארצ'ין – אנשי האופוזיציה).

בהעדר מוסד פרלמנטרי ייצוגי, לא צמחו בקרב ערביי ארץ-ישראל בשנות העשרים מפלגות של ממש. לאחר הניסיונות הכושלים להקים מסגרות מעין-מפלגתיות בשנות המנדט הראשונות, חזרה הפוליטיקה הערבית להיות חמולתית. אף כי שני הצדדים נבדלו בשאלת היחס כלפי הציונות והמנדט (המג'לסיין היו מיליטנטים יותר, ואילו יחסם של המעארצ'ין היה מעורב), היריבות ביניהם היתה בעיקרה לא על נושאים פוליטיים, אלא על עצם ההנהגה, על כוח והשפעה.

את עלייתו לעמדת הנהגה בכירה חייב חאג' אמין אל-חוסני לבריטים. באפריל 1920 הוא היה מראשי המארגנים של המהומות בירושלים והפגיעה ביהודים, ובעקבות זאת נידון למאסר שלא בפניו, ברח מהארץ וחזר אליה לאחר שהנציב העליון הראשון הכריז, בקיץ 1920, על חנינה כללית. לאחר שהוכיח את כוחו לשלוט בציבור הערבי ולהרגיעו בעת חגיגות נבי מוסא בירושלים באביב 1921 (ומאורעות מאי 1921, שהחלו ביפו, לא התפשטו לירושלים), מינו אותו הבריטים למופתי ירושלים, ובכך סללו את הדרך לבחירתו גם כראש המועצה המוסלמית העליונה. לטענת חוקר תולדות התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, יהושע פורת, העניקו הבריטים לאמין את כהונת המופתי בירושלים במחיר "קניית" השקט בעיר,⁸ והוא אכן עמד בהבטחתו זו עד שלהי שנת 1928.

בשנים 1922–1928 עסק אמין בעיקר בביסוס מעמדו כמנהיג הבלתי-מעורער של בני עמו ודתו, דבר שסייע לשמירת השקט בארץ באותן שנים – ועל כך בפרק הבא.

8 י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית, עמ' 156.

כפי שראינו, בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה היו התפרצויות אחדות של מעשי אלימות מצד ערבים נגד יהודים. לאחריהן באה תקופה של רגיעה. בפסח 1922 אירעה תקרית בין יהודים למוסלמים שנסבה על זכויות התפילה של היהודים ליד הכותל המערבי, אך היא לא התפתחה לכלל מעשי אלימות, ואחר־כך, במשך יותר משש שנים, גם סוגיית הכותל ירדה מעל הפרק.

□ כיצד מוסבר השקט ששרר בארץ משנת 1922? או: במה היה שונה המצב מאז אותה שנה מחמש השנים הראשונות של שלטון בריטי?

תחילה ננסה להשיב על כך בעזרת הספר הלבן של יוני 1922 (שדנו בו בהרחבה בסעיף 2.3.3).

2.6.1 הפרדוקס של הספר הלבן של 1922

נבחן את הנאמר בספר הלבן משנת 1922 מנקודות מבטם של היהודים ושל הערבים. השאלה העיקרית שנשאל: האם מצמצם המסמך החדש את התחייבותה של בריטניה כלפי הציונים והיהודים בהצהרת בלפור, או שהוא מחזק, ואף מרחיב, אותה?

2.6.1.1 נקודת המבט היהודית

מנקודת מבטם של היהודים, היו לספר הלבן צדדים חיוביים ושליליים. נתחיל בצדדים השליליים:

- ארץ־ישראל לא תכונן כבית לאומי יהודי, אלא בית לאומי יוקם בארץ־ישראל.
- הובהר שאין בהצהרת בלפור הבטחה להקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל.

- הצהרת בלפור חלה רק על שטחה של ארץ-ישראל ממערב לירדן, וכך הוצא עבר-הירדן מתחומי הבית הלאומי היהודי.
- העלייה תוגבל ליכולת הקליטה הכלכלית של הארץ.
- הערבים מוגדרים על-פי לאומיותם (בהצהרת בלפור ההגדרה היא דתית – עדות), וההתייחסות אליהם היא בזכות עצמם ולא כאל "נגזרת" של היהודים (הצהרת בלפור מדברת על "עדות לא-יהודיות").

הצדדים החיוביים:

- הצהרת בלפור אינה ניתנת לשינוי.
- העם היהודי נמצא בארץ-ישראל בזכות, ולא בחסד.
- הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל מושתת על קשר היסטורי עתיק.
- יש לתת ערובה בין-לאומית לקיומו של הבית הלאומי היהודי ולהכיר רשמית בהיותו מושתת על קשר היסטורי עתיק.
- ליישוב היהודי בארץ-ישראל יש סגולות "לאומיות".
- התושבים הלא-יהודים אמנם מוגדרים "ערבים", אך, ראשית, ההבטחה היא לשמור על זכויותיהם (מצב סטטי), ושנית – מדובר בזכויות אזרחיות, דתיות ותרבותיות (לא לאומיות).
- ליהודים זכות לעלות לארץ-ישראל, וההגבלה היחידה על העלייה היא יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ.

■ בפסקה השמינית בספר הלבן של 1922 נאמר, שאם מבינים את הצהרת בלפור על-פי הפירוש שהממשלה נותנת לה כאן, "אין היא כוללת, ואין משתמע מתוכה, שום דבר העשוי לגרום [...] אכזבה ליהודים". מה דעתכם?

לסיכום הערכת הספר הלבן של 1922 מנקודת המבט הציונית מתאימים ביותר דבריו של ליאונרד שטיין, שנכתבו ביוני 1922:¹

עם הערובות שניתנו עתה, נותר, כמקודם, בידי היהודים להצליח בארץ-ישראל במאמציהם שלהם, ולא נקבע גבול למה שיוכלו להגשים שם.²

כלומר, ביסודו של דבר נותר הספר הלבן של 1922 נאמן לרוח הצהרת בלפור, ולא סגר בפני היהודים את "חלון ההזדמנויות" שנפתח להם בשלהי 1917.

על אף הסתייגויותיה מהספר הלבן של 1922, ההסתדרות הציונית קיבלה אותו ואימצה את קו הפעולה שהתווה וייצמן: שיתוף פעולה עם הבריטים ורתימת העם היהודי כולו לביסוסו ולפיתוחו של הבית הלאומי.

1 ליאונרד שטיין (L. Stein) – מילא תפקיד מינהלי בכיר בהנהלת ההסתדרות הציונית שישבה אז בלונדון. שטיין הוא מחבר הספר על הצהרת בלפור, מסד למדינת ישראל.

2 הציטוט מפריזל, המדיניות הציונית, עמ' 306.

2.6.1.2 נקודת המבט הערבית

לכאורה, נקודת המבט הערבית על הספר הלבן אמורה להיות היפוכה של נקודת המבט היהודית שהוצגה זה עתה. אך לא כך היה. אמנם, נקודות הזכות שמצאו בו היהודים היו לצנינים בעיני הערבים, אך לא כל מה שנחשב שלילי בעיני היהודים הפג בהכרח את חששותיהם של הערבים. לכן נכון יותר לבחון את הספר הלבן מול תביעותיהם של הערבים מהבריטים ומול הגורמים שהביאו – לדעת ועדות חקירה בריטיות – להתפרצויות האלימות בשנים 1920 ו-1921:

- הכוונה המדינית המוצהרת של הבריטים היתה, ונותרה, הקמת בית לאומי יהודי בארץ-ישראל. יתר על כן, בספר הלבן נאמר במפורש שארץ-ישראל אינה כלולה בהבטחה של מקמהון לחוסין.
- הספר הלבן אינו מדבר על הזכויות הלאומיות של הערבים, אלא רק על זכויותיהם הדתיות והאזרחיות.
- אין בו דבר על הגירה של ערבים לארץ. ולא רק זאת, אלא שלאחר שנקבע העיקרון של "יכולת הקליטה הכלכלית", נאמר גם ש"עד כה מילאה העלייה אחרי תנאים אלה", ומוזכר שמדובר בעלייתם של כ-25 אלף יהודים מאז הכיבוש הבריטי. כזכור, חששם של הערבים מפני העלייה היהודית היה, על-פי ועדת הייקרפט, הגורם העיקרי למאורעות 1921. בספר הלבן לא היה, מהבחינה הזאת, כדי להרגיע את הערבים.
- הספר הלבן דחה את תביעתם של הערבים לכונן ממשלה לאומית ערבית בארץ-ישראל (בנימוק שארץ-ישראל אינה כלולה בהבטחה הבריטית לחוסין).
- התביעה הערבית היחידה שהספר הלבן של 1922 נוגע בה ישירות (ולא בעקיפין – על-ידי צמצום זכויותיהם של היהודים) היא הדרישה להקמת מועצה מחוקקת (פיסקה 13).

האם אפשר לראות בפיסקה 13 של הספר הלבן הישג לערבים? הרכב המועצה המחוקקת, כפי שהוצע בספר הלבן, היה מונע מן הערבים לממש בה את מעמדם כרוב באוכלוסייה, ובכל מקרה היו עתידות לחלוף שנים רבות עד שתקבל המועצה סמכויות של ממש.

■ בפיסקה השמינית בספר הלבן נאמר, שאם מבינים את הצהרת בלפור על-פי הפירוש שנתנה לה הממשלה בספר הלבן, "אין היא כוללת, ואין משתמע מתוכה, שום דבר העשוי לגרום פחד לאוכלוסייה הערבית של ארץ-ישראל [...]". מה דעתכם?

הספר הלבן נועד להרגיע את הערבים, אך יש לעשות הבחנה בין הניסוח לבין המהות. ועדת פיל עמדה על כך כעבור כ-15 שנים³:

3 דו"ח פיל, פרק ב, פיסקה 39, תרגום רשמי.

היה זמן שראו בהגדרה זו של הכית הלאומי [כפי שהיא כתובה בספר הלבן של 1922] הגדרה המוציאה מן הכלל יסוד מדינה יהודית. ואולם, אעפ"י שנוסח המלים היה בלי ספק מכוון להשקיט עד כמה שאפשר את התנגדות הערבים לבית הלאומי, אין במלים אלה שום דבר האוסר ייסודה של מדינה יהודית בסופו של דבר [...].



הערבים דחו את הספר הלבן של 1922 מכול וכול.

2.6.1.3 נקודת המבט הבריטית

מולידו ומעצבו של הספר הלבן של 1922 היה סמואל, הנציב העליון, שבעקבות מאורעות 1921 החל ביזמה להגדרה מחודשת – מאוזנת יותר – של המדיניות הבריטית בארץ-ישראל. ואולם, כפי שראינו, בתוכנו, ובמידת-מה גם בניסוחו, היה הספר הלבן של 1922 נאמן לרוח הצהרת בלפור. היהודים קיבלו אותו באין ברירה, והערבים, שראו בו המשך להצהרת בלפור, התנגדו לו.

אפשר אפוא לומר, שהספר הלבן אך החמיר את מצבם המדיני של הבריטים בארץ-ישראל. הוא יצר מוקדי חיכוך חדשים בינם לבין הציונים, ובהיבט, במקום שיועיל לקשריהם עם הערבים, הוא הבליט את חילוקי הדעות עמם.

ובכל זאת, מנקודת המבט הבריטית, השיג הספר הלבן את מטרותיו. אף שלא היה בו כדי להרגיע את חששות הערבים, אותם חששות שהולינו למאורעות 1921, באו בעקבותיו שש שנים שקטות במערכת היחסים שבין שלוש צלעות המשולש הארץ-ישראלי.

מאחר שאת ההסבר לשקט הזה לא מצאנו בספר הלבן, עלינו לחפשו במקום אחר.

2.6.2 חולשת הצד הציוני והתארגנות בצד הערבי

תנופת המפעל הציוני, שנראתה מאיימת כל-כך על הערבים בראשית שנות המנדט, נחלשה זמן קצר לאחר פרסום הספר הלבן. מספר העולים נחת וההסתדרות הציונית לא הצליחה לגייס סכומי כסף גדולים לפיתוח הארץ. בקיץ 1923 נקלע היישוב היהודי למשבר, העלייה פחתה עוד יותר והמשק היהודי סבל ממיתון ומשפל כלכלי.

ערביי ארץ-ישראל היו נתונים אז במעבר ובהתארגנות לאחר שהארץ הופרדה מסוריה ולפני שהתבססה בה הנהגה כלל-ארצית מוסכמת. המנהיג החדש תאג' אמין אל-חסיני ביקש לשמור על השקט כדי לבסס את מעמדו וכדי שלא יסור חנו בעיני

השלטונות הבריטיים.⁴ וכך, כשרחל גל העלייה הרביעית (1924), וגם כשגאה לממדים שטרם היו כמותם (1925), לא היו הערבים ערוכים לתגובות מחאה.

יתרה מזו, לאחר תקופת גאות קצרה שוב נקלע היישוב היהודי למשבר,⁵ ואצל הערבים נוצר הרושם שהמפעל הציוני גווע מאליו. באותו זמן גם רפה לגמרי המתח הפוליטי שהזין את התנועה הערבית הפלסטינית בראשית העשור, והיא שקעה במאבקים שבין החוסינים ותומכיהם לבין האופוזיציה בראשות הנשאיבים.

הסבר אחר לשקט ששרר בארץ בשנים 1923–1928 קשור באישיותם ובסגנון עבודתם של הנציבים העליונים סמואל (שסיים את כהונתו בשנת 1925) והלורד פלומר (Plumer, שכיהן בשנים 1925–1928), שהשכילו להשליט סדר בארץ. המצב הביטחוני הרגוע אפילו אפשר לצמצם את היקפם של כוחות הצבא והמשטרה בארץ בסוף תקופת נציבותו של פלומר.

4 ראו: י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית, עמ' 156; א' חלמיש, ירושלים בתקופת המנדט, עמ' 41–43; ח' ארליך, ערביי ארץ-ישראל בשנות העשרים, עמ' 356–362.

5 ראו דיון ביחידה 4.

בשלהי 1928 נראו סימנים ראשונים של שינוי בכל התחומים שהזכרנו: שיעור העלייה גדל ונראה שהמשק היהודי מתאושש; גם ההתקדמות במשא ומתן להקמת הסוכנות היהודית המורחבת,⁶ גוף שנועד להגביר את התמיכה הכספית של העם היהודי בבניין הבית הלאומי בארץ-ישראל, עוררה חששות בקרב הערבים; באותו זמן הושלם מפעל גדול של שיפוץ מבנה כיפת הסלע ומבנים אחרים על הר הבית, שיזם המופתי הירושלמי כדי לבסס את מנהיגותו בקרב ערביי ארץ-ישראל ולרומם את מעמדו בעיני המוסלמים בעולם כולו. השלמת המפעל הזה ורצונו של אמין לבלום את התחזקותה של האופוזיציה הנשואיבית⁷ ואת ההתקרבות שחלה בינה לבין חלק מן המחנה החוסיני, הביאו לחידושו של העימות היהודי-מוסלמי בעניין זכויות התפילה של היהודים ברחבת הכותל המערבי – עימות שהלך והחריף במרוצת שנת תרפ"ט עד להתפרצותם של מעשי אלימות באוגוסט 1929 (הידועים כמאורעות תרפ"ט). על כך יש להוסיף גם את חילופי הנציבים בשנת 1928: את מקומו של פלומר, איש צבא עטור תהילה ובעל נסיון (קודם לכן היה מושל מלטה), תפס סר ג'ון צ'נסלור (J. Chancellor), פקיד קולוניאלי בלא עבר צבאי ובלא נסיון פיקודי.

מכור, פרק שנות העשרים בקורס שלנו מסתיים ערב המאורעות שפרצו באוגוסט 1929,⁸ והתקופה שבין פרוץ המאורעות לסיום התהליך המדיני שבא בעקבותיהם היא חוליית מעבר מן העשור הראשון של השלטון המנדטורי (1917–1929) לעשור השני שלו (1931–1939).⁹ לכן, עתה, משהשלמנו את הצגת "המשולש הארץ-ישראלי" בשנות העשרים, שהוא סיפור המסגרת החיצוני, נוכל לפנות ללימוד ההיסטוריה ה"פנימית" של היישוב בשנים אלה (יחידות 3–5).

6 ראו על כך ביחידה 5.

7 הנשואיבים זכו בנצחון על יריביהם בבחירות לעיריית ירושלים בשנת 1927, ומעמדם המתחזק איים על מעמדו של חאג' אמין אל-חוסניני.

8 ראו יחידה 1, סעיף 1.3.2.

9 ראו יחידה 6.

תשובות על השאלות שבגוף היחידה

תשובה 1

באפריל 1920 עדיין היתה ארץ־ישראל תחת שלטון צבאי, שאסר כניסת מהגרים. העלייה באותם ימים היתה מצומצמת, ורוב היהודים שבאו לארץ היו תושבים שישבו בה בעבר ועזבו אותה מסיבות שונות בימי מלחמת העולם הראשונה. למן קיץ 1920 (זמן קצר לאחר מאורעות אפריל) ועד סוף אפריל 1921 באו לארץ יותר מעשרת אלפים יהודים. רבים מהם לא מצאו עבודה, ולכן נוכחותם בארץ בלטה עוד יותר.

תשובה 2

בפתיח ובסעיפים 2, 6, 7 ו־11 מדובר על העניינים הציוניים בלשון חיובית (פוזיטיבית) ופעילה (אקטיבית). התושבים האחרים של הארץ מוגדרים בדרך השלילה (הלא־יהודים) וזכויותיהם מוזכרות לא לעצמן, אלא בדרך של צמצום וסיוג ההבטחה לציונים. סעיף 4 מדבר על "סוכנות יהודית" ואין לו מקבילה לגבי האוכלוסייה הלא־יהודית בארץ.

תשובה 3

הבריטים ניהלו את המדיניות הכלכלית בארץ־ישראל במתכונת פעילותם במושבות – על־פי האינטרסים האימפריאליים שלהם, ולא נקטו צעדים שנועדו לסייע במישרין להקמתו של הבית הלאומי היהודי, כפי שהתחייבו בהצהרת בלפור (וכנאמר גם בכתב המנדט מטעם חבר הלאומים). כפועל יצאו היהודים נשכרים בעקיפין מן המדיניות הכלכלית הבריטית, שהניחה תשתית ויצרה מסגרת להתפתחותו של הבית הלאומי.

תשובה 4

בספר הלבן של 1922 נאמר חד־משמעית, שכל ארץ־ישראל שממערב לירדן אינה כלולה בהבטחה שנתן מקמהון לשריף חוסין. מכאן אפשר להסיק שארץ־ישראל מן הירדן מזרחה אמנם כלולה באותה הבטחה. מדברים אלה עולה גם פרשנות לסעיף 25, ולפיה לא יחולו ההבטחות הגלומות בהצהרת בלפור על השטח שממזרח לירדן.

תשובה 5

במזרח הפריד הגבול בין שני שטחי מנדט בריטי, ובדרום – בין שטח מנדט בריטי לשטח שבשליטה בריטית. בצפון, לעומת זאת, הפריד הגבול בין שטח מנדט בריטי לשטח מנדט צרפתי, ולכן היה קשה יותר להגיע להסכמה עליו.

מיקומו של קו הגבול בצפון הארץ היה מכריע לגבי עתידה הכלכלי של ארץ־ישראל בשל מקורות המים. במה שנוגע לגבול במזרח, עבר־הירדן אמנם נחשב לאסם התבואה של ארץ־ישראל, אך נחיצותו היתה עניין לעתיד. באותה עת, וגם שנים רבות אחר־כך, לא נוצל הפוטנציאל החקלאי אפילו לא של ארץ־ישראל המערבית. למיקומו של הגבול בדרום לא היתה חשיבות לא מבחינת מקורות מים ולא מבחינת שטחי העיבוד החקלאיים, שכן זה אזור מדברי צחיח.

נספח: קטע מכתב המנדט על סוריה ולבנון*

מועצת חבר־הלאומים.



הואיל ומעצמות־הברית הראשיות הסכימו, כי הטריטוריה של סוריה ולבנון, שהשתייכה קודם לאימפריה התורכית, תופקד, בגבולות שיקבעו המעצמות האמורות, בידי ממשלת־מנדט, שעליה מוטלת החובה לתת לאוכלוסייה ייעוץ וסיוע מינהליים בהתאם להוראות סעיף 22 (פיסקה 4) של אמנת חבר־הלאומים;

והואיל ומעצמות־הברית הראשיות החליטו, כי המנדט על הטריטוריה הנזכרת לעיל יוענק לממשלת הרפובליקה הצרפתית, שהסכימה לקבלו;

והואיל ותנאי המנדט הזה, המוגדרים בסעיפים שלהלן, התקבלו אף הם על־ידי ממשלת הרפובליקה הצרפתית והוגשו לאישורה של מועצת חבר־הלאומים.

מאשרת [המועצה] את המנדט האמור ומגדירה את תנאיו כדלהלן:

סעיף 1: ממשלת המנדט תנסח, בתוך תקופה של שלוש שנים מהיכנסו לתוקף של [כתב]־מנדט זה, חוק יסוד (organic law) לסוריה ולבנון.

חוק־יסוד זה ינוסח בהסכמת שלטונות המקום ויביא בחשבון את הזכויות, האינטרסים והמשאלות של כל האוכלוסייה המתגוררת בטריטוריה האמורה. בעלת המנדט [צרפת] אף תנקוט אמצעים להקל על התפתחותן ההדרגתית של סוריה ולבנון כמדינות עצמאיות. עד להחלת חוק־היסוד תנוהל ממשלת סוריה ולבנון ברוח [כתב]־המנדט הזה.

בעלת המנדט תעודד אוטונומיה מקומית, ככל שתאפשרנה הנסיבות.

* קטע זה וקטעים נוספים מ"כתב המנדט על סוריה ולבנון" מופיעים אצל ח' ארליך, מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון, חטיבה ה, עמ' 109-110.

רשימת המקורות

- חגי ארליך, **מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה**, חטיבה ה, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1989.
- חגי ארליך, **ערביי ארץ-ישראל בשנות העשרים** (יחידה 4 בקורס "רמזרח התיכון בין מלחמות העולם" של האוניברסיטה הפתוחה), תל-אביב 1993.
- גדעון ביגר, **מושב בתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ-ישראל 1917-1930**, ירושלים תשמ"ג.
- נתן מיכאל גלבר, **הצהרת בלפור ותולדותיה**, ירושלים תרצ"ט.
- בן-ציון דינור (עורך ראשי), **ספר תולדות ההגנה**, כרך ראשון, חלק שני, תל-אביב 1964.
- מיכאל היימן ויוסף ונקרט (עורכים), **ל ציוני דרך בציונות: 30 תעודות מן הארכיון הציוני המרכזי**, ירושלים תשל"ח.
- מאיר ורטה, **"על הצהרת בלפור ועושיה"**, האומה, שנה 1 חוברת 1 (אוגוסט 1967).
- אביבה חלמיש, **ירושלים בתקופת המנדט הבריטי** (יחידה 10 בקורס "ירושלים לדורותיה" של האוניברסיטה הפתוחה), תל-אביב 1991.
- אביבה חלמיש, **"עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית: העקרונות המנחים, דרכי הביצוע וההשלכות הדמוגרפיות של מדיניות העלייה בין מלחמות העולם"**, בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948**, קרית שדה-בוקר 2003, עמ' 179-216.
- ברברה טוכמן, **התנ"ך והחרב: אנגליה וארץ-ישראל**, תל-אביב 1987.
- ברנרד [דב] יוסף, **השלטון הבריטי בארץ-ישראל**, ירושלים תש"ח.
- ילקוט תליחי**, תל-אביב תרצ"ד.
- ממשלת בריטניה, **הרצאת הועדה המלכותית לפלשתינה (א"י)** [יולי 1937], מסמך פרלמנטרי 5479 [דו"ח פיל].
- פנחס עופר, **"התגבשות משטר המנדט והנחת יסודות לבית לאומי יהודי"**, בתוך משה ליסק (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי**, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 223-328.
- יהושע פורת, **יעקב שביט (עורכים)**, **המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947)**, כרך תשיעי בסדרה **ההיסטוריה של ארץ-ישראל**, ירושלים 1982.
- יהושע פורת, **צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929**, תל-אביב 1971.
- ישעיהו פרידמן, **שאלת ארץ-ישראל בשנים 1914-1918**, ירושלים ותל-אביב תשמ"ז.
- אביתר פריזל, **המדיניות הציונית לאחר הצהרת בלפור 1917-1922**, תל-אביב 1977.

נתנאל קצבורג, *מחלוקה לספר לבן*, ירושלים תשל"ד.

יהודה ריינהרץ, *חיים וייצמן*, כרך ב: *עלייתו של מדינאי*, ירושלים תשנ"ו.

ליאונרד שטיין, *מסד למדינת ישראל: תולדותיה של הצהרת בלפור*, ירושלים ותל-אביב 1962.

יעקב שמעוני, "החברה הערבית-פלסטינית ואמירות עבר הירדן", בתוך *יהושע פורת*, יעקב שביט (עורכים), *המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947)*, כרך תשיעי בסדרה ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ירושלים 1982, עמ' 263-315.

George Antonius, *The Arab Awakening*, New York 1965.

Julius Isaac, *Economics of Migration*, London 1947.

John Marlowe, *The Seat of Pilate: An Account of the Palestine Mandate*, London 1959.

Moshe Mossek, *Palestine Immigration Policy Under Sir Herbert Samuel*, London 1979.

Horace B. Samuel, *Unholy Memories of the Holy Land*, London 1930.

ביבליוגרפיה נבחרת

חגי ארליך, ערביי ארץ-ישראל, יחידה 4 בקורס המזרח התיכון בין מלחמות העולם, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1993.

גדעון ביגר, מושבת כתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ-ישראל 1917-1930, ירושלים תשמ"ג.

מאיר ורטה, "על הצהרת בלפור ועושיה", האומה, שנה 1 חוברת 1 (אוגוסט 1967).

אביבה חלמיש, ירושלים בתקופת המנדט הבריטי (יחידה 10 בקורס "ירושלים לדורותיה" של האוניברסיטה הפתוחה), תל-אביב 1991.

ברנרד [רב] יוסף, השלטון הבריטי בארץ-ישראל: פרשת כשלוננו של משטר, ירושלים תש"ח.

פנחס עופר, "התגבשות משטר המנדט והנחת היסודות לבית לאומי יהודי, 1921-1931", בתוך מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ז, עמ' 223-276.

יגאל עילם, "היסטוריה מדינית, 1918-1922", בתוך מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ז, עמ' 139-222.

יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929, תל-אביב 1971.

יהושע פורת, יעקב שביט (עורכים), המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947), כרך תשיעי בסדרה ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ירושלים 1982.

ישעיהו פרידמן, שאלת ארץ-ישראל בשנים 1914-1918, ירושלים תשמ"ז.

ישעיהו פרידמן, "שאלת ארץ-ישראל בתקופת מלחמת-העולם הראשונה", בתוך מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ז, עמ' 1-96.

אביתר פריזל, המדיניות הציונית לאחר הצהרת בלפור 1917-1922, תל-אביב 1977.

יהודה ריינהרץ, חיים וייצמן, כרך ב: עלייתו של מדינאי, ירושלים תשנ"ו.

ליאונרד שטיין, מסד למדינת ישראל: תולדותיה של הצהרת בלפור, ירושלים ותל-אביב 1962.

ממשלת בריטניה, הרצאת הועדה המלכותית לפלשתינה (א"י) [יולי 1937], מסמך פרלמנטרי 5479 [דו"ח פיל].

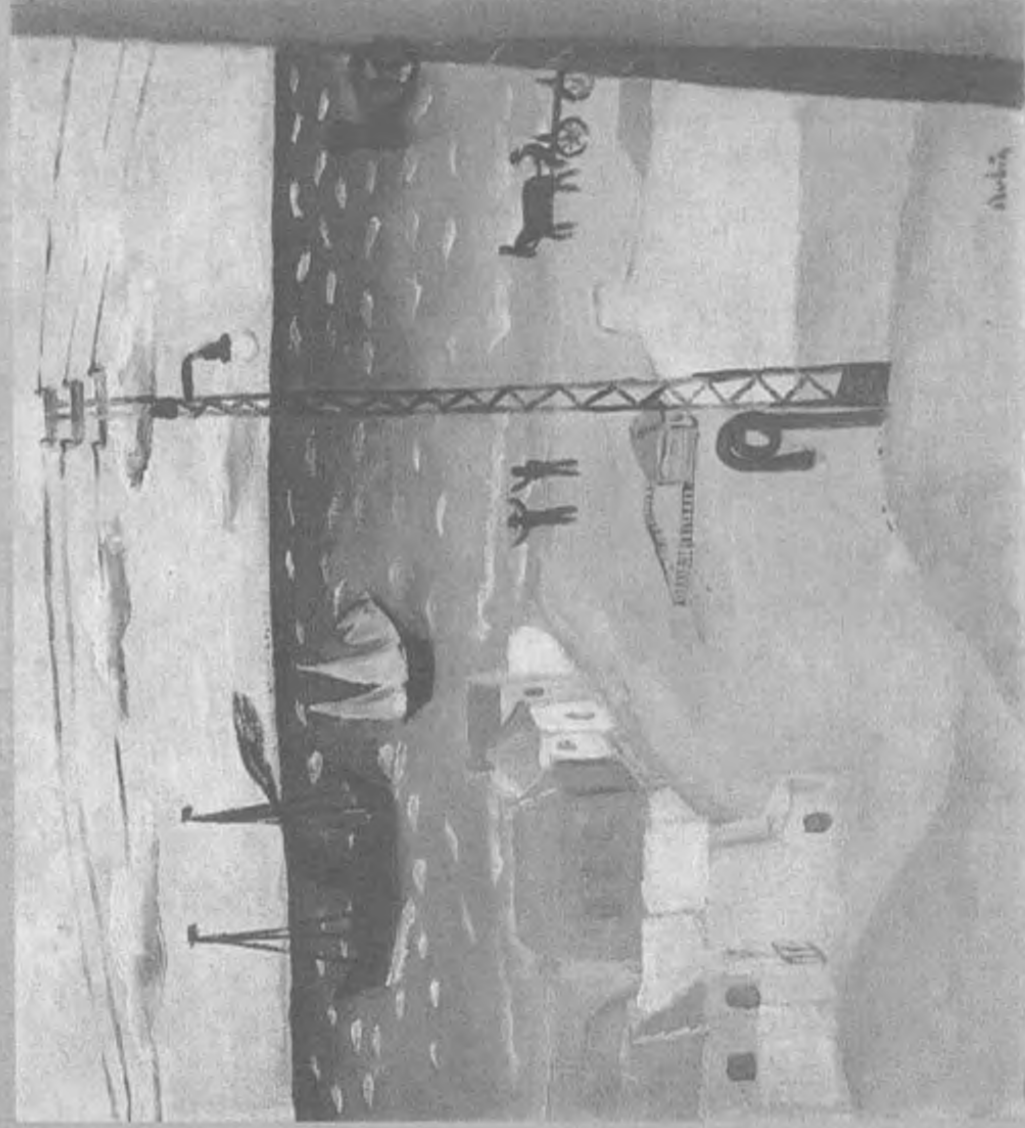
George Antonius, *The Arab Awakening*, New York 1965.

[התפרסם לראשונה בלונדון, 1938].

Esco Foundation for Palestine, *Palestine: A Study of Jewish, Arab and British Policies*, Vol. I, New Haven 1947.

John Marlowe, *The Seat of Pilate: An Account of the Palestine Mandate*, London 1959.

Moshe Mossek, *Palestine Immigration Policy Under Sir Herbert Samuel*, London 1979.



יחידה 3

חישוקיה של חברה וולונטרית

מוסדות, מפלגות, ארגונים

From National Home to a State in the Making: The Jewish Community in Palestine between the World Wars

Aviva Halamish

Unit 3: Bonding a Voluntary Society: Institutions, Political Parties and Organizations

ד"ר אביבה חלמיש	כתיבה וריכוז הפיתוח
פרופ' אניטה שפירא, אוניברסיטת תל־אביב	אחראית אקדמית
ד"ר דן גלעדי, חוקר תולדות היישוב	ייעוץ
פרופ' זאב צחור, אוניברסיטת בן־גוריון	ייעוץ
אורנה ברקאי, משה שפרבר, אורנה כהן־שורץ	עריכה
נאוה שנקמן	עיצוב ועטיפה
רותי אפלברג	גרפיקה
דני גרבר	סדר
דבורה גרודה	תחקיר תמונות
טליה בר־טל	זכויות יוצרים

פיתוח הקורס החל ביזמתם של פרופ' שלום רייכמן ז"ל,
ד"ר דוד דה פריס, ד"ר יחיעם ויץ, ד"ר אביבה חלמיש

תוכן העניינים

161	פתח דבר
163	3.1 המוסדות הלאומיים
164	3.1.1 ראשית ההתארגנות תחת השלטון הבריטי
166	3.1.1.1 הוועד הזמני
167	3.1.1.2 ועד הצירים
173	3.1.2 המוסדות היישוביים
173	3.1.2.1 מעמדה של "כנסת ישראל" – הגבלות מבחון
174	3.1.2.2 מעמדה של "כנסת ישראל" – חולשה מבית
177	3.1.2.3 מוסדות "כנסת ישראל" ותחומי פעילותם
180	3.1.3 מוסדות ההסתדרות הציונית
180	3.1.3.1 ההנהלה הציונית הארץ-ישראלית בשנות העשרים
181	3.1.3.2 עליונותו של המרכז בלונדון על השלוחה בירושלים
182	3.1.3.3 עליונותם של המוסדות הציוניים על המוסדות היישוביים
184	3.1.4 שורשי הדמוקרטיה היישובית
187	3.2 מפת המפלגות
187	3.2.1 סוגי ההתארגנות המפלגתית
190	3.2.2 מיקום המפלגות על הציר שמאל-ימין
192	3.2.3 השמאל – מפלגות הפועלים
193	3.2.3.1 מורשת העלייה השנייה
195	3.2.3.2 איחוד ושמירה על ייחוד בראשית תקופת המנדט
199	3.2.3.3 אחדות העבודה – עמימות אידיאולוגית ועוצמה ארגונית
204	3.2.3.4 הפועל הצעיר
205	3.2.3.5 השומר הצעיר
206	3.2.3.6 השמאל הלא-ציוני
206	3.2.4 המרכז – החוגים האזרחיים

209	3.2.5 הימין – התנועה הרוויזיוניסטית
209	3.2.5.1 ז'בוטינסקי והרוויזיוניסטים בין וייצמן לתנועת העבודה
212	3.2.5.2 המצע הרעיוני של המפלגה הרוויזיוניסטית
213	3.2.5.3 ההרכב החברתי של התנועה הרוויזיוניסטית
214	3.2.6 הגוש הדתי
214	3.2.6.1 המזרחי
215	3.2.6.2 חרדים לא־ציונים – אגודת ישראל
216	3.2.7 התארגנות פוליטית לא־מפלגתית – "ברית שלום"
219	3.2.8 מתאם הפוך בין עוצמה כלכלית לפוליטית
223	3.3 ארגוני תנועת הפועלים
223	3.3.1 ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל
224	3.3.1.1 הרקע להקמת ההסתדרות הכללית
226	3.3.1.2 המניעים להקמת ההסתדרות
228	3.3.1.3 תחומי הפעילות של ההסתדרות
232	3.3.2 גודד העבודה
239	3.3.3 התנועות הקיבוציות
239	3.3.3.1 סוגי הקיבוצים
241	3.3.3.2 הקמת התנועות הקיבוציות
245	3.3.3.3 התנועות הקיבוציות בין ייחוד לאיחוד
249	תשובות על השאלות שבגוף היחידה
251	נספחים 1–4: תוצאות הבחירות לאספת הנבחרים, 1920–1944
255	נספח 5: הרכב הקונגרסים הציוניים, 1921–1937
257	רשימת המקורות
261	ביבליוגרפיה נבחרת

פתח דבר

בשנות העשרים עוצבה המערכת הפוליטית של היישוב היהודי על מוסדותיה. בראש היישוב עמדו **המוסדות הלאומיים** – מערכת דו־אגפית, שבצדה האחד היו **המוסדות היישוביים**, שייצגו את היהודים תושבי הארץ, ובצדה האחר – **המוסדות הציוניים**, שהיו שלוחות של ההסתדרות הציונית, שמרכזה היה אז אירופה. המוסדות היישוביים והמוסדות הציוניים קיימו ביניהם שיתוף פעולה, ועם זאת היו ביניהם גם מתח ותחרות – שבה היתה למוסדות הציוניים, במשך התקופה כולה, עליונות על המוסדות היישוביים.

ביחידה זו נציג את ציוני הדרך העיקריים בהתפתחותם של המוסדות הלאומיים בשנות העשרים. בתוך כך נעקוב אחר יסודות הרציפות מהתקופה העות'מאנית ואחר התמורה שחולל השלטון הבריטי; נעמוד על מקורות כוחם וחולשתם של המוסדות היישוביים והמוסדות הציוניים, ונידרש לגורמיה של ההייררכיה ביניהם. במרכז הדיון תעמוד שאלת מקור כוחם וסמכותם של המוסדות האלה, ומדוע קיבל עליו היישוב את מרותם, אף שהיו חסרים כוח אכיפה.

בלב הפעילות הפוליטית ביישוב ניצבו **המפלגות**. נציג את המפלגות שפעלו בשנות העשרים – תולדותיהן, מצעיהן הרעיוניים, קהלי היעד שלהן ודרכי פעולתן. בראשית תקופת המנדט כבר היה מקובל שהמפלגות, שתחילת התארגנותן הקדימה את כינונם של המוסדות היישוביים, מספקות לחבריהן שירותים בתחומי התעסוקה, הבריאות, השירותים הסוציאליים, התרבות ועוד. יתר על כן, השתייכותו של היחיד לקהילה היישובית (ולהסתדרות הציונית) לא היתה על בסיס אינדיווידואלי, אלא מפלגתי, והמשאבים שהיו בשליטת היישוב והתנועה הציונית חולקו על־פי מפתח מפלגתי. כלומר, חברות באחת המפלגות היתה תנאי הכרחי לקבלת השירותים מהמוסדות הלאומיים; ובמלים אחרות – המפלגות תיווכו בין הפרט לבין המוסדות, והפרט היה תלוי בהן.

בתקופת המנדט הוסיפו המפלגות למלא תפקידים הנתונים, בדרך-כלל, בתחומי אחריותם של מוסדות ממלכתיים, ובייחוד אמורים הדברים במפלגות הפועלים, שפיתחו מערכת שירותים נרחבת בחסות ארגון הגג שלהם – ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל. נציג את ההתארגנויות העל-מפלגתיות של הפועלים, ונעמוד על תרומתן לעיצוב היישוב כמערכת פוליטית מצד אחד, ולחיזוק מעמדן הפוליטי של מפלגות הפועלים מהצד האחר.

המוסדות הלאומיים

3.1

המוסדות היישוביים עסקו בענייני חינוך, בריאות, סעד ודת. הם היו מוסדות של עדה אוטונומית. המוסדות הציוניים, לעומת זאת, עסקו גם בהכנת היישוב לקראת עצמאות. בהגדרה זו כלולה פעילותם בתחומי המדיניות (מגעים עם שלטונות המנדט וחבר הלאומים במה שנוגע לעתידה המדיני של ארץ-ישראל), ההתיישבות (קניית קרקעות והקמת יישובים) והבטחון.



איוו 1: גוש הבניינים המכונה "חצר המוסדות הלאומיים", בשכונת רחביה, ירושלים, שהיה מעין "קריית הממשלה של המדינה בדרך". בנייתו החלה בשנת 1927, המבנה הראשון נרנך ב-1931 והבנייה הושלמה ב-1936. במבנה המרכזי שכנו משרדי הסוכנות היהודית, באגף הימני – משרדי הקרן הקיימת לישראל, ובשמאלי – משרדי קרן היסוד.

3.1.1 ראשית ההתארגנות תחת השלטון הבריטי

עוד בטרם הסתיימה מלחמת העולם הראשונה התחדשו המאמצים להקים ארגון יציג של יהודי ארץ-ישראל.¹ החלו בכך אישי ציבור שישבו בחלקה הדרומי של הארץ,² אשר ביקשו ליצור מסגרת כלל-ארצית שתייצג את היישוב בפני השלטון החדש. בעוד אלה עושים את צעדיהם הראשונים, חודשה פעילותו של המשרד הארץ-ישראלי,³ ובאפריל 1918 בא לארץ ועד הצירים בתור הנציג הרשמי והמוכר של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל.

□ מה אפשר ללמוד מתיאור קצר זה על ראשית ההתארגנות של היישוב תחת שלטון הבריטים?



איור 2: חיים וייצמן (במרכז, בחליפה בהירה) בראש "ועד הצירים" בביקורו בירושלים, אפריל 1918. ועד הצירים קבע את מקום מושבו בירושלים (במאי 1919) משום שהיה ברור שהעיר עתידה להיות בירת השלטון הבריטי וזירת המגעים המדיניים בין נציגי התנועה הציונית לבין נציגי שתי הצלעות האחרות של המשולש הארץ-ישראלי: הבריטים והערבים. הנציגות של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה ("המשרד הארץ-ישראלי") שכנה ביפו.

- 1 ראו ביחידת המבוא (יחידה 1) על ניסיונות מעין אלה בשלהי התקופה העות'מאנית, שהסתיימו בלא כלום.
- 2 לדרום הארץ נחשב החלק שמהירקון דרומה. מסוף 1917 ועד ספטמבר 1918 היה החלק הזה בשליטה בריטית, ובצפון שלטו התורכים.
- 3 "המשרד הארץ-ישראלי" היה הנציגות של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל. הוא החל לפעול בשנת 1908 ביפו ובראשו עמד ארתור רופין, עד שגורש על-ידי התורכים ב־1916; מאז הוקפאה פעילותו של המשרד הא"י.

- א. ההתארגנות של יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט לא נוצרה יש מאין, אלא נבנתה על יסודות שהונחו עוד לפני המלחמה. יוזמי ההתארגנות היישובית בשנת 1918 היו אנשי ציבור שהגיעו למעמדם הציבורי בתקופה העות'מאנית, והיסודות לפעילות הציונית הממוסדת בארץ-ישראל הונחו בשנת 1908, עם פתיחתו של המשרד הארץ-ישראלי.
- ב. מלחמת העולם הראשונה והצהרת בלפור חוללו שינויים של ממש במעמדם המדיני של היישוב בארץ ושל ההסתדרות הציונית. בימי התורכים היתה פעילותו של המשרד הארץ-ישראלי לצנינים בעיני השלטונות, ואילו בואו של ועד הצירים לארץ היה באישורה של הממשלה הבריטית, והוא אף זכה להכרה ולשיתוף פעולה מצד השלטונות.
- ג. מלכתחילה פעלו תחת השלטון הבריטי בארץ שתי מערכות של מוסדות יהודיים: המוסדות היישוביים ומוסדותיה של ההסתדרות הציונית.
- ד. המוסדות של ההסתדרות הציונית הוכרו מלכתחילה על-ידי הבריטים בתור הנציגים הרשמיים של יהודי ארץ-ישראל.



איור 3: השוואה בין מעמדו של ארתור רופין (משמאל) לזה של יעקב טהון, שני האישים שעמדו בראש המשרד הארץ-ישראלי בתקופה העות'מאנית, עשויה לסייע בלימוד יחסי הכוחות בין הזרוע היישובית והזרוע הציונית של המוסדות הלאומיים בתקופת המנדט. **יעקב טהון** (1880–1950) היה הרוח החיה בכל צעדי ההתארגנות של היישוב היהודי בשנים הראשונות של תקופת המנדט. הוא החל את פעילותו הציבורית בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, ושימש אפוא חוליה מקשרת בין מוסדות היישוב מן התקופה ההיא למוסדות של תקופת המנדט. טהון הגיע למעמדו הרם במוסדות היישוב בזכות תפקידו כסגן מנהל המשרד הארץ-ישראלי (תפקיד שמילא מסעם ההסתדרות הציונית), ולא כנציג של גורם יישובי איזשהו. בתקופת המנדט הוא איבד ממעמדו בהנהגת היישוב, מאחר שהמוסד שהיה בסיס כוחו – הוועד הלאומי – היה חלש, בהשוואה למוסדותיה של ההסתדרות הציונית, ונטול תפקיד ביצועי של ממש.

ארתור רופין, שאף הוא לא זכה לתמיכה מפלגתית, היה חבר בהנהלה הציונית (והנהלת הסוכנות היהודית) במשך רוב שנות העשרים והשלשים, מילא תפקידים ביצועיים בתחום ההתיישבות ובקליטת עולים מגרמניה (לאחר 1933), והיה בעל מעמד נכבד עד מותו בראשית שנות הארבעים. על רופין ראו גם ביחידות 1 ו-4.

■ שאלה 1

קראו שוב ביחידה 1 (פרק 1.6) על הסיבות לכישלונם של ניסיונות ההתארגנות של יהודי ארץ-ישראל בסוף התקופה העות'מאנית, וציינו במה השתנה המצב בכל אחד מהתחומים בתקופת המנדט.

3.1.1.1 הוועד הזמני

בשנים הראשונות של השלטון הבריטי עמד בראש היישוב "ועד זמני". הוועד לא נבחר על-ידי כלל הציבור, אלא מונה בידי אסיפה מכוונת, שהיתה גוף אד-הוק ובו נציגים של ארגונים שונים ביישוב – ועדים של מושבות, ועדי קהילה בערים, ארגונים של חקלאים ובעלי מלאכה, מרכז הסתדרות המורים ומפלגות.⁴ הוועד הזמני היה חלש ומפורד, בעל סמכות מוגבלת וחסר משאבים כספיים. חולשתו התגלתה במלוא חריפותה בחורף 1920, כשלא היה בכוחו לגייס עזרה ליישובי אצבע הגליל (תל-חי, כפר-גלעדי ומטולה), שהיו נתונים בסכנה עם התערערות המצב הביטחוני בצפון הארץ.⁵

■ לפניכם קטעים מהדיונים שערך הוועד הזמני בשאלת העזרה ליישובי הגליל.⁶ בעת הקריאה, תנו דעתכם לחולשתו של הוועד הזמני ולגורמיה וכן למקור כוחו של ועד הצירים וליתרונותיו על פני הוועד הזמני.

נפתח בדבריו של מנחם אוסישקין, שהשתתף בישיבה בתוקף תפקידו כחבר ועד הצירים:

דיזנגוף⁷ רוצה ריולוציה [החלטה] על-דבר משמעה. לי לא נחוצה ריולוציה. אני בתור חבר ועד הצירים די חוק שישמעו לי, ואם לא ישמעו לי – יהרסו בזה ביד אחת מה שבונים ביד השנייה. ואם ועד הצירים לא טוב – תבחרו באחר, אבל כשהוא ישנו – צריך לשמוע לו. השפעת ועד הצירים על היישוב ועל הכסף – זה די להכריע את הקומץ הקטן למשמעתי. אני חפצתי לשמוע את דעתכם, רגש של אחריות לא ראיתי פה. ואני אקח עלי את האחריות הזאת.⁸



- 4 הוועד הזמני בגלגולו הראשון הוקם בינואר 1918 ומנה 36 חברים; בסוף אותה שנה מונה ועד זמני חדש ובו 32 חברים.
- 5 על האירועים בגליל בחורף 1920 ראו ביחידה 2, סעיף 2.2.1.2.
- 6 המקור: שולמית לסקוב, "הוועד הזמני והגנת הגליל העליון".
- 7 מאיר דיזנגוף (1861–1937) עלה לארץ בשנת 1905. היה ממייסדי אגודת "אחוזת בית" (1906), שהקימה את תל-אביב, ראש הוועד הראשון של השכונה החדשה, ולאחר מכן ראש עיריית תל-אביב (בהפסקות קצרות) עד מותו. ייסד את "הסתדרות האזרח" ועמד בראשה.
- 8 כוונתו: בעניין גורלן של שלוש הנקודות באצבע הגליל. עמדתו של אוסישקין היתה שלא לעזוב את הנקודות.

דברים שאמר דוד בן-גוריון, נציג הפועלים בוועד הזמני, עשויים ללמד לא רק על מקור חולשתו של הוועד הזמני, אלא גם על העוינות מצד הפועלים כלפי חוגים אחרים ביישוב ועל מקורותיה:

[...] העמדתי את השאלה הזאת [מה עלינו לעשות בגליל] לפני הוועד הזמני [כי] רציתי להסיר את החרפה מהוועד הזמני, אבל לא פיללתי כי זה לא רק לא יציל את כבודו, כי אם להיפך – ישפילו. אל תחשבו שאם תאסרו להם, למגינים, הם ישמעו לכם, השיינקינים.⁹ מצד המדברים האלה לא ראינו מעשים ולא הרגשנו שום התעניינות. אם מדברים על דבר משמעת, גם אנחנו רוצים במשמעת, אפילו בדיקטטורה של ההסתדרות הציונית, אבל לא מאלה שרק באים לאסיפות ויותר לא עושים כלום.



הוועד הזמני נועד לשמש בתפקידו עד שיוקמו מוסדות קבועים ונבחרים. הבחירות למוסדות אלה נדחו שוב ושוב לא רק בשל המצב בארץ (שלטון צבאי, תקריות ביטחוניות), אלא בעיקר בשל מחלוקות פנימיות בשאלת זכות הבחירה לנשים. ובינתיים פעל בארץ ועד הצירים, שהאפיל על הוועד הזמני.

3.1.1.2 ועד הצירים

"ועד הצירים לארץ-ישראל"¹⁰ הוסמך על-ידי הבריטים להיות בא-כוח זמני של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל ויועץ לממשל בכל העניינים הנוגעים ליהודי הארץ או היכולים להשפיע על הקמת הבית הלאומי היהודי בהתאם להצהרת בלפור. בוועד המקורי היו נציגים של ההסתדרות הציונית מארצות אחדות ובראשם חיים וייצמן, והתלווה אליו קצין קישור בריטי.¹¹ ועד הצירים הגיע לארץ-ישראל באפריל 1918, ושלא על-פי הכוונות המקוריות התארכה כהונתו עד 1921. במרוצת הזמן חלו שינויים בהרכבו והתחלפו העומדים בראשו.¹²

9 מנחם שינקין (1871–1924) עלה בשנת 1906 וניהל את לשכת העלייה ואת לשכת המודיעין של חובבי ציון ביפו. במלחמת העולם הראשונה גורש מן הארץ ושב אליה בשנת 1919. בעת שהתקיים הדיון, כיהן שינקין כמנהל מחלקת העלייה של ועד הצירים. שינקין היה חסיד בניין הארץ בזמנה פרטית והביע בפומבי את התנגדותו לקרקע לאומית ועבודה עצמית.

10 באנגלית: The Zionist Commission to Palestine.

11 קצין הקישור הראשון היה ויליאם אורמסבי-גור (William Ormsby-Gore, 1885–1964), שתמך ברעיון הציוני והיה מקורב לראש הממשלה לוי ג'ורג'. שימש סגן שר המושבות (1922–1924) ושר המושבות (1936–1938).

12 המקורות העיקריים על ועד הצירים: א' פריזל, המדיניות הציונית לאחר הצהרת בלפור, בעיקר עמ' 36–45; ח' לבסקי, יסודות התכניב למפעל הציוני; א' בין, תולדות ההתיישבות הציונית, עמ' 140–152.



איור 4: חברי ועד הצירים בהגיעם לארץ־ישראל, אפריל 1918. התמונה צולמה בלוד. חיים ויצמן עומד שני מימין ולצידו (במדים) ויליאם אורמסביגור, קצין הקישור הבריטי. על מדרגות הרכבת עומד אהרן אהרנסון (ללא מגבעת, נשען על העמוד).

כך הוגדרו תפקידיו של ועד הצירים בעברית של אותם ימים:¹³

1. לברוא קשר בין הפקידות האנגלית והתושבים היהודים.
2. לסדר את עבודת הסיוע בארץ.
3. לקומם את הנהרסות ולעזור לארגון תושבי א"י היהודים.
4. להשיב את הגולים לארצם.
5. לעזור להתפתחות המושבות ולמוסדותיהן.
6. לברוא יחסים טובים בין חלקי התושבים היהודים והאינם יהודים.
7. לאסוף ידיעות על האפשרויות של התפתחות היישוב והארץ בכלל, לעתיד.
8. לחקור את האפשרויות של יסוד אוניברסיטה עברית.

בניסוח המובא כאן היטשטשו סממני הזהירות שאפיינו את המסמך המקורי, שבו הוגדר הוועד כגוף מיעץ לשלטונות הבריטיים בארץ־ישראל בכל הנוגע לאוכלוסייה היהודית ולהקמת הבית היהודי הלאומי. המסמך המקורי דיבר על "תיאום", "סיוע" ו"בירור", ונמנע מלהעניק לוועד סמכויות של ביצוע. אף כי בעת בואו של ועד

13 האדמה, חוברת תשיעית, סיון תר"ף. האדמה היה ירחון מפלגת "אחדות העבודה" בעריכת י"ח ברנר.

הצירים כבר היו בארץ-ישראל ניצנים של התארגנות יישובית, ועד הצירים הוא שנחשב לגוף המייצג את היישוב בפני השלטונות, והוא זכה למעמד בכורה בניהול ענייני היישוב.

את כוחו שאב ועד הצירים משני מקורות:
א. היותו גוף רשמי שנשלח על-פי החלטת ממשלה והוסמך לנהל את הקשר בין היישוב לשלטונות.
ב. שליטתו בתקציב שמקורו בחוץ לארץ-ישראל.

שתי עובדות אלה העניקו לוועד הצירים יתרון על פני הוועד הזמני, שחסר הן הכרה רשמית והן מקורות תקציביים. דפוס זה של הבדלים במקורות הסמכות והאמצעים הכספיים אפיין את מערכת היחסים שבין המוסדות הציוניים למוסדות היישוביים במשך כל תקופת המנדט.

עם בואו החל ועד הצירים לטפל בצרכים הדוחקים של היישוב (כמובן, בנוסף לפעילות השלטונות ובתיאום עמם). הוא ייבא מזון, הנהיג סידורים כספיים שאפשרו למתיישבים לעבד את משקיהם, הפעיל שירותי בריאות וחידש את פעילותה של מערכת החינוך העברי. עיקר פעילותו יוחדה לפתרון בעיותיהם הקשות והדחופות של יהודי ירושלים. כשני שלישים מהסכום שהוציא ועד הצירים עד פברואר 1919 הוזרמו לירושלים, למימון הספקת מזון ושירותי בריאות, לטיפול במאות יתומים ולהענקת הלוואות למקקים. מאמצים מיוחדים השקיעו ועד הצירים והשלטון הצבאי הבריטי בהדברת המלריה והגרענת (טרקומה – מחלת עיניים).

בתקופת פעילותו הראשונה מימן הוועד כמעט רק שירותים בתחומי הסעד, הבריאות והחינוך. בתקציבו לא נכללו הוצאות על עלייה וקליטה, והכספים המעטים שיוחדו להתיישבות בעיר ובכפר נועדו לשיקום הריסות ולא לפיתוח חדש.

מדוע?

ראשית, ועד הצירים היה מנוע מליצור עובדות חדשות כל עוד היתה הארץ נתונה תחת שלטון צבאי ונשמר בה הסטטוס קוו. שנית, סכומי הכסף שעמדו לרשות ועד הצירים היו קטנים מן הצפוי, ואת תקציבו המצומצם ייעד לפתרון הבעיות הדוחקות ביותר. סיבה אחרת היתה החילופים התכופים של חברי הוועד, וכן העובדה שמאז עזב וייצמן את הארץ בספטמבר 1918 לא עמד בראש הוועד איש בעל שם וסמכות.

בסוף 1919 (עוד בתקופת השלטון הצבאי) החלה תקופה חדשה בפעילותו של ועד הצירים. בפעם הראשונה נכללו בתקציבו הסעיפים "עלייה" ו"עבודה" (סעיף שמשמעותו יצירת תנאים לקליטת העולים), והוא השתתף בפעולות פיתוח במגזר החקלאי – נטיעות, ייבוש ביצות ואף הקמת יישובים חדשים. בפעולות אלה היה משום שינוי הסטטוס קוו, ולמעשה חרג בכך ועד הצירים מן המגבלות הרשמיות שהטילו עליו השלטונות. את השינוי באופי הפעילות של ועד הצירים נהוג ליחס להעמדתו של

מנחם אוסישקין בראש הוועד. על-פי הסבר זה, מילא אוסישקין את החלל שהותיר אחריו וייצמן, ובפעם הראשונה זה יותר משנה שבראש הוועד עמד "איש חזק". חוגים ביישוב, ובמיוחד מפלגות הפועלים, קיבלו בברכה את המינוי. לא כן השלטונות: הם הוטרדו מהתנהגותם של אוסישקין ועמיתיו, שהיו ברובם ממוצא מזרח-אירופי, חלקם לא דיברו אנגלית ולא כולם היו בקיאים ברזי המנהלים של השליטים. אפילו לדעת קצין בריטי אוהד כמיינרצהגן,¹⁴ גישתו של אוסישקין כלפי הבריטים "התאפיינה למן ההתחלה באי-סובלנות שחצנית ובוז לפשרה".¹⁵

גם חוגים בתנועה הציונית, ובייחוד מקרב ציוני אמריקה, לא ראו בעין יפה את דרכי הפעולה של אוסישקין, שהעיקרון שהנחה אותו היה לפעול על-פי צרכיה של ארץ-ישראל, ואילו הכסף – סופו שיימצא. כותב אלון גל:¹⁶

בני ברנדייס וחוגו היה מנחם אוסישקין, שעמד בראש ועד הצירים, מופת לחוסר-המיומנות ולכשלון המינהלי. להט העשייה המפורסם של אוסישקין נראה בעיני קבוצת ברנדייס כביטוי לגישה מרושלת שכל-כולה הטלאת טלאי-על-גבי-טלאי. את אימרת אוסישקין: "טוב או רע, העיקר לעשות!" ראו הברנדייסאים כביטוי של מוגבלות ושטחיות שמקורן בהווי ה"שטעטעל" [העיירה היהודית במזרח אירופה].



איור 5: לואי דמביץ ברנדייס (Brandeis, 1856-1941). הצטרף להסתדרות הציונית בשנת 1913, ולאחר שהתמנה לחבר בית-המשפט העליון של ארצות-הברית ב-1916 פרש מתפקידו הרשמיים בארגון, והיה נשיא הכבוד של ההסתדרות הציונית של אמריקה.¹⁷

לעומת ברנדייס וחוגו שתקפו את אוסישקין על להיטותו לעשות, האשימו אנשי היישוב את ועד הצירים בחוסר מעש ובהעדר מדיניות. ביקורתיים במיוחד היו חוגי הפועלים, שהאשימו את הוועד על שהפנה את רוב משאביו לסעד ולתמיכה, ולא לפיתוח כלכלי וחקלאי. בייחוד חרה להם חוסר המעש בתחום ההתיישבות החקלאית.

14 R. Meinertzhagen, הקצין הפוליטי הראשי מאז ספטמבר 1919. מינויו נעשה בזכות המלצה של וייצמן, שהבטיח שיזכה למלוא האמון של ההסתדרות הציונית. מיינרצהגן הגדיר עצמו כתומך נלהב בציונות. יומנו (ראו יחידה 2) משמש מקור חשוב ללימוד התקופה.

15 מצוטט אצל: J. Marlowe, *The Seat of Pilate*, pp. 76–77.

16 א' גל, "השקפתו של ברנדייס על אופן בניין הארץ", עמ' 134 (ההדושה במקור).

17 עוד על ברנדייס ועל הפולמוס בינו לבין וייצמן ראו ביחידה 5.

יחסם השלילי של חוגי הפועלים כלפי ועד הצירים חלחל גם להיסטוריוגרפיה. למשל, בספר **תולדות ההגנה**, המביא את אחת הסקירות המקיפות הראשונות על התקופה, נכתב:¹⁸

עובדה מרה היא, שוועד הצירים, שייצג בארץ את ההנהגה הציונית העולמית בתקופה זו, הרת תהפוכות ומאורעות, לא נתגלה כהנהגה מדינית ראויה, נועזת וחרוצה. צירופו [הרכבו] היה משתנה תכופות וכמעט בכל גלגוליו הורכב מאישים הזרים ברובם לארץ, ליישוב ולשפתו, וחסרים קשר אמיתי עם הכוחות החיוניים.^[19] הניצנים הרכים של גורמים ציוניים מדיניים ממשיים – תנועת הפועלים הצעירה, הגדודים^[20] ואסיפת נבחרים^[21] לא זכו להחשבה מצד ועד צירים זה ולא נהנו מטיפוחו ומעידודו. העמדתו של מ' אוסישקין בראש ועד הצירים (אוקטובר 1919) חיזקה את המוסד, אך לא שינתה את המצב מעיקרו.

ציטוט זה אופייני להיסטוריוגרפיה הציונית, הנוטה להצביע על ועד הצירים כעל אחד הגורמים להחמצה הגדולה של הציונות בימים שבהם התקוות הרקיעו שחקים. לאמיתו של דבר כוונה הביקורת כלפי ההסתדרות הציונית והנהגתה, שלא השכילו, לדעת הכותבים, לנצל את שעת הרצון לשם גיוס הון רב לפיתוחו של הבית הלאומי.

שונה גישתה של חגית לבסקי. במחקרה על ועד הצירים²² טוענת לבסקי שהגישה הביקורתית כלפי ועד הצירים הושפעה, בראש ובראשונה, "מרשמיהם הבלתי אמצעיים של אלה שחוו בעצמם את הנפילה מגובה החזון המרקיע שחקים, אל מה שנראה להם כמעמקי המצולות של חוסר מעש ויוזמה". לאכזבה נוספה "הביקורת המחושבת יותר של אחדים מבני הזמן, ובמיוחד הביקורת שבאה מחוגי העלייה השלישית ותנועת הפועלים בארץ", שראו בוועד גוף המתנגד לתנועת הפועלים ולרעיון ההתיישבות העובדת. לבסקי סבורה, שביקורתם של חוגי הפועלים על מדיניות התקציב של הוועד בטעות יסודה, שכן, שלא כפי שהצטייר בעיני הפועלים, לוועד לא היה "הרבה כסף", ולחלק מהכספים שעברו דרכו שימש צינור בלבד, בלי שהיתה לו הסמכות להחליט כיצד להשתמש בהם.²³

במחקרה מנסה לבסקי לתקן את הדימוי השלילי שדבק בוועד הצירים בהיסטוריוגרפיה הציונית ולהעמיד דברים על דיוקם. מסקנתה היא, שבמסגרת האילוצים המדיניים, הארגוניים ובעיקר הכלכליים שבהם פעל, תרם הוועד רבות לקידום היישוב.

18 ב"צ דינור (עורך ראשי), **ספר תולדות ההגנה**, כרך ראשון, חלק שני, עמ' 548.

19 "הכוחות החיוניים" – הכוונה לגורמים החיים בארץ ומצויים בענייני היום-יום של היישוב.

20 הגדודים העבריים – שלושה גדודים של מתנדבים יהודים מארצות-הברית, אנגליה וארץ-ישראל, שהוקמו בשלהי מלחמת העולם הראשונה במסגרת הצבא הבריטי במטרה להילחם בחזית ארץ-ישראל.

21 על אסיפת הנבחרים ראו בהמשך הפרק.

22 ח' לבסקי, **יסודות התקציב למפעל הציוני**.

23 שם, עמ' 198–202.

חולק עליה זאב צחור: 24

בדיקה כלכלית וארגונית של תפקידי ועד הצירים עלולה ליצור תמונה חלקית בלבד. חשיבותו המכרעת של ועד הצירים היתה בתחום הציפיות הלאומיות והמערך הנפשי של היישוב. על כן חשובה תחושת האכזבה של בני הזמן וזו אינה ניתנת, כמובן, לתיקון.

ההבדל בגישתם של שני החוקרים כלפי ועד הצירים נעוץ בנקודת המבט השונה: לבסקי חקרה את הנושא מנקודת מבט כלכלית, ואילו צחור רן בו במסגרת מחקר על תנועת הפועלים. כך או כך, שניהם מסכימים שיחסם של בני הזמן ההוא אל ועד הצירים הטביע את חותמו על אופן הצגתו בהיסטוריה הציונית.

■ חזרו עתה וקראו את הקטע מתוך ספר תולדות ההגנה, ותנו דעתכם לפן ההיסטוריוגרפי של הנאמר בו.

שורש כשלוננו של ועד הצירים נעוץ בפער העצום שבין כובד המשימות שניצבו בפניו לבין דלות המשאבים שעמדו לרשותו. על כך נוספו הקשיים שהערים על דרכו השלטון הצבאי, העדר תמיכה מצד ההנהגה הציונית וטבעם של חבריו. ועל כל הסיבות הרציונליות האלה יש להוסיף גם את האכזבה: כגודל התקווה שתלה היישוב בוועד הצירים בראשית דרכו – הנה עומד לקום, במהרה בימינו, הבית הלאומי – כן עמוקה היתה האכזבה מדלות המעשים ומאפרוריות היום-יום.

המכשול העיקרי בדרכו של המפעל הציוני בארץ-ישראל נאותן שנים היה כלכלי. סכומי הכסף שהצליחה ההסתדרות הציונית לגייס מן העם היהודי לא הלמו את גודל המשימה שעמדה בפניה, ולא אפשרו לה לממש את ההבטחה המדינית שהיתה גלומה בהצהרת בלפור. בקיץ 1920 זעק וייצמן באוזני באי הוועידה הציונית שהתכנסה בלונדון: 25

לו נתתם את לבבכם, את מאודכם ואת נפשכם כמו שעשו הפולנים כשהגיעה שעת שחרורם, היינו יכולים להכניס חצי מליון איש לארץ-ישראל. אבל איני רואה כי תעשו זאת, ולכן אני רשאי לפנות בק'ל ועקה אל כל האומה: העם היהודי, איכה?



את זעקתו הפנה וייצמן כלפי בעלי המאה. יהודים שביקשו להגר לארץ-ישראל לא חסרו אז; המחסור היה באמצעים כספיים למימון קליטתם בארץ.

24 ז' צחור, בדרך להנהגת היישוב, עמ' 270, הערה 11.

25 ח' וייצמן, דברים, א, עמ' 164-165. ההדגשה במקור. נדפס בפעם הראשונה בהארץ, 28.7.1920.

3.1.2 המוסדות היישוביים

לאחר תקופת התארגנות ראשונית, היה היישוב ערוך לבחירת מוסדות קבועים. הבחירות לאסיפת הנבחרים התקיימו באביב 1920,²⁶ אך האסיפה התכנסה בפעם הראשונה רק ב־7 באוקטובר, כשלושה חודשים לאחר שהוחלף השלטון הצבאי בארץ בשלטון אזרחי. אסיפת הנבחרים הכריזה על עצמה כעל "המוסד העליון לסידור ענייניו הציבוריים והלאומיים של העם העברי בארץ־ישראל ובאת כוחו היחידה כלפי פנים וכלפי חוץ".²⁷ זו היתה הצהרת כוונות בלבד, שמימושה היה מותנה בשלושה גורמים – שלטונות המנדט, יהודי ארץ־ישראל והמוסדות הציוניים. שלושתם, כל אחד מטעמיו שלו, מנע מאסיפת הנבחרים לממש את כוונותיה המוצהרות.

3.1.2.1 מעמדה של "כנסת ישראל"²⁸ – הגבלות מבחוצ

המשא ומתן עם ממשלת המנדט על הגדרת מעמדם וסמכויותיהם של מוסדות כנסת ישראל נמשך שנים רבות, והסתיים בראשית 1928 עם פרסומן של "התקנות לסידורה של כנסת ישראל בארץ־ישראל".²⁹ תקנות אלה שאבו את תיקפן מ"פקודה הקובעת הוראות לארגון עדות דתיות, 1926",³⁰ ונמנו בהן תחילה המוסדות הדתיים (הרבנות הראשית הארצית והמקומית), ורק לאחר מכן אסיפת נבחרים, הוועד הלאומי וועדי הקהילות. לענייננו חשוב לדעת, שהבסיס החוקי להתארגנותו של היישוב היה דתי, ולא לאומי.

מעמדם וסמכויותיהם של מוסדות כנסת ישראל כפי שאושרו על־ידי הממשלה נבדלו מהדרישות שהציגו נציגי היישוב בשלושה עניינים עיקריים:

א. מידת הייצוגיות של המוסדות ואופי ההשתייכות אליהם

נציגי היישוב רצו שהמוסדות הנבחרים של כנסת ישראל יהיו המייצגים הבלעדיים של היישוב בפני הממשלה, ועל כל היהודים בארץ־ישראל תחול החובה להשתייך לכנסת ישראל, להשתתף בבחירות למוסדותיה ולקבל את מרותה. ואולם, התקנות הממשלתיות לא העניקו למוסדות של כנסת ישראל מעמד בלעדי בייצוג היהודים. נקבע בהן

26 הבחירות התקיימו ב־19 באפריל 1920. בירושלים הן נדחו ל־3 במאי בשל מצב החירום שהוכרז בעיר בעקבות מאורעות פסח תר"ף.

27 מ' אטיאש (כינוס והוסיף מבוא והסברים), ספר התעודות של הוועד הלאומי, עמ' 33. ההדגשה במקור.

28 "כנסת ישראל" היה שמו הרשמי של היישוב היהודי בארץ־ישראל בחקנות המנדטוריות העוסקות בהתארגנות היישוב.

29 העתון הרשמי, 1.1.1928.

30 אם כי התקנות עצמן התפרסמו ב־1 בינואר 1928.

שההשתייכות לכנסת ישראל היא וולונטרית, וכל יהודי רשאי לפנות לממשלה ישירות, בלי תיווך של המוסדות הנבחרים. מעשית, פירוש הדבר היה, שהשלטונות לא חייבו את היהודים להצטרף לכנסת ישראל, אך גם לא הכירו בהתארגנות ציבורית נפרדת שלהם (שלא למטרות דתיות), העשויה להתחרות בכנסת ישראל.

ב. אופיה של האוטונומיה היהודית

נציגי היישוב רצו לזכות באוטונומיה לאומית, ואילו הממשלה העניקה ליישוב אוטונומיה על בסיס דתי. כאמור, "התקנות לסידורה של כנסת ישראל בארץ-ישראל" נסמכו על סעיפים מתוך פקודת העדות הדתיות משנת 1926, שהעניקה זכות התארגנות חוקית לכל עדה דתית. בפועל, היישוב היהודי ניצל את הפקודה בדבר האוטונומיה הדתית להתארגנות כלל-ארצית על בסיס לאומי.

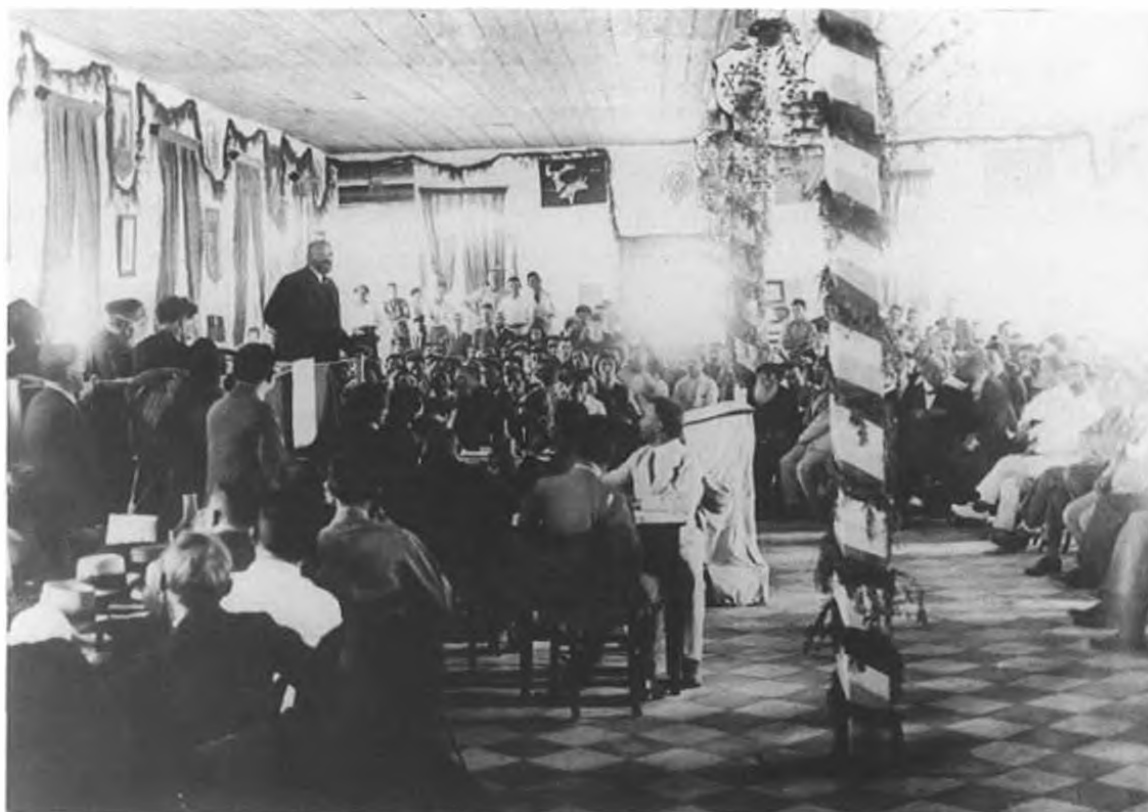
ג. סמכות להטיל מסים ולגבותם

נציגי היישוב דרשו שלמוסדות כנסת ישראל תהיה סמכות להטיל מסים ולאכוף את גבייתם, אך הממשלה התירה להם לאסוף כספים למטרות צדקה בלבד. היתה זו פגיעה כפולה במעמדם ובכוחם של מוסדות היישוב: לא רק שנמנע מהם מקור הכנסה ואמצעי להטיל מרות על הציבור, אלא שהם גם נאלצו להיות סמוכים על שולחנה של ההסתדרות הציונית – שהקצבותיה היו ממקורות ההכנסה החשובים ביותר שלהם.

3.1.2.2 מעמדה של כנסת ישראל – חולשה מבית

כבר ראינו שניסיונות ההתארגנות של היישוב נתקלו מראשיתם בקשיים מבית. אחד המכשולים העיקריים היה שאלת זכות הבחירה לנשים. החרדים ומפלגת "המזרחי" התנגדו להשתתפותן של נשים בבחירות לאסיפת הנבחרים. בקיץ 1918 נראה שנמצאה מעין פשרה ולפיה תינתן לנשים הזכות לבחור (השתתפות אקטיבית), אך לא להיבחר (בחירה פסיבית). המזרחי הסכים לקיים את הבחירות בתנאים אלה, אך החרדים הוסיפו להתנגד להשתתפותן של נשים בבחירות בכל דרך שהיא. בסופו של דבר נערכו הבחירות לאסיפת הנבחרים באביב 1920 רק לאחר שהוסכם שהחרדים – גברים בלבד – יצביעו בקלפיות נפרדות, שבהן יהיה המודד לכל ציר 40 קולות, מחצית ממספרם בקלפיות האחרות (80), כפיצוי על אי-השתתפותן של נשים חרדיות בבחירות.

זה היה פתרון זמני בלבד, שלא היה בו כדי להסיר מסדר היום את השאלה בדבר זכות הבחירה לנשים. סוגיה זו שימשה עילה ליציאתם של הסיעה החרדית והמזרחי מכינוסה של אסיפת הנבחרים הראשונה, וניסיונם, עם סיעת התימנים ומקצת סיעות הספרדים, להכריז על עצמם כעל אסיפת הנבחרים החוקית. את המהלך הזה הכשילה ההנהלה הציונית, שבתור "בעלת המאה" (שהרי את המוסדות היישוביים מימנה התנועה הציונית) הודיעה שתוסיף להכיר רק באסיפת הנבחרים המקורית. התימנים והספרדים, שלא נרשו מכנסת ישראל, המשיכו להשתתף במושב אסיפת הנבחרים כבעבר. מפלגת



איור 6: מנחם אוסישקין, שהיה אז ראש "ועד הצירים", פותח את המושב הראשון של אסיפת הנבחרים, ירושלים, 7 באוקטובר 1920. הבחירות לאסיפת הנבחרים נערכו כחצי שנה קודם לכן, אולם כינוסה נדחה תחילה עד לאחר החלפת הממשל הצבאי בשלטון אזרחי, ורק כשלושה חודשים לאחר תחילת כהונתו כנציב העליון נתן הרברט סמואל אישור לכנס את אסיפת הנבחרים.

המזרחי, שפרשה, חזרה לשורות כנסת ישראל והשתתפה בבחירות הבאות לאסיפת הנבחרים. החרדים פרשו סופית מכנסת ישראל ולא השתתפו עוד בבחירות לאסיפת הנבחרים ובמוסדותיה.

□ מדוע החליט המזרחי להשתתף במוסדות כנסת ישראל אף שניתנה לנשים זכות בחירה, ואילו החרדים – חלקם לא הצטרפו כלל, ואחרים פרשו לאחר זמן קצר?

מפלגת המזרחי, שהיתה חברה בהסתדרות הציונית, לא יכלה לפעול בניגוד לעמדתה של ההנהלה הציונית. את המשך השתתפותה במוסדות כנסת ישראל, אף-על-פי שניתנה לנשים זכות בחירה, הסבירה בעובדה שנשים היו חברות במוסדות של ההסתדרות הציונית (הן השתתפו בהם לא רק כבונרות, אלא גם כנבחרות וכממלאות תפקידים). יתר על כן, בוועידות המזרחי בארצות-הברית השתתפו נשים כבונרות וכנבחרות.³¹ החרדים, לעומת זאת, טענו שאותם מחייבים רק חוקי התורה, והם סירבו להשתתף לכנסת ישראל המבוססת על חוקים ומקור סמכות חילוניים. מכיוון שלא השתייכו להסתדרות הציונית ולא היו תלויים בהקצבותיה, הם לא ייחסו כל חשיבות לעמדתה.

31 גאולה בתי-הודה, הרב מימון, עמ' 234.

מלכתחילה ערערו החרדים על בלעדיותם של מוסדות כנסת ישראל בייצוג היישוב, והתנגדו לדרישה הציונית ש"חוקת הקהילות"³² תקנה ליישוב אוטונומיה לאומית. את מאבקם לא הגבילו החרדים לחזית הפנימית, אלא נהגו לשטוח את טענותיהם גם בפני שלטונות המנדט ומוסדות חבר הלאומים. אצל השלטונות הם מצאו אוזן קשבת, שהרי התנגדותם להתארגנות היישוב על בסיס לאומי תאמה את העמדה הבריטית, שלפיה הבסיס להתארגנות העדתית בארץ-ישראל היה דתי.

מאחר שתקנות כנסת ישראל (1928) לא הטילו על היהודים תושבי ארץ-ישראל את חובת ההשתייכות לכנסת ישראל ולמוסדותיה, יכלו החרדים להיבדל מההתארגנות היישובית ולקיים מוסדות משלהם בכל תחומי החיים, לרבות שיפוט, שחיטה וקבורה. היבדלותם פגמה בכלליותה של כנסת ישראל, והשמיטה את הבסיס לתביעה הציונית להכיר במוסדות היישוביים כנציגים הבלעדיים של כלל היהודים בארץ-ישראל.

מקור חולשה נוסף של המוסדות היישוביים היה הפיצול הפוליטי של היישוב, שמנע יצירת מוקד-כוח בעל גב ציבורי איתן. לבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה התייצבו לא פחות מעשרים רשימות!³³

זאת ואף זאת: הציבור שהשתייך לכנסת ישראל נחלק בדעותיו בשאלת אופיים הרצוי של מוסדותיה, סמכויותיהם ומעמדם. חוגי הפועלים, שראו במוסדות היישוב נדבך בדרך להקמת מדינה יהודית עצמאית, היו מעוניינים בארגון חזק ובעל סמכויות נרחבות, לרבות הסמכות להטיל מסים ולגבותם. בראשית תקופת המנדט, כשכוחם של הפועלים בהסתדרות הציונית היה דל ורחוק מלשקף את משקלם בארץ-ישראל, ייחסו הפועלים חשיבות רבה למוסדות היישוביים וראו בהם כלי ליצירת הגמוניה פועלית בארץ. החוגים האזרחיים,³⁴ לעומת זאת, ובראש ובראשונה האיכרים, חששו מפני מוסדות יישוביים מרכזיים וחזקים, בעלי סמכות להטיל מסים ולאכוף את גבייתם, בייחוד נוכח האפשרות שבמוסדות האלה ישלטו הפועלים. חוגי השלטון המקומי, במושבות ובעיריית תל-אביב, ראו במוסד כלל-ארצי חזק איום על סמכויותיהם, מעמדם וכוחם.

בסופו של דבר עוצבו מוסדות היישוב במתכונת המנוגדת לתפיסתן של מפלגות הפועלים. לפיכך הן הגבירו את מאמצייהן בביסוס מעמדה של ההסתדרות הכללית כמערכת חלופית משלהן,³⁵ ועניינן במוסדות היישוביים הלך ופחת. עם עלייתן של מפלגות הפועלים למעמד הגמוני בהסתדרות הציונית פחת עוד יותר עניינן בחיזוק מעמדם של מוסדות כנסת ישראל, ובשנות השלושים הצטמצמה פעילותם של המוסדות האלה לענייני חינוך, בריאות וסעד.

32 בדיונים דובר על "חוקת קהילות", אך לבסוף התפרסמו "תקנות/פקודות העדות הדתיות".

33 ראו על כך בהמשך היחידה, בפרק 3.2.

34 ההגדרה "החוגים האזרחיים" חלה על ציבור המכונה "המעמד הבינוני", ובו – בעלי בתים, איכרים, סוחרים, תעשיינים, בעלי מלאכה ובעלי מקצועות חופשיים. ראו דיון מפורט להלן בסעיף 3.2.4.

35 על ההסתדרות הכללית ראו בהמשך, בפרק 3.3.

■ שאלה 2

מנו את הסיבות לחולשתם של מוסדות כנסת ישראל.

3.1.2.3 מוסדות "כנסת ישראל" ותחומי פעילותם

אסיפת הנבחרים והוועד הלאומי

כנסת ישראל – שבפועל השתייך אליה רק הציבור היהודי שהשתתף בחיים הציבוריים הממוסדים והכיר במוסדות היישוב – בחרה את אסיפת הנבחרים. הבחירות היו אמורות להיערך אחת לשלוש שנים,³⁶ אך בסך הכל התקיימו בתקופת המנדט רק ארבע מערכות בחירות לאסיפת הנבחרים, בשנים 1920, 1925, 1931 ו-1944. מספר החברים באסיפת הנבחרים היה לא קבוע (314 בראשונה, 221 בשנייה, 71 בשלישית ו-171 ברביעית), וכינוסיה נערכו לעתים רחוקות. האסיפה הראשונה התכנסה רק שלוש פעמים בחמש שנות כהונתה, והאסיפה השנייה – פעמיים במשך כשש שנים.

על-פי הגדרות הדמוקרטיה הפרלמנטרית, **אסיפת הנבחרים** היתה הפרלמנט שבחר מתוכו את הזרוע המבצעת – **הוועד הלאומי** – הגוף שנועד להוציא לפועל את החלטותיה של אסיפת הנבחרים ולנהל את ענייני כנסת ישראל בפרקי הזמן שבין כינוסיה של אסיפת הנבחרים. אולם הוועד הלאומי היה גוף גדול מכדי לשמש זרוע מבצעת, ולכן היו בו שני דרגים: **מליאת הוועד הלאומי**,³⁷ ששימשה מעין פרלמנט ותפסה למעשה את מקומה של אסיפת הנבחרים, ו**הנהלת הוועד הלאומי**, שהיתה הזרוע הביצועית.³⁸

מספרן הרב של הסיעות באסיפת הנבחרים לא אפשר לכל הגופים שהשתתפו בה להיות מיוצגים בוועד הלאומי. מאחר שאסיפת הנבחרים התכנסה רק לעתים רחוקות מאוד, מי שלא היו מיוצגים בוועד הלאומי איבדו כליל את השפעתם במוסדות היישוביים. הוועד הלאומי היה מזוהה עם פעילים מעטים שלא נמנו עם השורה הראשונה של הנהגת היישוב, ובהם דוד ילין, יעקב טהון ויצחק בן-צבי.

ועדי הקהילות

כנסת ישראל היתה רשת של קהילות יהודיות הפזורות בכל רחבי הארץ. לא נדון כאן בתפקידיהן של הקהילות, שכן תרומתן להתפתחותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל כישות פוליטית כלל-ארצית היתה זעומה. נסתפק בציון העניינים האלה:

36 כך נקבע בתקנות המקוריות. בשנת 1937 הוארכה התקופה לארבע שנים – לאחר שכבר חלפו שש שנים מאז נערכו הבחירות האחרונות!

37 מספר חבריה של מליאת הוועד הלאומי לא היה קבוע: תחילה היו בה 36 חברים, לאחר מכן 38, בשלישית ירד מספרם ל-23 וברביעית עלה ל-42.

38 תחילה נבחרה "נשיאות" לוועד הלאומי, שהוחלפה ב"ועד פועל", ששמו הוחלף ל"הנהלה". ההנהלה זכתה להכרה רשמית בתקנות ממשלתיות רק בשנת 1934.

א. על-פי התקנות המנדטוריות, בכל מקום יישוב שהיו בו לפחות 30 חברי כנסת ישראל, יש לכונן קהילה. במקומות יישוב ש-75 אחוזים ויותר מתושביהם היו יהודים, הוכרו העיריות והמועצות המקומיות אוטומטית בתור קהילות מקומיות של כנסת ישראל.

ב. בכל יישוב הוכרה רק קהילה יהודית אחת.

ג. ועדי הקהילות (או העיריות והמועצות המקומיות ביישובים שהיהודים היו בהם 75 אחוזים או יותר מתושביהם) היו באי-כוח היישוב כלפי שלטונות המחוז, ובא-י-כוחו של הוועד הלאומי כלפי תושבי המקום.

ד. המוסדות הדתיים – לשכת הרבנות, מועצת השחיטה ומועצת הקבורה – היו חלק מוועד הקהילה, כשם שהרבנות הראשית היתה חלק ממוסדות כנסת ישראל.

הרבנות הראשית ומוסדותיה

התקנות הנוגעות לרבנות נתנו גושפנקה חוקית למצב שהתהווה קודם לכן. בשנת 1919 הוקם "משרד הרבנות לעדת ישראל בירושלים" ובו שמונה רבנים – ארבעה ספרדים וארבעה אשכנזים. היוזמה להקמתו באה מוועד הצירים, שאף מימן את פעילות המשרד. בפברואר 1921 נבחרו שני רבנים ראשיים, אחד אשכנזי ואחד ספרדי,³⁹ וכן מועצת רבנות ראשית ובה, בנוסף לשני הרבנים הראשיים, שישה חברים – שוב, מחציתם ספרדים ומחציתם אשכנזים. שמונת האישים נבחרו על-ידי גוף בוחר שהיה מורכב משני שלישים רבנים ושליש נציגי ציבור.

הייצוג השווה לספרדים ולאשכנזים, ששיקף נאמנה את המבנה הדמוגרפי של היישוב ערב מלחמת העולם הראשונה, נותר בעינו במשך כל תקופת המנדט, גם לאחר שגלי העלייה שינו את היחס הדמוגרפי בין העדות ביישוב לטובת האשכנזים.

□ מה היו מקורות כוחם של מוסדות הרבנות הראשית?

א. התקנות המנדטוריות העניקו לרבנות הראשית סמכות בלעדית לעסוק בכל הנוגע ל"משפט ישראל". בידי בתי-הדין הרבניים הופקדה הזכות ל"שיפוט יחיד בענייני נישואין וגיטין, מזונות וקיום צוואות של אנשים מבני עדתם שאינם נתינים נכריים".
ב. הממשלה התחייבה להוציא לפועל באמצעות בתי-המשפט האזרחיים הממשלתיים את כל פסקי הדין של בתי-הדין של הרבנות הראשית. פירוש הדבר היה, שלבתי-הדין הרבניים היו אמצעים לאכוף את החלטותיהם.

ג. לרבנות הראשית היו גם מקורות כספיים – ניתנה בדיה סמכות לגבות מסים בעבור השירותים שהעניקה. בתי-הדין הרבניים הופקדו גם על ענייני ההקדשים הדתיים.⁴⁰

39 הרב הראשי הספרדי ירש, למעשה, את משרת החכם באשי מן התקופה העות'מאנית, ונשא גם בתואר "הראשון לציון".

40 הקדש – תרומת נכסים (ולרוב – הפירות שהם נושאים) של הפרט לרשות ציבורית למטרות דת או צדקה.

בתקופת המנדט, שהיתה פרק חדש בתולדות ההתארגנות של יהודי ארץ-ישראל כישות לאומית (גם אם ה"כיסוי" החוקי היה תקנות דתיות), נותר מעמדם המשפטי של היהודים בענייני אישות כפי שהיה בתקופת העות'מאנית.

להמחשת כוחה של הרבנות הראשית, נשווה בינה לבין בית-משפט השלום העברי – מיסד שהוקם בשלחי התקופה העות'מאנית ביזמת המשרד הארץ-ישראלי, ופעילותו חידשה לאחר מלחמת העולם הראשונה ביזמתו ובמימונו של ועד הצירים. בראשית תקופת המנדט נחשבה מערכת המשפט העברי לאחד היסודות החשובים והחיוניים לבניית שלטון יהודי עצמי בארץ-ישראל, בצד המוסדות הנבחרים, הגופים הביצועיים ומערכת החינוך.

בבית-משפט השלום העברי היו שלוש ערכאות דיון (שהקבילו במידה רבה לערכאות המשפטיות המנדטוריות): בתי-משפט מקומיים, או עירוניים; בתי-משפט מחוזיים; ובית-המשפט העליון. השופטים – שלושה בבית-המשפט המקומי, חמישה במחוזי ושבעה בעליון – לא היו בהכרח משפטנים, אלא אנשי ציבור שמילאו תפקיד זה בהתנדבות. בדרך כלל היה בכל הרכב משפטן או אדם בקי בתלמוד. מימון ההוצאות של בתי-המשפט נעשה באמצעות אגרות שנגבו מן המתדיינים.

בשנות העשרים דן בית-משפט השלום העברי באלפי תיקים מדי שנה, אולם בשנות השלושים והארבעים מספר הפניות אליו התמעט והלך, והמוסד איבד את ערכו זמן רב לפני שפורק רשמית לאחר הקמת מדינת ישראל.⁴¹

ראוי לציין, שמתנגדיו העיקריים של בית-משפט השלום העברי היו החוגים הדתיים, שחששו פן הוא יפגע בסמכויות של בתי-הדין הרבניים.

□ מדוע פעלו בתי-הדין הרבניים בהצלחה, ואילו "בית-משפט השלום העברי" נכשל?

הסיבות, בעיקרן, היו שתיים:

א. לבתי-הדין הרבניים היתה בלעדיות בנושאים שהיו מופקדים עליהם. בענייני אישות והקדשים לא היתה אפשרות לפנות למערכת שיפוט אחרת. מערכת המשפט העברי, לעומת זאת, היתה וולונטרית ביסודה. הפנייה אליה נעשתה מתוך בחירה, ובפני הנזקקים להליך משפטי היתה פתוחה גם הדרך לפנות אל מערכת המשפט המנדטורית, שהיתה יעילה. בלתי-תלויה בממשלה, ובעלת אמצעים לביצוע גזרי הדין שלה, לרבות ענישה.

⁴¹ המבקש להרחיב ידיעותיו בנושא "משפט השלום העברי" מופנה לפרק בנושא זה במאמרו של א' רובינשטיין, "מיישוב למדינה: מוסדות ומפלגות", עמ' 227–232. לאחר השלמת הפיתוח של הקורס ראה אור ספר שעוסק בנושא זה בהרחבה: Ronen Shumir, *The Colonies of Law: Colonialism, Zionism and Law in Early Mandate Palestine*, Cambridge (UK) 2000.

ב. מעמדם של פסקי הדין של בתי-הדין הרבניים היה שווה למעמדם של פסקי הדין של מערכת המשפט המנדטורית והוצאתם לפועל היתה נתונה בידי הממשלה, ואילו בית משפט השלום העברי היה "חסר שיניים".

3.1.3 מוסדות ההסתדרות הציונית

3.1.3.1 ההנהלה הציונית הארץ-ישראלית בשנות העשרים

ההנהלה הציונית הארץ-ישראלית פעלה כקבינט (ממשלה). בראש כל אחת ממחלקותיה, המקבילה למשרד ממשלתי, עמד חבר הנהלה, במעמד דומה לזה של שר, ואת הפעילות היומ-יומית ניהלו פקידים, ובראשם מזכיר המחלקה (שלימים קיבל את התואר מנהל המחלקה), שתפקידו היה מקביל לזה של מנהל משרד ממשלתי. במשך עשר שנים היתה ההנהלה קבינט בלא ראש ממשלה: מאז עזב אוסישקין את ראשות ההנהלה הציונית בירושלים בשנת 1923, לא מונה איש לתפקיד היושב ראש עד 1933. עד 1931 נחשב פרדריק קיש,⁴² שעמד בראש המחלקה המדינית בירושלים, לבכיר ביותר בהנהלה הארץ-ישראלית.

המחלקה החשובה ביותר של ההנהלה הארץ-ישראלית היתה המחלקה המדינית. היא היתה מופקדת על ניהול המגעים עם ממשלת ארץ-ישראל, ובעיקר עם הנציב העליון ועם המזכיר הראשי של הממשלה.⁴³ המחלקות האחרות של ההנהלה הציונית עבדו כל אחת עם המחלקה המקבילה לה בממשלה. בשנות העשרים פעלו בירושלים המחלקה לעלייה, מחלקת העבודה, מחלקת ההתיישבות, מחלקת מסחר ותעשייה (שהיתה תחילה חלק ממחלקת ההתיישבות), המחלקה לחינוך ומחלקת הבריאות (שתי המחלקות האחרונות בוטלו בראשית שנות השלושים, כשהטיפול בתחומי החינוך והבריאות הועבר לידי הוועד הלאומי של כנסת ישראל).

לסיכום, בשנות העשרים היו המוסדות הארץ-ישראליים של ההסתדרות הציונית שלוחה של ארגון שמרכזו היה באירופה. את המדיניות הציונית ניהלה ההנהלה שישבה בלונדון, ומעמדה של ההנהלה הארץ-ישראלית היה נחות ממעמדה של זו שבלונדון. עם זאת, כפי שראינו בסעיף הקודם, כוחם של מוסדות ההסתדרות הציונית בירושלים עלה על כוחם של המוסדות היישוביים.

42 פרדריק הרמן קיש (Frederick Kisch, 1888–1943) היה קודם לכן חבר המשלחת הבריטית לוועידת השלום (1919 – 1920). נהרג בצפון אפריקה במלחמת העולם השנייה.

43 ממשלת ארץ-ישראל, ובאנגלית: The Palestine Administration, שם כולל למוסדות השלטון המנדטורי בארץ-ישראל, להבדיל מממשלת בריטניה (המכונה גם: ממשלת המנדט), שאת המגעים איתה קיימה ההנהלה הלונדונית.

3.1.3.2 עליונותו של המרכז בלונדון על השלוחה בירושלים

בקונגרס הציוני הי"ב (1921) הוחלט שמקום מושבה של הנהלת ההסתדרות הציונית יהיה בלונדון, בירתה של המעצמה ששלטה בארץ-ישראל.⁴⁴ בלונדון ישבו נשיא ההסתדרות הציונית, חיים וייצמן, יושב ראש ההנהלה (האקזקוטיבה, בלשון אותם ימים), נחום סוקולוב, וכן מחלקות הארגון, ההסברה, הכספים, ושאר המחלקות שעסקו בענייני ההסתדרות הציונית העולמית. לירושלים הועברו רק המחלקות שעסקו בתחומים ארץ-ישראליים מובהקים – עלייה, התיישבות ועבודה.

בהנהלת ההסתדרות הציונית שנבחרה בקונגרס הציוני ב־1921 היו 16 חברים, ובהם אחד מארץ-ישראל – יוסף שפרינצק, חבר מפלגת "הפועל הצעיר". ניתן דעתנו למידע העולה מדברים אלה: בפעם הראשונה בתולדות ההסתדרות הציונית השתתף בהנהלה חבר ששורשיו הפוליטיים היו בארץ-ישראל; החבר הארץ-ישראלי בהנהלה הציונית היה מתנועת הפועלים, שכוחה בהסתדרות הציונית היה אז זעום וקטן בהרבה מכוחה ביישוב; הייצוג הארץ-ישראלי בהנהלה היה זעיר – חבר אחד בלבד מבין 16 חברי הנהלה. מלבד שפרינצק כיהן בהנהלה שנבחרה בשנת 1921 רק עוד חבר אחד שמקום מושבו הקבוע היה ארץ-ישראל, הלוא הוא ארתור רופין, שאמנם זכה ליוקרה רבה, אך חסר גב פוליטי.



איור 7: יוסף שפרינצק (1885–1959), עלה בשנת 1910. היה מראשי מפלגת "הפועל הצעיר", וכיהן מטעמה כחבר ההנהלה הציונית בירושלים בשנים 1921–1927 ו־1929–1931. היה היושב ראש הראשון של הכנסת, 1949–1959.

כל החברים האחרים שכיהנו בשלוחה הירושלמית של ההנהלה הציונית באו מחו"ל כדי למלא את תפקידם בארץ. אחד מהם היה קיש, שבשנת 1923 מונה על-ידי וייצמן לנהל את המחלקה המדינית בירושלים. קיש, שראה עצמו "איש של וייצמן", הכיר בחלוקת העבודה שלפיה קבע וייצמן בלונדון את האסטרטגיה הציונית, ואילו הוא – קיש – היה מופקד על הטקטיקה של ניהול הקשרים עם ממשלת ארץ-ישראל ועם הערבים בארץ.

44 עד מלחמת העולם הראשונה נקבע מקום מושבם של מוסדות ההסתדרות הציונית על-פי עיר מגוריו של העומד בראש התנועה: וינה בימי הרצל, קלן (גרמניה) בימי דוד וולפסון וברלין בימי אוטו ורבורג. בשנת 1915 פתחה רתנועה משרד קישור בקופנהאגן (דנמרק), כמקום נייטרלי.

בשנות העשרים היה המרכז של ההסתדרות הציונית, כנעבר, באירופה,⁴⁵ ובניהול המדיניות הציונית היתה ללונדון עמדת בכורה בלא עוררין. השינוי במעמד היחסי של ההנהלות בלונדון ובירושלים חל רק בשנות השלושים.

■ שאלה 3

מה היו הסיבות לחולשתה של השלוחה הארץ-ישראלית של ההנהלה הציונית בשנות העשרים?

3.1.3.3 עליונותם של המוסדות הציוניים על המוסדות היישוביים

העליונות של המוסדות הציוניים על המוסדות היישוביים נבעה משלוש סיבות עיקריות:

א. הבדל במעמד החוקי

מעמד החוקי של מוסדות כנסת ישראל נקבע במחצית השנייה של שנות העשרים על-פי פקודת העדות הדתיות שפרסמה ממשלת ארץ-ישראל, ופעילותם הוגבלה לעניינים פנימיים של היישוב. מעמדה הסטטוטורי של ההסתדרות הציונית, לעומת זאת, נקבע בשנת 1922 בכתב המנדט, שהוא מסמך בעל תוקף בין-לאומי.⁴⁶ כך זכתה ההסתדרות הציונית בשלב מוקדם להכרה בין-לאומית בתור הגוף המייצג את כל היהודים בענייני הבית הלאומי, ועסקה גם בענייני פנים (עלייה, התיישבות) וגם בניהול מדיניות החוץ של היישוב (ושל התנועה הציונית בכלל).

יתר על כן, בשנת 1923 קבעה הממשלה חלוקת עבודה בין המוסדות הציוניים למוסדות היישוב: הממשלה תעמוד בקשר עם הסוכנות היהודית (מוסד ציוני) בכל העניינים האדמיניסטרטיביים והכלכליים של הארץ הנוגעים לאינטרסים הכלליים של בניין הבית הלאומי; במה שנוגע לאינטרסים המקומיים של יהודי ארץ-ישראל, תוסיף הממשלה לעמוד בקשר עם הוועד הלאומי (מוסד יישובי). כן נקבע שלגבי אינטרסים יהודיים שהם גם מקומיים וגם כלליים, תדון הממשלה עם הסוכנות היהודית ועם הוועד הלאומי כאחד.⁴⁷

45 המשרד הארץ-ישראלי ביפו נוסד בשנת 1908 כסניף של ההסתדרות הציונית, שמרכזה היה בגרמניה. ועד הצירים שהגיע לארץ-ישראל ב-1918 היה נציגות של ההסתדרות הציונית שמרכזה היה באירופה, ובעיקר בלונדון.

46 ראו סעיף 4 בכתב המנדט (במקראה).

47 על-פי מ' אטיאש, **כנסת ישראל בארץ-ישראל**, עמוד 30. סעיף 4 בכתב המנדט מכונה את הגוף שהוסמך לייצג את היהודים בענייני ארץ-ישראל בשם "סוכנות יהודית", ומוסיף ואומר: "ההסתדרות הציונית, כל זמן שארגונה והרכבה יהיו נאותים לדעת בעל-המנדט, תוכר בתורת סוכנות זו". "הסוכנות היהודית" הוקמה רק בשנת 1929, ראו יחידה 5 סעיף 5.1.6. בקורס שלנו חמונחים "הסוכנות היהודית" ו"ההסתדרות הציונית" הם היינו הך, אלא אם נציין אחרת.

ב. הבדל במקורות המימון

להסתדרות הציונית היו מקורות מימון חיצוניים. בשנות העשרים, את רוב רובו של תקציב ההנהלה הציונית (כ-90 אחוזים) מימנה קרן היסוד,⁴⁸ כלומר, רוב הכסף מקורו היה בחו"ל, ורק מיעוטו בא ממקורות מקומיים (למשל, שכר לימוד). למוסדות היישוב לא היו מקורות הכנסה משלהם בחו"ל, ומקורותיהם בארץ היו מצומצמים, שכן לא היה בסמכותם להטיל מסים ולגבותם, אלא רק לגבות תשלומים בעבור שירותים שסיפקו לתושבים. לפיכך היו המוסדות היישוביים תלויים בתקציבים שהעבירה לרשותם ההסתדרות הציונית.

ג. הבדל בשליטה על משאבים

מלבד שליטתה על משאבים כספיים, היו להסתדרות הציונית סמכויות גם לגבי שני משאבים חשובים ביותר, שלמוסדות היישוביים לא היתה בהם כל מעורבות: רשיונות העלייה, שהקנו לה עוצמה רבה ביישוב שהיה ביסודו חברה מהגרים, והקצאת קרקעות הלאום להתיישבות.⁴⁹



איור 8: השקל, או השקל הציוני, היה מעין דמי חבר שנתיים בהסתדרות הציונית. ההכנסות ממכירת השקלים היו אמורות לממן את ההוצאות המינהליות של ההסתדרות הציונית. רכישת ה"שקל" היתה תנאי להשתתפות בבחירות לקונגרס הציוני שנערכו, בתקופה שבין מלחמות העולם, אחת לשנתיים. בשנים שבהן לא נערכו בחירות לקונגרס הציוני ההכנסות ממכירת השקל צנחו מטה.

48 קרן היסוד נוסדה ב-1920 לשם גיוס כספים מן העם היהודי לבניין הבית הלאומי. בקרן היסוד נדון ביחידה 5.

49 העלייה וההתיישבות נידונים בהרחבה ביחידה 4.

3.1.4 שורשי הדמוקרטיה היישובית

ראינו אפוא שבשנות העשרים התארגן היישוב כמסגרת פוליטית לאומית על בסיס טריטוריאלי, שפעלה על-פי כללי הדמוקרטיה הפרלמנטרית.

□ מה היו מקורות ההשראה לעיצוב היישוב כחברה דמוקרטית-פרלמנטרית?⁵⁰

המקורות היו מגוונים. מקור אחד היה מסורת השלטון העצמי שהיתה נהוגה בקהילות היהודיות בגולה במשך מאות בשנים והועתקה גם למושבות בארץ-ישראל. מקור אחר היה דרכה של ההסתדרות הציונית בניהול ענייניה מאז הקונגרס הציוני הראשון ב-1897. מקור שלישי היה אופי השלטון של בעלת המנדט, בריטניה, שהיתה מופת למדינה דמוקרטית-פרלמנטרית. הפקדתה של ארץ-ישראל בידי בריטניה לא רק שהפגישה את ראשי היישוב ומנהיגי הציונות עם אורחות השלטון הדמוקרטי, אלא



איור 9: ההסתדרות הציונית פעלה מראשיתה כארגון דמוקרטי. אחת לשנתיים (בהתחלה – מדי שנה) בחרו כל חברי התנועה משלמי המסים את הגוף הפרלמנטרי של התנועה – הקונגרס הציוני. הזרוע המבצעת היתה ההנהלה הציונית, שהורכבה במשא ומתן קואליציוני במהלך הקונגרס. וראו בפרק הבא סקירה על ההתפתחות הארגונית של ההסתדרות הציונית. בתמונה: מליאת הקונגרס הציוני השני, באזל, 1898 (מן הקונגרס הראשון שנערך שנה קודם לכן באותו מקום לא נשמרה תמונה).

50 ראו בעניין זה מאמרו של ב' נויבוגר, "ישראל – דמוקרטיה ליברלית?", ביחוד עמ' 109–117; וכן מאמרו של יונתן שפירא, "המקורות ההיסטוריים של הדמוקרטיה הישראלית".

היא גם חייבה אותם לפעול באופן שיישא חן בעיני מקבלי ההחלטות בלונדון. הם אף פיתחו יחס של הערצה כלפי הדמוקרטיה הליברלית, ובייחוד כלפי הדמוקרטיה הבריטית (ולאחר מכן גם האמריקנית).

זאת ועוד: כתנועה המנסה לגייס את תמיכת דעת הקהל במדינות שהן דמוקרטיות בתפיסתן ובשיטת המשטר שלהן, היה על ההסתדרות הציונית והיישוב להיות קשובים לערכים של אותן מדינות ולתפיסת העולם של הציבור היהודי שישב בהן.

גורם נוסף ומכריע בעיצובו של היישוב כחברה דמוקרטית היה אופיו הוולונטרי. שלא כמו מסגרת שלטונית ריבונית, שהיא בעלת כוח אכיפה, התארגנות וולונטרית, המבוססת על רצון חופשי ושכנוע, חייבת להיות דמוקרטית כדי להיות אטרקטיבית.

אך היו גם מקורות השראה נוגדים. ראשית, רוב אנשי היישוב ומנהיגיו לא הביאו אתם לארץ־ישראל מסורת דמוקרטית מארצות מוצאם, שהמשטר בהן היה טוטליטרי בדרגה זו או אחרת. שנית, בחוגים מסוימים ביישוב רווחה הערצה כלפי המהפכה הסובייטית והיו מקובלות תפיסות על הדיקטטורה של הפרולטריון ותפקיריו של האוונגרד בעתות חירום ותמורה. ושלישית, בדת היהודית מצויים גם יסודות לא־דמוקרטיים, כמו ההסתמכות על ההלכה וההישענות על פסיקת רבנים.



איור 10: מוסדות היישוב היו פטורים מדאגה לאחדים מן העניינים הנמצאים בתחומי האחריות של ממשלה ריבונית. כך, למשל, השלטון המנדטורי הוא זה שהיה מופקד על פיתוח התשתיות הפיזיות בארץ־ישראל ועל שמירת בטחון הפנים והחוץ באמצעות כוחות צבא ומשטרה. בתמונה: כוחות שיטור בריטיים עורכים סיור על מסילת הברזל ליד חדרה, בתקופת המרד הערבי.

ואולם, בסופו של חשבון מיתנו מקורות ההשראה הדמוקרטיים את השפעתם של הגורמים המנוגדים, והיישוב התפתח כדמוקרטיה פורמלית או פרוצדורלית. כלומר, חייו התנהלו על-פי הכרעת הרוב. היישוב לא עסק בשאלות שהן אופייניות לדמוקרטיה הליברלית – שהמרכזיות שבהן הן זכויות הפרט והמיעוט. שאלות כאלה לא נגעו אז לחיי היישוב שהיה נתון תחת שלטון זר.

באופן פרדוקסלי־משהו, דווקא העדר ריבונות חיזק את אופיו הדמוקרטי של היישוב בארץ־ישראל. ואכן, בצד החסרונות הרבים של היותו נתון לשלטון מנדטורי, היו טמונים במצב הזה גם יתרונות, שהיישוב ידע להפיק מהם תועלת. אמנם השלטון המנדטורי הגביל את סמכויותיהם של המוסדות הלאומיים, אך ב־זמן גם שחרר אותם מן הנטל של בניית תשתית פיזית (כבישים, מסילות ברזל, נמלי ים ואוויר, שירותי דואר וטלגרף), פיתוח שירותי בריאות בסיסיים, ושמירה על ביטחון הפנים והחוץ (כלומר, החזקת כוחות צבא ומשטרה). תחת הסוכך של משטר המנדט יכלו המוסדות הלאומיים והיישוב כולו להתפתח בהדרגה, בטרם יקבלו עליהם את מלוא האחריות השלטונית. זאת ואף זאת: בצד החסרונות הרבים שיש בשלטון זר, הוא חיזק את הליכוד בתוך היישוב, ועליו נוסף, כגורם מאחד, גם הסכסוך עם הערבים.

על רקע זה התפתחו המוסדות היישוביים והמוסדות הציוניים כמשלימים זה את זה, פועלים מכוחו של מכנה משותף רחב – חתירה לעצמאות ולריבונות יהודית בארץ־ישראל, וממלאים במכוון תפקיד כפול של ניהול חיי היום־יום במתכונת אוטונומית, והכנת התשתית למדינה יהודית עצמאית.

■ חשבו שוב: מה היו החסרונות שבהעדר ריבונות בתקופת גיבושו של היישוב, ואילו יתרונות הפיק היישוב ממצב זה?

מפת המפלגות

3.2

הדיון במפת המפלגות ביישוב בשנות העשרים ייעשה בשלבים אחדים: ראשית, נסקור את סוגי ההתארגנות המפלגתית ביישוב; אחר־כך נמקם את המפלגות על הציר ימין–שמאל; לאחר מכן נציג כל אחת מהמפלגות ונשווה אותן זו לזו, ולבסוף נעסוק במאפייניה הייחודיים של מפת המפלגות היישובית.

3.2.1 סוגי ההתארגנות המפלגתית

בכל אחת ממערכות הבחירות לאסיפת הנבחרים התמודדו רשימות רבות,¹ הנחלקות על־פי אופיין הארגוני לשלושה סוגים: ארגונים עדתיים; ארגונים על בסיס כלכלי או מקצועי; מפלגות.

ארגונים עדתיים

המפלגות העדתיות – של ספרדים ועדות המזרח² – הן ממורשת התקופה העות'מאנית, והיה בהן מן "הפוליטיקה של נכבדים" (מעמדן הפוליטי נשען, במידה רבה, על מעמדם החברתי הלא־פוליטי של העומדים בראשן). נהוג למקם אותן ימינה מן המרכז, אף כי עסקניהן לא בהכרח השתייכו לאגף זה מבחינה רעיונית; אדרבה, יש מהם שאף היו מקורבים לתנועת העבודה. עם זאת היו המפלגות העדתיות שותפות לחוגים האזרחיים³ בתפיסה המצמצמת של הסמכויות של מוסדות כנסת ישראל.⁴

1 למשל, בבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה, שהתקיימו באביב 1920, השתתפו כ־22 אלף מצביעים (מבין 28,765 בעלי זכות בחירה), שנתנו את קולותיהם ל־20 (!) רשימות. ראו תוצאות הבחירות לארבע אסיפות הנבחרים בנספחים ליחידה.

2 ספרדים – יהודים מצאצאי מגורשי ספרד (1492), שהגיעו לארץ־ישראל אם ישירות מספרד ואם, ברובם, לאחר תחנת ביניים בארצות אירופה, אפריקה או אסיה. עדות המזרח – יהודים שמוצאם מארצות האסלאם, לרוב מאסיה.

3 על "החוגים האזרחיים" ידובר להלן, 3.2.4.

4 כפי שראינו בפרק 3.1.

□ במהלך תקופת המנדט פחת מספרן של המפלגות העדתיות, התמעט כוחן האלקטורלי והן נעלמו כמעט לחלוטין. מה היו הסיבות לכך?

סיבה אחת היתה דמוגרפית. בתקופת המנדט השתנה לחלוטין המבנה הדמוגרפי של היישוב. היישוב גדל בעיקר הודות לעלייה שרוב אנשיה באו מאירופה. חלקם היחסי של הספרדים ועדות המזרח פחת, ועמו גם כוחם הפוליטי, והמפלגות העדתיות איבדו מכוח המשיכה שלהן. תהליך זה הואץ בשל סיבה נוספת, והיא: המקום המרכזי שהלכה ותפסה המפלגתיות בחיי היישוב. המפלגות העדתיות, שהיו יישוביות בלבד (כלומר, לא היתה להן מפלגה-אחות מחוץ לארץ-ישראל), לא יכלו להציע לחבריהן את מלוא המשאבים והשירותים שעמדו לרשות המפלגות "של ממש" (כפי שנגדיר זאת מיד בהמשך), ובייחוד אלה מהן שהיו מיוצגות במוסדות הלאומיים בשני אנפיהם – כנסת ישראל וההסתדרות הציונית.

סיבה נוספת היתה שבמרוצת השנים הלכו ורבו הספרדים ובני עדות המזרח שנתנו את קולם למפלגות אחרות, לא-עדתיות. יוצאי גלויות אחרות לא הקימו מפלגות משלהם, אלא השתלבו במפלגות הקיימות. בין מלחמות העולם לא כמה ביישוב שום מפלגה על בסיס לנדסמנשפטי (של ארץ מוצא משותפת).⁵

ארגונים על בסיס כלכלי או מקצועי

ארגונים על בסיס כלכלי או מקצועי הוקמו בעיקר על-ידי "החוגים האזרחיים". בדומה לארגונים העדתיים, הם היו ארגונים יישוביים בלבד – הם היו מיוצגים ברשויות המקומיות ובאסיפת הנבחרים, אך לא היו להם ארגונים-אחים בחו"ל. החזקה שבארגונים האלה היתה התאחדות האיכרים, שייצגה את איכרי המושבות הוותיקות, והיו גם ארגונים של בעלי בתים, סוחרים, בעלי מלאכה ואחרים, וכן ארגונים של חוגים שזיקתם הפוליטית היתה "ציונית כללית". בשנות השלושים יצרו כמה מהארגונים האלה קשר עם אחת ממפלגות הציונים הכלליים,⁶ והשתתפו תחת שמן בבחירות לקונגרסים הציוניים ולאסיפות הנבחרים.

מפלגות

בספרם **מישוב למדינה** מציגים הורוביץ וליסק שורה של משתנים הנוגעים למאפייניהן המבניים⁷ של המפלגות:⁸

5 בשנת 1942 ייסדו יוצאי גרמניה ומרכז אירופה את המפלגה "עליה חדשה", ובבחירות לאסיפת הנבחרים הרביעית (1944) היא קיבלה יותר מעשרה אחוזים מן הקולות.

6 על הציונים הכלליים והפילוג בתוכם ראו בקטע שכותרתו "ההתפתחות הארגונית של ההסתדרות הציונית", בהמשך סעיף זה, וכן דיון להלן, סעיף 3.2.4.

7 הדיון כאן הוא במאפיינים מבניים, להבדיל מאידאולוגיים, שיוצג בהמשך הפרק.

8 ד' הורוביץ ומ' ליסק, **מישוב למדינה**, עמ' 94–95.

1. **היקף התפקוד של המפלגה:** משתנה זה מתייחס לשאלה באיזו מידה נוטה המפלגה להצטמצם בתפקידים פוליטיים מובהקים, כמו מאבק על יצוג במוסדות הלאומיים, או להרחיב את פעולתה גם לתחומים שאינם פוליטיים מובהקים, כמו סעד, שיכון, חינוך ותעסוקה.
2. **מידת המיסוד של המפלגה:** משתנה זה דן בשאלה באיזו מידה יש למפלגה מוסדות קבע ומנגנון ביצוע ביורוקרטי משל עצמה.
3. **מידת ההתמדה של הארגון הפוליטי:** משתנה זה דן בשאלה האם המפלגה מהווה מסגרת קבועה או התלכדות אד-הוק לצורך הופעה בבחירות.
4. **מידת הרציפות בפעילותה של המפלגה:** משתנה זה דן בבעיה האם הפעילות המפלגתית רציפה ומתקיימת בכל ימות השנה או שהיא ספורדית וקשורה באירועים מיוחדים, כימי בחירות (משתנה זה אינו זהה עם קודמו, שכן תיתכנה מפלגות מתמידות שפעילותן הרצופה היא מצומצמת ביותר).
5. **מידת ההומוגניות החברתית של המפלגה:** משתנה זה דן במידת הגיוון של הקבוצות החברתיות שמהן מגייסת המפלגה את חבריה ותימכיה. לצורך זה "קבוצות חברתיות" יכולות להיות מוגדרות על-פי מעמד, ארץ-מוצא, עדה וותק, מגורים בעיר או בכפר וכו'.
6. **היחס בין מספר החברים והמצביעים:** משתנה זה דן בפרופורציה בין מספר החברים הרשומים של המפלגה והיקף התמיכה שהיא מצליחה לגייס בבחירות.
7. **הקשר עם מפלגות-אחיות בחוץ-לארץ:** משתנה זה דן בשאלה באיזו מידה יש למפלגה הארץ-ישראלית מפלגות-אחיות הפועלות בתפוצה היהודית והמשתייכות למסגרת משותפת של תנועה עולמית.
8. **היקף ומסגרת ההתייחסות של המפלגה:** משתנה זה דן בשאלה האם האורינטציה של המפלגה היא בעיקרה כלפי פנים, מתרכזת ב"גרעין המוצק" של חבריה, או שהיא מופנית החוצה, כלפי הציבור הרחב. הבחנה זו חיפפת פחות או יותר את ההבחנה בין מפלגה כיתתית ומפלגה פתוחה.

■ נסו להעריך את שני סוגי ההתארגנות שהצגנו – עדתית, וכלכלית או מקצועית – על-פי רשימת המשתנים שמונים הורוביץ וליסק, ולהעניק להן "ציון" גבוה או נמוך בכל אחד מן התחומים. מהן מסקנותיכם?

לנוחות הדיון כינינו עד כה את כל הארגונים שהשתתפו בבחירות לאסיפת הנבחרים "רשימות". הם הציגו עצמם בשמות שונים: מפלגה, הסתדרות, התאחדות, קבוצה, אגודה, רשימה. מתוך הרשימות האלה רק מעטות ראויות ל"ציון גבוה" בכל המשתנים שמונים הורוביץ וליסק. בראשית תקופת המנדט, רק המזרחי ומפלגות השמאל (הפועלים) היו ראויים להיקרא מפלגות של ממש מבחינת תחומי פעילותם, קשריהם עם מפלגות-אחיות בגולה וחברות גם בהסתדרות הציונית, ולא רק בכנסת ישראל. בימין ובמרכז הופיעו מפלגות מסוג זה רק שנים אחר-כך: מימין המפלגה הרוויזיוניסטית, שנוסדה בשנת 1925, ובמרכז נוצר קשר בין ארגונים יישוביים לבין הציונים הכלליים רק בשנות השלושים.

ההתפתחות הארגונית של ההסתדרות הציונית

ההסתדרות הציונית היתה בראשיתה ארגון־גג של פדרציות ציוניות ארציות, והייצוג בקונגרסים היה על בסיס גיאוגרפי. ראשית ההתארגנות על בסיס רעיוני היתה עם התגבשותה של אופוזיציה להרצל – הפרקציה הדמוקרטית – בראשית המאה ה־20. בשנת 1902 קמה המפלגה הראשונה בהסתדרות הציונית – "מזרחי", ואחריה "פועלי ציון" (1905). כל הצירים האחרים בקונגרס הציוני הוגדרו "ציונים סתם", ואחר־כך – "ציונים כלליים". בראשית שנות העשרים הוקמה "הסתדרות הציונים הכלליים העולמית", שאיגדה את מי שלא הזדהו עם שני כצותיה של התנועה דאז – הדתיים והסוציאליסטים. יש לשים לב שהציונות הכללית לא צמחה כהתלכדות סביב אידיאה מרכזית ברורה, אלא שימשה מעין הגדרה בדרך השלילה – הציונים שלא השתייכו לשום מפלגה. או, בהגדרה אחרת: הציונות הכללית היתה זרם שלא שילב מרכיבים נוספים במשנתו הציונית, להבדיל מהציונות הדתית ומהציונות הסוציאליסטית ומההבדיל גם מהציונות הרדיקלית־ציונית.

במרוצת שנות העשרים נחלש כוחה של "הציונות הכללית", עד שחדלה להיות רוב בהסתדרות הציונית. הנתונים שלפניכם מלמדים על כוחה היחסי של הציונות הכללית בהסתדרות הציונית על־פי תוצאות הבחירות לקונגרסים הציוניים:

הקונגרס ה־73	1921 –
הקונגרס ה־50	1923 –
הקונגרס ה־57	1925 –
הקונגרס ה־54	1927 –
הקונגרס ה־47	1929 –
הקונגרס ה־37	1931 –

3.2.2 מיקום המפלגות על הציר שמאל-ימין

בטבלאות של תוצאות הבחירות לאסיפת הנבחרים (המוכאות בנספחים ליחידה) ערוכות הרשימות בארבעה גושים: גוש תנועת הפועלים, הגוש העדתי (או גוש הספרדים ועדות המזרח), הגוש האזרחי⁹ והגוש הדתי.

9 שם התואר "האזרחי" (הגוש האזרחי, החוגים האזרחיים) מקורו, ככל הנראה, במפלגת "האזרח" בראשותם של מאיר דיזנגוף (ראש העירייה הראשון של תל־אביב) ושמוחה בן־ציון, שנוסדה בראשית שנות העשרים. שמה בא לציין את השינוי במעמדם של היהודים בארץ־ישראל מנתינים משוללי זכויות באימפריה העות'מאנית לאזרחים שווי זכויות בארץ־ישראל חמנדטורית. וראו דיון בחמשך, סעיף 3.2.4.

■ שאלה 4

במה שונה מיון זה מן המיון המקובל של מפלגות על-פי זהותן הרעיונית?

אין חולק על קיומו של גוש רשימות המוגדרות "מפלגות פועלים", "אגף העבודה" או "גוש השמאל", ואין ספק אילו מפלגות השתייכו אליו. אולם בקצה האחר של הקשת המפלגתית היה עירוב תחומים בין "מרכז" ל"ימין".¹⁰ יגאל דרורי, שחקר את תולדות החוגים האזרחיים, מציע ליישב את האי-בהירות בעניין מיקומם על הציר ימין – שמאל באופן זה (ושימו לב לשם ספרו):¹¹

במובן הפוליטי הקלסי סימל המושג "ימין" חוגים ומפלגות שדגלו בשמירה על המצב החברתי הקיים, או, במקרה של שינוי מהפכני בחברה, תמכו בהחזרת המצב לקדמותו. במובן זה היה המושג "ימין" זהה לשמרנות פוליטית. ברם, במרוצת המאה שלנו נעשה השימוש במושג זה פרובלמטי: המאה ה-20 עדה לעלייתן ולהתחזקותן של קבוצות, שהאידיאולוגיה שלהן אמנם קשורה לתכנים הפוליטיים של הימין המסורתי, אך הן מבטאות שאיפה וכוונות לשינוי חברתי, ונוקטות דרכי פעולה מהפכניות ואלימות השונות לחלוטין מאלה שהיו מקובלות על השמרנות. התפתחויות אלה ב"ימין" הביאו ליצירתם של מושגים כגון "ימין רדיקלי" או "מהפכנות ימנית", אשר למעשה רוקנו מתוכן את מושג "הימין" הנרדף לשמרנות.

כיוון שאלה הם פני הדברים, דומה כי הדבקת התווית הימנית ל"חוגים האזרחיים" בארץ תחטא לאמת ההיסטורית. חוגים אלה לא רק הסתייגו מכל "מהפכנות ימנית", אלא שחלקים בהם חיפשו לאורך כל התקופה דרכי שיתוף פעולה עם השמאל. מכאן, שהמושג "מרכז" במובנו הפשוט, דהיינו – לא שמאל ולא ימין, לא רק מתאים להם, אלא אף מסביר את ההתרוצצות הרעיונית הפנימית שקיימת היתה בקרב "החוגים האזרחיים" בין מגמת הליברליות מחד למגמת השמרנות מאידך. ■

הקצה הימני של הקשת המפלגתית של היישוב נותר, למעשה, ריק עד שקמה המפלגה הרוויזיוניסטית, בשנת 1925.

□ היכן יש למקם את המפלגות הדתיות והעדתיות על הציר שמאל-ימין?

כזכור, את המפלגות הדתיות נהוג למקם ימינה מן המרכז. האם מצדיקים זאת נתוני הטבלה שלפניכם?

¹⁰ ראו, למשל, את מאמרו של ד' גלעדי במקראה, שבו נמנים החוגים האזרחיים עם הימין. ולעומת זאת, בטבלאות של תוצאות הבחירות לאסיפת הנבחרים נמנים הרוויזיוניסטים עם הגוש האזרחי. המזרחי ממוקם לעתים במרכז ולעתים בימין.

¹¹ י' דרורי, בין ימין לשמאל, עמ' 206–207.

טבלה 1

תוצאות הבחירות לאסיפת הנבחרים (באחוזים)		
אסיפה ראשונה 1920	אסיפה שנייה 1925	
37	36.5	סיעות הפועלים
19.7	35.8	סיעות מרכז
–	6.3	ימין (רוויזיוניסטים)
*20.3	**8.8	קבוצות דתיות
23	12.6	קבוצות עדתיות

על-פי: ד' הרוביץ ומ' ליסק, **מישוב למדינה**, עמ' 336–337. חלוקת הגושים שם שונה מעט, והתאמנו אותה כאן לחלוקה הנהוגה בקורס.
 * מתוך זה, 3.4 אחוזים המזרחי.
 ** מתוך זה, 4.4 אחוזים המזרחי.

בשנת 1925 נחלש כוחן של הרשימות העדתיות והדתיות, סיעות המרכז והימין התחזקו, ואילו כוחן של סיעות הפועלים נשאר כשהיה. מנתונים אלה אפשר להסיק שרבים ממצביעיהן של הרשימות העדתיות והדתיות בבחירות בשנת 1920 נטו ימינה, ונתנו לכך ביטוי ברור בבחירות של 1925. ואולם מסקנה זו אינה חלה על המזרחי, שכוחו דווקא התחזק במחצית הראשונה של שנות העשרים, ונשוב לדון בשאלת מיקומו על הציר ימין–שמאל בהמשך (סעיף 3.2.6).

בדיוננו עד כה נפקד מקומן של שתי קבוצות – הקומוניסטים והחרדים, שלא השתתפו, בדרך-כלל, במוסדות כנסת ישראל¹² ולא השתייכו להסתדרות הציונית. אף כי אין להתעלם כליל מחלקן של שתי הקבוצות האלה בתולדות היישוב, עיקר דיוננו ייחוד למפלגות שבתחום הקונסנסוס הציוני, על-פי הגדרת "היישוב" בקורס זה.

3.2.3 השמאל – מפלגות הפועלים

מפלגות הפועלים הראשונות נוסדו בימי העלייה השנייה. בפחח תקופת המנדט התאחדו שתיים מהן, פועלי ציון והבלתי-מפלגתיים, וייסדו את אחדות העבודה. מפלגה זו היתה אז הגדולה ביותר ביישוב, והיא הלכה והתחזקה בשנות העשרים. מפלגה שלישית מימי העלייה השנייה, הפועל הצעיר, החליטה שלא להצטרף לאיחוד ושמרה על קיומה העצמאי במשך כל שנות העשרים. מקומה במפה הפוליטית היה ימינה מעט מאחדות העבודה. בקצה השמאלי יותר של המפה המפלגתית נוספו באותן שנים מפלגות שהוקמו על-ידי אנשי העלייה השלישית, וכן אנשים מן העלייה השנייה שהשתייכו בעבר לפועלי ציון ולא הצטרפו לאחדות העבודה.

12 החרדים השתתפו בבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה (1920); הקומוניסטים השתתפו בבחירות לאסיפת הנבחרים הרביעית (1944).

במרכז דיוננו על מפלגות הפועלים בשנות העשרים עומדים שני נושאים. האחד, הדינמיקה של איחוד ושמירה על ייחוד – מה הניע כמה מן המפלגות להתאחד, ואחרות לשמור על מסגרותיהן העצמאיות; הנושא האחר הוא – סוד כוחה והתעצמותה של מפלגת הפועלים הגדולה ביותר, אחדות העבודה.

3.2.3.1 מורשת העלייה השנייה

הוותיקה במפלגות הפועלים בארץ-ישראל היתה "הסתדרות הפועלים הצעירים בארץ-ישראל", ובקיצור – **הפועל הצעיר**, שנוסדה באוקטובר 1905. שימו לב שמייסדי הפועל הצעיר כינו את ארגונם "הסתדרות", ולא מפלגה. הם גם לא ניסחו מצע, אלא הסתפקו בניסוח כוללני של עיקרי תפיסתם: "תנאי הכרחי להתגשמות הציוניות – כיבוש כל מקצועות העבודה שבארץ על-ידי יהודים". לאחר זמן שונתה הסיסמה: "תנאי הכרחי להתגשמות הציוניות – התרבותו של הפועל העברי בא"י והתבצרותו בכל ענפי העבודה". המפלגה דגלה בעבודה עברית ובטיפוח השפה העברית.

בעת שהוקם הפועל הצעיר בארץ-ישראל כבר פעלה בגולה מפלגת פועלי ציון. ראשיתה של מפלגה זו באגודות שהתארגנו במזרח אירופה בעשור האחרון של המאה ה-19. בשנת 1905 הן ניסחו מצע ששילב ציונות ומרקסיזם ברוח ה"ברוכוביזם"¹³, ונפתח בגירסה משופצת של המניפסט הקומוניסטי:¹⁴ "את דברי ימי האנושות מהווה מלחמת הלאומים והמעמדות". בגיבוש עיקרי תפיסתו ובהימנעותו מחיבור מצע על כל דקדוקי הובלעה הסתייגותו של הפועל הצעיר מפועלי ציון: "מלחמת מעמדות", ומושגים אחרים מבית מדרשו של הסוציאליזם הבינ-לאומי, וכן השימוש של פועלי ציון בלשון היידיש, היו זרים לו ולא התאימו, לדעתו, למציאות הארץ-ישראלית. אנשיו שאבו השראה מן הנרודניקים הרוסים בשאיפתם לשוב אל האדמה,¹⁵ והושפעו מתורתו של א"ד גורדון בדבר ערכה של העבודה בחיי העם.

13 ברוכוביזם (ויש הכותבים: בורוכוביזם) – משנתו של דב בר ברוכוב (1881–1917), מאבות הציונות הסוציאליסטית. ברוכוב דגל בריכוז טריטוריאלי של העם היהודי בארץ-ישראל וראה במעמד הפועלים את הכוח האמור לעמוד בראש תנועת השחרור הלאומי היהודי – הציונות. לשיטתו, הציונות תוגשם על-ידי שילוב המאבק המעמדי למען האינטרסים של הפועל היהודי עם המאמץ לשחרור לאומי.

14 המניפסט הקומוניסטי – המצע של "איגוד הקומוניסטים", שחובר בשנת 1848 בידי קרל מרקס ופרידריך אנגלס והיה מאבני הפתח של התורה הקומוניסטית על כל גלגוליה. אחד המשפטים הראשונים של המניפסט הקומוניסטי הוא: "דברי ימיה של האנושות הם תולדות מלחמת המעמדות".

15 נרודניקים – כינויים של חברי תנועה סוציאליסטית מהפכנית ברוסיה, שראשיתה בשנות השישים של המאה ה-19. הנרודניקים היו משכילים שרצו "ללכת אל העם" (ומכאן שמם, שמשמעו – עממיים), לעזור לאיכרים ולארגן אותם לפעולה מהפכנית, שכן באיכרים ראו את הבסיס למשטר הסוציאליסטי ברוסיה (שאליו תגיע רוסיה בלי שתעבור את השלב הקפיטליסטי, הרכושני). בקרב הנרודניקים היו יהודים רבים, והרוח המהפכנית והסנטימנטלית של התנועה השפיעה על הנוער היהודי ועל הציונות הסוציאליסטית בראשיתה.



איור 11: אהרן דוד גורדון (1856–1922). עלה לארץ בשנת 1904, ועל אף גילו המבוגר פנה לעבודת האדמה, שבה ראה את הדרך היחידה להתעלותו ולגאולתו הרוחנית והגופנית של האדם. ההשפעה הרבה שהיתה לו על ציבור הפועלים בארץ-ישראל באותן שנים נבעה מן הדוגמה האישית שבדרך חייו. בסוף ימיו התיישב בדגניה (א), ואף-כי לא היה חבר "הפועל הצעיר" הוא היה מזוהה עם מפלגה זו.

שנה לאחר ייסוד הפועל הצעיר החלה פועלי ציון לפעול גם בארץ-ישראל. באוקטובר 1906 התכנסו ביפו כ-70 איש שהיו חברים בפועלי ציון לפני עלייתם וייסדו את השלוחה הארץ-ישראלית של המפלגה, שמטרתה המוצהרת היתה: כינונה של מדינה סוציאליסטית יהודית בארץ-ישראל.

תחילה לא היו בין שתי מפלגות הפועלים ניגודים של ממש, וחבריהן לא נבדלו במוצאם, בגילם ובהשכלתם.¹⁶ את מידת הקרבה שהיתה בין שתי המפלגות והמקורות שבהצטרפותם של אנשי העלייה השנייה לזו או לזו, ממחיש סיפורו של מי שהיה לימים לדמות המפורסמת ביותר בהם, דוד בן-גוריון. שבתי טבת, הביוגרף של בן-גוריון, לא מצא עדות המלמדת על המועד המדויק שבו נעשה בן-גוריון למרקסיסט ציוני, או המצביעה על מאורע מסוים שעשה אותו ל"פועל ציון" דווקא. "ברור מכל מקום כי לוא עלה לארץ עם צמח¹⁷ בדצמבר 1904, היה נעשה איש הפועל הצעיר. השינוי התחולל במחצית השנייה של 1905"¹⁸ – כלומר, עוד בגולה, לפני עלייתו, בשנת 1906.

16 י' גורני, "שינויים במבנה החברתי והפוליטי של 'העלייה השנייה'."

17 שלמה צמח (1886–1974). נולד בפלונסק, ושם היה בקשרי ידידות עם דוד גרין (לימים, בן-גוריון). עלה לארץ בשנת 1904 (כשנתיים לפני חברו המפורסם ממנו) ועבד תחילה במושבות ביהודה ובנליל. היה ממייסדי הפועל הצעיר בשנת 1905.

18 ש' טבת, קנאת דוד, א, עמ' 62.

סיפורו של בן-גוריון מאשש את הממצא המוסכם על חוקרים רבים, שמקור הפיצול בתנועת הפועלים הארץ-ישראלית היה בהתפלגות הפוליטית של הציבור היהודי בגולה. כך נוסד הפועל הצעיר על-ידי עולים שהיו בגולה חברי צעירי ציון, ומפלגת פועלי ציון הארץ-ישראלית הוקמה כסניף של המפלגה שפעלה עוד קודם לכן בחו"ל.

כאמור, לא היו הבדלים של ממש בין מייסדי שתי מפלגות הפועלים, ואולם, מאז הוקמו, עצם קיומה של האחת השפיע על עיצוב דרכה של האחרת, ודווקא הקרבה הבסיסית בין שתיהן חייבה כל אחת להדגיש את ייחודה ואת המבדיל אותה מחברתה.

מייסדי הפועל הצעיר ופועלי ציון היו מראשוני העלייה השנייה. כדרך של מסגרות קטנות, שחבריהן חווים חוויות מעצבות משותפות, לא היה קל למצטרפים החדשים, שזה מקרוב באו, להיקלט בתוכן. זאת ועוד: במרוצת הזמן עברו מנהיגי המפלגות להתגורר בעיר, ואילו חבריהן, אנשי השורה, עולים חדשים ברובם, פנו להתיישבות חקלאית שיתופית, או חיפשו עבודה כשכירים במושבות. וביתיים, פועלים חקלאים, שאף אחת משתי המפלגות לא נתנה מענה לבעיותיהם בתחום החברתי והארגון המקצועי, הקימו במקומות שונים בארץ – בגליל, ביהודה ובשומרון¹⁹ – הסתדרויות משלהם, שנועדו להמציא פתרונות מעשיים לבעיות קיומם כפועלים בלי להידרש לשאלות אידיאולוגיות. למסגרת המשותפת שלהם קראו חברי הסתדרויות הפועלים החקלאים בשם הפרדוקסלי-משהו "מפלגת הבלתי-מפלגתיים", שם שביטא את רצונם להביא לביטול מפלגות הפועלים, שהתחרו זו בזו על נפשם של העולים החדשים, ולהקמתה של מסגרת מאוחדת לכלל הפועלים היהודים בארץ-ישראל.

3.2.3.2 איחוד ושמירה על ייחוד בראשית תקופת המנדט

בראשית 1919 התאחדו פועלי ציון והבלתי-מפלגתיים וייסדו את "ההתאחדות הציונית סוציאליסטית של פועלי ארץ-ישראל אחדות העבודה". תהליך האיחוד החל באוהליו הגדודים העבריים במצרים בשלהי מלחמת העולם הראשונה – שם נפגשו דוד בן-גוריון, ממנהיגי פועלי ציון, וברל כצנלסון, מראשי הבלתי-מפלגתיים. ההיסטוריון יוסף גורני, שחקר את תולדותיה של אחדות העבודה, נדרש לשאלה, מדוע המפלגה החדשה²⁰

נוסדה על-ידי צירוף זה של כוחות פוליטיים ולא דרך צירוף שונה. לשון אחר, כיצד זה אירע הדבר, שעל אף המתרחקות אשר שררה בין הבלתי-מפלגתיים לבין פועלי ציון בתקופת העלייה השנייה – האיחוד קם ביניהם, ולמרות הקירבה האידיאית, הוא לא נתאפשר בינם לבין הפועל הצעיר.

19 באותם ימים היה "יהודה" כינוי למישור החוף והשפלה מן הירקון דרומה, ו"שומרון" היה האזור מנחל חדרה צפונה.

20 י' גורני, *אחדות העבודה*, עמ' 17.

שימו לב שהשאלה היא, מדוע הצטרפו הבלתי־מפלגתיים אל פועלי ציון ולא אל הפועל הצעיר, וכלל לא מוצגת השאלה, מדוע לא מצאו שתי המפלגות העיקריות דרך להתאחד. לדעת גורני, המפתח להבנת ההחלטה על איחוד, או על שמירה על ייחוד, טמון בהבדלים שבתגובות על ההתרחשויות שאירעו אז – כיבוש הארץ בידי הבריטים ופרסום הצהרת בלפור:²¹

▲ [המכנה המשותף של הכוחות שהתאחדו היה] האקטיביזם הלאומי, שעיקרו החתירה לניצול מצבים מדיניים־מהפכניים, בדרך של השתתפות קולקטיבית בהם, בשביל להשיג יעד מדיני־לאומי. ברור שתפיסה כזו מחייבת איחוד הכוחות. מכאן, שהתביעה והקריאה לאיחוד המחנה צמחו ועלו מתוך האווירה המשיחית של הימים ההם. לעומת זאת, אלה שלא נסחפו בגל ההתלהבות והתסיסה המשיחית, לא נטו לפעולה קיצונית לשם איחוד הכוחות.

פועלי ציון והבלתי־מפלגתיים היו שותפים לציפייה המשיחית, וכדי לדחוק את הקץ התגייסו רבים מהם לגדודים העבריים ולאחר מכן איחדו את כוחותיהם למפלגה אחת; חברי הפועל הצעיר, לעומת זאת, היו, ברובם, "זהירים ואף מסוייגים לגבי דחיקת הקץ וטיפול תקוות נפרזות בשינויים מדיניים. [...] הם שללו נחרצות את האקטיביזם המדיני משום שראו בו סכנה לעצם קיומו של המפעל הציוני". לפיכך, רוב חברי הפועל הצעיר לא התגייסו לגדודים העבריים ומפלגתם נותרה מחוץ למחנה המתאחד.

לדעת גורני, הגורם העיקרי לייסודה של אחדות העבודה היה "רציונלי הכרתי, דהיינו אידיאולוגי", והוא מתפלמס עם אותם בני הדור ההוא שניסו להמעיט בחשיבות הגורמים האידיאולוגיים בייסודה של אחדות העבודה, ובמקום זאת הדגישו את המציאות החברתית בימי העלייה השנייה ואת ההיכרות שנוצרה בין הפועלים מן הזרמים השונים בגדודים העבריים.

מחקר אחר על אחדות העבודה נכתב בידי הסוציולוג יונתן שפירא, והוא מתרכז בצד הארגוני של המפלגה.²² שלא כגורני, שפירא מייחס לשירות בגדודים העבריים משקל מכריע בהקמתה של אחדות העבודה, ולחיזוק טענתו הוא מציין ש"רבים מעסקני הפועל הצעיר שהתגייסו לצבא הבריטי עזבו אחר כך את הפועל הצעיר והצטרפו לארגון החדש של אחדות העבודה".²³ כלומר, ההתנדבות לגדוד העברי יצרה בין חבריו בסיס משותף איתן כל־כך, עד שהיה בו כדי לגבור על ההשתייכויות הקודמות.

21 שם, עמ' 20.

22 י' שפירא, **אחדות העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי**. השוו את שמו של ספר זה לכותרת ספרו של גורני: **אחדות העבודה: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית**. עצם שמם של הספרים מעיד על נקודות המוצא השונות של מחבריהם. לאחדות העבודה מיוחד מקום נרחב גם בביוגרפיות קנאת דוד [בן־גוריון] מאת ש' טבת, וברל [כצנלסון] מאת א' שפירא.

23 י' שפירא, **אחדות העבודה**, עמ' 25 ואילך.

בהיבעת הציב השירות בגדודים מחיצות בין מי ששירתו בהם לבין מי שלא שירתו בהם, גם אם השתייכו קודם למסגרת פוליטית אחת.

ואולם, ההחלטה על האיחוד לא התקבלה באוהלי הגדודים. לדעת שפירא, שתי סיבות עיקריות דחפו לאיחוד שורות הפועלים. האחת – יחסו הלא־אוהד של ועד הצירים כלפי הפועלים, שסיכן את קיומן של הקבוצות החקלאיות שנזקקו לעזרתו הכספית; והסיבה האחרת – החשש מפני התארגנות נפרדת של העולים החדשים, אנשי העלייה השלישית.

נבחן טענות אלה אחת לאחת. הצורך להתייצב מול ועד הצירים עשוי להסביר את השאיפה לאיחוד הכוחות, אך אין בו כדי להסביר את אי־הצטרפותו של הפועל הצעיר. והרי, אם היה ביחסו של ועד הצירים כלפי הקבוצות החקלאיות משום איום, הוא היה צריך להדאיג את אנשי הפועל הצעיר לא פחות משהדאיג את חברי פועלי ציון והבלתי־מפלגתיים. כלומר, יש בידינו הסבר חלקי, אך את ההסבר המלא עלינו לחפש עדיין במקומות אחרים.



איור 12: שאלת הגדודים העבריים עיררה ויכוחים עזים במחנה הפועלים הארץ־ישראלי. ככלל, חברי "פועלי ציון" ו"הבלתי־מפלגתיים" (שהקימו ביחד בשנת 1919 את מפלגת "אחדות העבודה") תמכו בהקמת הגדודים, ורבים מהם התנדבו לשרת בשורותיהם, ובהם דוד בן־גוריון וברל כצנלסון. ואילו רוב חברי "הפועל הצעיר", ומי שנחשב למורה הדרך שלהם – א"ד גורדון, התנגדו לגיוס לגדודים. הם הסתייגו מן הסיסמה "בדם ואש יהיה תקום" שעמדה מאחורי רעיון הגדודים, וסברו שארץ נקנית בעבודה ולא במלחמה. ההתלהבות שאחזה ביישוב עם הופעת הגדודים העבריים, שהתרחשה זמן לא רב לאחר הצהרת בלפור ובמהלך כיבוש הארץ בידי הבריטים, באה לידי ביטוי באיור שלעיל, הלכות ממעטפת של אסופת גלויות על הגדודים העבריים שהודפסו בשנת 1918.

במה שנגע להשפעה של העלייה החדשה על תהליך האיחוד – לפנינו דוגמה להשפעות שונות של אותה התרחשות עצמה על הכוחות השונים: פועלי ציון והבלתי־מפלגתיים ביקשו להזדרז ולמסד את שליטתה של הגוורדיה הוותיקה, אנשי העלייה השנייה, כדי לשמור על כוחה מול העולים החדשים; ולעומת זאת, אנשי הפועל הצעיר – המפלגה הקטנה יותר באותו זמן – ראו בעלייה החדשה הזדמנות לחזק את כוחם כנגד המפלגות האחרות. בעת הדיונים על האיחוד הטיח כצנלסון, שהיה מיוזמי האיחוד ומראשי הפעילים להשגתו, בחברי הפועל הצעיר, שהסיבה האמיתית להתנגדותם היא התקווה כי הנהיגה תהיה תנועה המונית של עולים חלוצים, חברי צעירי ציון, שעל־ידי כוחם המספרי תעבור ההגמוניה על כל תנועת הפועלים לידי הפועל הצעיר. לדבריו, קיבלו מנהיגי המפלגה מברק מחיים ארלוזורוב ובו דברים ברוח "עמדו איתן, אל תתבטלו", שכן 60 אלף איש עומדים לבוא!²⁴

לעלייה השלישית היו אפוא השפעות מנוגדות על מפלגות הפועלים: את פועלי ציון והבלתי־מפלגתיים היא דחפה לאיחוד של ותיקים מול חדשים, ואילו אצל הפועל הצעיר היא חיזקה את הרצון לשמור על עצמאותו, בתקווה להתגברות כוחו על־ידי החדשים שיצטרפו אליו.

בראש מהלכי האיחוד עמדו בן־גוריון, מפועלי ציון, וכצנלסון – מן הבלתי־מפלגתיים. מאז ראשית פעילותו הציבורית בארץ־ישראל שאף כצנלסון לאיחוד שורות הפועלים ולהקמת מסגרת אחת, חובקת־כול, לפועלי ארץ־ישראל. בן־גוריון, שהשתייך למחנה במפלגתו ששאף להדגיש את האגף הציוני בנוסחה הציונית־סוציאליסטית, ראה באיחוד עם הבלתי־מפלגתיים (ורצוי גם עם הפועל הצעיר) אמצעי לחיזוק מחנה זה, וגם לחיזוק מעמדו שלו במפלגה, שבאותו זמן לא היתה לה מנהיגות ברורה ומוסכמת על הכול. הקרבה שנוצרה בין המנהיגים ואנשי השורה של פועלי ציון והבלתי־מפלגתיים בעת שירותם המשותף בגדודים העבריים סייעה ביצירת הרקע הנפשי והחברתי לאיחוד ביניהן.

שונה היה המצב במפלגת הפועל הצעיר. המלחמה לא גרמה בה זעזועים של ממש. הנהגתה מימי העלייה השנייה ניתרה כשהיתה גם לאחר המלחמה, ובקרוב חברי המפלגה שררו יחסי חברות וקרבה אינטימית. לדעת צחור, התנגדותם של חברי הפועל הצעיר לאיחוד היתה²⁵

פרי תחושת האליטיזם שלהם, וממילא היה בה ביטוי לבוז שרחשו אל השותפים הפוטנציאליים. תחושה זו כמו הועידה למפלגתם תפקידים מנחים בתקופה רבת־הסיכויים העומדת בשער. אם נוסיף לכך את השאיפה הטבעית לשמור על המסגרת הקיימת, וכן רגשות נוסטאלגיים ותחושת נוחות חברתית – נמצא כי חברי 'הפועל הצעיר' לא היו מוכנים עדיין נפשית לאיחוד עממי רחב. כיוון שהרקע הנפשי טרם בשל לאיחוד – לא קשה היה למצוא נימוקים שיכשילוהו.

24 ז' צחור, בדרך להנהגת היישוב, עמ' 38. המברק של ארלוזורוב הגיע ערב כינוסה של ועידת הפועל הצעיר שדנה בשאלת האיחוד, כ"ב אדר תרע"ט.

25 שם, עמ' 39.

ונימוקים אלה, הוא סבור, לא היו נימוקים של ממש:26

יותר משהיו [נימוקיהם] מעוגנים בהגיון פוליטי היה בהם ביטוי אינטואיטיבי ליריבות ההיסטורית והאישית. היו שחיפשו את ההבדל [בין המפלגות] ב'הבדלי סגנון, יש ניואנסים, דברים דקים מאד'. [...]

■ לסיכום: השוו בין דעותיהם של החוקרים השונים על מניעי האיחוד בקרב פועלי ציון והבלתי-מפלגתיים, וההתנגדות להצטרפות למהלך זה בקרב הפועל הצעיר. לאיזה תחום של מניעים מייחס כל אחד מהחוקרים משקל מכריע? סכמו לעצמכם את הסיבות השונות לאיחוד, מצד אחד, ולשמירה על ייחוד, מהצד האחר, ונסו לקבוע את עמדתכם בסוגיה זו.

3.2.3.3 אחדות העבודה - עמדות אידיאולוגיות ועצמה ארגונית

■ עיינו בהחלטות ועידת היסוד של אחדות העבודה (במקראה): מה אפשר ללמוד מהן על אופיו של הארגון החדש?

הנה תשובתו של י' גורני:27

המעין בהחלטות ועידת-היסוד יגיע למסקנה, כי חבר 'ההתאחדות' [אחדות העבודה] יכול היה להיות במסגרתה בלי להזדקק כמעט לשירותיה של החברה אשר מחוצה לה חוץ ממקום עבודה לשם פרנסתו. אך גם בתחום זה החתירה ליצירת משק עובדים עצמאי עמדה לעשות את הפועל לבלתי תלוי גם במובן הכלכלי בחברה החיצונית. ה'התאחדות' שאפה לארגן את עצמה כחברה העוסקת בקליטתו הראשונית של העולה בבתי-מלון המיועדים לכך; הדואגת למקום עבודה בעבורו באמצעות לשכת עבודה; שומרת על בריאותו על ידי קופת חולים; מבטיחה לו הספקה זולה וטובה בחנויות 'המשביר' ובמסעדות הקואופרטיביות וכן מעמידה לרשותו אשראי כספי בבנק הפועלים. לבסוף, היא דואגת גם לתרבותו והשתלמותו של העובד על ידי הוראת השפה העברית, הוצאת ספרים ועיתונות, וכן גם על ידי השתלמות מקצועית.

מייסדי אחדות העבודה, שהבולטים בהם היו דוד בן-גוריון, ברל כצנלסון ויצחק טבנקין, לא הסתפקו בייסוד מפלגה, אלא שאפו להקים ארגון חברתי-כלכלי-פוליטי, שיקיף את כל פועלי היישוב ואת כל תחומי חייהם. מדוע?

26 שם, עמ' 38.

27 י' גורני, אחדות העבודה, עמ' 184.

לדעת גורני, מייסדי אחדות העבודה ראו במפלגות גורם מפריד ומפצל.²⁸ הם ביקשו להקים ארגון שיהיה יותר ממפלגה, שילכד את הפועלים למחנה אחד (ומעיד על כך השם, "אחדות העבודה"). ואולם אחדות העבודה נועדה למלא תפקידים חברתיים, כלכליים ותרבותיים נוסף על התפקידים הפוליטיים שממלאת כל מפלגה, ולא במקומם.

ליונתן שפירא הסבר שונה:²⁹

ב' כצנלסון הבין, כי לפעילות הפוליטית הצרה בלבד אין ערך רב בחברה בה המוסדות הפוליטיים הם מחוץ לשליטתה. כדי להפעיל את החברים בלי כוח פוליטי היה צורך לשלוט על כל שטחי פעולתם הכלכלית והחברתית. האפשרות לכוון את החברים בכל שטחי החברה נראתה לכצנלסון תנאי הכרחי להצלחתם במשימה הגדולה שהציבו לעצמם – הקמת חברה חדשה.

במלים פשוטות, אחדות העבודה חתרה לשלוט ברוב תחומי חייו של הפועל כדי לעשותו תלוי לקיומו במפלגה, וכך להבטיח את התגייסותו להשגת מטרותיה.



איור 13: ברל כצנלסון (1887–1944), עלה בשנת 1909. מראשי "הבלתי-מפלגתיים" בתקופת העלייה השנייה ומן המייסדים והמנהיגים הבולטים של מפלגת "אחדות העבודה" (1919) ושל מפא"י (1930). כצנלסון דגל באחדות המחנה הפועלי בארץ-ישראל, היה מיוזמי "המשביר" וקופת חולים וממקימי ההסתדרות הכללית של העובדים (1920, חנוכה תרפ"א). בשנת 1925 ייסד את עיתון ההסתדרות דבר והיה העורך הראשון שלו. אף-כי לא מילא תפקידים ביצועיים נמנה עם השורה הראשונה של מנהיגות תנועת העבודה הארץ-ישראלית ונחשב מקור סמכות מכוח אישיותו.

מייסדי אחדות העבודה לא חיברו משנה סדורה, מצע אידיאולוגי לכל פרטיו, אלא הניחו בבסיס ההתארגנות של מפלגתם את אורח החיים של החברים. וכך נאמר במצע המפלגה: "'אחדות העבודה' מקיפה את כל הפועלים והעובדים בארץ וכמו כן בעלי אומנויות חפשיות, החיים על יגיעם, מבלי לקפח עבודת זולתם [...]".

העדר "אני מאמין" אידיאולוגי ממצע המפלגה לא היה מקרי, אלא מכיוון, ברוח תפיסתו של כצנלסון:³⁰

28 שימו לב, גם מייסדי הפועל הצעיר נמנעו מלכנות את ארגונם "מפלגה". ותנו דעתכם לשורש המילה!

29 י' שפירא, *אחדות העבודה*, עמ' 29.

30 כתבי ברל כצנלסון, א, עמ' 124. דברים בוועידה הראשונה של אחדות העבודה (אדר א תרע"ט).



כיצד ייבנה האיחוד הסידורי של פועלי ארץ-ישראל?
על יסוד האחדות שבחיים, וקודם כל לא על יסוד של סעיפי-אמונות והלכות-
דעות. אל נא נשאל ל"אני מאמין", ל"הכרה" מונעת ומשביעה. האומנם
אין עבודה ציונית טובה יכולה להיעשות בטרם נחתם שטר-שיסה של לאומיות ויהדות
על פי נוסח פלוני או אלמוני, האומנם אין הפועל חי ושואף ולוחם את מלחמתו ומהווה
את דמותו עד שלא התחייב על הלכות פסוקות בשאלות החומר והרוח, גורמי ההיסטוריה
וחוקות ההתפתחות?

בדברים אלה (בוועידה הראשונה של אחדות העבודה) התפלמס כצנלסון עם שותפיו
לתהליך האיחוד, אנשי פועלי ציון, שהיו אידיאולוגים דוקטרינריים והתפלגו בנוסחות
שביקשו לשלב לאומיות יהודית עם סוציאליזם ומלחמת מעמדות.

מה היה אפוא מקומה של האידיאולוגיה בהתוויית דרכה של אחדות העבודה, ומה היו
קשרי הגומלין בינה לבין המציאות? ניעזר בתשובתו של גורני:³¹

ב' כצנלסון שלל כל אידיאולוגיה, המנסה לכבול את המציאות במיטת סדום
של הנחות דוגמאטיות; לעומת זאת, חייב תפיסות אידיאיות גמישות הצומחות
עם השינויים במציאות ומתפתחות מתוכה. כל זאת, בלי לכבול את תפקידה המדריך
והמכוון של האידיאולוגיה.

אכן, דברים עמומים ולא לגמרי חד-משמעיים. ובכל זאת, אפשר לדבר על תפיסה
אידיאית כוללת, המכונה ציונות סוציאליסטית. בכל שנות קיומה של אחדות העבודה,
ולאחר מכן גם בממשיכתה מפא"י, היה מתח פנימי בין שני המרכיבים של תפיסה זו.
אולם מלכתחילה שלט באחדות העבודה – וגם במפא"י – הפרימט³² הלאומי.

עיינו במצע של אחדות העבודה (במקראה), ותנו דעתכם לקיומו של מתח בין
המרכיב הלאומי-ציוני לבין המרכיב החברתי-סוציאליסטי הבא לידי ביטוי בהגדרת
מטרותיה, דרכי פעולתה ואופיה של המפלגה. כמו כן מצאו הוכחות לעדיפותו של
המרכיב הלאומי.

מצבם של הפועלים בארץ-ישראל המנדטורית היה שונה, מבחינות רבות, ממצבם של
פועלים בארצות אחרות, שבהן הכריזו מפלגות סוציאליסטיות: "עולם ישן עדי היסוד
נחריבה".³³ בארץ-ישראל טרם קם אותו עולם קפיטליסטי ש"פועלי כל הארצות"

31 י' גורני, **אחדות העבודה**, עמ' 26.

32 פרימט – בכורה, עדיפות, קדימות.

33 המילים לקוחות מתוך "האינטרנציונל" – המנון הארגון הנושא שם זה, שנוסד בשנת 1864 בהשראתו של קרל מרקס. ארגון האינטרנציונל שם לו למטרה ללכד את מעמד הפועלים הבין-לאומי למלחמה על שחרורו המדיני והסוציאלי, מתוך הנחה שמעמד זה (הפרולטריון) נאבק לא למען זכויות מעמדיות חדשות, אלא לביטול כל עושק, כל ניצול וכל שלטון מעמדי.

שאפו להחריבו, והיה צריך לבנות בה את המשק כמעט מן המסד. על רקע המציאות בארץ־ישראל המנדטורית פיתחה אחדות העבודה תפיסה סוציאליסטית מיוחדת במינה – "סוציאליזם קונסטרוקטיבי", בונה, ולפיו תפקידו של מעמד הפועלים בארץ־ישראל הוא לבנות משק יהודי, תברה יהודית ומדינה יהודית כחברת עובדים על־מעמדית. "הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי" שונה מסוגי סוציאליזם אחרים בחתירתו לשינוי פני החברה בהווה (ולא בעתיד), עליידי בנייתה מלכתחילה כחברת עובדים על־מעמדית (ולא בדרך של מלחמת מעמדות ומהפכה), בלי לעבור את השלב הקפיטליסטי.

השילוב של הפרימט הלאומי עם סוציאליזם שאופיו קונסטרוקטיבי הוליד עוד חידוש: אחדות העבודה (ותנועת הפועלים הציונית כולה) דגלה בשיתוף העם היהודי על כל מעמדותיו בבניין הבית הלאומי, על־פי חלוקת עבודה ברורה – הקפיטליסטים, בעלי הכסף, יתרמו מהונם לבניין הארץ, ואילו הפועלים, חסרי ההון, יתרמו את כוחם ומרצם. לשון אחר – הארץ תיבנה בידי הפועלים במימון ההון הלאומי.

במצב המיוחד ששרר בארץ־ישראל בתקופת המנדט, היו הפועלים תלויים לקיומם בהון שמקורו ממעמדות חברתיים אחרים בעם היהודי. כוונתנו כאן אינה ליחסים



איור 14: בן־גוריון נואם בטקס הנחת אבן־הפינה לבית ההסתדרות בירושלים, 1924. דוד בן־גוריון (גרין, 1886–1973), עלה ב־1906. היה חבר מפלגת "פועלי ציון" וממייסדי מפלגת "אחדות העבודה" (1919) ומפא"י (1930). בן־גוריון היה ממייסדי ההסתדרות הכללית של העובדים והמזכיר הכללי שלה (1921–1933). ב־1933 נבחר להנהלת הסוכנות היהודית והיה היושב־ראש שלה מ־1935 עד רקמת מדינת ישראל. היה ראש הממשלה הראשון של ישראל (1948–1953, 1955–1963).

הרגילים שבין פועלים לבין בעלי אמצעי הייצור, אלא בתלותם של הפועלים בארץ-ישראל, ובייחוד של המתיישבים החקלאיים, בהון הלאומי, שגויס מכל שכבות הציבור היהודי בגולה ועל הקצאתו היתה מופקדת ההסתדרות הציונית.³⁴ אחדות העבודה דרשה לתת לפועלים עדיפות בקבלת כספים מן הקופה הלאומית בזכות תרומתם הסגולית להגשמת הציונות.

התרומה הסגולית של הפועלים לבניין הארץ והגשמת הציונות היתה, לשיטתה של אחדות העבודה, מובנית, והיא נבעה מן הזהות של האינטרס המעמדי עם האינטרס הלאומי של הפועלים – כשם שההתנגשות בין האינטרס הלאומי לבין האינטרס המעמדי של המעמדות האחרים מביאה אותם בהכרח לפעול נגד יעדי הציונות. עמדה זו הציג בן-גוריון במאמר שפרסם בראשית 1925, שכותרתו: "היעוד הלאומי של מעמד הפועלים".

-
- עיינו במאמר "היעוד הלאומי של מעמד הפועלים" (המופיע במקראה):
- א. מדוע, לדעת בן-גוריון, מתנגשים בהכרח העניינים המעמדיים של "כל שאר המעמדות" עם צורכי העם והעלייה?
 - ב. איזה אינטרס גובר בפעילותו של "ההון הפרטי" – הלאומי או המעמדי?
 - ג. הביאו דוגמאות למצבים שבהם פעילותו של ההון הפרטי פוגעת בצורכי העם והעלייה.
 - ד. הסבירו את הטענה בדבר התאמתו האובייקטיבית של מעמד הפועלים לצרכים ההיסטוריים של העם.
 - ה. מה יחסו של בן-גוריון למלחמת המעמדות?
 - ו. תנו דעתכם להגיון הפוליטי שביסוד טענתו של בן-גוריון בדבר ייעודו הלאומי של מעמד הפועלים.
-

אחדות העבודה עשתה הפרדה בין ארץ-ישראל, שבה ניהלה מאבק מעמדי, לבין ארצות הגולה, שבהן רצתה שלא לגרום להתנכרותם של בעלי ההון היהודי לתנועת הפועלים הארץ-ישראלית, אלא לרתום אותם לבניין הארץ. בהיבט זה תתרה אחדות העבודה גם לכבוש את השלטון בהסתדרות הציונית.

לסיכום: מיום היווסדה נערכה אחדות העבודה להגיע לשליטה בהסתדרות הציונית ובמוסדות היישוב כדי לממש את מטרותיה, ולא פחות מכך – כדי להבטיח את האינטרסים של הפועלים בתחומי העלייה, ההתיישבות והתקציב, שהיו בשליטת ההסתדרות הציונית. היא שאפה להיות מפלגת המונים, ולכן נמנעה מלאמץ אידיאולוגיה ברורה ונוקשה, השאירה את דלתותיה פתוחות לכל פועל הרוצה להצטרף אליה, יצרה תלות של הפרט במפלגה ובמנגנון שלה. סוד כוחה של אחדות העבודה היה אפוא עמימות אידיאולוגית ועצמה ארגונית.

34 על הגדרת ההון הלאומי ראו ביחידה 5.

הקמתה של אחדות העבודה לא הגשימה במלואה את שאיפתם של הדוגלים באחדות הפועלים, שכן מפלגת הפועל הצעיר שמרה על מסגרת ארגונית נפרדת. לא חלף זמן רב, ובשלהי 1920 (חנוכה תרפ"א) ייסדו הפועלים היהודים בארץ-ישראל ארגון-גג שהקיף את כל מפלגותיהם – ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל. הקמת ההסתדרות חיזקה בשתי דרכים את אופיה של אחדות העבודה כמפלגה לכל דבר: ראשית, ההסתדרות קיבלה עליה כמה מהמשימות של אחדות העבודה,³⁵ ושנית, היא נעשתה זירת התגוששות בין מפלגות הפועלים שנאבקו על השליטה בה, דבר שחייב כל אחת מהן לחדד את עמדותיה ולפעול על-פי כללי המשחק הפוליטי המקובלים.

3.2.3.4 הפועל הצעיר³⁶

בראשית תקופת המנדט כבר היה הפועל הצעיר מפלגה הומוגנית מהבחינה הרעיונית והחברתית: הציונות שלטה בלא עוררין במשנתו הרעיונית, היולית ככל שהיתה; בראשו עמדה מנהיגות מוסכמת עוד מהימים שלפני המלחמה; בשורותיו שררה תחושה של חוזק מבית, והנהגתו האמינה שהמפלגה עומדת על סף התחזקות מעמדה ביישוב. זאת ואף זאת, המפלגה בארץ קיימה קשרים עם תנועת צעירי ציון בגולה, ובזכות זאת היה כוחן של שתי התנועות-האחיות בהסתדרות הציונית חזק יותר מזה של הפועל הצעיר בארץ, ואף מכוחן יחד של אחדות העבודה והברית העולמית של פועלי ציון. הנציג הראשון של הפועלים (יוסף שפרינצק) בהנהלה הציונית בא משורות הפועל הצעיר. מעמדו הציבורי של הפועל הצעיר ביישוב היה אף חזק יותר מכוחו האלקטורלי, וזאת בזכות כתב העת שלו, **הפועל הצעיר**, ששימש במה גם לסופרים ולכותבים שמחוץ למפלגה.

כבעבר, גם בשנות העשרים נרתע הפועל הצעיר מגיבוש מצע אידיאולוגי. המפלגה חתרה ליצירת רוב יהודי בארץ-ישראל, ובהאמינה שהזכות על הארץ נקנית בעבודה, היא דרשה מחבריה לעסוק בעבודת כפיים וביקשה להנהיג עבודה עברית במשק היהודי. אחת מנקודות התורפה של הפועל הצעיר בשנות העשרים היתה הפער בין פנייתו אל העובד החקלאי וההסתמכות עליו, לבין המציאות שבה רוב רובם של הפועלים היהודים היו עירוניים.

ציפייתו של הפועל הצעיר שהעלייה השלישית תחזק את מעמדו נכזבה והוא נותר שני בכוחו, אחרי אחדות העבודה. בסוף שנות העשרים החליט להתאחד עם אחדות העבודה, ויחד ייסדו שתי המפלגות את מפלגת פועלי ארץ-ישראל – מפא"י.

35 למשל, בקיץ 1920 החליטה מפלגת אחדות העבודה להקים את ארגון ה"הגנה", ולאחר הקמת ההסתדרות עברה האחראיות לארגון ההגנה לידי ההסתדרות. כמרוצת הזמן הורחב מעגל האחראיות וכלל חוגים נוספים. על ארגון ההגנה ראו דיון ביחידה 6.

36 עדיין לא התפרסם מחקר אקדמי מקיף על הפועל הצעיר. המבקש ללמוד ביתר פירוט על מפלגה זו, יפנה לספרו של יוסף שפירא, **הפועל הצעיר**.

3.2.3.5 השומר הצעיר

השומר הצעיר היה ישות פוליטית יוצאת דופן בנוף היישוב. הוא לא היה מפלגה, אלא ארגון דו־זרועי – תנועת נוער בגולה (ואחר־כך גם בארץ־ישראל) ותנועת התיישבות (הקיבוץ הארצי). חשיבותו הפוליטית של השומר הצעיר היתה מועטה וכוחו בארץ־ישראל היה נחות מזה שבגולה.

ראשיתה של תנועת הנוער השומר הצעיר בשנת 1913 בגליציה (ויש המקדימים את המועד ל־1911). חבריה החלו לעלות לארץ לאחר מלחמת העולם הראשונה. הם לא הצטרפו לאחת מהמפלגות הקיימות, ובבחירות לוועידה הראשונה של ההסתדרות הכללית הצביעו רובם לרשימת "העולים החדשים". זו היתה שותפות אד־הוק בין השומר הצעיר לאנשי גדוד העבודה,³⁷ שצמחה על רקע התחרות בין שתי מפלגות הפועלים ה"וותיקות" – אחדות העבודה והפועל הצעיר – בקליטת העלייה. בבחירות לוועידה השנייה של ההסתדרות הופיעו חברי השומר הצעיר ברשימה (להבדיל ממפלגה!) נפרדת.

תהליך התבגרותו הפוליטית של השומר הצעיר היה ממושך. הוא לא נענה לפניית מצד גדוד העבודה להקים מסגרת פוליטית משותפת, מפני שעדיין ראה עצמו כתנועת נוער ולא היה בשל להתארגנות פוליטית־מפלגתית. רק בשנת 1927 הקימו קיבוצי השומר הצעיר מסגרת ארצית, הקיבוץ הארצי,³⁸ ובשנת 1936 קמה מסגרת מקבילה עירונית, "הליגה הסוציאליסטית". ואולם עד שנת 1946 נמנע השומר הצעיר מלהקים מפלגה משלו, וגם נמנע מלהתאחד עם מפא"י, על אף ניסיונותיה הרבים מספור לצרפו אליה. בבחירות לקונגרסים הציוניים הופיע השומר הצעיר עם אחת ממפלגות הפועלים האחרות.

ברבות השנים קיבלה התפיסה הרעיונית של השומר הצעיר גוון מרקסיסטי, שהבדיל אותו מאחדות העבודה ומהפועל הצעיר, ואחר־כך ממפא"י. אולם בדומה להן, גם אצל השומר הצעיר שלט הפרימט הציוני, אם כי בנוסחה מיוחדת משלו, הלוא היא תורת השלבים (הא־טפים), הקובעת סדר קדימויות (כרונולוגי) בין שני מרכיבי המשוואה הציונית־סוציאליסטית: תחילה יש לפעול לכינון הבית הלאומי, ובשלב השני – להגשמת המהפכה הסוציאליסטית.³⁹

37 על גדוד העבודה ראו בהמשך, סעיף 3.3.2.

38 וראו בהמשך, סעיף 3.3.3.2.

39 בפרק 3.3 נרחיב את הדיון בתנועת השומר הצעיר כתנועה התיישבותית ונידרש להשפעתה של עובדה זו על דרכה הפוליטית.

3.2.3.6 השמאל הלא-ציוני⁴⁰

חברים מפועלי ציון שהתנגדו לאיחוד עם הבלתי-מפלגתיים ולהקמת אחדות העבודה, התארגנו ב"מפלגת פועלים סוציאליסטית" (מופ"ס), שבשנת 1920 שינתה את שמה ל"מפלגת הפועלים הסוציאליסטית העברית" (מפס"ע). בעקבות מאורעות מאי 1921 חל בה פילוג. פלג אחד נשא את השם "מפלגה קומוניסטית פלשתינאית" (שנודעה בראשי התיבות של שמה ביידיש, פק"פ), ופלג שני – פרקציית הפועלים. שני הפלגים שבו והתאחדו בשנת 1923 תחת השם פק"פ, ונודעו גם בשם הפרקציה הקומוניסטית, או בקיצור – הפרקציה.

חברי פועלי ציון לשעבר שסירבו להצטרף לאחדות העבודה, אך גם לא רצו להצטרף לפרקציה הקומוניסטית (בשל מגמותיה האנטי-ציוניות), ייסדו בשנת 1923 (עם פעילים של פועלי ציון שעלו זה לא כבר מרוסיה) את מפלגת פועלי ציון שמאל. בתקופת המנדט חלו במפלגה זו פילוגים חוזרים ונשנים, ואף שינויים ביחסה אל ההסתדרות הציונית. תחילה לא השתייכה להסתדרות הציונית מאחר שנרתעה מלשתף פעולה עם המפלגות הבורגניות, כהגדרתה, והתנגדה לשיתוף הפעולה בין ההסתדרות הציונית לבריטניה – המעצמה האימפריאליסטית. אך בשנת 1938 הצטרפו פועלי ציון שמאל להסתדרות הציונית והשתתפו בבחירות לקונגרס הציוני ה"א", שנערך ממש ערב מלחמת העולם השנייה. פועלי ציון שמאל היתה מפלגה של פועלים עירוניים, שדגלה במלחמת מעמדות ביישוב ובשיתוף פועלים ערבים בהסתדרות הכללית.

■ שימו לב למתאם שבין דבקות אידיאולוגית, פיצול וחולשה בחלק השמאלי של האגף הפועלי, לעומת פרגמטיות, איחוד ועצמה באחדות העבודה.

3.2.4 המרכז – החוגים האזרחיים

כזכור, מיקומם של החוגים האזרחיים על המפה המפלגתית היישובית נעשה בדרך השלילה: לא ימין ולא שמאל, אלא ביניהם. הגדרה זו אינה רק עניין סמנטי, אלא היא גם משקפת את אופיים הדיפוזי של החוגים האזרחיים מהבחינה הארגונית והרעיונית כאחד, ורומזת על חולשתם הפוליטית.

ראשית, נבדוק על מי חלה ההגדרה "החוגים האזרחיים", שהרי אין מדובר במפלגה או בארגון ממוסד, אלא בהתארגנויות וחוגים של ציבור המכונה "המעמד הבינוני", שנמנים בו בעלי בתים, איכרים, סוחרים, תעשיינים, בעלי מלאכה, בעלי מקצועות חופשיים, ואישים בעלי מעמד ציבורי נכבד.

40 ההגדרה "השמאל הלא-ציוני" חלה על ארגונים שמאליים א-ציוניים (פועלי ציון שמאל) ואנטי-ציוניים (המפלגה הקומוניסטית לנגוליה).



איור 15: כרזת בחירות של רשימה "ב" (שימו לב לאות "ב" המופיעה משני צידיה של השורה התחתונה), שהשתייכה למה שנהוג היה לכנות "החוגים האזרחיים". התמונה צולמה במערכת הבחירות למועצת העירייה של תל-אביב שנערכו בדצמבר 1928, ובכרזה המופיעה בה כתוב:

יצרנים בע"מ חנונים בעלי-מרץ
אתם העשרתם את הרכוש העירוני
נלחמה יחד בעד תוצרת הארץ
ע"י ההצבעה בעד המעמד-הבינוני

■ שאלה 5

עיינו ברשימת הקבוצות האזרחיות שמונה דן גלעדי במאמרו "יוזמה פרטית, הון לאומי וגיבוש פוליטי של הימין"⁴¹ במה נבדל המיון שמציע גלעדי מזה שהוצג בקורס?

עיקר כוחם של החוגים האזרחיים היה בעשייה. הם לא פיתחו אידיאולוגיה תובקת-כול, אלא היו בעלי השקפת עולם ליברלית, חילונית. תפיסתם הציונית היתה לאומית, בלא שאיפות למהפיכה במבנה החברתי-כלכלי של העם היהודי במולדתו. להיפך, אפיינה אותם דווקא שמירה על המשכיות בתחום התעסוקה וההשתייכות המעמדית מדור

41 ד' גלעדי, "יוזמה פרטית, הון לאומי וגיבוש פוליטי של הימין". המאמר מובא במלואו במקראה. רשימת הקבוצות האזרחיות מופיעה בעמ' 89-92 של המאמר המקורי.

לדור. החוגים האזרחיים הטביעו את חותמם בעיקר על הכלכלה, ותרומתם ליצירת המשק היהודי בארץ-ישראל היתה מכרעת. ואולם עצמתם הכלכלית לא תורגמה לתחום הפוליטי.

□ כיצד יוסבר הפער בין עצמתם הכלכלית של החוגים האזרחיים לבין חולשתם הפוליטית?

לפניכם ההסבר שמביא יגאל דרורי, חוקר תולדות החוגים האזרחיים בשנות העשרים:⁴²

א. תכונתם היסודית של אנשי המעמד הבינוני בארץ, האינדיבידואליזם הפרגמטי, מנעה, או לפחות עיכבה, התארגנויות ציבוריות בהיקף רחב, ואיפשרה שיתוף פעולה בעיקר בגבולות אינטרסים כלכליים ומקצועיים צרים. יתרה מזאת, אמונתם של חוגים אלה בעקרון התחרות החופשית סיכלה מראש כל שיתוף פעולה כלכלי בקנה מידה נרחב. על כן, למרות שחלשו על רוב המשק היהודי בארץ, היה המשק שבבעלותם מפוצל ומורכב ברובו הגדול מיחידות קטנות ובינוניות, שלא תמיד יכלו לחסום את כוחן המגובש של המסגרות הכלכליות של תנועת העבודה, שהלכו והתעצמו.

ב. ההבדלים בין השמרנים לליברלים, בין אלה שראו בתנועת העבודה גורם מסוכן לעצם קיומם, לבין אלה שראו בתנועה זו ובפעולותיה את הגורם העיקרי בבניין הארץ, ובין שתי קבוצות אלה לחסידי המרכזיות, שחיפשו לשווא את נוסחת הפשרה בין השתיים, פיצלו את "החוגים האזרחיים" ומעו שיתוף פעולה לטווח ארוך.

ג. חסידי השמרנות, שחששו משינוי דפוסיים חברתיים וכלכליים שאליהם הורגלו, התנגדו לשינויים ובלמו מראש כל נסיון לשינוי, ואילו חסידי הליברליזם, אף שהאמינו בצורך בשינוי – לא יכלו לממשו, שכן הם היו במשך רוב שנות ה-20, ואף לאחריהן, מיעוט בקרב "החוגים האזרחיים", ובהיותם ברובם אנשי אינטליגנציה היה מעמדם במערכת הכלכלית של המעמד הבינוני בארץ מבוטל.

■ השלימו את דבריו של דרורי בעזרת מאמרו של גלעדי (עמ' 89, 92–93 בגרסה המקורית), וסכמו לעצמכם את הסיבות לחולשתם הפוליטית של החוגים האזרחיים על אף עצמתם הכלכלית.

בשנת 1931 הוקמה "ברית הציונים הכלליים" – מפלגת מרכז הדוגלת בהצבת האינטרס הלאומי מעל למאבקים מעמדיים. בשנת 1935 חל בה פילוג. פלג אחד, "התאחדות הציונים הכלליים" (שהיתה ידועה בכינויה "הציונים הכלליים א"), תמך במדיניותו של וייצמן ובשיתוף פעולה עם תנועת הפועלים; הפלג האחר היה למפלגת "החוגים האזרחיים" ביישוב, והיה בעל נטיות ימניות בענייני חברה וכלכלה. בהסתדרות הציונית כונה הפלג הזה "הציונים הכלליים ב".

3.2.5 הימין – התנועה הרוויזיוניסטית⁴³

בקצה הימני של הקשת המפלגתית התייצבה בשנת 1925 המפלגה הרוויזיוניסטית בראשותו של זאב ז'בוטינסקי. כשייסד את המפלגה הרוויזיוניסטית באפריל 1925 (ועידת הייסוד התקיימה בפריס) כבר היה ז'בוטינסקי מנהיג ציוני בכיר ומוכר, שמילא בעבר תפקידים מרכזיים בתנועה הציונית. בראשית 1923 הוא פרש מההנהלה הציונית על רקע חילוקי דעות בעניין אופי היחסים עם בריטניה בעלת המנדט, וכשנתיים לאחר מכן ייסד את המפלגה הרוויזיוניסטית בתביעה ל"רוויזיה" (כלומר, הכנסת תיקונים) במדיניות הפייסנית, כהגדרתו, של וייצמן כלפי ממשלת בריטניה.

ז'בוטינסקי שם לו למטרה, מלכתחילה, להחליף את הנהגת התנועה הציונית. כלומר, המפלגה הרוויזיוניסטית עלתה על הבמה הציונית כתנועה אופוזיציונית שמטרתה להחליף את הכוחות ששלטו בהסתדרות הציונית, ועמדותיה עוצבו בתגובה על עמדותיהן של המפלגות הקיימות, הוותיקות ממנה.

3.2.5.1 ז'בוטינסקי והרוויזיוניסטים בין וייצמן לתנועת העבודה

חילוקי הדעות בין ז'בוטינסקי לוייצמן החלו להסתמן בשנת 1921. לאחר מאורעות מאי סבר וייצמן שחלפה שעת הרצון ביחסים שבין הציונות לבריטניה. לדעתו, חשפו המאורעות לעין כול את ההתנגדות הערבית לבית הלאומי, ובריטניה, כך חשב, לא תוכל להרשות לעצמה – מסיבות מוסריות ומשיקולים כלכליים – לדכא התנגדות זו ביד קשה. מסקנתו היתה שהבית הלאומי צריך להיבנות בהדרגה, במימונו של העם היהודי, ומהבריטים אפשר לצפות, לכל היותר, שלא יתנגדו לעלייה ולהתיישבות. ז'בוטינסקי ראה בגישה זו נסיגה לימי "חיבת ציון", הימים שלפני הופעתו של הרצל, הקמת ההסתדרות הציונית וגיבוש תפיסת הציונות המדינית. לדעתו, היה על ההסתדרות הציונית לתבוע במפגיע מבריטניה לקיים את הסעיפים הפרו-ציוניים בכתב המנדט ולא לפעול אותה להיות פעילה יותר בהקמת הבית הלאומי. דרכי הפעולה התקיפות שהציע ז'בוטינסקי בחזית החיצונית נועדו לא רק להביא לשינוי המדיניות הבריטית, אלא גם לחזק את ההתלהבות הלאומית בארץ ובתפוצות בשיטות שתאמו במיוחד את נטיותיו ואת כישוריו.

43 התנועה הרוויזיוניסטית היא שם כולל למסגרות אחדות:

- א. המפלגה הרוויזיוניסטית, ששמה הרשמי היה "ברית הציונים הרוויזיוניסטים", או "הצה"ר" (מבטאים – הצוהר).
 - ב. בית"ר, "ברית יוסף תרומפלדור", תנועת נוער שנוסדה בדצמבר 1923 בריגה (לטביה).
 - ג. ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח), שנוסדה לאחר פרישתה של המפלגה הרוויזיוניסטית מההסתדרות הציונית בשנת 1935.
 - ד. ארגוני המחתרת אצ"ל (ארגון צבאי לאומי, הוקם בשנת 1937) ולח"י (לוחמי חירות ישראל, 1940).
- בעבר היה נהוג לכתוב רביזיוניזם. כיום מקובל לכתוב רוויזיוניזם.

בשנות העשרים ראה ז'בוטינסקי במפלגות הפועלים שותפים בכוח להחלפתו של וייצמן בראשות התנועה הציונית. בין ז'בוטינסקי לאחדות העבודה היו כמה קווי דמיון. למשל, בעת הפולמוס על ההתנדבות לגדודים העבריים היתה עמדתם של פועלי ציון קרובה לזו של ז'בוטינסקי, ובשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם היו כל מפלגות הפועלים שותפות לביקורתו על גישתה המינורית של ההנהלה הציונית בעניין הקמת הבית הלאומי ועל הליכתה עקב בצד אגורל. לז'בוטינסקי ולתנועת העבודה גם היתה מטרה משותפת – הקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל – אולם הם היו חלוקים על הדרך להגשמתה.

לפניכם דברים שכתב בן־גוריון בשנת 1933 על ההבדלים שבין ז'בוטינסקי והתנועה הרוויזיוניסטית לתנועת העבודה.⁴⁴

■ בעת הקריאה הקפידו להבחין בין עובדות מוצקות וטענות מבוססות, לבין פרשנות והערכות שמקורן בעמדתו הפוליטית של הכותב. יתר על כן, מכיוון שהאפיונים שטבע בן־גוריון ברוויזיוניזם חלחלו גם להיסטוריוגרפיה, כללי הזהירות חלים לא רק על הדברים מפי אומרם, אלא גם על גירסאותיהם בהיסטוריה הכתובה.

תנועת הפועלים הארץ־ישראלית דוגלת כל הזמן בציונות חלוצית, התולה [את] תקוותיה ברצון העם ויכולת פעולתו העצמית, הנשענת על התנדבות והתגייסות פנימית, הבוססת ביצירת העבודה והיוזמה העברית. אין היא משליכה את יהבה על כוחות חיצוניים ואינה נעגנת לעזרת זרים, אם כי היא מכירה ורואה את הגורמים החיצוניים ויודעת להילחם על תנאים מדיניים נוחים ומסייעים. הגשמת הציונות נראית לה כפרוצס [תהליך] קשה ומסובך, שאין לבצעו בלי מאמצים דרוכים, מתמידים ונאמנים מבפנים. התביעה מעצמה קודמת לתביעה מאחריה. לעומת ציונות חלוצית זו עמדה הציונות המפגינה של ז'בוטינסקי ואחר כך של הרביזיוניסמוס פרי רוחו, הרואה את מרכז־הכובד בכוח־ממלכת־חיצוני, ביחס הממשלות, בעמדת ממשלת המנדטים וחבר הלאומים. הגשמת הציונות מותנית, לדעתה, בעיקר מגורמים שמחוץ לעם העברי. זוהי ציונות 'קלה', שאינה זקיקה אלא למשטר פוליטי מתאים ונוח – והכל יבוא מאליו. משום כך תביעותיה של ציונות זו מכוונות בעיקר כלפי חוץ, כלפי האחרים.



44 י' שביט, מרוב למדינה, עמ' 34–35. ספר זה הוא מחקר חלוץ, וגם המקיף והמעמיק ביותר, על התנועה הרוויזיוניסטית בארץ־ישראל.

זאב ז'בוטינסקי והמפלגה הרוויזיוניסטית



איור 16: זאב ז'בוטינסקי (1934)

יותר מכל מפלגה אחרת ביישוב ובציונות, היתה המפלגה הרוויזיוניסטית מזוהה עם המנהיג שעמד בראשה. זאב ז'בוטינסקי נולד בשנת 1880 באודסה, למשפחה יהודית מן המעמד הבינוני. את השכלתו קיבל בבית-ספר כללי בשפה הרוסית, ובה-בעת למד גם עברית. לפי עדותו, היו שיעורי העברית בילדותו הקשר הממשי היחיד שלו ליהדות באותן שנים. בהיותו בן 18 יצא ללמוד משפטים בברן (שווייץ) וברומא. לאחר פרעות קישינב (1903) התמסר לעבודה ציונית. היה ציר בקונגרס הציוני השישי שנערך באותה השנה, ועזב את אולם הדיונים עם שוללי תכנית אוגנדה. שלוש שנים לאחר מכן היה ממניחי היסוד של תפיסת 'עבודת ההווה' בציונות. כפי שגובשה בוועידת הלסינגפורס (הלסינקי). על-פי תפיסה זו, בד בבד עם קידום המטרות

הקשורות בארץ-ישראל, צריכה ההסתדרות הציונית להשתתף במאבק למען זכויות היהודים בארצות מושבם ולקיים בקרבם פעילות תרבותית.

במלחמת העולם הראשונה היה ז'בוטינסקי מדובריו הראשיים של רעיון הקמת הגדודים העבריים, היה הרוח החיה בהקמתו של הגדוד הלונדוני (גדוד 38 של קלעי המלך) ושירת בו. בשנים 1918-1919 היה ראש המחלקה הפוליטית של ועד הצירים. הוא עמד בראש ההגנה בירושלים בעת מהומות נבי מוסא בפסח תר"ף (אפריל 1920). ונידון על כר ל-15 שנות מאסר עם עבודת פרך. לאחר זמן קצר שוחרר במסגרת החנינה הכללית שהעניק הנציב העליון הראשון עם כניסתו לתפקיד. בעת שישב בכלא הוצב ז'בוטינסקי בראש רשימת המועמדים של מפלגת אחדות העבודה בבחירות לאסיפת הנבחרים. בקונגרס הציוני הי"ב (1921) נבחר להנהלה הציונית, ובינואר 1923 התפטר ממנה.

בשנת 1929, בעת ששהה מחוץ לארץ-ישראל, אסרו עליו שלטונות המנדט את הכניסה אליה, ומאז ועד מותו, בשנת 1940, לא שב לארץ-ישראל.

3.2.5.2 המצע הרעיוני של המפלגה הרוויזיוניסטית

כאמור, המפלגה הרוויזיוניסטית נוסדה מאוחר למדי (אחרי שכבר היו מפלגות שמאל ותיקות ומוסדות נבחרים וכו') ועיצבה את עמדותיה כאנטיתזה לעמדותיהן של המפלגות האחרות בפסיפס הפוליטי הארץ-ישראלי והציוני. למציאות זו יש ביטוי גם בהיסטוריוגרפיה, שבה מוצגים הרוויזיוניסטים, בראש ובראשונה, כצד במערכת יחסים: במישור המפלגתי הם מוצגים מול הפועלים, ובמישור האישי – מוצג ז'בוטינסקי, מייסד המפלגה ומנהיגה, מול וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית. רק שנים אחר-כך נידונה התנועה הרוויזיוניסטית כגורם פוליטי בזכות עצמו.⁴⁵

ז'בוטינסקי הגדיר את האידיאולוגיה של תנועתו כ"חד-נס" (מוניזם): היא באה להציב נס (דגל) אחד, לאומי, אל מול ה"שעטנו" הציוני-סוציאליסטי של מפלגות הפועלים. היא האשים את הציונות הסוציאליסטית על שתפיסתה המעמדית מפלגת את העם היהודי ומעמידה את האינטרסים של מעמד חברתי אחד מעל האינטרסים של כלל האומה. הרוויזיוניזם, לעומתה, הוא מוניסטי ואינו מערב מטרות זרות במטרה הלאומית, שהיא: להשיג רוב יהודי בארץ-ישראל ולכונן בה מדינה יהודית.⁴⁶

□ כיצד תוגשם שאיפה זו?

- היא תוגשם באמצעים מדיניים, שהם, בעיקרם, שלושה:
1. הצהרה גלויה על המטרה המדינית הסופית של הציונות (ז'בוטינסקי ותנועתו ייתסו ערך מוסרי ומדיני בפני עצמו לעצם מתן הפומביות להצהרה).
 2. השגת כלים מדיניים להגשמת מטרות הציונות – כמו כוח צבאי סדיר ולגלי, הסדרים ממלכתיים של מכס ומיסוי, ובעלות על קרקע.
 3. ניהול פעולה מדינית ודיפלומטית רחבה ואקטיבית, בנסיון להשפיע על בריטניה לתת פירוש פרו-ציוני מלא להצהרת בלפור ולהתחייבות במנדט.

המפלגה הרוויזיוניסטית לא היתה תנועה מהפכנית. היא לא דיברה על "קפיצת הדרך", אלא על פעולה הדרגתית. במצע של המפלגה הוגדרה מטרת הציונות כך: "הפיכתה המודרגת של ארץ-ישראל (כולל עבר-הירדן) לקהיליה יהודית, היינו קהיליה השולטת בעצמה, בהדרגת רוב יהודי שיוקם".⁴⁷

כדי לממש את מטרות הציונות על-פי תפיסתו, היה על הרוויזיוניזם להגיע לעמדת השלטון מבית. מטבעה של התמודדות על השלטון שהיא מתרחבת גם לתחומים אחרים, לא רק מדיניים. וכך, הרוויזיוניזם, שהחל כתנועה לרוויזיה של המדיניות

45 ראו, למשל, כותרת הפרק הראשון בספרו של י' שביט, **מרום למדינה**: "תהום רובצת – יסודות הניגוד והעימות בין הרביזיוניסטים ותנועת העבודה".

46 על המוניזם ראו י' שביט, **מרום למדינה**, עמ' 53–54.

47 שם, עמוד 324. מסמך "עקרונות הרוויזיוניזם" מובא במלואו במקראה.

הציונית ובראשית דרכו נתן דעתו רק לתוכן המדיני של הרעיון הציוני, נאלץ, כחלק ממאמציו להרחיב את אחיזתו בציבור לשם כיבוש הנהגת התנועה הציונית, להוסיף למשנתו מימד חברתי-כלכלי. עיקרי משנתו החברתית של הרוויזיוניזם נוסחו בתמציתיות על-ידי ז'בוטינסקי: חובת המדינה לספק לאזרחיה את חמשת ה"ממים" – מזון, מחסה, מרפא, מלבוש, מורה. אולם, ביסודו נותר הרוויזיוניזם תנועה מדינית שחסרה את המימד הקונסטרוקטיבי והמעשי. ההיסטוריון יוסף קלוזנר, שהיה מקורב לחוגים הרוויזיוניסטיים, טען, שהשגיאה של ז'בוטינסקי היתה שהעמיד את הרוויזיוניזם "על רגל אחת: הרגל המדינית".⁴⁸

3.2.5.3 ההרכב החברתי של התנועה הרוויזיוניסטית

תפיסתו החברתית-כלכלית של הרוויזיוניזם היתה בורגנית. המפלגה הדגישה את חשיבות ההון הפרטי לבניין הארץ, וראתה באנשי המעמד הבינוני, ולא בפועלים, את מגשימי הציונות. אך בשורות המפלגה היו גם פועלים שחיו מיגיע כפיהם. לאמיתו של דבר, דווקא הציבור שמעמדו החברתי-כלכלי לא תאם את אופיה ה"בורגני" של המפלגה הרוויזיוניסטית הוא שנתן לה משקל אלקטורלי של ממש ביישוב, ואך אירוני הוא שהמאבק של הרוויזיוניזם על מעמד הבכורה של הסקטור הפרטי במשק הארצישראלי היה אפקטיבי רק בזכות קיומו של האגף הפועלי ברוויזיוניזם הארצישראלי.⁴⁹

□ מה היה סוד הקסם הרוויזיוניסטי? מה משך אל התנועה בני נוער וצעירים מכל שכבות החברה?

משיב על כך ההיסטוריון יעקב שביט, חוקר תולדות התנועה הרוויזיוניסטית ומחבר הביוגרפיה (באנגלית) של זאב ז'בוטינסקי:⁵⁰

שני גילויים משכו בעיקר נוער ואינטליגנציה ציונית אל הרביזיוניזם: התביעות המדיניות האקטיביסטיות והשקפת העולם הלאומית. היו לרביזיוניזם גם גורמי משיכה אחרים כמו אישיותו הסוחפת של ז'בוטינסקי, האופי ה'עממי' של התנועה והעמדה האנטי-סוציאליסטית שלה. אבל האקטיביזם המדיני-הלאומי היה ביסודו של הלך-הרוח שמשך אליו בני נוער וצעירים רבים לרביזיוניזם. חוקרים אחדים סבורים, כי לא התכנית המדינית המפורטת הביאה לרביזיוניזם את רוב תומכיו, אלא הלך-הרוח ה'פוטני' של ביקורת על המדיניות הציונית והצעתה של אלטרנטיבה, שהיתה אולי מושכת אך היתה גם בלתי-ריאליסטית. אולם נכון יותר יהיה לומר שהרביזיוניזם נתן תשובה למצוקה רוחנית-תרבותית ולכמיהה רוחנית לחזון לאומי.

48 י' שביט, מרוב למדינה, עמ' 18.

49 שם, עמ' 119.

50 שם, עמ' 48.

בארצות הגולה, ההצטרפות לתנועה ציונית זו או אחרת היתה, בדרך-כלל, מקרית, ותנועות הנוער הציוניות, על זרמיהן השונים, שאבו מאותו "מאגר" של נוער יהודי. חברי בית"ר הרוויזיוניסטית וחברי החלוץ ההסתדרותי לא נבדלו אלה מאלה מבחינת מוצאם החברתי – אלה כאלה באו ממשפחות של בעלי מלאכה וסוחרים – ואין כל אפשרות לקבוע חוק כלכלי או סוציולוגי שיש בו כדי להסביר מדוע בחרו שני אחים, למשל, להצטרף לתנועות שונות ואף מנוגדות. קרה שחברי תנועה אחת עברו לשורותיה של האחרת, והידועים בהם הם מנחם בגין, שהיה חבר בתנועת השומר הצעיר ואחר-כך הצטרף לבית"ר, ומרדכי אנילביץ', מפקד מרד גטו ורשה, שעשה את המסלול ההפוך.

התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת העבודה נבדלו זו מזו במצעיהן הרעיוניים, אך דמו זו לזו בהרכבן החברתי ופנו לאותו קהל-יעד. בראשית שנות השלושים הן התייצבו כשתי תנועות המונים ששמו להן למטרה לכבוש את הנהגת התנועה הציונית, ודווקא נקודות הדמיון הן שעשו את המאבק ביניהן לחריף ומר כל-כך.

■ עיינו בתוצאות הבחירות למוסדות היישוביים (אסיפת הנבחרים) ולמוסדות הציוניים (לקונגרסים הציוניים) ותנו דעתכם לקצב הגידול של המפלגה הרוויזיוניסטית ולהבדלים בין כוחה בארץ לכוחה בגולה בשנת 1931 (הטבלאות מופיעות בנספחים ליחידה זו).

3.2.6 הגוש הדתי

קביעת מיקומן של המפלגות הדתיות על מפת המפלגות של היישוב אינה קלה כלל ועיקר. כזכור, נהוג לשייכן למחנה הימין בשל תפיסת עולמן שהיתה שמרנית לעילא והתנגדה לכל חידוש. אך ההרכב החברתי של המפלגות הדתיות היה מגוון, ובשורותיהן נמצאו יהודים מכל השכבות הסוציו-אקונומיות, ובהם גם עניים וקשי"ים רבים. יתר על כן, הגוש הדתי לא היה מונוליטי מבחינת יחסו לציונות. נמנו בו ציבור ציוני שפעל במסגרת "המזרחי" ו"הפועל המזרחי", וגם ציבור חרדי לא-ציוני, ואפילו אנטי-ציוני, שהשתייך ל"אגודת ישראל".

3.2.6.1 המזרחי

המזרחי ששמו נגזר מקיצור המונח "מרכז רוחני" נוסד באירופה בשנת 1902. הוא החל את דרכו כהתארגנות של חוגים דתיים בהסתדרות הציונית נגד הכללת החינוך במסגרת פעולותיה של ההסתדרות הציונית, מחשש שיהיה חילוני באופיו. בארץ-ישראל החל המזרחי לפעול לפני מלחמת העולם הראשונה, אך פעילותו הממוסדת בה החלה רק לאחר המלחמה, ובשנת 1920 הועבר המרכז העולמי של התנועה לארץ-ישראל.

האידיאולוגיה של המזרחי מבוססת על הזהות בין דת ולאום ביהדות. ומרכיביה הם עם ישראל, תורת ישראל וארץ-ישראל.

תחום הפעולה הראשון של המזרחי בארץ-ישראל – כמוהו כמניע לייסודו – היה החינוך. המזרחי הקים מערכת חינוך דתי נפרדת, שבשנת 1920 הוכרה על-ידי ההסתדרות הציונית. משמעות הדבר היתה, שמערכת החינוך של המזרחי היתה אוטונומית בקביעת תכני הלימוד ומומנה בחלקה בהון הלאומי.

בשנת 1922 הקימו פועלים חברי המזרחי את "הפועל המזרחי", שביקש לשלב תורה ועבודה בבניין הארץ. במרוצת הזמן גבר כוחו של הפועל המזרחי על המזרחי בארץ-ישראל, ועיקר כוחו של המזרחי נותר בגולה. בין שני פלגיה של הציונות הדתית היתה הסכמה רחבה בענייני דת ומדיניות ציונית, אך הם היו חלוקים בענייני חברה וכלכלה. הם גם קיימו ביניהם מעין חלוקת עבודה: המזרחי מיקד את פעילותו בענייני מדיניות וחינוך, ואילו הפועל המזרחי – בהתיישבות ובכלכלה.

התחזקותו של הפועל המזרחי פערה עוד סדק בתקפות שיוכו של המזרחי למחנה הימין, ובמשך הזמן נבעו סדקים נוספים. במחצית השנייה של שנות העשרים היה המזרחי קרוב לרוויזיוניסטים, יבראשית שנות השלושים אף ניסה ליצור עמם ברית פוליטית, כדי לתפוס את השלטון בהסתדרות הציונית. ואולם לאחר שהגיעה תנועת העבודה למעמד הגמוני⁵¹ בהסתדרות הציונית וביישוב, יצר אתה המזרחי שותפות פוליטית – המכונה "הברית ההיסטורית" בין הציונות הדתית לתנועת העבודה – שיסודותיה היו הסכמה מצד המזרחי למדיניות החוץ והבטחון של תנועת העבודה (רוץ מבסוגיות אחדות, כמו שאלת החלוקה שעלתה בשנת 1937) תמורת אוטונומיה בחינוך, הישגים בתחום הדת ונתחים מן המשאבים הלאומיים בתחומי העלייה (כרטיסיקטים) וההתיישבות (קרקעות ותקציבים).

3.2.6.2 חרדים לא-ציונים – אגודת ישראל

הייצוג הפוליטי של החרדים היה בידי אגודת ישראל. המפלגה נוסדה בפולין בשנת 1912, ובאותה שנה גם תקעה יתד בארץ-ישראל. אבל בפעילות של ממש בארץ-ישראל היא החלה רק לאחר מלחמת העולם הראשונה.

תמצית המצע האידיאולוגי של אגודת ישראל היא: האלוהים הוא ריבון העם היהודי; התורה היא החוק; ארץ-ישראל מיועדת לעם היהודי.

אגודת ישראל התנגדה לציונות (שבה ראתה מעשה של דחיקת הקץ, של נסיון להקים את מלכות ישראל מחדש לפני בוא המשיח) והתבדלה מן היישוב. כזכור, פרשה אגודת ישראל מכנסת ישראל בשל התנגדותה להעניק זכות בחירה לנשים, ומאז לא הכירה במוסדות היישוביים. הקשרים המעטים שקיימה עם המוסדות היישוביים ועם המוסדות

51 מפלגה במעמד הגמוני היא המפלגה הגדולה ביותר, אך אין לה רוב מחלט. היא עומדת במרכזה של הקואליציה השלטונית והמפלגות האחרות אינן יכולות להקים קואליציה בלעדית.

הציוניים נועדו לזכות אותה בנתחים מן המשאבים שעמדו לרשותם של מוסדות אלה, בעיקר כספים ורשיונות עלייה. מקורות המימון העיקריים שלה היו כספים שקיבלה מאגודת ישראל העולמית. האגודה חיפשה דרך לזכות בהכרה מצד השלטונות כגוף נבדל, ומנהיגיה אף ניסו את כוחם בניהול מדיניות חוץ משלהם וקיימו מגעים עם הבריטים ועם הערבים.

בציבור החרדי היה מיעוט קטן שהתנגד לשיתוף הפעולה. מצומצם ככל שהיה, בין אגודת ישראל לבין המוסדות הלאומיים, ובשנת 1935 הוא הקים מסגרת חרדית נפרדת – העדה החרדית (נטורי קרתא) בירושלים.

בדומה למזרחי, גם מתוך אגודת ישראל צמחה התארגנות פועלית – "פועלי אגודת ישראל"⁵², שקיימה קשרים עם ההסתדרות הכללית כדי להבטיח את זכויותיהם של פועלים אורתודוקסים. חברי פועלי אגודת ישראל הקימו יישובים חקלאיים על קרקע לאומית.

■ סכמו לעצמכם את קווי הדמיון והשוני בין המזרחי לבין אגודת ישראל במה שנוגע לתפיסה הרעיונית, להרכב החברתי, להתארגנות המפלגתית ולתחומי הפעילות.

3.2.7 התארגנות פוליטית לא-מפלגתית – "ברית שלום"

במפה הפוליטית של היישוב שמור מקום מיוחד ל"ברית שלום" – אגודה שנוסדה בירושלים במחצית השנייה של 1925 במטרה להביא לשיפור היחסים בין יהודים לערבים.⁵³ נקודת המוצא של מייסדי ברית שלום היתה, שפתרון הניגוד (קונפליקט) בין יהודים לערבים בדרך של הסכם הדדי הוא תנאי הכרחי להגשמת מטרותיה של הציונות. הצורך להגיע להסכם קיבל דחיפות באמצע 1925. אמנם גל העלייה הגדול (העלייה הרביעית) לא נתקל בהתנגדות של ממש מצד הערבים, אך הוא עורר בהם חששות, ויוזמי ברית שלום ביקשו לפתוח ב"מתקפת שלום" דווקא בימים של רגיעה ביחסי יהודים וערבים. באותו זמן הם גם הודאגו מהופעתם של הרוויזיוניסטים בזירה הפוליטית הארץ-ישראלית וחששו מפני עליית "מיליטריסטים מכל הגוונים" ביישוב.⁵⁴

⁵² "פועלי אגודת ישראל" נוסדה בשנת 1925, התפזרה לאחר זמן קצר, ושבה לפעול בשנת 1933.

⁵³ מחקר חלוץ על שנותיה הראשונות של ברית שלום נכתב בידי אהרן קידר, ועיקריו מובאים במאמרו "לתולדותיה של 'ברית שלום'". מחקרים נוספים: י' גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, עמ' 149–159; א' שפירא, חרב היונה, עמ' 226–238; ת' הרמן, מ"ברית שלום" ל"שלום עכשיו" עמ' 117–160. מקור חשוב ללימוד תולדותיה של ברית שלום הוא יומנו של מייסדה, א' רופין, פרקי חיי, ב. המצע ("תקנות") של ברית שלום מובא להלן (איור 17), ובמקראה.

⁵⁴ ר' בנימין, "קול מחצצים", הארץ, 9.7.1925.

BRITH SHALOM (THE PEACE ASSOCIATION)

STATUTES

- §1. The name of the Association shall be "The Peace Association" (Brith Shalom).
- §2. The seat of the Association shall be in Jerusalem. Branches may be established throughout Palestine and abroad.
- §3. The object of the Association is to arrive at an understanding between Jews and Arabs as to the form of their mutual social relations in Palestine on the basis of absolute political equality of two culturally autonomous peoples, and to determine the lines of their co-operation for the development of the country.
- §4. Towards this end the Association will promote:
 - a) The study of the problems arising out of the existence of the two peoples in Palestine, and out of the Mandate under the League of Nations;
 - b) The spreading of verbal and written information among Jews and Arabs on the history and culture of both peoples, and the encouragement of friendly relations between them;
 - c) The creation of a public opinion favorable to a mutual understanding;
 - d) The creation of institutions calculated to advance these ends;
- §5. Any person in agreement with the object of the Association and elected by a majority decision of its Committee (§ 8) is eligible for membership.
- §6. The membership fee shall be £1 a year. The Committee (§ 8) is empowered to reduce this fee for labourers and other persons of limited means.
- §7. A General Meeting of the Association shall take place every year. Members shall be advised at least a fortnight in advance by an announcement in three Palestinian papers which appear regularly. The first General Meeting shall be convened before December 31st, 1927.
- §8. The Committee of the Association shall consist of between 7 and 15 members elected by the General Meeting. Branches of the Association in and outside of Palestine shall elect their local Committees on similar lines.
- §9. Until the first General Meeting, the founders of the Association shall act as the Committee (§ 8) and shall have the right of co-optation.

ברית שלום

מזג

جمعية عهد السلام (بريت شالوم)

א) — ان الجمعية تدعى باسم: جمعية عهد السلام.
ב) — ان الجمعية في القدس، ولان منشئها الرودخ في كل مكان
سواء في فلسطين او في الخارج.

(لائات وعاهد الجمعية)

א) — ان غاية الجمعية تمديد تفهيم بين اليهود والعرب، بإيجاد
الطرق لحياء المشتركة في الوطن، على قاعدة التعديل التام
في حقوق التمييز الدينية ذات السلطة القارية الواسعة،
والبحث في كيفية العمل المشتركة في تقدم البلاد.

ב) — والتوصل الى التوافق بين: لقد الاجراءات الحالية: —
[1] — درس المسائل الصلة بحياة التمييز المشتركة بين
القطنين، والتعديلات من الام.

ג) — تبين ماعية وقدن التمييز شتافا ونشرًا العرب
واليهود، وإيجاد اللاتقوية بينهما.

ד) — إقناع الرأي العام بوجه المحبة والسلام.

ה) — إنشاء المؤسسات التي من شأنها تضيق الجمعية
بالفصول على تاليفها.

ו) — مثل حضورًا في الجمعية كل من يعرف برأيها، يقتضى أغلبية
آراء. أعضاء اللجنة الإدارية.

ז) — ان رسم العضوية في الجمعية ليرة مصرية. على ان للادارة
الحق في تخفيض هذا الزم المال وللمدني المقدرة المالية.

ח) — يتخذ اجتماع عام الجمعية مرة في العام، حيث يدعى اليه
الأعضاء بالتدعى دعوة نشر في ثلاث جرائد فلسطينية على
الأقل، تصدر بصورة دائمة. ويجب نشر هذه الدعوة قبل يوم

الا اجتماع بأسبوعين على الأقل. اما الاجتماع العام الاول،
فيقتد ليل عام 1927.

ט) — ان هيئة ادارة الجمعية تتكون من سبعة أعضاء يختارون من
خمس عشر من ذوي الأطلاع العام، وكذلك على فروع
الجمعية في فلسطين وسائر الجوار. انتخاب هيئات محلية لادارة
شؤونها.

י) — يتولى أعضاء "المؤسسة" لعضاء اللجنة الإدارية الى ان
يفتد الاجتماع العام الاول، ولم الحق بضم أعضاء آخرين اليهم.

אגודת 'ברית שלום'

תקנות

א. שם האגודה: "ברית שלום".

ב. מקום מוסבה: ירושלים. משרתם לה יכולת
לחוסר ככל מקום, הן בארץ והן בחו"ל.

ג. הפורום האגודתי: לסכלל דרך הכנת בין
עברים וישראלים למרחב חיים משותפת בארץ-
ישראל על יסוד שוויון שלם ביסודותיהם והשלימות
של שני השתתפים בעלי אישיותיהם הרבה והמיוחדת
של עבודתם המשותפת למסע. תחשבותה של הארץ.

ד. מטרות האגודה: לחשוש הסתירה והתנגדות:

א. חקירת הסתירות והתנגדות הכינסה מחקר חיים
המשותפת של שני העמים בארץ ומחקר חשבוני
של חבר העמים.

ב. חקירת טרנס: התרבותם של שני העמים בעל
התרבותם לעצמם ותרבותם ושותף יחד ידידות בתוכם.
ג. השפעה על דעה חקהל ברחם של העם ושלם.
ה. תיחוח מוסדות המסיתים להסטה מטרות האגודה.

ו. חבר האגודה יכול להיות כל חשודה במטרת האגודה
והחשקהל כי חשודה ברוב דעות.

ז. סכום דמי החבר הוא לירה מצרית אחת לשנתו
והרשות בידו היחיד להפחית את הסכום הזה בשביל
שכילים החשודים ונמצאים.

ח. בכל שנה נקבעת "השנה הכללית של האגודה". לאגודה
יו מיוזמתם החברים כי חזקה לפחות בשלושה
שנים אנקיי-ישראלים המשתתפים בקביעות. חתירות
חייבת להשתתף בכל האגודות משרתים לשני שם
האגודה. השכחה הכללית הראשונה חקרה לפני קץ
שנה חזרה.

ט. יסוד האגודה מורכב ממוסדה עד חשבה ששד חברים.
היחיד משרד כי האגודה הכללית. משרד האגודה
בארץ ובחו"ל בחרים גם הם בחדשים מקומיים.

י. עד ומאגודת הכללית הראשונה חשבים חשבים בחד
חברי והעון הראשונה בחדם לשם להב עד חברים.

איור 17: התקנון של אגודת ברית שלום (הנוסח העברי מופיע גם במקראה)

ברית שלום לא היתה מפלגה. מספר חברי האגודה לא היה יותר מכמה עשרות (כ-60 בארץ, ועוד כהריסר בחו"ל), ומספר אוהדיה המזוהים אתה בארץ ובחו"ל לא היה רב בהרבה.⁵⁵ אולם רעיונותיה של ברית שלום עוררו הד ציבורי רחב, הרבה מעבר לגודלה, בין השאר בזכות האישים שהיו בין חבריה, ורישומם ניכר בוויכוח הציבורי שניטש ביישוב על כל זרמיו. היו שאימצו מקצת הרעיונות והיו שתקפו אותם בחריפות. הדיון ברעיונותיהם של חברי ברית שלום והשוואתם לעמדותיהם של זרמים אחרים ביישוב ובציונות, יסייעו לנו בחידוד גבולותיו של הקונסנסוס הציוני במחצית השנייה של שנות העשרים.

55 א' קידר, "לתולדותיה של 'ברית שלום'", עמ' 281-285.

ברית שלום נבדלה מהזרמים האחרים בציונות, בראש ובראשונה, בחשיבות שייחסה לשאלה הערבית.⁵⁶ הזרמים האחרים ראו בסוגיה זו אחת מרבות שעל הציונות להתמודד עמן, ולא דווקא המרכזית שבהן. אנשי ברית שלום ראו בה את שאלת המפתח, שפתרונה הוא תנאי הכרחי להגשמת הציונות. שנית, הזרם המרכזי בתנועה הציונית – וייצמן ותנועת העבודה – נטה לדחות ככל האפשר את ההתמודדות עם השאלה הערבית, ואף נמנע במשך שנים מלהודות בקיומה, ובינתיים פעל להגדלת ה"יש" הציוני בארץ-ישראל – עלייה, התיישבות והתחזקות מהבחינה הבטחונית. מן העבר האחר הצהירו הרוויזיוניסטים בריש גלי על קיומו של ניגוד בין יהודים לערבים והקדימו להכריז שיגיע לכלל עימות כוחני. לכן היה, לדעת הרוויזיוניסטים, הכרח להקים "קיר ברזל" שיחצוץ בין שני העמים. אנשי ברית שלום הכירו גם הם בקיומו של ניגוד יהודי-ערבי וראו בו מכשול להגשמת הציונות, אך הם סברו שאפשר למצוא לו פתרון בדרכי שלום, ויפה שעה אחת קודם. ושלישית, בציונות היתה הסכמה כמעט כללית על המטרה – הקמת מדינה יהודית עצמאית בארץ-ישראל. ושוב, הרוויזיוניסטים ביקשו לדחוק את הקץ ולהכריח מיד על המטרה, ואילו וייצמן ומפלגות הפועלים סברו שבהיות היישוב קטן כל-כך וחלש, אין בהכרזה כזאת משום תבונה מדינית.⁵⁷ ברית שלום הגדירה את המטרה אחרת: הקמת מדינה דו-לאומית על יסוד של שוויון זכויות מלא בין שני העמים.

אנשי ברית שלום הגיעו למסקנה, שבשורש היחסים בין שני העמים עמדה שאלת הרוב: הציונים, גם מי שהצניעו זאת משיקולים טקטיים, שאפו ליצור רוב יהודי בארץ-ישראל, ואילו הערבים פחדו מאיבוד מעמדם כרוב בארצם. המסקנה האופרטיבית של אנשי ברית שלום היתה לכונן בארץ-ישראל מדינה דו-לאומית, על יסוד שוויון זכויות מלא בין יהודים לערבים. עמדה זו הציבה את ברית שלום כזרם רעיוני נפרד, אך עדיין בגבולות הקונסנסוס הציוני.

אולם, היו מאנשי ברית שלום שפסעו צעד נוסף וחצו את גבולות הקונסנסוס הציוני. דעתם היתה שכדי להגיע להסכם יהודי-ערבי, על הציונות לוותר על שאיפתה היסודית ליצור רוב יהודי בארץ-ישראל. את המילה "רוב" הם המירו במילה "רבים", שהיתה נתונה לפרשנויות שונות, ובזה ניטל, לדעתם, עוקצו של הניגוד היהודי-ערבי בארץ-ישראל ובאזור כולו.

פעילותה של ברית שלום במחצית השנייה של שנות העשרים היתה מצומצמת ואת חותמה היא הטביעה בעיקר באמצעות בטאונה שאיפותינו. בקרב הערבים היא לא פעלה כלל, והנסיון שעשתה לקיים שיעורי ערב ללימוד השפה הערבית לא האריך

56 ראו דיון בשאלה הערבית ביחידה 5.

57 על-פי מפקד האוכלוסין שנערך בשנת 1931, היו היהודים כ-17 אחוז מכלל תושבי ארץ-ישראל.

ימים. מרטין בובר⁵⁸ הגדיר את חברי האגודה "שמרים המחפשים את הבצק".⁵⁹ רעיונותיה לא התפיחו את הבצק, אך התסיסו אותו: הם הפרו את חשיבתם של בעלי דעות הקרובות לעמדותיה, וגם את זו של מתנגדיה ויריביה.

ברית שלום היתה ארגון חד-נושאי ובלתי-מפלגתי. מאחר שלא השתתפה בהתמודדות על השלטון, היתה פטורה מהצורך בפשרות של ריאלי-פוליטיק ומתרגילי תכססנות, ויכלה לדבוק ברעיון בטהרתו. חבריה ראו עצמם כממלאים את תפקיד המצפון של הרעיון הציוני, אך מהבחינה הפוליטית היתה חסרת משקל מבית ומחוץ. בראייה רחבה יותר מבליטה ברית שלום את העובדה שבתקופת המנדט לא שימשה השאלה הערבית כבסיס להתארגנות מפלגתית ציונית ולא היתה גורם מכריע בפילוגן של מפלגות.

3.2.8 מתאם הפוך בין עצמה כלכלית לפוליטית

אחת התופעות הבולטות ביותר במפה המפלגתית של היישוב היתה המתאם ההפוך בין עצמה כלכלית לעצמה פוליטית: הגוש הפועלי (השמאל), שייצג ציבור שאמצעיו הכלכליים היו דלים, צבר עצמה פוליטית עד שהגיע למעמד הגמוני ביישוב ובהסתדרות הציונית; הגוש האזרחי (המרכז), שריכוז בידיו עצמה כלכלית, היה חלש מהבחינה הפוליטית.

□ כיצד יוסבר ההבדל בעצמה הפוליטית בין הפועלים לחוגים אחרים ביישוב?

לפועלים היתה ההתארגנות הפוליטית תנאי הכרחי לעצם קיומם הכלכלי והשמירה על האינטרסים שלהם. הם באו לארץ חסרי אמצעים, לא יכלו להתפרנס בכוחות עצמם ונזקקו לסיועה של ההסתדרות הציונית במציאת מקורות תעסוקה, אם כשכירים ואם כמתיישבים. היה עליהם להתארגן כדי להציג את תביעותיהם במוסדות הציוניים, וההתארגנות היתה גם הדרך היחידה שלהם לספק לעצמם שירותים חיוניים שלא יכלו לקבלם על בסיס אינדיבידואלי – שירותי בריאות, מטבחי פועלים, סיוע למובטלים.

58 מרדכי מרטין בובר (1878–1965). הצטרף לתנועה הציונית בשנת 1898 ועלה לארץ בשנת 1938. תחומי המחקר, הכתיבה והלימוד שלו היו רבים ומגוונים: פילוסופיה, תיאולוגיה, ציונות, חסידות ועוד. בפעילותו הציונית בחו"ל הדגיש את "עבודת ההווה" התרבותית, בניגוד לתפיסת הציונות המדינית. היה מראשי "הפרקציה הדמוקרטית", שבשנת 1901 התארגנה כאופוזיציה למנהיגותו של הרצל. בובר עלה לארץ-ישראל לאחר שברית שלום חדלה להתקיים. בשנת 1942 היה בין מייסדיה ומנהיגיה של אגודת "איחוד", שמצעה היה דומה מאוד לזה של ברית שלום, ושאפה כמותה לכינון מדינה דו-לאומית בארץ-ישראל. הבדל יסודי בין תפיסותיה של ברית שלום לבין אלה של "איחוד", כפי שנוסחו על-ידי בובר, היה עניין העלייה והיחס המספרי בין יהודים לערבים: על-פי תפיסתו של בובר, תתאפשר עלייה עד שיושג איזון מספרי בין שני העמים, ולאחר מכן תימשך העלייה על-פי ההבדל בשיעור הילודה באוכלוסייה הערבית והיהודית.

59 א' קידר, "לתולדותיה של 'ברית שלום'", עמ' 279.



איור 18: במאבק לעבודה עברית עמדו לצידם של הפועלים גם אישים מן "החוגים האזרחיים", שייחסו למאבק זה חשיבות לאומית. בתמונה: סופרים ומשוררים, ובהם אביגדור המאירי, משה גליקסון, יעקב פיכמן, דוד שמעוני ושאל טשרניחובסקי (שלישי מימין) בשכית־טבת משותפת עם פועלים ליד פרדסי המושבה כפר־סבא, 1927.

כלומר, חולשתם הכלכלית של הפועלים היא־היא שהניעה אותם להתארגנות פוליטית, וההתארגנות היתה תנאי הכרחי לקיומם בארץ.

ההתארגנות הפוליטית של הפועלים, שהחלה בימי העלייה השנייה, התעצמה בשנות המנדט, שבהן שאפו הפועלים לתפוס את השלטון בהסתדרות הציונית כדי להבטיח את זרימת התקציבים הדרושים לקיומם. וכפי שראינו, כדי לצבור כוח פוליטי, יצרו מפלגות הפועלים תלות של הפרט במפלגה על־ידי הספקת שירותים לחבריהן – שירותים שבדרך כלל מדינות מספקות על־ידי רשויותיהן, ובעלי אמצעים יכולים להשיגם בכוחות עצמם.

כשם שחולשתם הכלכלית של הפועלים הניעה אותם לצבור עצמה פוליטית, כך אופיו של המעמד הבינוני ונטיית ההון הפרטי לאינדיבידואליזם בלמו את התארגנותם הפוליטית של החוגים האזרחיים, ונטלו מן המפלגות האזרחיות את הצורך ואת היכולת לשלוט בחבריהן. במילים אחרות, לחוגים האזרחיים לא היה עניין קיומי דוחק כל־כך להתארגן, שכן בכוחם הכלכלי הם השיגו מה שהפועלים יכלו להשיג רק בהתארגנות פוליטית. לפיכך היו ההתארגנויות של החוגים האחרים (הלא־פועליים) ביישוב חלקיות ורופפות, וחולשתם הארגונית והפוליטית הותירה חלל ריק שאליו נשאבו מפלגות הפועלים וההסתדרות הכללית, וגם המפלגה הרוויזיוניסטית.

גורם נוסף למתאם השלילי בין עצמה כלכלית לעצמה פוליטית היה תלותו של היישוב בכספים שהגיעו מחו"ל באמצעות ההסתדרות הציונית. הפועלים, המאורגנים יותר, הם שזכו בעיקר הנתחים מכספים אלה, דבר שהגביר עוד יותר את עצמתם הפוליטית, והיה בו גם משום פיצוי על נחיתותם הכלכלית לעומת החוגים האזרחיים.

מבט כולל על שנות העשרים והשלושים מגלה חוקיות נוספת בדירוג עצמתם הפוליטית של הגושים. ננסה למצוא אותה בעזרת הטבלה שלפנינו, המציגה את מספר הרשימות בכל גוש שהתמודדו במערכות הבחירות לאסיפת הנבחרים.

טבלה 2

מידת הפיצול המפלגתי של הגושים ביישוב (מספר הרשימות שהתמודדו בבחירות)

הגוש	1920	1925	1931	1944
סיעות הפועלים	3	3	4	4
סיעות מרכז וימין	9	16	4	7
קבוצות דתיות	3	4	1	5
קבוצות עדתיות	4	2	3	2

על-פי: ד' הורביץ ומ' ליסק, מישוב למדינה, עמ' 101. הערה: כדי להפיק תועלת רבה יותר מן הטבלה, יש לקרוא גם את נתוני ההצבעה לכל אחד מהגושים בנספחים ליחידה.

ומהי המסקנה?

איחוד כוחות וגיבוש מפלגה גדולה הלכו יד ביד עם התעצמות פוליטית, ולהיפך – פיצול המחנה לגופים קטנים היה שלוב בחולשה. להסברת עיצמתו של הגוש הפועלי, ברוח הדברים האלה, יש להוסיף את ההסתדרות הכללית של העובדים – גוף על-מפלגתי שריכוז בידיו עצמה כלכלית ופוליטית רבה וסייע לחיזוק כוחו של המחנה הפועלי (ונדון בכך בפרק הבא).

□ עתה, לסיכום הדיון במפלגות, נבחן אותן על-פי המאפיינים המבניים שהצגנו בראשית הפרק, ונבדוק אם יש בהם כדי להסביר את מידת העצמה הפוליטית של הגושים השונים:⁶⁰

היקף התפקוד של מפלגות הפועלים היה רחב וכלל תחומים שאינם פוליטיים במובהק, כמו שירותי בריאות, חינוך, תרבות ושיכון. היקף התפקוד של מפלגות המרכז היה מצומצם, וכלל רק פעילות פוליטית מובהקת, או פעילות ברמה של קבוצות אינטרס (דוגמת התאחדות האיכרים).

60 הדיון מבוסס על ד' הורביץ ומ' ליסק, מישוב למדינה, עמ' 104–120. ראו שוב סעיף 3.2.1.

מידת המיסוד של מפלגות הפועלים היתה גדולה, ושל מפלגות המרכז קטנה (היו להן מנגנונים ותקציבים מצומצמים).

מידת ההתמדה של מפלגות הפועלים היתה גדולה. הן היו מפלגות לכל דבר, מסגרות קבועות שפעלו לאורך זמן, ואילו במרכז היו גופים רבים שלא היו אלא רשימות שהוקמו לצורך בחירות.

מידת הרציפות: לא זו בלבד שמפלגות הפועלים התקיימו באופן תמידי, הן אף פעלו בשטח ברציפות במשך כל ימות השנה ולא רק בערבי בחירות, ואילו מפלגות המרכז, גם אלה שהתקיימו בהתמדה, פעילותן בפרקי הזמן שבין בחירות לבחירות הצטמצמה לרמת המנהיגות, בלא פעילות ממשית של אנשי השורה.

מידת ההומוגניות החברתית של כל המפלגות היתה גדולה בראשית תקופת המנדט, והלכה ופחתה במשך השנים.

היחס בין מספר החברים למצביעים: מספר המצביעים למפלגות הפועלים עלה בהרבה על מספר החברים הרשומים בהן, וכלל גם בני מעמדות אחרים. לגבי המפלגות האחרות אין די נתונים המאפשרים להסיק מסקנות.

הקשר עם מפלגות-אחיות בחוץ-לארץ: למפלגות הפועלים היו מפלגות-אחיות בחו"ל. הופעתן המשותפת בבחירות לקונגרסים הציוניים הגדילה את ייצוגן בהם, ומאחר שרוב המשאבים ביישוב ובהסתדרות הציונית חולקו על-פי מפתח מפלגתי, היתה לכך השפעה גם על חלוקת תקציבים וסרטיפיקטים. הקשרים בין מפלגות הפועלים בארץ ובחו"ל יצרו קרבה בין חבריהן ואלה מהם שעלו ארצה הצטרפו, כדבר מובן מאליו, למפלגה האחות בארץ. מנהיגיהן של מפלגות הפועלים ישבו בארץ-ישראל והיישוב היה מרכז כוחן. לרבות ממפלגות המרכז, לעומת זאת, לא היו מפלגות-אחיות בחו"ל, וקצתן היו למעשה "יישוביסטיות", כלומר ייצגו אינטרסים של חוגים מוגדרים ביישוב, בלא זיקה לגולה. אותן מפלגות מרכז שהיו להן מפלגות-אחיות – עיקר כוחן ומנהיגותן היה בחו"ל, ולא בארץ-ישראל.

במה שנגע להיקף ולמסגרת ההתייחסות של המפלגה, מפלגות הפועלים העיקריות – אחדות העבודה בשנות העשרים ומפא"י בשנות השלושים – אמנם היתה בעלת תפיסה אידיאולוגית מעמדית מובהקת, אך האוריינטציה שלה היתה רחבה והיא ראתה עצמה מופקדת על כלל ענייני היישוב, ולא רק על האינטרסים של הציבור שלה. מפלגות המרכז פנו לכאורה לקהל רחב, אך למעשה ייצגו ציבור צר.

שני גופים לא נכללו בדיון המסכם: האחד – הרוויזיוניסטים, שמקומם היה בימין הקשת הפוליטית, אך מהבחינה המבנית היו להם רבים מן המאפיינים של מפלגות הפועלים, שאידיאולוגית ניצבו בקצה האחר; הגוף האחר הוא הפועל המזרחי, שנע בין האידיאולוגיה של מפלגת-האם שלו – המזרחי – לבין צורת ההתארגנות והפעילות של מפלגת פועלים.

ארגוני תנועת הפועלים

3.3

כפי שראינו, בתקופת המנדט היו הפועלים הכוח החזק והמאורגן ביותר ביישוב. למעמד זה הגיעו הודות לפעילותם המפלגתית, שהיתה אינטנסיבית יותר מזו של כל המגזרים האחרים, ובזכות ההסתדרות הכללית של העובדים – מסגרת על-מפלגתית, שלא זו בלבד שלא פגעה בכוחן של מפלגות הפועלים, אלא אף חיזקה אותן, שכן החברות בהסתדרות לא באה במקום החברות במפלגה, אלא נעשתה בתיווכן של המפלגות. בדרך זו גברה תלותו של היחיד במפלגה והתעצם כוחן של כל מפלגות הפועלים, ובייחוד כוחה של החזקה שבהן – אחדות העבודה בשנות העשרים, ומפא"י בשנות השלושים.

בתחילת הפרק הזה נעסוק בהסתדרות הכללית, בסופו – בפן הפוליטי של התנועות הקיבוציות, ובתיווך נדון בגדוד העבודה – נסיון, שכשל, להקים קומונה ארצית של פועלי ארץ-ישראל.

3.3.1 ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל נוסדה בחנוכה תרפ"א (דצמבר 1920), בעקבות המפגש בין אנשי העלייה השנייה, הוותיקים, לאנשי העלייה השלישית, העולים החדשים, ועל רקע ההתפתחויות שחלו באותם ימים בארץ, בהסתדרות הציונית ובעולם.¹

1 הדיון בהקמת ההסתדרות ובתולדותיה בשנות העשרים נסמך, במידה רבה, על ז' צחור, בדרך להנהגת היישוב.

3.3.1.1 הרקע להקמת ההסתדרות הכללית

לפניכם קטע מתוך ספרו של אלקנה מרגלית על "השומר הצעיר", המתאר את הפגישה בין אנשי העלייה השנייה לאנשי העלייה השלישית:²

■ בעת הקריאה, תנו דעתכם לגורמי מתח אפשריים בין אנשי שתי העליות (להשלמת התמונה, עיינו בפרק העוסק בעלייה השלישית ביחידה 4).

אנשי העלייה השנייה הכינו לבאים אחריהם אוצר של אידיאות וצורות ארגון, ששימשו להם כלים לאוריינטציה במציאות הארץ-ישראלית; רעיון כיבוש העבודה, התיישבות ומשק פועלים, הקבוצה ומושב העובדים, השאיפה להתארגנות הפועלים בהסתדרות אחת בעלת פונקציות מקצועיות, כלכליות ופוליטיות, ארגון ההגנה ("השומר") ומוסדות לעזרה הדדית, קואופרציה ותרבות. היתה רציפות בין המערך המפלגתי בחוץ-לארץ לבין המערך המפלגתי שמצאו העולים בארץ. כך למשל היתה "אחדות העבודה" קשורה עם "פועלי ציון", ו"הפועל הצעיר" – עם "צעירי ציון".

אין פירושו של דבר, שאנשי העלייה השלישית מצאו בארץ מסגרות קליטה יציבות ומבוססות. נהפוך הוא; הכל היה עדיין בגדר נסיון והיה מקום רב ליוזמה של הבאים ולביטוי ייחודיותם, בפרט שהיו בעלייה השלישית יסודות פעילים ואינטלקטואליים, אנשים חדורים שאיפות רדיקליות וכוללניות, מתקני עולם. לא לחינם כינה ברל כצנלסון חלקים מהם בשם "צבא המשיח". [...]

מבחינה מספרית הפכו הקולטים עד מהרה לנקלטים.⁽³⁾ מפלגות הפועלים – פועלי ציון והפועל הצעיר – והסתדרויות הפועלים ביהודה ובגליל מנו יחד בזמן המלחמה 1,200–1,500 חברים. [...] בסוף 1920 [...] הצביעו בבחירות לוועידת הייסוד של ההסתדרות 4,436 איש בסך הכל. [...] אין איפוא כל ספק שהעולים הפכו במהרה לרוב גם בהסתדרות [...].

מוסדות הקליטה היו בידי שתי המפלגות [הפועל הצעיר ואחדות העבודה], שמילאו גם פונקציות של הסתדרויות פועלים. לשתיהן היו משרדי עלייה, קופות חולים ומשרדים קבלניים וההתחרות ביניהן על קליטת העולים עוררה מורת-רוח בקרב הבאים וגרמה לתופעות שליליות. היתה בקרב העולים התנגדות למה שנראה בעיניהם כ"אפטרופסות", "שלטון" או "השתלטות" מצד הוותיקים. על כן פעלו העולים להקמתה של הסתדרות עובדים אחת, שתשחרר את העולה מתלותו במפלגות.

2 א' מרגלית, "השומר הצעיר", עמ' 55–57. הדברים מובאים כאן בהשמטת הערות השוליים.
3 בסוף מלחמת העולם הראשונה מנה היישוב היהודי כ-56 אלף נפש. במשך חמש שנות העלייה השלישית (1919–1923) באו לארץ כ-35 אלף יהודים. ציבור העובדים בארץ מנה בסוף המלחמה 5,000 – 6,000 נפש (לרבות נשים וילדים), והוא גדל והגיע בסוף 1922 ל-16,608 (בהם נשי עובדים).

המוסדות החברתיים העיקריים שהתגבשו בארץ היו עדיין נסיוניים ונתונים במצב של מעבר. "אחדות העבודה"^[4] נמצאה בסוף המלחמה בתהליך של התנערות ממושגים ומסורות מיובאים, שלא הלמו את תנאי הארץ, ו"הפועל הצעיר" נתון היה גם הוא לבחינת מושגים לאור המציאות הארצישראלית. שתי המפלגות לא יכלו לשער ולקדם את התמורות במשק, בחברה ובמעמדן הפוליטי, שעתידות היו להתחולל עם בוא העלייה החדשה ועם כינון משטר המודט. גם הן עמדו איפוא לפני הצורך באוריינטציות חדשות לאור התמורות.

היו גם הבדלים יסודיים בין המסורות של המפלגות לאלו של העולים. שתי המפלגות הוותיקות שאבו את מסורותיהן מן המציאות של רוסיה ב־1905 וגיבשו את מושגיהן מתוך התנאים ששררו בימי העלייה השנייה ובמשק של איכרי המושבות; ואילו בית-גידולם של אנשי העלייה השלישית שונה היה: "גדוד העבודה" הושפע במידה רבה מן המהפכה הבולשביסטית ובית גידולם של ראשוני העולים חברי "השומר הצעיר" היה בגליציה. רובם היו כבני 20 בבואם ארצה, צעירים שהתבגרו בשנות מלחמת העולם הראשונה. הם הביאו איתם מורשת של תנועת נוער ציונית צופית, ללא מסורת של פעילות פוליטית מפלגתית.



איור 19: מפלגות הפועלים, שנוסדו בתקופת העלייה השנייה, סיפקו לחבריהן מגוון של שירותים, ובהם גם שירותי בריאות. בתמונה: שער פנקס חבר בקופת חולים של "הפועל הצעיר" וקטע מן התקנון של הקופה.

4 הכוונה, כמובן, לפועלי ציון, שבראשית 1919 ייסדו עם הבלתי-מפלגתיים את אחדות העבודה.

למתחים בין אנשי העלייה השלישית לבין קודמיהם גרמה גם העובדה שהעולים החדשים עבדו כפועלים בעבודות הציבוריות שסיפקה הממשלה, ואילו הוותיקים היו מנהלי העבודה והפקידים.

3.3.1.2 המניעים להקמת ההסתדרות

לפועלים משני הדורות – הוותיקים, אנשי העלייה השנייה, והעולים החדשים, אנשי העלייה השלישית – היה עניין בהקמת ההסתדרות, דור דור וסיבותיו שלו. היזמה להקמת ההסתדרות יצאה מחוגי העלייה השלישית, שנלאו מן הפיצול המפלגתי שהורישו להם אנשי העלייה השנייה ומגישתם הפטרונית של הוותיקים כלפיהם, וחתרו להקים ארגון אחד של כל הפועלים שישחרר את העולה מתלותו במפלגות. הוותיקים, אנשי העלייה השנייה, השתתפו בהקמת ההסתדרות כמעט בעל כורחם נוכח איומם של העולים החדשים להתארגן בנפרד – התארגנות שהיתה עשויה להאפיל על הוותיקים, על מנהיגותם ועל מוסדותיהם.



איור 20: חלק ממשתתפי ועידת הייסוד של ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ-ישראל, חיפה, חנוכה תרפ"א (דצמבר 1920).

תחילה לחצו אנשי העלייה השלישית להקמת ההסתדרות, ואילו אנשי העלייה השנייה ניסו לבלום את המהלך. השינוי חל עם פרסום קריאתו של יוסף טרומפלדור, בסוף 1919, לפועלים ("העמלים שאינם מנצלים את עמל אחרים") להקים ארגון על-מפלגתי ("המפלגות ממשיכות להתקיים"), שיטפל בכל צרכיו של הפועל. כסיבה עיקרית להקמת ארגון-הגג של הפועלים הציג טרומפלדור את הצורך לקלוט את המוני יהודי רוסיה הנודפים. לטרומפלדור היה מעמד מיוחד בעיני אנשי שתי העליות – אלה כאלה ראו בו אחד משלהם. הוא לא הצטרף לשום מפלגה ממפלגות הפועלים, וכך שמר על מעמדו זה. נפילתו בתלחי כשלושה חודשים לאחר פרסום קריאתו הקנתה לדבריו משמעות של צוואה.⁵

■ עיינו ב"קול קורא" שפרסם טרומפלדור, ותנו דעתכם למניעים להקמת ארגון הפועלים העל-מפלגתי ולתפקידים שייעד לו טרומפלדור. השוו בין התפקידים האלה לתפקידים שקיבלה עליה אחדות העבודה (המסמך מובא במקראה).

מניע חשוב נוסף להקמת ההסתדרות היה תלותם של פועלי ארץ-ישראל בכספי ההסתדרות הציונית. כזכור, היחסים בין ועד הצירים לבין הפועלים היו רוויי מתח בעיקר בשל חילוקי הדעות כיצד לנצל את תקציבה הדל של ההסתדרות הציונית. שתי מפלגות הפועלים התחרו זו בזו וקיימו מוסדות כפולים (כמו לשכת עבודה, קופת חולים) – דבר שאפשר לוועד הצירים לנהוג בהן בשיטה של "הפרד ומשול". בשלהי 1920 התערערו עוד יותר היחסים בין מפלגות הפועלים לבין ההסתדרות הציונית בעקבות החלטתה של ההנהלה הציונית לשגר לארץ-ישראל "ועדה לריאורגניזציה", שהחקור ותארגן מחדש את עבודת ההסתדרות הציונית ואת מוסדותיה. דרישתה של הוועדה להימנע מחריגה מתקציבים וכוונתה לקצץ בתקציב הציוני עוררו את חמתם של הפועלים. החמור מכל, בעיניהם, היה ביקורתה של הוועדה על שיטות ההתיישבות של ההסתדרות הציונית, דרישתה לבטל נקודות התיישבות אחדות, ובעיקר – תביעתה לבטל את קניית האדמות בעמק יזרעאל.⁶ לכן ביקשו הפועלים להקים ארגון-גג שייצג אותם כגוף אחד מול ההנהגה הציונית. באותו זמן, כזכור, לא היה לפועלים ייצוג בהנהלת ההסתדרות הציונית.

לסיכום, ההסתדרות קמה במטרה כפולה וכיוונה את פעילותה הן להווה והן לעתיד: מטרתה האחת היתה להבטיח את תנאי הקיום היום-יומיים של הפועלים השכירים בערים ובמושבות, ואת המשך ההתיישבות החקלאית הפועלית; המטרה האחרת היתה ארוכת טווח – לחזק את מעמדה של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, כדי שתוכל להשפיע על מדיניות העלייה וההתיישבות הציונית ועל עיצוב אופיו של היישוב.

5 למבקשים להרחיב את ידיעותיהם על תולדות חייו של טרומפלדור, ראו ספרה של שולמית לסקוב, **טרומפלדור: סיפור חייו, מהדורה שלישית חדשה ומורחבת**, ירושלים [חש"ד].

6 ראו על כך ביחידה 4.



איור 21: יוסף טרומפלדור, יליד 1880, עלה בפעם הראשונה בשנת 1912, ומבחינת גילו ומועד בואו לארץ הוא היה איש העלייה השנייה. בימי מלחמת העולם הראשונה פעל להקמת יחידות עבריות במסגרת הצבא הבריטי ופיקד על "גדוד נהגי הפרדות של ציון", שלחם בחזית גליפולי. לאחר מכן ארגן את תנועת "החלוץ" ברוסיה ונחשב בעיני רבים מאנשי העלייה השלישית למנהיגם. בתמונה: במלחמת רוסיה-יפן, 1904, איבד טרומפלדור את ידו השמאלית, ולאחר שהחלים ושב למערכה נפל בשבי. בהמשך דרכו התמנה לקצין והיה אחד מן הקצינים היהודים המעטים בצבא הרוסי הצארי.

3.3.1.3 תחומי הפעילות של ההסתדרות

■ מה היו תחומי הפעילות של ההסתדרות? עיינו בחוקת ההסתדרות המופיעה במקראה תחת הכותרת "החלטות הועידה הכללית של פועלי ארץ-ישראל".

מטרותיה של ההסתדרות היו חובקות-כול ("סידור כל העניינים הישוביים, הכלכליים וגם התרבותיים של כלל העובדים בארץ"), ופעילותה הקיפה את כל תחומי חייו של הפועל: לצד היותה איגוד מקצועי, המגן על האינטרסים של הפועלים ופועל לשיפור תנאי עבודתם, היא עסקה גם בחלוקת עבודה באמצעות לשכות העבודה שלה, ואחר-כך היתה גם למעסיק. היא סיפקה שירותי בריאות (קופת חולים) ובנקאות (בנק הפועלים), וטיפלה בתחומים שונים של עזרה הדדית (קרן סיוע למחוסרי עבודה ו"משען" לעת זקנה). היא עסקה גם בענייני חינוך ותרבות – "זרם העובדים" במערכת החינוך, תיאטרון "אהל" (1925), העיתון "דבר" (1925), ולימים גם הוצאת ספרים, "עם עובד"), ארגון הספורט "הפועל", הנחלת הלשון העברית, השתלמויות מקצועיות, ועוד ועוד.

המבנה הארגוני של ההסתדרות

כל חברי ההסתדרות בחרו את ועידת ההסתדרות הבחירות היו מפלגתיות. ועל-פי חוקת ההסתדרות הן היו אמורות להיערך מדי שנתיים. בפועל התקיימו הוועידות בתאריכים האלה:

ועידת הייסוד התקיימה בדצמבר 1920, הוועידה השנייה התקיימה בינואר 1923, הוועידה השלישית – ביולי 1927, הוועידה הרביעית – בפברואר 1933 (נושב שני בפברואר 1934), והוועידה החמישית – באפריל 1942.

הוועידה בחרה את מועצת ההסתדרות וזו בחרה מתוכה את הוועד הפועל והמזכירא שלו, שהיו הזרוע הביצועית.

ההסתדרות היתה ארגון כלל-ארצי ריכוזי, שאיגד בתוכו הסתדרויות מקצועיות ארציות ומועצות פועלים מקומיות. כל מועצת פועלים הקיפה את כלל הפועלים העברים במקום וניהלה את לשכת העבודה המקומית.

בשל מצבו של המשק הארץ-ישראלי, לא הסתפקה ההסתדרות בהגנה על הפועלים השכירים ובשיפור תנאי עבודתם, אלא גם יצרה בשבילם מקומות עבודה. היא הקימה את המשרד לעבודות ציבוריות, ובוועידתה השנייה (ינואר 1923) החליטה על הקמת "חברת העובדים". חברת העובדים איגדה את כל המפעלים הכלכליים של ההסתדרות – מפעלי הייצור, השירותים, הכספים והקואופרטיבים, ובהם "המשביר", "תנובה", "סולל בינה"⁷ וחברת הביטוח "הסנה". זאת ועוד, ההסתדרות היתה גם מסגרת-גג לכל ההתיישבות העובדת – קיבוצים, קבוצות ומושבים.

7 "המשביר" – ראשיתו בהתארגנות של פועלים במלחמת העולם הראשונה לקניית מצרכים במחירים נמוכים בתקופות של היצע רב, ומכירתם בפחות ממחיר השוק כאשר המחירים האמירו. כמו מוסדות אחרים של הפועלים שהוקמו לפני ייסודה של ההסתדרות הכללית, גם המשביר היה לחלק ממנה, וריכוז את פעולות המסחר של ציבור הפועלים – אספקת מצרכים ושיווק התוצרת. גופים שהוקמו מאוחר יותר (כמו "תנובה" ראו להלן) נטלו מידי המשביר חלק מן הפעילויות. בשנת 1930 שונה שמו ל"המשביר המרכזי" ותפקידו צומצם לאספקה של תשומות, אמצעי ייצור ומוצרים שונים לסקטור החקלאי ההסתדרותי.

"תנובה" – ארגון שהחל בשנת 1926 לשווק תוצרת חקלאית של יישובי ההסתדרות, ולאחר זמן-מה הקים גם מפעלים לייצור מוצרי חלב.

"סולל בונה" – המפלגות "אחדות העבודה" ו"הפועל הצעיר" הקימו משרדים לעבודות ציבוריות שסיפקו עבודה לחבריהן. עם הקמת ההסתדרות הפכו משרדים אלה למשרד לעבודות ציבוריות של ההסתדרות, שהיה למעשה משרד קבלני: הוא קיבל עבודות ציבוריות מן הממשלה והעסיק בביצוען פועלים חברי ההסתדרות הכללית. כמו כן ביצע עבודות בנייה. "סולל בונה" שהוקם בשנת 1924 ירש את המשרד לעבודות ציבוריות, והרחיב את פעילותו גם לתחומים הקשורים בענף הבנייה – ייצור חומרי בניין, נגרות וחציבה. "סולל בונה" התמוטט בשנח 1927 (ראו יחידה 4, סעיף 4.4.3.1) והוקם מחדש בשנת 1935.

מעורבותה של ההסתדרות ב"חברת העובדים" עשתה אותה ליזם ומעסיק, וכך, הארגון שהוקם כאיגוד מקצועי מצא עצמו ב"צד השני" של יחסי העבודה. בצמד התפקידים – מעסיק מצד אחד, ואיגוד מקצועי שתפקידו להגן על זכויות הפועלים מהצד האחר – היה טמון פוטנציאל של ניגודי אינטרסים.

בכך לא תמו הסתירות המובנות בתוך ההסתדרות. היא היתה, בריבזמן, ארגון מעמדי של פועלים ותנועה לאומית ששמה לה למטרה לכוון ישות מדינית יהודית בארץ-ישראל. מכוח תפקידה הלאומי היא קיבלה עליה למלא משימות בתחומי ההתיישבות, העלייה, הקליטה וההגנה. הקומוניסטים, על גלגוליהם השונים, ביקשו להפריד בין הפונקציות המעמדיות-מקצועיות של ההסתדרות לבין הפונקציות הלאומיות. לשיטתם, היה על ההסתדרות לדאוג להגנה מקצועית של העובד, ובשם העקרון של סולידריות מעמדית – העומדת מעל להשתייכות הלאומית – היה עליה לאגד פועלים יהודים וערבים כאחד. הם גם שללו את תפקידה כמעסיק.

את המתח המובנה בין האינטרסים השונים בתוך ההסתדרות ממחישה היטב הדילמה שניצבה בפניה מראשיתה. כאיגוד מקצועי היה עליה להגן על הפועל המקומי מפני תחרות מצד מהגרים, כמו תנועות פועלים ואיגודים מקצועיים בארצות אחרות, שמאז ומעולם התנגדו להגירה בתקופות של אבטלה ומשבר כלכלי. אך ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל לא נהגה כך.

■ עיינו שוב ב"קול קורא" של טרומפלדור לפועלים: מה היה המניע של טרומפלדור להקמת ההסתדרות?

מראשיתה פעלה ההסתדרות לעידוד העלייה ולקליטתה בארץ. בימי העלייה השלישית הצהירה ההסתדרות (ינואר 1922) על "הצורך החיוני של עלייה מתרחבת בלתי-פוסקת בכל המצבים ובכל התנאים".⁸ בוועידתה השנייה (ראשית 1923) הציג בן-גוריון, אז אחד ממנהיגיה, את העלייה כמקור שממנו היא יונקת: "כל אופיה ותוכנה של תנועתנו מותנים ממהלך העלייה, צרכיה וכוחה".⁹ במהלך הדיון בוועד הפועל של ההסתדרות בראשית שנות העשרים בשאלת שכר העבודה של פועלי המשרד לעבודות ציבוריות (של ההסתדרות), הציע יוסף שפרינצק (חבר ההנהלה הציונית מטעם הפועל הצעיר) לדרוש מהפועלים להוריד את שכר עבודתם, כי רק כך יהיה אפשר "להעלות את אחיכם ואחיותיכם מהגולה".¹⁰

ההסתדרות הכללית ראתה בחברי תנועת "החלוצ" בגולה חלק מהציבור שאת האינטרסים שלו היא ייצגה. הם היו בעיניה העתודה של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, אבן מאבני הבסיס של כוחה. בעתות של משבר כלכלי ואבטלה בארץ-

8 צ' אבן שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, ב, עמ' 43.

9 ש' טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 266.

10 ז' צחור, בדרך להנהגת היישוב, עמ' 221.

ישראל, החלוצים שבגולה לא נתפסו כגורם המאיים על ציבור הפועלים ועל הישגיו המעמדיים, אלא כחלק ממנו, המתייצב אתו יחד מול המעמדות האחרים ביישוב.

העלייה העמידה דילמה בפני ההסתדרות גם בתפקידה כמעסיק: האם על המשרד לעבודות ציבוריות לקבל עבודות חדשות, שיספקו תעסוקה לעולים החדשים גם אם ברור שכרוך בהן הפסד כספי, או שעליו לבצע פחות עבודות, ורק כאלה שיניבו רווח ודאי? במלים אחרות: האם על ההסתדרות, כמעסיק, לפעול על-פי שיקולים כלכליים בלבד, או שעליה להתחשב גם בשיקולים לאומיים (קליטת עלייה)?

כשנראו הסימנים הראשונים לאבטלה בסוף 1925, ואף כשהאבטלה הלכה והעמיקה, תבעה ההסתדרות שהעלייה תימשך. לדעת ההסתדרות, עבודה ועלייה הא בהא תליא, ואת המפתח לפתרון המשבר הכלכלי ראתה לא בהפסקת העלייה, אלא בהשגת כספים למימוש תכניות עבודה שיבלמו את התפשטות האבטלה. את התביעה להשגת הכספים האלה הפנתה ההסתדרות הכללית אל ההסתדרות הציונית, שבשנות העשרים ראתה

איור 22: בראשית תקופת נציבותו יזם הרברט סמואל עבודות ציבוריות לפיתוח הארץ ולהעסקת המובטלים הרבים שהיו בה אז (ראו יחידה 4, סעיף 4.2.3). סלילת הכביש לאורך החוף המערבי של הכינרת נחלקה בין "אחדות העבודה" (הקטע הדרומי: צמח-טבריה) ל"סוד העבודה" (הקטע הצפוני: טבריה-טבחה). החברות לא הסתפקו בעבודות שירות למיניהן ודרשו לשתף אותן בעבודת הסלילה לשלביה.



בה גורם חיצוני שאפשר לבוא אליו בתביעות כספיות ואחרות. כל עוד לא היתה האחריות השלטונית בהסתדרות הציונית בידי מפלגות הפועלים, ניהלה ההסתדרות הכללית מאבק להמשך העלייה גם בתנאים של משבר כלכלי, מתוך אמונה שיהיה מי שיפרע את החשבון.¹¹

עמדתה של הנהגת ההסתדרות בעניין העלייה נגדה את האינטרסים של הפועלים בשטח, שהתנגדו להגדלת מאגר מחפשי העבודה, מכיוון שהדבר הגביר את התחרות בין העובדים והחליש את כוח המיקוח שלהם על השכר ועל תנאי העבודה. על אחת כמה וכמה הם התנגדו להצטרפותם של עולים חדשים לתחרות על "יום עבודה" בתקופות של חוסר עבודה. ואילו הנהגת ההסתדרות ניהלה את המאבק למען המשך העלייה גם בעתות של משבר כלכלי בשאיפה לחזק את כוחו הפוליטי של המחנה הפועלי בארץ-ישראל, גם אם בטווח הקצר ייפגעו מכך הפועלים עצמם. סוגיה זו ממחישה גם את הגישה הריכוזית שאפינה את ההסתדרות הכללית, והיא – שליטה מן המרכז אל הפריפריה ומניעת התחזקותם של אינטרסים מקומיים.

נסכם אפוא: ההסתדרות היתה ארגון פועלים יחיד במינו, שלא היה לו אח ורע במקומות אחרים. היא פעלה בתחומי חיים רבים ונטלה על עצמה מגוון רחב של תפקידים, שלא אחת עמדו בסתירה זה לזה. הסתירות הפנימיות והמתחים, שהיו טבועים בפעילותה של ההסתדרות מראשיתה, בלטו במיוחד בשני מישורים: מלכתחילה שרר מתח בין תפקידיה כמייצגת את האינטרסים המעמדיים של הפועלים לבין התפקידים הלאומיים שעמסה על עצמה; לאחר זמן־מה נוסף על כך המתח שבין היותה איגוד מקצועי לבין היותה מעסיק. מראשית דרכה שלט בהסתדרות הפרימט הלאומי, כלומר – היעדים הלאומיים קדמו ליעדים המעמדיים.¹² ההסתדרות תרמה רבות לבניין הבית הלאומי במלאה משימות לאומיות, "ממלכתיות", ששום גוף אחר לא היה מסוגל לבצען. בור־זמן היא גם חיזקה את כוחו של המחנה הפועלי ביישוב (ובתנועה הציונית).

3.3.2 גדוד העבודה

בכל חיבור שעניינו תקופת העלייה השלישית, ההתיישבות או תנועת הפועלים בארץ-ישראל, המקום המיוחד לגדוד העבודה חורג בהרבה מגודלו המספרי וממשך קיומו. הסיבות לכך הן שתיים, בעיקרן: העניין שמעורר גדוד העבודה בזכות עצמו, ויותר מזה – ההשפעות שהיו לתולדותיו ולאחריותו על התפתחות היישוב בכלל ועל תנועת הפועלים בפרט.¹³

11 על המשבר הכלכלי במחצית השנייה של שנות העשרים ועל התמוטטותו של "סולל בונה" בשנת 1927, ראו ביחידה 4.

12 ראו דיון בסוגיה זו ביחידה 5.

13 המחקרים המקיפים ביותר על גדוד העבודה הם: א' שפירא, "לשברו של חלום אחד"; א' מרגלית, קומונה, חברה ופוליטיקה.

■ ראשית, נכיר את תולדות "גדוד העבודה" בעזרת ערך אנציקלופדי הלקוח מתוך **האנציקלופדיה למדעי החברה**, א, עמ' 747–748 (כותב הערך: שלמה רכב; עורך האנציקלופדיה: דוד כנעני).

במהלך הקריאה סכמו לעצמכם נקודות ציון בתולדות הגדוד: מי היו מייסדיו, כמה חברים מנה, מה היו מטרותיו, מה היו הישגיו, מה גרם לפילוגים בתוכו ומדוע התפרק?

(עבודה שכירה במשק הפרטי או הציבורי, משק עצמי), או לסוגי עבודתן (חקלאות, מלאכה, בניין, עבודות ציבוריות, שירותים בצבא). בקופה המשותפת לכל פלוגות הגדוד ראו ערובה לשוויון גמור ברמת החיים של החברים ומקור מימון להקמת מפעלים חדשים. לפי הסדר זה נמסרו כל ההכנסות לקופה המשותפת, וזו סיפקה את כל צורכי הפרט. הגדוד שם איפוא את הדגש על הקומונה **הצרכנית** ועל האירגון הצנטראליסטי כאחד. היחידה הקבוצתית (הפלוגה) היתה משוללת אוטונומיה משקית-כספית, ודבר זה נתן אותותיו לרעה במצב הכלכלי. אמנם מאוחר יותר ניתנה אוטונומיה משקית לפלוגות, אגב פיקוח וביקורת מהמרכז, אך עקרון הקופה המשותפת נשאר בתוקפו.

בספטמבר 1921 הצטרף אל הגדוד משק **כפר-גלעדי**, שנעזב אחר מאורעות תל-חי ושוקם מחדש. עם ראשית ההתיישבות בעמק-יזרעאל המזרחי הקימו חברי הגדוד את **עין-חרוד** (22 בספטמבר 1921) ואת **תל-יוסף** (14 בדצמבר 1921), כששתיהן מהוות משק אחד. מאוחר יותר הוקמה פלוגת-ירושלים, אשר ייסדה לימים את רמת-רחל.

מאז ייסודו ועד סוף תרפ"ו נצטרפו לגדוד 2226 איש ועזבוהו 1553, ובס"ה עברוהו (עד 1929) כ-2500 איש. לשיאו המיספרי הגיע ב-1925, כאשר מנה 665 חברים. הפסקת העלייה מבר"מ דילדלה את

גדוד-העבודה אירגון קיבוצי ארצי בא"י בשנים 1920–1929. שמו המלא היה "גדוד העבודה וההגנה ע"ש יוסף טרומפלדור", אך מטעמי קונספיראציה הושמטה המילה "וההגנה". הגדוד נוסד במחנה פועלי הכביש טבריה-צמח, בי"א באלול תר"פ (1920), חצי-שנה לאחר נפילת טרומפלדור בתל-חי. בין מייסדיו היו עולים חדשים, מתלמידיו וחבריו של טרומפלדור, יוצאי "החלוץ" ברוסיה, ואליהם הצטרפו גם מאנשי העלייה השנייה בארץ. השפעה גדולה על ראשוני גה"ע נודעה להצהרת-באלפור ולאישורה ע"י המעצמות בעולם, מאורע שהבטיח כאילו הגשמה מהירה של הציונות – וכן למהפכת-אוקטובר, לתסיסה המהפכנית בעולם ולקומוניזם הצבאי שהונהג אז ברוסיה, כאשר כלל הפועלים הושוו בתנאי-חייהם ורווחה האמונה בצעידה מהירה לקראת השלטת הקומוניזם ברוסיה ובעולם כולו.

מגמתו המרכזית של גה"ע היתה הכשרת התנאים לעליית המונים והקמת כוח-ההגנה יהודי בארץ. במרוצת הזמן נתגבשה תפיסתו החברתית, והוא חתר לצורת-חיים קומוניסטית, להשוואת תנאי-חייהם של חבריו ולימים – של כל פועלי א"י. הגדוד נשא נפשו לקומונה כללית, כלארצית, של פלוגותיו השונות (במשך שנות קיומו ייסד 44 פלוגות) – בכפר, בעיר, במושבה ובמחנות-צבא – בלי שים-לב לצורתן הקיבוצית ("קבוצה קטנה" אינטימית, קבוצה מקצועית ועוד), למקורות פרנסתן

"הקבוצה הגדולה" מתרכזים בעין-חרוד (105 חברים) ואילו נאמני הגדוד – בתל-יוסף (225 חברים). בגדוד כולו נשארו אז 432 חברים.

העלייה הרביעית (משנת 1924 ואילך), על מגמותיה הקאפיטאליסטיות המפורשות, הרסה אצל רבים מפועלי א"י את תפיסותיהם הסוציאליסטיות-אוטופיסטיות, אבל לעתים גם את אמונתם הציונית. לתוך הגדוד חדרה הכפירה האנטי-ציונית. הבחירות למועצת-הגדוד החלו נושאות אופי פוליטי מובהק. במועצה שנתקיימה באוקטובר 1926 ייצג השמאל 205 חברים, הימין – 170 חברים, המרכז (שעליו נמנו גם חברי פוע"צ שמאל) – 81 חברים, ורשימה אישית אחת – 22 חברים. הוחלט להוציא מהגדוד את חברי פ.ק.פ. (=המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית) ואת כל הנשמעים להוראותיה. במושב השני של המועצה (דצמבר 1926) החליט הימין להוציא את השמאל מהגדוד, וכך קמו שני "גדודים" – ימני ושמאלי, כשאנשי המרכז נשארים מחוץ לשניהם.

הגדוד השמאלי נתפורר בסוף 1927, וחלק מחבריו (עם מ. אלקינד, מדבריו הראשיים של הגדוד, בראשם) עזב את הארץ ויצא לברה"מ, ואף הקים בקרים משק קיבוצי בשם "ויאה נובה" (=דרך חדשה), אשר התקיים זמן-מה ולבסוף חוסל ועקבות חבריו נעלמו. אנשי המרכז נספחו לימין.

כעבור מיספר שנים (דצמבר 1929) הצטרפו 3 פלוגות הגדוד – תל-יוסף, כפר-גלעדי ורמת-רחל, ובהן כ-250 חברים – אל הקיבוץ המאוחד.

מקורות גידולו. העקרון שהגדוד הוא פתוח לכול – הביא לפלוקטואציה רבה בין חבריו. רבים עזבוהו מייד לאחר שלמדו בתוכו מקצוע, בהשאירם אחריהם גרעונות שמקורם בשכר-לימוד זה.

כמעט מראשיתו נתעוררו בגדוד חילוקי-דעות רעיוניים ופוליטיים. אחדות-העבודה, אז המפלגה הגדולה ביותר בהסתדרות-העובדים, ראתה ב"הקבוצה הגדולה" ובגה"ע כאחד קיבוצים ההולמים את תפיסתה. אך בגדוד נתגלו ניצנים של עצמאות רעיונית, ולקראת הבחירות לוועידת-ההסתדרות ה-2 (1922) הופיע ברשימה משלו, אשר מצעה הזדהה אמנם כמעט בכל הסעיפים עם מצע אחדות-העבודה, אלא שהוא תבע גם השוואה כללית של שכר-העבודה בכל מפעלי ההסתדרות (תביעה שהביאה לידי סיכסוך בין הגדוד לבין המוסדות הקבלניים), וכן הסתלקותה של ההסתדרות מהקמת מושבי-עובדים. בשל כך החלו ראשי אחה"ע להצר צעדיו של הגדוד.

המשבר הכלכלי ב-1923 פגע גם בגדוד. לאחר שהקופה המשותפת לא יכלה לעמוד בהתחייבויותיה לגבי פלוגותיה, לרבות המשק החקלאי העצמי בעין-חרוד ובתל-יוסף, נתעורר ויכוח על מידת האוטונומיה של המשק ועל צורת קשריו הכספיים עם הגדוד. על רקע זה פרץ סיכסוך בין אנשי "הקבוצה הגדולה" (שהיו בשעתו בין מייסדי הגדוד וראו חזות-הכול ביצירה המשקית), לבין חסידי התפיסה בדבר שוויון מוחלט בין חברי הפלוגות. המחלוקת לבשה ממדים חמורים ועירערה את המצב החברתי של גה"ע. לבסוף בא פילוג והמשק חולק (1923), כשאנשי

גדוד העבודה התארגן "מלמטה", מהשטח. המבנה הארגוני שלו לא היה פרי החלטה ותכנון, אלא התגבש על-פי תנאי המציאות שבתוכה פעל. אנשים צעירים, עולים

חרשים, שעבדו בסלילת כבישים והתגוררו במחנות אוהלים לצדי הדרכים, חיפשו פתרונות לקיומם היום-יומי. תנאי החיים הם שהכתיבו התארגנות קומונלית. לראשוני הגדוד לא היתה מטרה ברורה ומוגדרת, עד שבקיץ 1921 הם קיימו ועידה וניסחו את מטרתם במלים אלה: "בניין הארץ ע"י יצירת קומונה כללית של פועלי ארץ-ישראל". במרוצת הזמן התגבשה בגדוד השאיפה לאגד את כל פועלי ארץ-ישראל בקומונה כללית אחת בעלת קופה משותפת, ולקיים בה שוויון מלא ברמת החיים של כל חבריה. אלה היו ימים של תקוות רמות להתגשמות מהירה – "קפיצת הדרך" – של מטרותיה הלאומיות והחברתיות של הציונות. חברי הגדוד היו צעירים שהושפעו מן התסיסה המהפכנית שרחשה אז בעולם, והיו מהם שספגו את הרעיונות שפרחו בברית-המועצות בראשית דרכה. רישומו של הקומוניזם הצבאי הסובייטי ניכר, בין השאר, בבחירת שמו של הארגון – גדוד העבודה (שכל אחת מקבוצותיו כונתה פלוגה).

לאחר שכמה מחברי הגדוד התיישבו בעין-חרוד, התגלעו בו מחלוקות שנבעו מניגודי אינטרסים בין אנשי פלוגות העבודה לבין החברים שכבר עלו על הקרקע להתיישבות קבע. אנשי עין-חרוד דרשו אוטונומיה כספית, פירוק הקופה המשותפת של הגדוד וביטול הארגון הריכוזי שלו. ביסוד הסכסוך, שהולך בסופו של דבר לפילוגו של גדוד העבודה, עמדה שאלה כלכלית, אך המפתח להבנתו הוא פער הדורות. בצד אחד היו הוותיקים, אנשי העלייה השנייה בהנהגתו של שלמה לביא (לבקוביץ), מהם מטופלים במשפחה, ומאחוריהם שנים של עבודה קשה, בלא מקום מגורים קבוע ובלא פרנסה מובטחת. בצד האחר היו אנשי העלייה השלישית שזה מקרוב באו, צעירים מהוותיקים בכעשר שנים, חדורי התלהבות, פטורים ברובם מדאגה לקיום משפחה, ובאמתחתם נשאו רעיונות מהפכניים טריים שמקורם בברית-המועצות.

משדחה הרוב בגדוד את הצעות אנשי עין-חרוד, פנו לביא וחבריו להסתדרות הכללית שתתערב בסכסוך הפנימי בגדוד. בין ההסתדרות הכללית לבין הגדוד היה קיים מתח מלכתחילה: אלה היו שני ארגוני פועלים שהתפתחו בריבזמן, כיוונו לאותו קהל-יעד ונחלקו בהגדרת המטרה והדרך להשגתה. הנהגת ההסתדרות, רובה ככולה אנשי העלייה השנייה וחברי אחדות העבודה, התייחסה בחשדנות אל הצעירים מגדוד העבודה. ההסתדרות השיבה בחיוב על פניית לביא, מפני שראתה בכך דרך להשתלט על הגדוד ולהכפיפו לרצונה. ההסתדרות החליטה שתומכיו של לביא יתרכזו בעין-חרוד והאחרים בתל-יוסף, וכי הנכסים יחולקו שווה בשווה בין שני המשקים, אף כי מספר הפורשים מהגדוד, שהתרכזו בעין-חרוד (105), היה קטן בהרבה ממספר הנשארים (225), שהתקבצו בתל-יוסף.

מאז הפילוג הלך הגדוד ונחלש. הסיבות לכך היו, מלבד הפילוג עצמו, גם ההפליה לרעה שנהגה ההסתדרות בחבריו במתן עבודה, הקשיים הכלכליים במשק הארץ-ישראל¹⁴ ואופיו של הגדוד. הגדוד היה גוף לא-סלקטיבי בעקרון. הוא היה פתוח לכול,

14 על המיתון של 1923 ועל המשבר הכלכלי במחצית השנייה של שנות העשרים, ראו ביחידה 4.

וכל מי שרצה להצטרף התקבל לתקופת נסיון של חודש, שבסופה נערכה הצבעה גלויה בפלוגה. מהמצטרף החדש לא נדרשו לא ידע ולא נסיון בעבודה, לא נבחנה התאמתו החברתית ולא נבדקו דעותיו הפוליטיות. רבים עזבו את הגדוד לאחר שרכשו בו נסיון בעבודה, כלומר – הוא שימש להם רק סדנת לימוד, מקום בטוח בימים שבהם היה שכרם נמוך ובעצם הם נתמכו מקופתו. כשהגיע זמנם לתרום לקליטת חברים לא-מנוסים חדשים, הם עזבו. כך צברה קופת הגדוד גרעונות. כשהחמיר המצב הכלכלי בארץ, נאלץ הגדוד להנהיג אמות מידה מחמירות יותר בקבלת חברים ולהיות בררני יותר גם בקבלת עבודות. כל אלה בלמו את גידולו.

מראשית קיומו הסתמנו בגדוד שתי מגמות. האחת היתה התיישבותית-קונסטרוקטיבית, שנתנה עדיפות לשאיפות הציוניות; המגמה האחרת ראתה את העיקר בשליחות החברתית של הגדוד והחשיבה בעיקר את הייעוד המהפכני. בראשית שנות העשרים הונחה הגדוד על-ידי התפיסה, שהמשק בארץ-ישראל ייבנה על-ידי העלייה החלוצית על יסודות קולקטיביים ובסיוע ההון הלאומי, בדלגו על השלב הקפיטליסטי. עד מהרה נוכחו חבריו בחולשתו של ההון הלאומי, ועם בואה של העלייה הרביעית – על הרכבה המעמדי ודרכי קליטתה בארץ¹⁵ – היה ברור להם שהמשק בארץ-ישראל ייבנה בדרך הקפיטליסטית. מסקנתם היתה:¹⁶

מכיוון שאין תקווה לדלג על שלב המשק הקפיטליסטי בארץ, אין להימנע מן התהליכים הכרוכים במשטר הקפיטליסטי, דהיינו ממלחמת מעמדות וממהפכה

15 על העלייה הרביעית (שרבים מאנשיה היו בני "המעמד הבינוני"), ועל דרכי קליטתה והמסקנות שעלו בעקבות זאת, ראו ביחידה 4.

16 א' מרגלית, השומר הצעיר, עמ' 68.

סוציאלית, וכבר עתה עדיפה הפעולה המהפכנית-מעמדית על פני המומנט הקונסטרוקטיבי-התישבותי, שכן משקלו של הסקטור הפרטי במשק הארץ מתרחב והולך.

בשנת 1924 פנה הגדוד אל חברי השומר הצעיר¹⁷ בהצעה לכינון פדרציה של קיבוצים ולקיים שיתוף פעולה בהסתדרות ובענייני העלייה. חברי שני הארגונים האלה היו ברובם אנשי העלייה השלישית, היתה ביניהם מידה רבה של קרבה דורית ורעיונית, והם הסתייגו משתי מפלגות הפועלים הגדולות. ההצעה להקים מסגרת משותפת הונבלה מראש לתחומי החברה והתרבות. לא דובר על איחוד פוליטי, בשל רתיעתו של השומר הצעיר מפעילות מפלגתית של ממש. אך אפילו הנסיון לאיחוד מוגבל נכשל. לדעת אלקנה מרגלית, שחקר את שני הגופים, נכשל הנסיון בשל הססנותו הפוליטית של השומר הצעיר, שעדיין היה בשלב "תנועת הנוער" של התבגרותו הפוליטית.

□ מדוע לא הצטרף הגדוד לאחת מהמפלגות הקיימות? (חזרו ועיינו בפרק 3.2).

נבחן את האפשרויות אחת לאחת, ונלך מן הקצה הימני של קשת מפלגות הפועלים שמאלה.

הפועל הצעיר: חברי הגדוד רצו לשלב ציונות עם סוציאליזם בגוון מרקסיסטי, ואילו הפועל הצעיר דחה את רעיון מלחמת המעמדות ואת הסוציאליזם המרקסיסטי על כל גווניו.

אחדות העבודה: רוב חברי הגדוד נטו למפלגה זו, אך היא איבדה את חנה בעיניהם בעקבות פרשת עין-חרוד. הם נפגעו מהתערבותה של ההסתדרות לטובת לביא וחבריו ומקיפוחם של חברי הגדוד האחרים בקבלת עבודות באמצעות המשרד לעבודות ציבוריות של ההסתדרות הכללית. ומאחורי צעדים אלה הרי עמדה אחדות העבודה, שהיתה המפלגה הדומיננטית בהסתדרות.

פועלי ציון שמאל: התנגדותם של פועלי ציון שמאל לפעילות הקונסטרוקטיבית של הציונות, להתיישבות ולקואופרציה, פסלה אותם בעיני חברי הגדוד (לימים הצטרפו למפלגה זו מקצת חברי האגף השמאלי של הגדוד).

המפלגות הקומוניסטיות הפלסטיניות בגלגוליהן השונים לא באו בחשבון, משום ששללו את הציונות.

בתוך זמן קצר השתנו פני הדברים. בגדוד, שהיה בראשיתו גוף חברתי-כלכלי, בלא משנה סדורה, ושחבריו, ברובם, חסרו תפיסה פוליטית מגובשת, חלה השמאלה, וכמה מחבריו הצטרפו לפרקציה הקומוניסטית. בסוף 1926 הוציא אותם הרוב משורות

17 על השומר הצעיר ראו בסעיף 3.2.3.5.

הגדוד. זה היה הפילוג השני בתולדות הגדוד, והפעם ניצב מצד אחד הרוב (ה"ימני"), שירש את המנגנון של הגדוד ואת משקי ההתיישבות העובדת שלו, ובצד האחר – האגף השמאלי, שהיה ברובו עירוני וחבריו הגיעו עד פת לחם. רוב חברי האגף השמאלי התפזרו ולא שמרו על מסגרת משותפת. בשנים 1927–1928 היגרו כ-70 מהם לברית המועצות והקימו בקרים את הקומונה "דרך חדשה" (ויה נובה).



איור 24: מחנה גדוד העבודה בבית הכרם, ירושלים, ראשית שנות העשרים. חברי גדוד העבודה בירושלים עבדו בעיקר בחציבה ובבנייה. הם סיפקו את האבנים לבניית הגמנסיה העברית ברחביה, עבדו בבניית שכונת בית הכרם, הכשירו את שדה הנחיתה בצפון העיר ועבדו גם בין חומות העיר העתיקה.

האם השמאלנות הקיצונית של חלק מחברי הגדוד היא שחרצה את דינו, גרמה לנידויו והביאה, בסופו של דבר, לירידתם של כמה עשרות מאנשיו מהארץ, או שסדר הדברים היה שונה – אחדות העבודה וההסתדרות הכללית, שראו בגדוד יריב מסוכן, פגעו בבסיס קיומו הכלכלי, וכך דחקו אותו לשוליים השמאליים של המפה הפוליטית, ואף אל מחוץ לארץ-ישראל? הדעות בשאלה זו חלוקות.

פרשת גדוד העבודה שימשה ציון דרך בתולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, והיתה לה השפעה ארוכת טווח על התפתחותה. זו היתה עדות מוחשית ראשונה למתח המובנה שבין שני אגפיה של נוסחת הציונות הסוציאליסטית. פרשה זו העידה על הקושי – ואולי אף על העדר הסיכוי – שבמתן בכורה לאגף הסוציאליסטי של נוסחה

זו על פני האגף הציוני במציאות הארץ-ישראלית בתקופת המנדט. קורותיו של הגדוד, ובייחוד פרק הסיום, נטעו חשדנות מצד הזרם המרכזי של תנועת הפועלים כלפי הגופים שלשמאלו, והשפיעו על התגבשותו הרעיונית והפוליטית של השומר הצעיר, ובעיקר על הצבת הציונות בראש מרכיבי זהותו הרעיונית.

3.3.3 התנועות הקיבוציות

בשלהי התקופה העות'מאנית יבשנים הראשונות של תקופת המנדט התפתחו בארץ-ישראל צורות מיוחדות במינן של יישובים חקלאיים שיתופיים – קבוצה, קיבוץ ומושב. במהלך שנות העשרים התאגדו יישובים אלה בתנועות התיישבות ארציות. הקיבוצים לסוגיהם (כפי שיוסבר בהמשך), ובמידה פחותה גם המושבים, מילאו תפקידים בתחום הפוליטי, ולא רק ההתיישבותי, ובשני התחומים האלה גם יחד ניכר חותמם הרבה מעבר למשקלם הדמוגרפי באוכלוסיית היישוב.¹⁸

בסעיף זה נדון בתנועות הקיבוציות ככוח פוליטי (בתפקידם ההתיישבותי של הקיבוצים נדון ביחידה 4).

3.3.3.1 סוגי הקיבוצים

הקבוצה הקטנה, או האינטימית, החלה כחבורה קטנה של אנשים שהכירו זה את זה היטב וחיו בשוויון מלא. קבוצה ראשונה מסוג זה התיישבה בדגניה בשנת 1910. חברה ייחסו חשיבות רבה לשמירה על מסגרת מספרית מצומצמת, וכשהתברר להם שאין ביכולתם לעבד את כל השטח שנמסר לידיהם, הם ויתרו על חלק ממנו, ועליו הוקמה בשנת 1920 קבוצת דגניה ב.

דגניה – אם הקבוצות

פועלים מאנשי העלייה השנייה, שנאשו מסיכוייהם להשיג עבודה חקלאית במושבות בשכר הולם. התארגנו בקבוצות והחלו לעבוד בחוות הכשרה שהקים המשרד הארץ-ישראלי. בחוות ההכשרה בכרת פרצו סכסוכים בין הפועלים למנהל העבודה, וכמוצא מן המצב הציע ארתור רופין, מנהל המשרד הארץ-ישראלי, למסור שטח של כ־1,000 דונם, בהמות עבודה וכלים, לקבוצת פועלים שתנהל את העבודה בעצמה במשך שנה, לנסיון. על אדמת אום-ג'וני התיישבה ב־1909 קבוצה של שישה פועלים ופועלת אחת, ושנת הנסיון הסתיימה בהצלחה – כלומר, ברווח. הקבוצה הראשונה עזבה את המקום וקבוצה אחרת התיישבה בו, והחליטה לקרוא לו דגניה.



איור 25: חברי קבוצת דגניה ביקשו לשמור על מסגרת חברתית אינטימית, וכשהתברר להם שעיבוד השטח שנמסר לידיהם מחייב להגדיל את מספר חברי הקבוצה הם ויתרו על חלק ממנו, והוקם עליו יישוב חדש ושמו – דגניה ב. בתמונה: מראה מן האוויר של קבוצת דגניה א ודגניה ב בשנת 1938.

לקבוצה הקטנה היו חסרונות מנקודת ראות ציונית, שכן בהיותה מסגרת קטנה, הדורשת מחבריה הכשרה חקלאית קודמת, שותפות אידיאולוגית ויחסי חברות קרובים, לא היה בה מענה לצורכי הקליטה הגדולים בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה. על רקע זה פיתח שלמה לביא את רעיון **הקבוצה הגדולה**, שנועדה לקלוט חברים רבים ולאפשר להם לנהל חיי חברה תקינים ופעילות תרבותית. בקבוצה הגדולה היה גם הגיון כלכלי: הקמתה היתה זולה יותר מצורות התיישבות אחרות.

בקבוצת כינרת נעשה הנסיון הראשון (1913) לקיים קבוצה גדולה, והוא נכשל. משהתברר לחברי הקבוצה שאין ביכולתם לבצע בכוחות עצמם את עבודות הפיתוח שקיבלו עליהם, הם החליטו לקלוט חברים חדשים ולהתאים את גודל המסגרת החברתית לצרכי העבודה. שלא כמו בדגניה, שבה היה גרעין קטן ויציב של חברים הקשורים זה לזה בקשרי רעות עמוקים, מספר חבריה של קבוצת כינרת גדל והיתה שם תחלופה מתמדת של חברים. בשלהי 1919, כשמספר החברים הגיע ל-60, התגלעו חילוקי דעות בין הוותיקים לבין החדשים בשאלת הזכויות והחובות של כל אחת משתי השכבות האלה, ובתוך זמן קצר התפוררה הקבוצה.

הקיבוץ, גלגולה השני של הקבוצה הגדולה, צמח מתוך גודד העבודה. ראשוני הקיבוצים היו עין-חרוד ותל-יוסף, ונחזור לדון בצורת התארגנות זו להלן בסעיף הקיבוץ המאוחד.

בהיבט התפתח גם קיבוץ מסוג שונה, מיסודם של בוגרי תנועת השומר הצעיר. צורת התיישבות זו – הקיבוץ האורגני – מיזגה בתוכה את תכונותיהן של שתי הצורות שקדמו לה: יישוב שמספר חבריו גדול מזה שבקבוצה הקטנה, והוא הלך וגדל; אך שלא כמו בקבוצה הגדולה, הגידול נעשה באופן הדרגתי ומוגבל כדי לשמור על יסוד של אינטימיות חברתית. חברי הקיבוץ קיבלו חינוך תנועתי והכשרה לקראת חיי הקיבוץ, וכל שכבה שנקלטה בו היתה בעלת עבר ורקע משותפים.

3.3.3.2 הקמת התנועות הקיבוציות

התפרקותו של גדוד העבודה לא שמה קץ לרעיון להקים קומונה כלל-ארצית. ואולם, שלא כאנשי גדוד העבודה, שחתרו להקמת קומונה כללית שחקיף, ברבות הימים, את החברה כולה, שאפו חברי הקיבוצים להקים רשת ארצית של קומונות אוטונומיות, במידה זו או אחרת של תלות ביניהן וערבות הדדית. במחצית השנייה של שנות העשרים נוסדו שלוש תנועות קיבוציות (לפי סדר הקמתן): **הקיבוץ הארצי**, מייסודם של קיבוצי השומר הצעיר (אפריל 1927), **הקיבוץ המאוחד**, מייסודם של קיבוצים בעלי זיקה למפלגת אחדות העבודה (אוגוסט 1927), ו**חבר הקבוצות** (1929), מייסודן של הקבוצות הקטנות, שהיתה להן זיקה למפלגת הפועל הצעיר.¹⁹

הקיבוץ הארצי

הקיבוץ הארצי צמח מתוך תנועת הנוער הציונית-חלוצית השומר הצעיר.²⁰ בעת הקמתו מנה 286 חברים וחברות בחמישה קיבוצים של בוגרי התנועה, שראשוניהם עלו לארץ בעלייה השלישית והיו בין מייסדי ההסתדרות הכללית (ברשימת "העולים החדשים").

מצע הקיבוץ הארצי נפתח ב"הגירה יסודית":²¹

הקיבוץ מושתת על יסודות הפעולה הפוליטית, החברתית והכלכלית; קביעת ההנחות האידיאולוגיות אין משמעותה ארגון מפלגה פוליטית, כי-אם יצירת מסגרות לפעולה ולגיבוש רעיוני מתמיד. ערכו הפוליטי של הקיבוץ הארצי הוא בהיותו זרם פוליטי עצמאי בתוך תנועת הפועלים בארץ-ישראל.



ואכן, הקיבוץ הארצי היה ארגון פוליטי מיוחד במינו. חבריו לא הצטרפו לאחת מהמפלגות הקיימות – הפועל הצעיר, אחדות העבודה או פועלי ציון – ועד 1946 הוא עצמו לא נעשה למפלגה של ממש.²² קיבוץ "הקיבוץ הארצי השומר הצעיר" היו מסגרת חברתית,

19 המקורות לסעיף זה: ב' בן-אברם. **חבר הקבוצות**; א' מרגלית, "השומר הצעיר", עמ' 125–135; א' מרגלית, **קומונה, חברה ופוליטיקה**, עמ' 388–400; ה' ניר, **הקיבוץ והחברה**.

20 שמו המלא היה: "הקיבוץ הארצי מייסודו של השומר הצעיר".

21 את מצע הקיבוץ הארצי במלואו ראו במקראה.

22 בשנת 1936 קמה הליגה הסוציאליסטית, האחוזת העירונית של הקיבוץ הארצי, ועברו עוד עשר שנים עד שהשתיים הקימו יחד את מפלגת השומר הצעיר. בקונגרסים הציוניים הופיע הקיבוץ הארצי בסיעת העבודה, לצד מפלגות הפועלים האחרות, ובראשן – מפא"י.

כלכלית, תרבותית ופוליטית, שהעמידה בראש מעייניה את התא הקיבוצי. התא הקיבוצי היה לחבריו מסגרת חובקת-כיל, שאין אחרת מלבדה, ואסור היה לחברים בו להשתייך לשום מסגרת חברתית, כלכלית או פוליטית אחרת. כאמור, מתכונת הקיבוץ של השומר הצעיר, הקיבוץ האורגני, היתה סינתזה בין הקבוצה האינטימית לבין הקיבוץ הגדול, הגדל והפתוח, דוגמת הקיבוץ המאוחד (על הקיבוץ המאוחד ראו בהמשך סעיף זה). מתכונת זו נוצרה משום שהקיבוץ, על-פי תפיסתם של אנשי השומר הצעיר, אינו יכול להישאר קבוצה קטנה ואינטימית של חברים בעלי עבר משותף וקשרי רעות קרובה, אלא עליו להיות חי הנושא את עצמו כלכלית, חברתית ותרבותית. אך אל לו לגדול בלי הגבלה. עליו לצמוח באופן אורגני, שכבות-שכבות, שלכל אחת מהן מוצא ורקע חינוכי משותפים.

ביסודו של דבר היה הקיבוץ הארצי המשכה של תנועת הנוער השומר הצעיר. החוויה המכוננת של חבריו היתה החברות המשותפת בתנועת הנוער, ו"הצוותא", או "החברותא", הוסיפה למלא תפקיד מרכזי גם בחייהם כמבוגרים. לדעת מרגלית, בבסיסו של הקיבוץ הארצי ניצב "רצון הקיום הקולקטיבי על-יסוד המסורת המשותפת של העבר".²³

הקיבוץ הארצי ייחס חשיבות רבה לחינוך. תפקידיו של הקיבוץ, כפי שהבינם, חייבו "חינוך והכשרה חברתית ואישית-חלוצית מיוחדת" של המצטרפים אליו. ולכן קליטת החברים בו היתה סלקטיבית והתקבלו, בדרך כלל, רק אנשים שעברו חינוך תנועתי והכשרה לקראת חיי קיבוץ. לעניין חינוך הילדים ייחס הקיבוץ הארצי חשיבות עליונה, ועניין זה היה אחד המכשולים העיקריים באין-ספור המגעים לאיחוד פוליטי שהיו בין הקיבוץ הארצי למפא"י. השמירה הקנאית על ייחודו ושלמותו של הקיבוץ הארצי היתה, בעיני חבריו, ערך בפני עצמו. עמד על כך ברל כצנלסון, שאמר להם: "אין אצלכם פרורמה מגובשת, אבל יש אצלכם פסיכולוגיה של אינטרסים מיוחדים ושאיפה לשמור על קיומכם ויהא-מה".²⁴

בקיבוץ הארצי הונהגה קולקטיביות רעיונית וחבריו לא הורשו להשתייך לשום מפלגה. איסור זה נועד לשמור על שלמות התא הקיבוצי ולמנוע בקיעים על רקע מפלגתי. אולם הקיבוץ עצמו נעשה לתא פוליטי. את הפעילות הפוליטית ההכרחית ניהלו אנשי הקיבוץ הארצי בלב חצוי. מנהיגיו ראו עצמם כמיעוט מחונן, ולא כמנהיגות פוליטית לכל דבר. הקיבוץ הארצי לא הציג את עצמו כאלטרנטיבה לשלטון בתנועה הציונית וביישוב, אלא כקורקטיבה, בכוח המתקן את סטיותיו של הגוף ההגמוני בתנועת הפועלים – מפא"י.

כאמור, הקיבוצים שהשתייכו לקיבוץ הארצי לא הצטרפו לאחת מהמפלגות הקיימות, וגם לא הקימו (עד שנת 1946) מפלגה משלהם. עם זאת, הקיבוץ הארצי התארגן ככוח

23 א' מרגלית, "חשומר הצעיר", עמ' 133.

24 מרגלית, שם, עמ' 12.

פוליטי (אמנם לא מפלגתי) והשתתף במערכות הבחירות ביישוב, בהסתדרות הכללית ובהסתדרות הציונית. כיצד יוסבר הדבר?

לקיבוץ הארצי כתנועה התיישבותית, ול"השומר הצעיר" כתנועת נוער בארץ ובגולה, היו אינטרסים בתחום העלייה (קבלת סרטיפיקטים), ההתיישבות (קבלת משבצות קרקע ותקציבים)²⁵ והשגת עבודה. ביישוב, בהסתדרות הכללית ובהסתדרות הציונית חולקו המשאבים על-פי מפתח מפלגתי המבוסס על הייצוג במוסדות הנבחרים, ומציאות זו חייבה את הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר לעסוק בפעילות פוליטית, כדי לשמור על האינטרסים החיוניים שלהם.



איור 26: קיבוץ בית-אלפא למרגלות הגלבוע, בשנותיו הראשונות. בית-אלפא היה הקיבוץ הראשון שייסדו בוגרי תנועת "השומר הצעיר". אך הוא לא היה בין מקימי הקיבוץ הארצי בשנת 1927. במרוצת השנים התגלעו בקיבוץ ויכוחים, בעיקר בענייני חינוך הילדים וההשתייכות המפלגתית. בשנת 1940 עברו חלק מחברי הקיבוץ (אלה שהזדהו עם מפא"י) לקיבוץ רמת-יוחנן, וחברים מרמת-יוחנן שהזדהו עם השומר הצעיר עברו לבית-אלפא.

הקיבוץ המאוחד

הקיבוץ המאוחד צמח מתוך גודוד העבודה, מן הזרוע שהקימה את קיבוץ עין-חרוד. התייצבותה של ההסתדרות לימין אנשי עין-חרוד בסכסוכ עם שאר גודוד העבודה, יצרה ברית בין עין-חרוד לאחדות העבודה, המפלגה הראשית בהסתדרות הכללית.

25 ראו על כך ביחידה 4.

הקיבוץ המאוחד נוסד בשנת 1927 כמסגרת-על של ארבעה קיבוצים ועשר פלוגות עבודה שמנו למעלה מ-1,000 חברים וחברות. מלכתחילה הוא היה חלק מאחדות העבודה, שהיתה מפלגה עירונית ברובה. אולם, הקיבוץ המאוחד (בשונה מן הקיבוץ הארצי) לא הנהיג קולקטיביות רעיונית, ולצד חברי מפלגת אחדות העבודה היו בו גם חברי הפועל הצעיר. רשמית, הפיצול המפלגתי בתוך הקיבוץ המאוחד הסתיים עם הקמת מפא"י (שנוסדה על-ידי איחוד בין אחדות העבודה והפועל הצעיר). ואולם גם לאחר מכן הוסיפו להתקיים בקיבוץ המאוחד זרמים רעיוניים-פוליטיים, שלימים הביאו לפילוגו.

שיטתו של הקיבוץ המאוחד היתה הקיבוץ הגדול, הגדל והפתוח לכול. הוא שאף להגדיל את מספר חבריו ככל האפשר, וכמסורת גדוד העבודה, היה לא-סלקטיבי בקבלת חברים. עתודת גידולו של הקיבוץ המאוחד היתה בעיקר תנועת החלוץ בגולה. בשנת 1924 יצא יצחק טבנקין, חבר עין-חרוד, לאירופה, ויצר קשר בין קיבוצו לבין תנועת החלוץ – שהתפתח והיה לקשר בין תנועת החלוץ לבין הקיבוץ המאוחד כולו.

הקיבוץ המאוחד היה מעורב במתרחש בחברה הסובבת וראה עצמו אוונגרד (חיל חלוץ), ההולך לפני העם היהודי ומעמד הפועלים. חבריו מילאו תפקידים במוסדות המפלגה וההסתדרות והשתתפו בביצוע משימות לאומיות בתחומי ההתיישבות, העלייה ורהגנה.

■ שאלה 6

השוו בין מצע הקיבוץ הארצי למצע הקיבוץ המאוחד (המובאים במקראה). במה הם נבדלים, ומהו ההסבר לכך?

חבר הקבוצות

את חבר הקבוצות ייסדו בשנת 1929 קבוצות שהיו קשורות למפלגת הפועל הצעיר, או קרובות לה בהשקפתן, אשר לא הצטרפו לאחד מן הארגונים הקיבוציים הארציים שנוסדו בשנת 1927. אפשר להבחין בקרבה מנטלית כלשהי בין אנשי הקבוצות האלה לבין אנשי השומר הצעיר, ואכן כמה מהיישובים שהשתתפו בכינוס הייסוד של חבר הקבוצות הצטרפו, בסופו של דבר, לקיבוץ הארצי.²⁶ במשך הזמן חלה התרחקות בין הקיבוץ הארצי לחבר הקבוצות. בשל התחזקותה של התפיסה המרקסיסטית בקיבוץ הארצי, שהיתה זרה לאנשי הקבוצות.

26 בפגישת הייסוד בגניגר (8-9.11.1929) השתתפו נציגים מן היישובים (כוכבית מסמנת קיבוץ שהצטרף, בסופו של דבר, לקיבוץ הארצי): *בית-אלפא, *בית-זרע, גבע, גניגר, *גן-שמואל, דגניה א, דגניה ב, חפציבה, כינרת, *מזרע, קריית ענבים, קבוצת שילר, השרון, שרונה, *שריד, ונציגי קבוצות פועלים שחיו אז במושבות. באותו זמן השתייכו לקיבוץ הארצי מרחביה, משמר העמק ועין-שמר. לקיבוץ המאוחד השתייכו: עין-חרוד, תל-יוסף, איילת השחר, כפר גלעדי, גבעת ברנר, גבעת השלושה ויגור. ראוי לציין, שהקבוצות הוותיקות ביותר היו האחרונות שהצטרפו למסגרת ארצית.

מועד ייסודו של חבר הקבוצות מעורר תמיהה. היה זה ממש ערב האיחוד של אחדות העבודה והפועל הצעיר והקמת מפא"י, כשלכאורה נפלה המחיצה הפוליטית-מפלגתית בין הקיבוץ המאוחד, הקשור לאחדות העבודה, לבין הקבוצות – המזוהות עם הפועל הצעיר. הקמתו של חבר הקבוצות באותם ימים דווקא מעידה שההבדלים בינו לבין הקיבוץ המאוחד לא היו בתחום הפוליטי, אלא בתחום הקיבוצי – במישור החברתי והתרבותי.

בתחום זה היתה הקבוצה שונה משני הזרמים הקיבוציים האחרים. היא היתה מכונסת בתוך עצמה, לא ביקשה להגדיל את מספר חבריה ולא פעלה להפיץ את רעיונותיה. עם זאת, מהבחינה הפוליטית היו הקבוצות פלורליסטיות יותר משתי התנועות הקיבוציות האחרות. הן לא ייחסו חשיבות רבה להשתייכות המפלגתית ולפעילות פוליטית; להיפך, היתה בהן התנגדות למעורבות פוליטית ולפוליטיזציה בכלל. ואולם, בחברה שבה המפתח המפלגתי היה הבסיס לחלוקת משאבים בכל התחומים, כפי שהיה היישוב בתקופת המנדט, נאלץ חבר הקבוצות לדאוג לייצוגו במוסדות כדי לשמור על האינטרסים שלו, בייחוד לנוכח מעורבותו הפוליטית הנמרצת של הקיבוץ המאוחד. ואמנם כמה מחברי חבר הקבוצות מילאו תפקידים במוסדות המרכזיים של ההסתדרות הכללית וההסתדרות הציונית.²⁷

3.3.3 התנועות הקיבוציות בין ייחוד לאיחוד

כפי שוודאי ראיתם, כל אחת מהתנועות הקיבוציות היתה קרובה בעניינים מסוימים לרעותה, ונבדלה מהן באחרים. נבחן עניין זה על צירים מרכזיים אחדים דרך פריזמת הדיון שלנו, שהיא – התנועות הקיבוציות ככוח פוליטי ביישוב.

האם הקיבוץ הוא אמצעי או מטרה?

הקבוצה היתה לחבריה מטרה ודרך חיים. זכות קיומה היתה בעצם צורת החיים של חזרה אל הטבע, הקשר אל האדמה, חיי העבודה המשותפים והגשמת מאוויים נפשיים ושאיפות מוסריות. חברי הקבוצות לא ראו בצורת חיים זו דרך לרבים, אלא מסגרת ליחידי סגולה, המבוססת על קשר נפשי-אישי אינטימי בין החברים.

27 נזכיר שלושה מהם:

לוי שקולניק (לימים – אשכול; 1895–1969). עלה לארץ בשנת 1914. היה ממייסדי דגניה ב ומראשי הפועל הצעיר. מילא תפקידים בתחומי ההתיישבות והבטחון (היה חבר המפקדה הארצית של ההגנה) ובהסתדרות הכללית. היה מזכיר מפא"י (1942–1948), שר בממשלות ישראל וראש הממשלה (1963–1969).

יוסף ברץ (1890 – 1968). עלה לארץ בשנת 1906. מראשי הפועל הצעיר (ואחר-כך מפא"י) וממייסדי דגניה. נציג מפלגתו לקונגרסים הציוניים ובמוסדות ההסתדרות.

פנחס לוביאניקר (לימים – לבון; 1904–1976). עלה לארץ ב-1929. ממייסדי תנועת הנוער גורדוניה (ראו בהמשך) ו"חבר הקבוצות" ומראשי מפא"י. מילא תפקידים בתנועתו, במפלגתו ובהסתדרות הכללית, ולימים כיהן כשר הבטחון.

מן העבר האחר נמצא **הקיבוץ המאוחד**, שראה בקיבוץ, בראש ובראשונה, אמצעי להגשמת מטרותיה של הציונות הסוציאליסטית, אבל גם מטרה בפני עצמה. הקיבוץ המאוחד שלל את "החלוציות הצבאית" של גדוד העבודה, אך גם התנגד להדגשת יתר של היחסים הבין-אישיים. בשל עמדתו זו טענו יריביו שהחבר בקיבוץ הגדול הוא "רק בורג במכונה".

הקיבוץ הארצי נמצא בין שני הקצוות. נצטט מתוך המצע שלו:

אין לראות בקיבוץ כחינת מכשיר מעמדי או לאומי גרידא באשר הוא מהווה תוכן עצמי הן על-ידי היותו פרוטוטיפ [אב-טיפוס] של החברה השתפנית והן על-ידי היותו קולקטיב רעיוני ופוליטי עצמי. מהותו של הקיבוץ נובעת מעצם חייו החברתיים, אשר בהם הוא שואף להתלכדות שלימה של הפרט והחברה למפעל חיים משותף בכל שטחי-החיים והפעולה החיצונית, מאפשר את ההתפתחות הכי מאכסימלית של האדם, מתאמץ לתת פתרון לשאלת המשפחה, האשה והחינוך ומאפשר את העמקת היחסים האישיים-מוסריים.



המאגר האנושי לגידולו של הקיבוץ

לא רק העמדות העקרוניות הן שקבעו את גודלו של התא הקיבוצי ואת מידת ההומוגניות של הרכבו החברתי, אלא גם העתודות שעמדו לרשות כל אחת מן התנועות. הקיבוץ הארצי צמח מתוך תנועת הנוער השומר הצעיר וניזון מבוגריה, תחילה רק מהגולה, ובשנות השלושים ואילך גם מהארץ. הקיבוץ המאוחד אימץ את תנועת החלוץ (בגולה) כמאגר לגידולו, ואחר-כך ניזון גם מבוגרי תנועות נוער ארץ-ישראליות. הקבוצות צמחו מתוך המציאות הארץ-ישראלית. הן איחרו בגיוס עתודות לשורותיהן גם בשל תפיסתן האינטימית מראש, וגם מפני שלא היתה להן תנועת נוער בגולה. רק עם עלייתם של ראשוני הבוגרים של תנועת "גורדוניה"²⁸ גילו הקבוצות את אפשרויות הצמיחה האורגנית שלהן (וזו, דרך אגב, היתה אחת הסיבות להחלטתן להקים תנועה קיבוצית משלהן ולא להצטרף לקיבוץ המאוחד).

וכך, על אף ההבדלים בראשית הדרך בין שלוש התנועות הקיבוציות, במרוצת הזמן נוצר מסלול בסיסי דומה של המצטרפים לקיבוצים: חברות בתנועת נוער, חוות הכשרה, עלייה קבוצתית לארץ, פלוגת עבודה במושבה ועלייה להתיישבות על הקרקע. במשך הזמן הצטרפו למסלול זה, עם השינויים המתחייבים, גם חברי תנועות הנוער הארץ-

28 גורדוניה – תנועת נוער על שם א"ד גורדון. נוסדה בשנת 1925 באירופה. ראשוני העולים מחברי התנועה באו לארץ-ישראל בשנת 1929. התנועה החלה לפעול בארץ ב-1937. בשנת 1941 התאחדה גורדוניה עם "המכבי הצעיר". מהבחינה הרעיונית הזדהתה גורדוניה עם הפועל הצעיר. מעקרונות התנועה: בניית המולדת לעם ישראל בארץ-ישראל; חינוך האדם לעבודה עצמית והגשמה חלוצית; הקמת עם עובד בארץ-ישראל; החייאת התרבות העברית.

ישראליות: השומר הצעיר – לקיבוץ הארצי; הנוער העובד והמחנות העולים – לקיבוץ המאוחד; גורדוניה ומנבי הצעיר (ובהמשך גם חלק מבוגרי הנוער העובד והנוער הציוני) – לחבר הקבוצות.

דפוסי הפעילות הפוליטית

דפוסי הפעילות הפוליטית של התנועות הקיבוציות השונות נוצקו על-פי המאפיינים של כל זרם קיבוצי. ב"פעילות פוליטית" כוונתנו למעורבות בחברה הכללית ולמילוי משימות לאומיות ומעמדיות מעבר לגדר הקיבוץ. בתחום זה צעד הקיבוץ המאוחד בראש. חדור תפיסת שליחות לאומית והכרה עצמית כאוונגרד, העמיד הקיבוץ המאוחד את חבריו לרשות משימות לאומיות בעלייה ובהעפלה, בהתיישבות ובבטחון, וראשיו השתלבו בתפקידי מפתח במוסדות הלאומיים, בהסתדרות הכללית ובמפלגה (אחדות העבודה, ואחר-כך מפא"י). הקיבוץ הארצי הסתייג מפעילות פוליטית שחרגה ממה שנדרש לשמירה על האינטרסים שלו כתנועה התיישבותית הזקוקה לתקציבים ולמכסות עלייה. חבריו כמעט לא מילאו תפקידים במסגרות יישוביות, הסתדרותיות וציוניות. עם זאת, כתנועה התגייס הקיבוץ הארצי למשימות לאומיות גם כשחלק על מדיניותה של ההנהגה, וחבריו השתתפו בפעולות העלייה וההעפלה, ההתיישבות והבטחון. חבר הקבוצות, מתוקף הקשר שלו עם מפא"י, השתתף בפעילות ברמה הלאומית, אך במידה פחותה משתי התנועות האחרות, ובלא כל השוואה לקיבוץ המאוחד.

חלקם של חברי הקיבוצים במוסדות ובמסגרות ההתנדבות של היישוב היה מעל ומעבר לחלקם באוכלוסייה. צורת החיים השיתופית, על הערבות ההדדית שבה, אפשרה לחברי קיבוצים לצאת לשליחויות ולמלא תפקידים הרחק מביתם. בכך היה להם יתרון לא רק על יושבי הערים, אלא גם על חברי המושבים.

*

התבנית הבסיסית של המפה המוסדית והארגונית של היישוב נוצקה בשנות העשרים. המוסדות והארגונים שעוצבו באותן שנים הוסיפו לפעול במשך כל תקופת המנדט, ורבים מהם אף לאחר הקמת מדינת ישראל.

תשובות על השאלות שבגוף היחידה

תשובה 1

- א. בתקופת המנדט היתה ארץ־ישראל יחידה מדינית אחת, בעלת גבולות מוגדרים.
- ב. הממשלה הבריטית וחבר הלאומים הכירו בהסתדרות הציונית ובמוסדותיה, ואף העניקו להם מעמד חוקי ורשמי.
- ג. בתקופת המנדט היה לכל היהודים תושבי הארץ מעמד חוקי אחיד, בלא הבדל של ארץ מוצא.
- ד. גם בתקופת המנדט היה היישוב היהודי מפוצל, אך קווי חלוקה ישנים היטשטשו או נמוגו ובמקומם נוצרו חדשים.

תשובה 2

- א. סמכויותיהם של מוסדות כנסת ישראל היו מוגבלות מתוקף התקנות הממשלתיות.
- ב. חלק מן הציבור היהודי בארץ־ישראל לא הכיר בהם כלל.
- ג. נגיסתם של המוסדות הציוניים במעמדם, בשל נחיתותם הסטטוטורית והכספית של המוסדות היישוביים לעומת ההסתדרות הציונית.
- ד. הפיצול הפנימי – ריבוי מפלגות וארגונים.
- ה. מיעוט עניינן של מפלגות הפועלים, שהיו הכוח הפוליטי הדומיננטי ביישוב, בפעילותם של מוסדות כנסת ישראל, שעוצבו שלא על־פי תפיסתן.

תשובה 3

- א. מרכז הכובד של ההנהלה הציונית היה בלונדון – שם ישבו האישים הבכירים, שם התנהלו המגעים החשובים עם הממשלה, ושם נפלו ההכרעות החשובות.
- ב. אנשי ההנהלה הארץ־ישראלית, וקיש בראשם, היו אישים חיצוניים, שזה מקרוב באו. לא היו להם שורשים חברתיים בארץ־ישראל, ולא היה להם גב פוליטי.
- ג. תוצאות הבחירות לקונגרסים הציוניים והרכב ההנהלה בארץ־ישראל לא שיקפו את כוחם ההולך ומתחזק של הפועלים. מפלגות הפועלים השקיעו את מרצן הארגוני בהסתדרות הכללית של העובדים, שסיפקה שירותים חיוניים (כמו תעסוקה ובריאות) לציבור גדול, ועשו אותה למרכז כוח רב־עצמה בארץ־ישראל, שהתחרה במוסדות הלאומים על שני אגפיהם.
- ד. התקציב שעמד לרשות ההנהלה הציונית בארץ־ישראל היה דל.

תשובה 4

- הבדל אחד הוא חסרונן של הקצה הימני של הקשת. הבדל אחר הוא קיומו של גוש מפלגות דתיות, שהגדרתו ("דתית") אינה מעידה על מיקומו על הציר ימין–שמאל.

תשובה 5

- א. על־פי ההגדרות שלנו, החוגים האזרחיים הם "מרכז", ואילו גלעדי מגדיר אותם "ימין". לפיכך, לשיטתנו, גם המפלגה הרוויזיוניסטית נמנית עם החוגים האזרחיים.

ב. את המזרחי מונה גלעדי ב"ימין", הגדרה המקובלת גם עלינו מבחינת מיקומה על הציר ימין-שמאל, אך הדומיננטיות של המרכיב הדתי באידיאולוגיה ובמעשה של המפלגה מציבים אותה בדיון שלנו בקבוצה נפרדת – הגוש הדתי.

תשובה 6

במצע הקיבוץ הארצי מודגש ההיבט הרעיוני, ואילו המצע של הקיבוץ המאוחד עיקרו הקנות מעשיות. הסיבה לכך היא, שהקיבוץ הארצי היה מסגרת חובקת-כול, לחבריו לא היתה מסגרת פוליטית אחרת, והיה עליו לעצב תפיסת עולם כוללת. הקיבוץ המאוחד, לעומת זאת, היה חלק ממפלגת אחדות העבודה, שמצעה הפוליטי היה מוסכם עליו, ולכן התרכז המצע שלו בעניינים הקיבוציים.

נספח 1

תוצאות הבחירות לאספת הנבחרים הראשונה, 1920*		
הגוש והרשימה	מספר הצירים	% מכלל הצירים
גוש תנועת הפועלים		
1. מפלגת אחדות העבודה	70	22.4
2. הסתדרות הפועל הצעיר	41	13.0
הגוש העדתי		
3. הסתדרות הספרדים	54	17.3
4. תימנים	12	3.9
5. עדת הבוכרים	5	1.6
6. הסתדרות צעירי ישראל	4	1.3
7. הסתדרות צעירי המזרח	2	0.6
8. עדת הגרז'ים	1	0.3
הגוש האזרחי		
9. התאחדות האיכרים	16	5.1
10. מפלגת המתקדמים	13	4.1
11. קבוצה בלי שם	7	2.2
12. בלתי מפלגתיים	7	2.2
13. התאחדות בעלי-מלאכה	6	1.9
14. אגודת נשים	5	1.6
15. הסתדרות הפקידים	5	1.6
16. הסתדרות האזרח	3	0.9
17. הסתדרות המכבי	1	0.3
הגוש הדתי		
18. מפלגת החרדים	51	16.2
19. הסתדרות המזרחי	9	2.9
20. חרדים מתקדמים	2	0.6
סך-הכול	314	100

על-פי: מ' אטיאש, כנסת ישראל בארץ-ישראל, עמ' 29. בתוך: ב' אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, עמ' 157.

* מספר בעלי זכות הבחירה – 28,765, הצביעו 20,160 (שהם 70%); מספר המצביעים החרדים עמד על 1,989 ויחד איתם הגיע אחוז ההצבעה ל-77%.

נספח 2

תוצאות הבחירות לאספת הנבחרים השנייה, 1925*		
הנוש והרשימה	מספר הצירים	% מכלל הקולות
נוש תנועת הפועלים		
1. אחדות העבודה	54	24.0
2. הפועל הצעיר	30	14.4
3. מעמד הפועלים	6	2.7
4. קיבוצי העמק	2	1.5
הנוש העדתי		
5. תימנים	20	8.8
6. הספרדים ועדות המזרח	19	7.2
7. עדת הגורזים	1	0.3
הנוש האזרחי		
8. הרביזיוניסטים	15	6.7
9. התאחדות נשים	13	5.4
10. הנוש החקלאי	9	5.4
11. דמוקרטים	9	3.4
12. הנוש המרכזי	6	2.5
13. אזרחים לאומיים	6	2.4
14. אחדות הבונים	4	1.9
15. עולי פולין	4	1.7
16. רשימת צפת	2	0.9
17. איכרי הגליל	1	0.6
18. מרכז חקלאי	1	0.5
19. בעלי-מלאכה	1	0.5
20. גבעת רמב"ם	1	0.4
21. נשים עממיות	1	0.4
22. התאחדות לאומית פתח-תקיה	—	0.3
הנוש הדתי		
23. המזרחי	7	2.7
24. תורה ועבודה	6	2.5
25. המזרחי הצעיר	1	0.5
26. איכרים מזרחיים	1	0.4
27. בני-ברק	1	0.4
שונות		
28. בודדים	—	0.2
29. בלתי תלויים	—	0.2
30. פסולים	—	1.2
סך-הכול	221	100

על-פי: מ' אטיאש, כנסת ישראל בארץ-ישראל, עמ' 35. בתוך: ב' אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, עמ' 170.

* מספר בעלי זכות הבחירה — 64,764, מהם הצביעו 36,767 (56.7%).

נספח 3

תוצאות הבחירות לאספת הנבחרים השלישית, 1931*

הגוש והרשימה	מספר הצירים	% מכלל הקולות
גוש תנועת הפועלים		
1. רשימת מפלגת פועלי א"י	27	42.65
2. העובדים בקרב העדה הספרדית	4	3.3
3. מפלגת פועלי א"י (פועלי ציון)	1	1.8
4. רשימת הפועלים ע"ש בורוכוב	1	1.8
5. רשימת השומר הצעיר	1	1.6
6. רשימת פועלי ציון הספרדית	—	0.05
7. רשימה ספרדית ע"ש בורוכוב	—	—
8. הרשימה הפרולטרית	—	1.9
הגוש הערתי		
9. רשימת התאחדות הספרדים העולמית (וכן 3 רשימות ספרדיות בגוש תנועת הפועלים ואחת בגוש האזרחי)	6	4.6
10. רשימת העדה התימנית	3	3.0
הגוש האזרחי		
11. רשימת התאחדות הרביזיוניסטים	11	16.0
12. תומכי ז'בוטינסקי מבני עדות המזרח	5	4.2
13. הציונים הכלליים המאוחדים	4	5.6
14. התאחדות נשים עבריות והסתדרות נשים לשיווי זכויות	3	3.7
15. התאחדות מרכז בעלי-מלאכה בא"י	—	0.7
הגוש הדתי		
16. המזרחי והפועל המזרחי	5	8.1
פסולים וריקים	—	1.9
סך-הכול	71	100

על-פי: מ' אטיאש, כנסת ישראל בארץ-ישראל, עמ' 35. בתוך: ב' אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, עמ' 184.

* מספר בעלי זכות הבחירה – 89,656, מהם הצביעו 50,436 (56.2%).

נספח 4

תוצאות הבחירות לאספת הנבחרים הרביעית, 1944*

הגוש והרשימה	מספר הצירים	% מכלל הקולות
גוש תנועת הפועלים		
1. רשימת מפלגת פועלי א"י ובלתי מפלגתיים	63	36.5
2. חזית השמאל	21	12.3
3. התנועה לאחדות העבודה	16	9.0
4. רשימה דמוקרטית עממית	3	1.9
5. חזית פועלים לאומית	–	0.05
הגוש העדתי		
6. התאחדות התימנים העצמאית	4	2.5
7. התאחדות התימנים	2	0.5
8. התאחדות צעירי עדן	–	0.1
הגוש האזרחי		
9. עלייה חדשה – בלתי תלויים	18	10.65
10. המרכז הדמוקרטי	4	3.6
11. התאחדות נשים ויצ"ו	4	2.1
12. 'מכבי' תנועת האיחוד הלאומי	3	1.8
13. העובד הציוני	3	1.8
14. הסוחר העברי בא"י	2	0.8
15. תנועת העם למדינה עברית	1	0.7
16. החיילים המשוחררים ומשפחותיהם	–	0.3
17. התאחדות בני הישוב	–	0.1
הגוש הדתי		
18. תורה ועבודה – הפוה"מ, נשים – תורה ועבודה	16	9.3
19. רשימת מזרחי וחרדים ונשי מזרחי ונשים דתיות בלתי מפלגתיות	8	3.5
20. רשימה דתית בלתי מפלגתית	3	1.5
21. העובד הדתי	–	0.4
22. עדות המזרח – תורה ועבודה	–	0.3
פסולים וריקים	–	1.3
סך-הכול	171	100

על-פי: הועד הלאומי לכנסת ישראל, דין וחשבון לתקופה נובמבר 1944–ינואר 1946, עמ' 273, בתוך: ב' אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, עמ' 192.

* בעלי זכות הבחירה – 300,108 מהם הצביעו 202,448 (67.45%).

הרכב הקונגרסים לפי הסיעות בתקופה שלאחר המלחמה

הקונגרס	הי"ב	הי"ג	הי"ד	הט"ו	הט"ז	הי"ז	הי"ח	הי"ט	ה-נ'
בשנת	תרפ"א 1921	תרפ"ב 1923	תרפ"ה 1925	תרפ"ז 1927	תרפ"ט 1929	תרצ"א 1931	תרצ"ב 1933	תרצ"ה 1935	תרצ"ז 1937
בעיר	קרלסבד	קרלסבד	וינה	בול	ציריך	בול	סראג	לוצרן	ציריך
הסיעות	מספר הצירים	מספר הצירים	מספר הצירים	מספר הצירים	מספר הצירים	מספר הצירים	מספר הצירים	מספר הצירים	מספר הצירים
ציונים כלליים :	376	165	177	151	145	25	—	81	117
התאחדות (א)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ברית (ב)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
רדיקלים (דימוקרטים)	—	21	16	11	12	8	15	—	—
מזרחי	95	78	55	46	51	35	39	66	73
פועלי-ציון - התאחדות (סיעת עבודה)	41	69	69	63	81	75	138	209	216
רביזיוניסטים	—	—	—	10	21	52	45	—	—
מפלגה המדינה העברית	—	—	—	—	—	—	7	11	9
קבוצות ארציות	—	—	—	—	—	—	—	49	29
ב סך - ה כ ל	512	331	311	281	310	254	318	463	484

ח ע ר ת : המספרים מן הקונגרס הי"ב עד הט"ו כוללים צירים נבחרים ביחד עם חברי הועד הפועל. המספרים מהקונגרסים הבאים כוללים רק את הצירים הנבחרים.

רשימת המקורות

- צבי אבן שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, ב, תל-אביב תשכ"ו.
- משה אטיאש, כנסת ישראל בארץ-ישראל, ייסודה וארגונה, ירושלים תש"ד.
- משה אטיאש (כינוס והוסיף מבוא והסברים), ספר התעודות של הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ-ישראל, ירושלים 1963.
- בנימין אליאב (עורך) היישוב בימי הבית הלאומי 1917-1948, ירושלים 1979.
- אלכס ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, רמת-גן 1976.
- ברוך בן-אברם, חבר הקבוצות: התפתחותו החברתית והרעיונית, תל-אביב 1976.
- גאולה בתי-הודה, הרב מימון בדורותיו, ירושלים תשל"ט.
- יוסף גורני, אחדות העבודה 1919-1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב 1973.
- יוסף גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, תל-אביב תשמ"ו.
- יוסף גורני, "שינויים במבנה החברתי והפוליטי של 'העלייה השנייה' 1904-1940", הציונות, מאסף א (תשל"ל), עמ' 204-247.
- אלון גל, "השקפתו של ברנדייס על אופן בניין הארץ 1914-1923", הציונות, מאסף ו (תשמ"א), עמ' 97-145.
- דן גלעדי, "יוזמה פרטית, הון לאומי וגיבוש פוליטי של הימין", בתוך ש"נ אייזנשטדט ואחרים (עורכים), המבנה החברתי של ישראל, ירושלים 1969, עמ' 86-98 (נדפס לראשונה באבנים, ה, בית ברל תשכ"ה, עמ' 90-102).
- בן-ציון דינור (עורך ראשי), ספר תולדות ההגנה, כרך ראשון, חלק שני, תל-אביב 1964.
- יגאל דרורי, בין ימין לשמאל: "החוגים האזרחיים" בשנות ה-20, תל-אביב 1990.
- דן הורוביץ, משה ליסק, מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל-אביב 1977.
- תמר הרמן, מ"ברית שלום" ל"שלום עכשיו": הפציפיזם הפרגמטי של מחנה השלום בישראל בהיבט השוואתי, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסנט אוניברסיטת תל-אביב בספטמבר 1989.
- חיים וייצמן, דברים: נאומים, מאמרים ומכתבים, א, תל-אביב 1936.
- שבתי טבת, קנאת דוד: חיי דוד בן-גוריון, א, ירושלים ותל-אביב 1976.

שבתי טבת, קנאת דוד: חיי דוד בן-גוריון, ב, ירושלים ותל-אביב 1980.

כתבי ברל כצנלסון, א, ירושלים תש"ז.

חגית לבסקי, יסודות התקציב למפעל הציוני: ועדה-הצירים 1918-1921, ירושלים תשמ"א.

שולמית לסקוב, "הוועד הזמני והגנת הגליל העליון בשנת תר"ף", הציונות, מאסף ח (תשמ"ג), עמ' 355-390.

אלקנה מרגלית, "השומר הצעיר" - מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני, תל-אביב 1971.

אלקנה מרגלית, קומונה, חברה ופוליטיקה: גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור, מסה במסורת הרדיקליזם הקומונוטרי והשוויוניות בתנועת העבודה העברית, תל-אביב 1980.

בנימין נויברגר, "ישראל - דמוקרטיה ליברלית?", בתוך נורית גרץ (עורכת), נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ-ישראל, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 105-126.

הנרי ניר, הקיבוץ והחברה: הקיבוץ המאוחד 1923-1933, ירושלים תשמ"ד.

אביתר פריזל, המדיניות הציונית לאחר הצהרת בלפור, תל-אביב תשל"ז.

זאב צחור, בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה, ירושלים תשמ"ב.

הקונגרס הציוני העשרים והמושג החמישי של מועצת הסוכנות היהודית, ציריך, כ"ו באב-י"ד באלול תרצ"ז 3-21 באוגוסט 1937, ירושלים [אין שנת הוצאה].

אהרן קידר, "לתולדותיה של 'ברית-שלום' בשנים 1925-1928", בתוך יהודה באואר, משה דייוויס, ישראל קולת (עורכים), פרקי מחקר בתולדות הציונות, ירושלים תשל"ו, עמ' 224-285.

אליקים רובינשטיין, "מיישוב למדינה: מוסדות ומפלגות", בתוך בנימין אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים 1979, עמ' 129-284.

ארתור רופין, פרקי חיי, ב: ראשית עבודתי בארץ (1907-1920), תל-אביב 1968.

יעקב שביט, מרוב למדינה - התנועה הרביזיוניסטית: התכנית ההתישבותית והרעיון החברתי, תל-אביב 1983.

אניטה שפירא, ברל, א-ב, תל-אביב 1981.

אניטה שפירא, "לשברו של חלום אחד: גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור", ההליכה על קו האופק, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 157-207.

אניטה שפירא, חרב היונה, תל-אביב תשנ"ב.

יונתן שפירא, אחדות העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי, תל-אביב 1975.

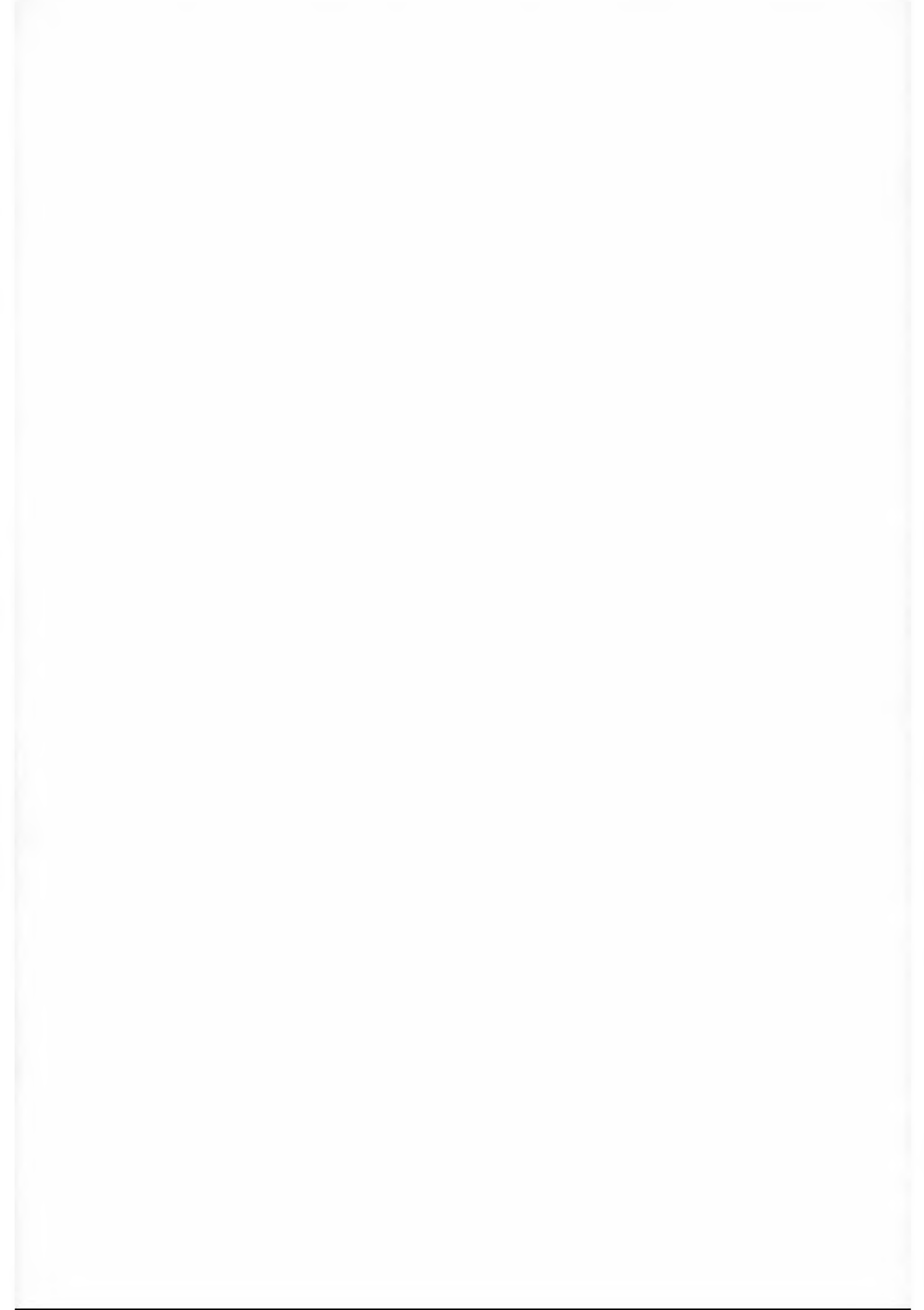
יונתן שפירא, "המקורות ההיסטוריים של הדמוקרטיה הישראלית: מפא"י כמפלגה דומיננטית", בתוך אורי רם (עורך), *החברה הישראלית – היבטים ביקורתיים*, תל־אביב 1993, עמ' 40–53.

יוסף שפירא, *הפועל הצעיר – הרעיון והמעשה*, תל־אביב 1967.

John Marlowe, *The Seat of Pilate: An Account of the Palestine Mandate*, London 1959.

ביבליוגרפיה נבחרת

- ברוך בן-אברם, חבר הקבוצות: התפתחותו החברתית והרעיונית, תל-אביב 1976.
- יוסף גורני, אחדות העבודה 1919-1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב 1973.
- יגאל דרורי, בין ימין לשמאל: "החוגים האזרחיים" בשנות ה-20, תל-אביב 1990.
- דן הורוביץ, משה ליסק, מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל-אביב 1977.
- שבתי טבת, קנאת דוד: חיי דוד בן-גוריון, ב, ירושלים ותל-אביב 1980.
- חגית לבסקי, יסודות התקציב למפעל הציוני: ועד הצירים 1918-1921, ירושלים תשמ"א.
- שולמית לסקוב, "הוועד הזמני והגנת הגליל העליון בשנת תר"ף", הציונות, מאסף ח (תשמ"ג), עמ' 355-390.
- ריצ'רד מיינרצהאגן, פרקי יומן מזרח-תיכוני 1917-1956, ירושלים 1973.
- אלקנה מרגלית, "השומר הצעיר" – מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני, תל-אביב 1971.
- אלקנה מרגלית, קומונה, חברה ופוליטיקה: גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור, תל-אביב 1980.
- הנרי ניר, הקיבוץ והחברה: הקיבוץ המאוחד 1923-1933, ירושלים תשמ"ד.
- יהושע פורת ויעקב שביט, המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947), כך תשיעי בסדרה: ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ירושלים 1982.
- זאב צחור, בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה, ירושלים תשמ"ב.
- אהרן קידר, "לתולדותיה של 'ברית שלום' בשנים 1925-1928", בתוך יהודה באואר, משה דייוויס, ישראל קולת (עורכים), פרקי מחקר בתולדות הציונות, ירושלים תשל"ו, עמ' 224-285.
- אליקים רובינשטיין, "מיישוב למדינה: מוסדות ומפלגות", בתוך בנימין אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים 1979, עמ' 136-280.
- יעקב שביט, מרוב למדינה: התנועה הרביזיוניסטית – התכנית ההתיישבותית והרעיון החברתי, תל-אביב 1983.
- אניטה שפירא, "לשברו של חלום אחד: גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור", ההליכה על קו האופק, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 157-207.
- יונתן שפירא, אחדות העבודה ההיסטורית: עוצמתו של ארגון פוליטי, תל-אביב 1975.





יחידה 4

תשתית לבית הלאומי

עלייה, כלכלה והתיישבות בשנות העשרים

From National Home to a State in the Making: The Jewish Community in Palestine between the World Wars

Aviva Halamish

Unit 4: Foundations of the National Home: Immigration, Economy and Settlement
in the 1920s

ד"ר אביבה חלמיש	כתיבה וריכוז הפיתוח
פרופ' אניטה שפירא, אוניברסיטת תל-אביב	אחראית אקדמית
ד"ר דן גלעדי, חוקר תולדות היישוב	ייעוץ
פרופ' זאב צחור, אוניברסיטת בן-גוריון	ייעוץ
פרופ' יעקב שביט, אוניברסיטת תל-אביב	ייעוץ
אורנה ברקאי, משה שפרבר, אורנה כהן-שורץ	עריכה
נאוה שנקמן	עיצוב ועטיפה
חזי אפלברג	גרפיקה
דני גרבר	סדר
אתי זינגר	מפות
דבורה גרודה	תחקיר תמונות
טליה בר-טל	זכויות יוצרים

פיתוח הקורס החל ביזמתם של פרופ' שלום רייכמן וז"ל,
ד"ר דוד דה פריס, ד"ר יחיעם ויץ, ד"ר אביבה חלמיש

תוכן העניינים

267	פתח דבר
269	4.1 "כללי המשחק" של העלייה בשנות העשרים
269	4.1.1 מאפייני ההגירה המודרנית
271	4.1.2 מדיניות ההגירה המנדטורית
274	4.1.3 מדיניות העלייה הציונית
274	4.1.3.1 מדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית עד 1917
276	4.1.3.2 מדיניות העלייה הציונית בתקופת השלטון הצבאי
	4.1.3.3 מבחן ראשון למדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית (1920-1921)
277	
278	4.1.3.4 מדיניות העלייה הציונית בשנות העשרים
279	4.2 העלייה השלישית
279	4.2.1 גורמי דחיפה ומשיכה
282	4.2.2 הפרופיל הדמוגרפי
283	4.2.3 קליטת העלייה
285	4.2.4 משבר העלייה השלישית
289	4.2.5 העלייה השלישית – דימוי ומציאות
291	4.3 העלייה הרביעית
292	4.3.1 גורמי דחיפה ומשיכה
294	4.3.2 הפרופיל הדמוגרפי
296	4.3.3 קליטת העלייה
298	4.3.4 הסיבות לדעיכת גל העלייה הרביעית
299	4.3.5 העלייה הרביעית בעיני בני זמנה
302	4.3.6 דמותה של העלייה הרביעית בהיסטוריוגרפיה הציונית
304	4.3.7 העלייה בשנות העשרים – ההחמצה וסיבותיה

305	4.4 המשבר הכלכלי
306	4.4.1 מתי החל המשבר?
306	4.4.2 הסיבות למשבר
307	4.4.3 ההסתדרות הכללית והמשבר הכלכלי
308	4.4.3.1 התמוטטות "סולל בונה"
310	4.4.4 המשבר הכלכלי והעלייה
312	4.4.5 התאוששות
313	4.5 התיישבות חקלאית
315	4.5.1 הדילמות העיקריות בפעולת ההתיישבות
316	4.5.1.1 פיזור או ריכוז
317	4.5.1.2 רכישת קרקעות או הקמת יישובים
318	4.5.1.3 רכישת קרקע חקלאית או קרקע עירונית
319	4.5.2 רכישת הקרקעות
319	4.5.2.1 רכישת אדמות בעמק יזרעאל
324	4.5.2.2 יתרונותיהם של העמקים הצפוניים
325	4.5.3 מימון ההתיישבות
330	4.5.4 הקמת היישובים החקלאיים
330	4.5.4.1 התיישבות פרטית
335	4.5.4.2 התיישבות במימון לאומי
339	4.6 התיישבות עירונית
339	4.6.1 הזינוק של תל-אביב
342	4.6.1.1 התרומה של גל העלייה הרביעית
343	4.6.1.2 תל-אביב וירושלים: מאבק על הבכורה
345	4.6.1.3 השפעת המשבר הכלכלי
346	4.6.2 עפולה – נסיון שנכשל
348	4.6.3 התפתחות עירונית סטיכית
351	תשובות על השאלות שבגוף היחידה
353	רשימת המקורות
355	ביבליוגרפיה נבחרת

פתח דבר

יחידה זו דנה בשני תחומים מרכזיים בהתפתחות היישוב היהודי בארץ-ישראל בין מלחמות העולם: עלייה והתיישבות. מלבד השפעתן המכרעת על התפתחות היישוב עצמו, היו לעלייה ולהתיישבות גם השלכות חשובות על מערכת היחסים שבין היישוב לבין שתי הצלעות האחרות של המשולש הארץ-ישראלי – הערבים והבריטים.

את חטיבת העלייה ביחידה זו פותח פרק המציג את "כללי המשחק" של העלייה בתקופת המנדט: המאפיינים האוניברסליים של תהליכי הגירה, מדיניות ההגירה של שלטונות המנדט, ומדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית. הפרקים שאחריו דנים בשני גלי העלייה של שנות העשרים – העלייה השלישית והעלייה הרביעית. מעצם טבעה של העלייה, הדיון בה אינו יכול להיות מנותק מהתרחשויות שמחוץ לארץ-ישראל: מצבם של היהודים בארצות מושבם, הגורמים שהניעו אותם לעקור מהן ולחפש להם יעדים חדשים, והשינויים שחלו במגוון האפשרויות שהיו להם בחיפושיהם אחר יעדים להגירה. מן העבר האחר כולל תהליך העלייה גם את הקליטה. הפרק על העלייה הרביעית נדרש גם להשוואה בין שני גלי העלייה של שנות העשרים מבחינת הפרופיל הדמוגרפי, דרכי הקליטה של העולים והשפעתו של כל גל על התפתחות היישוב.

לכל אחד מגלי העלייה בין מלחמות העולם נלוותה גאות כלכלית, שהסתיימה במיתון או במשבר, והטראומטי בהם היה המשבר שפקד את המשק היהודי במחצית השנייה של שנות העשרים. עניינו של הפרק הרביעי הוא **המשבר הכלכלי** – סיבותיו, מאפייניו ותוצאותיו. הפרק דן בקשר ההדדי בין הגאות והשפל הכלכליים לבין ממדי העלייה והרכבה, ומבליט תופעה מרכזית בתולדות היישוב בתקופת המנדט: תלותו הרבה במשאבים חיצוניים – אנושיים וכספיים.

תלות זו של היישוב בגורמים חיצוניים ניכרה גם בתחום ההתיישבות. לא זו בלבד שמקורם של הכספים לרכישת הקרקעות והקמת היישובים היה בחו"ל, אלא שבהחלטות כיצד להשקיע את ההון הלאומי התערבו "בעלי מאה", שלא ישבו בארץ.

הפרק החמישי, "התיישבות חקלאית", מציג את הפעילות ההתיישבותית של שני סוגי ההון, הלאומי והפרטי, ומשווה ביניהם מבחינת שיעורם ותרומתם להגשמת מטרותיה הלאומיות והחברתיות של התנועה הציונית. הפרק השישי, "התיישבות עירונית", מתאר את התפתחותן הבלתי מכוונת (סטיכית) של הערים, מציג ומנתח נסיון, שלא צלח, להקים עיר חדשה, ומסביר את מעורבותה המועטה של ההסתדרות הציונית בהתיישבות העירונית.

הגירה (עלייה) וקולוניזציה (התיישבות) הם תהליכים העוברים על כל חברה הנתונה בהתהוות בארץ חדשה, ולכן נדרשת היחידה לכל אורכה להבחנה בין היסודות הכלליים, האוניברסליים, של תהליכי העלייה וההתיישבות, לבין מאפייניהם המיוחדים למקום ולזמן שאנו דנים בהם.

עניין נוסף המלווה אחדים מן הדיונים ביחידה זו הוא ההבדלים שבין המציאות לבין דימויה. בתחום העלייה וההתיישבות אלה הם ההבדלים שבין אופיו של כל אחד מגלי העלייה לבין השתקפותו בהיסטוריוגרפיה הציונית. לדוגמה, העלייה הראשונה נחשבת למייסדת המושבות, העלייה השנייה – לכובשת העבודה החקלאית במושבות ולמניחת היסודות להתיישבות השיתופית, והעלייה השלישית – למיישבת העמק (יזרעאל) ולמקימת התנועות הקיבוציות. ואולם, רוב העולים בשלושת גלי העלייה האלה פנו לערים ורק מיעוטם התיישבו ביישובים חקלאיים דרך קבע. לעניין זה מתקשר הפער בין האתוס החקלאי של החברה היישובית לבין היותה, למעשה, רובה ככולה, חברה עירונית. ובתחום ההתיישבות החקלאית: ההתיישבות השיתופית שמומנה בכספי הלאום זכתה ליוקרה רבה מזו של ההתיישבות הפרטית. זאת על אף שבהון פרטי נרכשו יותר קרקעות מאשר בהון לאומי ומספר המתיישבים בהתיישבות החקלאית הפרטית היה גדול בהרבה ממספרם של חברי הקבוצות, הקיבוצים והמושבים גם יחד. במהלך היחידה נציע הסברים להיווצרותם של פערים אלה בין המציאות לבין המיתוסים והאתוסים של היישוב היהודי בין מלחמות העולם.

ועוד עניין אחד המלווה את דיוני היחידה בהקשרים שונים הוא גורם הזמן. חילוקי הדעות בין האישים שהתוו את הפעילות המדינית והכלכלית בשנות העשרים מקורם, במידה רבה, בהערכות שונות בדבר חשיבותו של גורם הזמן בהקמת הבית הלאומי היהודי בארץ־ישראל. הדוחקים ליטול סיכונים כלכליים בפעולת ההתיישבות עשו זאת מתוך תחושה של דחיפות, מחשש של עתה־אור־אולי־לעולם־לא; אחרים ייחסו למינהל תקין ולפעילות מחושבת ושקולה חשיבות רבה יותר משייחסו לקצב. חשיבותו של גורם הזמן הלכה וגדלה בשנות השלושים, כפי שנראה בהמשך הקורס.

"כללי המשחק" של העלייה בשנות העשרים

4.1

בבואנו לדון בעלייה, בהגירה של יהודים לארץ-ישראל, עלינו להבחין בין מאפייניה האוניברסליים כתנועת הגירה, לבין תכונותיה הייחודיות, המבדילות אותה מתנועות הגירה אחרות, ובהן הגירת יהודים לארצות אחרות. בעניין הזה עולה, בראש ובראשונה, שאלת מקומה של האידיאולוגיה בהכרעתו של היהודי לעקור מביתו ומארצו ולעלות לארץ-ישראל.¹ נוסף על כך עלינו לתת את הדעת, בתקופה הנידונה כאן, גם לשתי מערכות של קביעת מדיניות. האחת – **מדיניות ההגירה של ממשלת המנדט** ששלטה אז בארץ, והאחרת – **מדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית**, הארגון שייצג את היהודים בענייני ארץ-ישראל והיה בעל סמכויות חלקיות בתחום העלייה.

4.1.1 מאפייני ההגירה המודרנית

השפה האנגלית מבחינה בין שני שלבים בתהליך ההגירה (migration): שלב העקירה מארץ המושב (emigration), ושלב הכניסה לארץ החדשה כדי להשתקע בה (immigration). לגבי השלב הראשון השאלה היא: **מדוע** עזב המהגר את ארצו? אילו כוחות דחפו אותו לעקור ממנה? לגבי השלב השני השאלה היא: **למה** החליט להשתקע בארץ זו ולא באחרת? אילו כוחות משכו אותו למקום מושבו החדש? וכדי להשלים את התמונה עלינו לבדוק האם ואילו **חלופות** היו לו למהגר-בפוטנציה.²

בדרך-כלל, המניע להגירה הוא כלכלי, והיא נעשית ברובה מארצות לא-מפותחות מבחינה כלכלית, ארצות שבהן צפיפות האוכלוסין גדולה והאבטלה רבה. בעת החדשה,

1 לשאלת מקומה של האידיאולוגיה בעלייה יש פן נוסף – מקומה בעיצוב מדיניות העלייה הציונית, נושא שנידרש לו ביחידה 8.

2 מהגרים מעתיקים את מקום מגוריהם שלא מתוך כפייה, להבדיל מפליטים – בני-אדם שנמלטו מארצותיהם בעת מלחמה, או שנורשו מהן בכוח.

עד החלתם של חוקים מגבילים, נהגו מהגרים לעזוב ארצות כאלה ולפנות לארצות רחבות ידיים בתקווה למצוא בהן את מחייתם כחקלאים, או שפנו לארצות בעלות אוצרות טבע, או לארצות שהתעשייה בהן מפותחת והן זקוקות לידיים עובדות.

☐ האם, לדעתכם, היתה ארץ־ישראל בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 יעד מתאים להגירה?

להגירה יש גם מניעים אחרים: רדיפות על רקע דתי, לאומי. גזעי או אחר, שיש להן, בדרך־כלל, גם פן כלכלי.

ער מלחמת העולם הראשונה נקבע היקף ההגירה בעיקר על־פי המצב הכלכלי בארץ הקולטת, ובשנים של שפל כלכלי בארץ הקליטה היתה מתעוררת תנועה של חזרה אל ארצות המוצא. לאחר מלחמת העולם הראשונה הנהיגו ארצות רבות – ובראשן ארצות־הברית – חוקי הגירה שהציבו אמות מידה כלכליות, פוליטיות, גזעיות ואחרות

להסדרת ההגירה לתחומן, כדי לצמצם את מספר המהגרים ולמנוע את כניסתם של מי שאינם רצויים להן.³ שינוי זה צמצם גם את מספר יעדי ההגירה, והיתה לו השפעה ניכרת על כיווני ההגירה היהודית.

מבחינתה של הארץ הקולטת, ההגירה היא, בדרך-כלל, תהליך מתון בהיקפו. גם בשנות השיא של ההגירה מאירופה אל "העולם החדש" (1881–1914) לא הגיע מספר המהגרים בשנה אחת ליותר מ-1.5 אחוז של אוכלוסיית הארץ הקולטת. כלומר, המהגרים היו מיעוט שהשפעתו על הפרופיל הדמוגרפי של המדינה הקולטת היתה מתונה.

■ שאלה 1

עיינו להלן בטבלה 2 (פרק 4.3): האם העלייה לארץ-ישראל בתקופת המנדט תואמת את הנאמר בפסקה האחרונה לעיל?

בטרם נפנה לדון בעלייה עצמה, ניתן דעתנו לעניין המינוח: המונחים העבריים המתארים את ההגירה של יהודים לארץ-ישראל וממנה הם "עלייה" ו"ירידה" – מלים הטעונות התייחסות ערכית, ששורשיה דתיים-יהודיים טרום-ציוניים. על-פי הכלל הנקוט בידינו, גם אנו ניעזר במונחים אלה – על אף היותם טעונים – מאחר שהיו שגורים בחברה הנידונה כאן, והם נהוגים בשפה שבה נכתב הקורס.

למן שלהי המאה ה-19 היתה העלייה יובל דקיק בנהר ההגירה היהודית. בשנים 1881–1914 היגרו מאירופה לארצות שמעבר לים כשלושה מיליון יהודים – כרבע מכלל היהודים שחיו אז ביבשת זו. יותר מ-75 אחוז מן המהגרים עקרו לארצות-הברית, ורק מיעוט שבמיעוט, כ-80 אלף, עלו לארץ-ישראל, הלוא הם אנשי העלייה הראשונה (1882–1903) והשנייה (1904–1914). לאחר מלחמת העולם הראשונה השתנה המצב, ובמהלך יחידה זו (וביחידה 8) נעקוב אחר השפעותיו של השינוי על תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל.

4.1.2 מדיניות ההגירה המנדטורית

כזכור, את מדיניות ההגירה של ממשלת המנדט הנחה באופן רשמי ופומבי העקרון של יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ.⁴ בהגירה המתנהלת על-פי העקרון הזה נחלקים המהגרים לשלוש קבוצות עיקריות:⁵

3 ראשיתן של ההגבלות על הגירה לארצות-הברית בשנת 1882, והן כוונו תחילה נגד מהגרים מאסיה. רק לאחר מלחמת העולם הראשונה הוגבלה ההגירה מאירופה, בעיקר ממזרח היבשת ומדרומה. השלב הראשון של שינוי החקיקה נעשה בשנת 1921, ובשנת 1924 נעשו בה שינויים שהגבילו עוד יותר את ההגירה ממזרח אירופה.

4 ראו יחידה 2, סעיף 2.3.4.2.

5 סימוני האותיות לקטגוריות השונות השתנו פעמים אחדות. אלה המובאים כאן היו נהוגים במשך רוב התקופה בין מלחמות העולם.

1. **בעלי אמצעים.** מספרם אינו מוגבל, שכן קליטתם אינה מותנית ביכולת הקליטה של הארץ; להיפך, הם אף עשויים להגדילה. בתקנות ההגירה המנדטוריות נכללו עולים אלה בקטגוריה A – "בעלי הון" (Capitalists).
2. **הבאים לעבוד.** גודלה של קבוצה זו תלוי ביכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. בתקנות ההגירה המנדטוריות נכללו עולים אלה בקטגוריה C – "עולים עובדים" (Labour).
3. **התלויים למחייתם בתושבי הארץ הקולטת או במהגרים משתי הקבוצות הראשונות.** גם מספרם של בני הקבוצה הזאת אינו מותנה ביכולת הקליטה הכלכלית, כי הם אינם אמורים להצטרף לשוק העבודה. התנאי לכניסתם הוא יכולתו של המפרנס שהם תלויים בו לכלכלם. בתקנות ההגירה המנדטוריות נכללו מהגרים אלה בקטגוריה D – "תלויים" (Dependants). לקבוצה זו משתייכים, למעשה, גם העולים על-פי קטגוריה B: תלמידים שכלכלתם מובטחת ואנשי דת המוזמנים על-ידי קהילות המבטיחות מראש להעסיקם ככלי קודש (כגון רב, שוחט, מוהל).

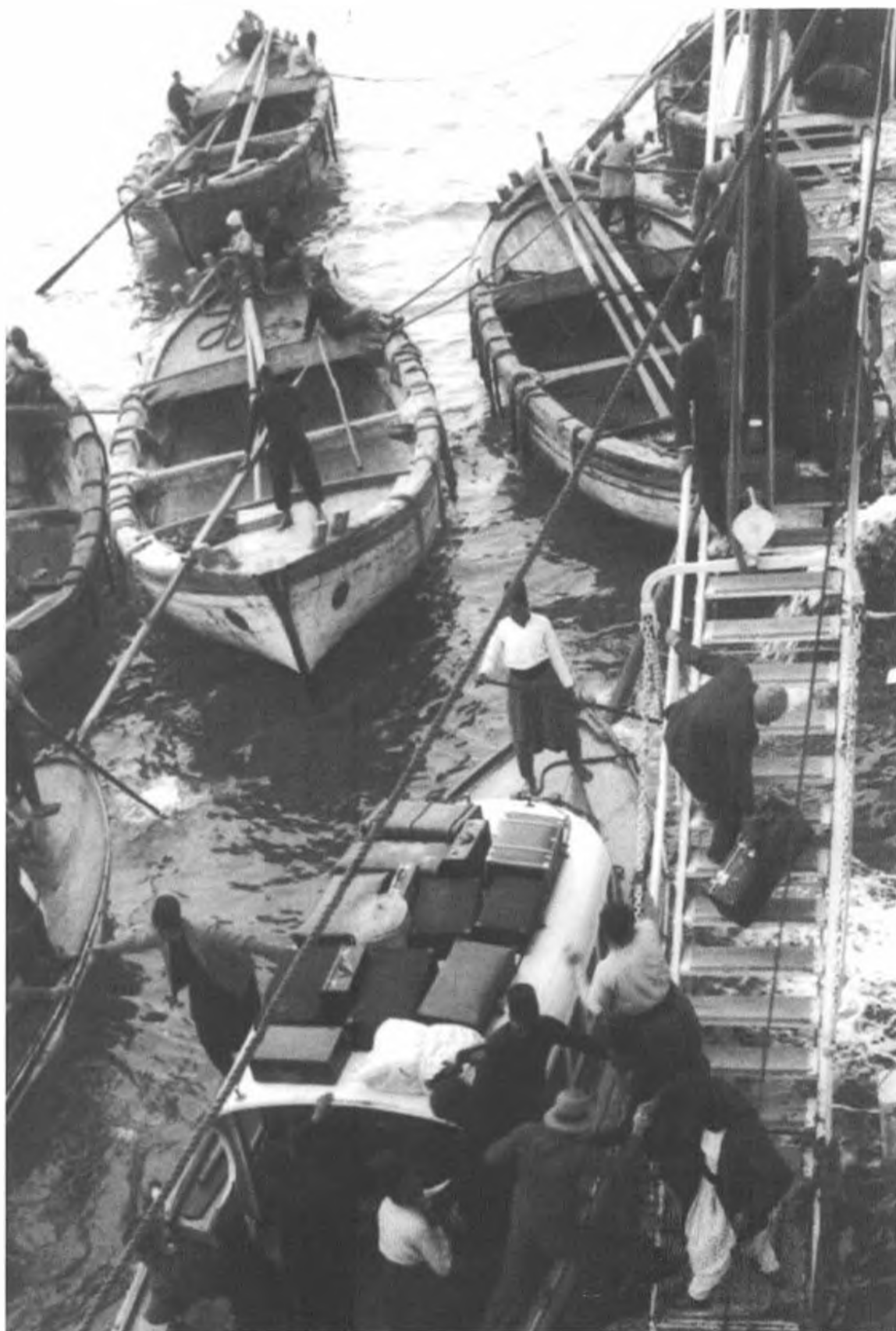
הממשלה, והיא בלבד, טיפלה בענייניהם של בעלי האמצעים (קטגוריה A) ושל התלויים (קטגוריה D, וכן קטגוריה B). ההנהלה הציונית (ומשנת 1930 – הנהלת הסוכנות היהודית) היתה מעורבת רשמית רק בענייני העלייה העובדת (קטגוריה C). מדי חצי שנה היא הגישה את בקשתה למכסת העלייה העובדת לששת החודשים הבאים, מלווה בהבטחה לערוב לכלכלת העולים האלה (אם לא ימצאו עבודה) במשך לא פחות משנה אחת. אולם ההחלטה על גודל המכסה היתה נתונה בידיו של הנציב העליון, שכמעט לא התחשב בבקשות המנומקות של ההסתדרות הציונית. לזו נותר התפקיד לחלק את רוב הרשיונות (אך לא כולם!) של קטגוריית העלייה העובדת (סרטיפיקטים).⁶

במדיניות ההגירה המנדטורית היה מתח־מובנה בין הקו המנחה הרשמי (יכולת הקליטה הכלכלית) לבין שיקולים פוליטיים, וכבר הזכרנו זאת כשדנו בתגובתו של הנציב העליון סמואל על מאורעות 1921.⁷ אולם, בשנים 1922–1929 הממשלה היתה פטורה מן הצורך להתמודד עם הניגוד שבין שני קווים אלה. מצד אחד, במרוצת אותן שנים פקדו את המשק היהודי שני משברים כלכליים: הראשון בשנת 1923, והשני – מסוף 1925 עד ראשית 1929, ואלה שימשו בלם טבעי לעלייה. ומצד שני, באותן שנים היתה התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית נתונה במאבקי כוח פנימיים, והמופתי הירושלמי, אל-חאג' אמין אל-חסיני, טרם ביסס את מעמדו כמנהיגם של ערביי ארץ-ישראל. אפילו גל העלייה הגדול באמצע העשור (בשנים 1924–1926 עלו כ־60 אלף יהודים) לא עורר תגובה ערבית אלימה. השינויים שהנהיגה הממשלה בהסדרת ההגירה במרוצת שנות העשרים⁸ היו מעוגנים במציאות הכלכלית של ארץ-ישראל ובלקחי העלייה הרביעית, וגם המוסדות הציוניים הכירו בנחיצותם.

6 מכסת העלייה העובדת כונתה "שְׁדִיּוֹל", מעין עברות של המלה האנגלית schedule.

7 ראו שוב יחידה 2, סעיפים 2.2.3.2 ו-2.3.4.

8 למשל, היא הפסיקה את עליית העובדים (קטגוריה C) בעיצומו של המשבר הכלכלי, והעלתה את הסכום שנדרש מעולה בעל הון (קטגוריה A).



איור 2: עד אמצע שנות השלושים נכנסו רוב העולים לארץ־ישראל דרך נמל יפו. מכיוון שמי הנמל היו רדודים, עגנו הספינות במרחק מה מן החוף, והנוסעים ומטלטליהם הועברו אל רציף הנמל בסירות. בהמונה: העברת נוסעים מן האונייה אל הרציף בשנת 1933, בתקופת העלייה החמישית (ראו יחידה 8, פרק 8.1).

4.1.3 מדיניות העלייה הציונית

4.1.3.1 מדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית עד 1917

עד 1908 כמעט לא עסקה ההסתדרות הציונית בפעילות מעשית בארץ־ישראל, וכלל לא היתה לה מדיניות עלייה יקליטה. הרצל, שביקש לדחות את העלייה עד לאחר שיושג הצ'רטר על ארץ־ישראל מידי הסולטאן העות'מאני⁹, ראה במי שעלו לארץ־ישראל קודם לכן "מסתננים", שבמעשיהם היתה סכנה מדינית יותר מתועלת מעשית.

בשנת 1908 הקימה ההסתדרות הציונית את המשרד הארץ־ישראלי ביפו, לניהול העבודה המעשית בארץ־ישראל. ארתור רופין, שעמד בראש המשרד (שהיה השלוחה הארץ־ישראלית של ההסתדרות הציונית), היה הראשון שעיצב מדיניות עלייה ציונית ויישם אותה בפועל. רופין פנה לציונות מתוך שאיפה להציל את העם היהודי מכליה רוחנית – טמיעה והתבוללות – ולא מתוך חיפוש אחר פתרון למצוקתם של יהודי מזרח אירופה. על־פי הגדרה אחד־העמית, רופין ראה בציונית מענה ל"צרת היהדות" וביקש לייסד בארץ־ישראל חברה יהודית חדשה. היעד הטבעי, בעיניו, להגירה יהודית המונית, לפתרון "צרת היהודים" – כלומר, להקלת המצוקה של יהודי מזרח אירופה – היה ארצות־הברית.¹⁰ "על קיבוץ כל היהודים לארץ־ישראל אין מה לדבר, כל זמן שאין מחשבתנו נמצאת מעבר לגבולי המקום והזמן", כתב לפני מלחמת העולם הראשונה.¹¹



איור 3: אחד העם (אשר צבי גינצברג, רוסיה 1856 – תל־אביב 1927), אבי "הציונות הרוחנית". הבחין בין פתרון "צרת היהודים" (מצוקתם של היהודים כפרטים) לבין פתרון "צרת היהדות" בדרך של הקמת מרכז רוחני יהודי בארץ־ישראל, שיקרין את השפעתו גם על היהודים בתפוצות.

9 צ'רטר – הכוונה כאן לתעודה המעניקה לעם היהודי זכות חוקית להתיישב בארץ־ישראל.

10 מ' שילה, "טובת העם או טובת הארץ", עמ' 112.

11 מובא אצל שילה, שם, עמ' 111, מתוך ספרו של רופין היהודים בזמן הזה, עמ' 206.

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה פעל המשרד הארץ-ישראלי בעיקר בתחום ההתיישבות. רופין נדרש לשאלת העלייה רק כשהיה עליו להשיב על פניותיהם של יהודים שהתעניינו באפשרויות העלייה לארץ-ישראל. בדרך-כלל הוא השיב לפונים בשלילה ותיאר להם את המצב הקשה בארץ. לדעתו, לעלייה באותם ימים התאימו רק בעלי הון, בעלי מלאכה, בעלי מקצועות חופשיים (כמו מורים ורופאים), וכן גברים צעירים חסרי אמצעים ובלא משפחה, שיהיו מוכנים לעבוד כפועלים עונתיים במושבות ובחוות. רק פעם אחת יזם רופין ועודד עלייה לארץ – בשנת 1911 הוא שלח את שמואל יבנאלי להביא עולים מתימן. המקרה היוצא דופן מלמד היטב על עמדתו של רופין לגבי העלייה: לא מצוקתם של יהודי תימן הניעה אותו להעלותם לארץ, אלא התפקיד שהועיד להם בארץ-ישראל. מכיוון שהיו מורגלים באקלים החם וברמת חיים נמוכה, הם נחשבו כמי שמסוגלים להתחרות בהצלחה בפועלים הערבים, וכך להרבות עבודה עברית במושבות.¹²



איור 4: קבוצת עולים שהגיעו מתימן בעקבות שליחותו של שמואל יבנאלי. התמונה צולמה בשנת 1912 ליד הכינרת.

12 א' רופין, פרקי חיי, ב, עמ' 103–108.

4.1.3.2 מדיניות העלייה הציונית בתקופת השלטון הצבאי

הצהרת בלפור וכיבוש ארץ-ישראל בידי בריטניה יצרו מצב חדש: לכאורה, הושג הצ'רטר המיוחל, ובארץ שלטה מעצמה שהכירה בזכותו של העם היהודי להקים את ביתו הלאומי בארץ-ישראל, ובהסתדרות הציונית כנציגת העם היהודי בכל הנוגע לארץ-ישראל. ואולם, כל עוד היתה הארץ נתונה תחת שלטון צבאי, נשמר בה, לפחות להלכה, הסטטוס קוו, ועד כינון השלטון האזרחי ב-1 ביולי 1920 נאסרה כניסת מהגרים לארץ (הותרה רק חזרתם של תושבים שעזבו אותה. מרצונם או בעל כורחם, בשנות המלחמה).

■ עיינו שוב בכתב ההסמכה של "ועד הצירים" (יחידה 3, פרק 3.1): כיצד הוגדרו סמכויותיו, ומה ההסבר לכך על-פי הנאמר למעלה?

בשנים שמיד לאחר מלחמת העולם הראשונה ביקשו רבים לעלות,¹³ ונוכח הדרישה הגדולה ובואן של קבוצות עולים ראשונות לארץ, שיגרו מוסדות ההסתדרות הציונית שורה של חוזרים ומכתבים לאירופה ברוח: "סבלנות חברים! עדיין אי-אפשר לנסוע



איור 5: קבוצה של בוגרי תנועת הנוער "השומר הצעיר" עושה דרכה לארץ-ישראל.

13 ראו בהמשך (פרק 4.2) על מניעי העלייה השלישית.

לא"י, הדרכים והאפשרויות עדיין חסומות".¹⁴ בכינוסם הראשון של מוסדות ההסתדרות הציונית לאחר מלחמת העולם הראשונה (לונדון, פברואר-מרץ 1919), הוחלט "להזהיר עולים-בכוח לבל יסעו לארץ-ישראל אלא לפי עצתה של ההסתדרות הציונית", וזאת "כדי למנוע הצטופפות מתיישבים שאינם מועסקים כראוי בארץ-ישראל".¹⁵ באביב ובקיץ של 1919 שיגרה ההסתדרות הציונית מכתבים וחוזרים לסניפיה, ובהם אזהרות חד-משמעיות שלא לנקוט שום צעד פזיז לקראת הגירה.

- עיינו ב"מכתב חוזר של ההסתדרות הציונית", קיץ 1919 (במקראה).
- א. מיינו את ההוראות של ההנהגה הציונית בדבר הגבלת העלייה להוראות זמניות (לטווח הקצר) ולהוראות קבועות, או עקרוניות.
 - ב. מיינו את הנימוקים להגבלת העלייה למדיניים וכלכליים.
 - ג. השוו בין מדיניות העלייה הציונית, כפי שהיא עולה מתוך המסמך שלפניכם, לבין מדיניות ההגירה המנדטורית, כפי שהוצגה בסעיף 4.1.2. שימו לב לסיווג העולים לקטגוריות על-ידי מעצבי המדיניות הבריטית והציונית.

4.1.3.3 מבחן ראשון למדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית (1920-1921)

בנסיונה הראשון ליישם את הסמכויות שהעניקו לה הבריטים בתחום העלייה כשלה ההסתדרות הציונית, וסופה שנאלצה לפנות לעזרתם כדי לצמצם את זרם העולים לארץ. כשלון זה הביא לצמצום ניכר בסמכויותיה בענייני העלייה, וקבע, במידה רבה, את חלוקת העבודה בינה לבין ממשלת המנדט.

- נלמד סוגיה זו בעזרת מחקר חלוצי בתחום זה, שערך ההיסטוריון משה מוסק. קראו את מאמרו "הרברט סמואל ועיצוב הדפוסים הראשונים של מדיניות העלייה" המופיע במקראה.¹⁶ ותנו דעתכם לשאלות אלה:
- א. מה היו הסיבות לשינוי הדפוסים הראשונים של מדיניות ההגירה המנדטורית?
 - ב. מדוע התנגדו הציונים והבריטים לעלייה חופשית?
 - ג. מה היה משקלם של השיקולים הכלכליים והמדיניים בעיצוב השלב הראשון של מדיניות ההגירה המנדטורית ושל מדיניות העלייה הציונית?
 - ד. באיזו דילמה התלבט ועד הצירים בעניין העלייה בשלהי 1920?
 - ה. מה היו הסיבות לכשלון המדיניות הציונית-בריטית לצמצום העלייה בשנת 1921?
 - ו. מהו, בעיניכם, החידוש העיקרי במאמרו של מוסק?

14 מתוך חוזר מטעם המשרד הארץ-ישראלי שליד מרכז צעירי ציון, דצמבר 1918. מובא אצל י' אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין (1917-1929), עמ' 209.

15 י' פריינדליך וג' יוגב (עורכים), הפרוטוקולים של הוועד הפועל הציוני 1919-1929, כרך א, עמ' 105.

16 לצורך הדיון כאן אפשר לפסוח על סעיפים ד-ה של המאמר.

4.1.3.4 מדיניות העלייה הציונית בשנות העשרים

על סמך הנסיון שנצבר בשנות השלטון הצבאי וראשית רשלטון האזרחי, התגבשו עיקריה של מדיניות העלייה הציונית לשנות העשרים על-פי הקווים האלה:

- א. קצב העלייה העובדת (זו שבאחריות ההסתדרות הציונית) והרכבה נקבעים על-פי המצב בארץ-ישראל וצרכיה של הארץ, ואינם פועל-יוצא של מצב היהודים בגולה.
- ב. אמת-המידה לעלייה היא סיכויי הקליטה של המבקש לעלות וזאת על-פי ההון שבידיו, כישוריו המקצועיים או התאמתו לעבודה גופנית.
- ג. קליטת העלייה מחייבת השקעת כספים שיגויסו מן העם היהודי.
- ד. ניהול ענייני העלייה נתון בידי ההסתדרות הציונית, והיא המתווכת בין המועמדים לעלייה לבין השלטונות.

ההסתדרות הציונית אימצה אפוא את יכולת הקליטה הכלכלית בתור העקרון המסדיר את העלייה העובדת, והיא היתה נאמנה לו במשך כל שנות העשרים והשלושים.

מדוע?

ראשית, ההסתדרות הציונית סברה שעלייה במלוא יכולת הקליטה הכלכלית תביא, בסיועה הכספי של יהדות העולם, ליצירת רוב יהודי בארץ-ישראל בתוך פרק זמן לא רב. שנית, העקרון של יכולת הקליטה הכלכלית היה בעיניה הרע במיעוטו. האפשרויות האחרות היו גרועות יותר ולכן רצויות פחות מבחינתה, בשל היותה ארגון וולונטרי נטול סמכויות ריבוניות: ניהול העלייה על-פי שיקולים מדיניים בלבד היה גורם להפסקת העלייה בלחץ הערבים, ואילו מדיניות של עלייה חופשית היתה מביאה להשתנקות המשק היהודי בארץ-ישראל. יש לזכור, שבין מלחמות העולם סבל היישוב מאבטלה תמידית (חוץ מבשנים 1933–1935). העקרון של יכולת הקליטה הכלכלית שקבעו הבריטים שימש חיץ בין הדרישה הגדולה לעלייה בקרב יהודי הגולה בעתות מצוקה לבין ההסתדרות הציונית, שמעמדה וקופתה מנעו ממנה לנהל מדיניות של עלייה חופשית. עלייה חופשית היתה חושפת את חולשתה הכלכלית של ההסתדרות הציונית ואת אי-יכולתה לעמוד בנטל הקליטה. קריסה כלכלית וירידה גדולה היו מוציאות את דיבת הארץ רעה וסותמות את הגולל על העלייה לזמן רב. קשייה של ההסתדרות הציונית בקליטת העלייה בשנה הראשונה של השלטון האזרחי (1920–1921) עמדו לנגד עיניהם של קברניטי המדיניות הציונית בשנים הבאות, והמשבר הכלכלי במחצית השנייה של שנות העשרים הטיל את צלו על מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים.¹⁷

17 דילמות במדיניות העלייה הציונית בשנות העשרים נידונות ביחידה 5. על העלייה בשנות השלושים ובעיות הכרוכות בה ראו יחידות 8 ו-9.

4.2 | העלייה השלישית

הדיון בגלי העלייה נחלק לשניים: שלב העלייה, ושלב הקליטה. תחילה עלינו לשאול מה היו מניעי העולים, וכפי שלמדנו בפרק הקודם, יש למיין אותם לגורמי דחיפה ולגורמי משיכה, ולבחון את החלופות שעמדו בפני מי שביקשו להגר מארצותיהם. כן יש לשרטט דיוקן של העולים על-פי גיל, מין, מצב משפחתי, מצב כלכלי, הכשרה מקצועית וארץ מוצא.

כל השאלות והמאפיינים האלה נוגעים לשלב העלייה. אך תהליך העלייה אינו מסתיים על רציף הנמל, והדיון בו אינו שלם בלי הדיון בשלב הבא – הקליטה. ולגביו השאלות הן:

- מה היו המקורות למימון קליטת העולים?
- כיצד נקלטו העולים – באילו מסגרות התיישבותיות? באילו מקצועות וענפי כלכלה?
- האם המשיך העולה לעבוד במקצוע שעסק בו לפני עלייתו לארץ? ובמלים אחרות – האם היתה העלייה רק שינוי במקום המגורים ובמעמד מהבחינה הלאומית, או גם שינוי, ואולי אפילו מהפכה, באורח חייו של העולה?
- מה היתה תרומתם של העולים להתפתחות היישוב מהבחינה הדמוגרפית, הכלכלית, החברתית והפוליטית?

4.2.1 גורמי דחיפה ומשיכה

לפניכם סקירה על העלייה השלישית מתוך ספר שראה אור בשנת 1945.¹ בעת הקריאה, תנו דעתכם למניעיהם של אנשי העלייה השלישית.

1 ד' גורביץ וא' גרץ, העלייה, הישוב, עמ' 21–24.

בהגיע לתפוצות־הגולה הידיעה על מתן הצהרת־בלפור, המכריזה על הקמת בית לאומי בארץ־ישראל – החלו המונים חדשים של עולים זורמים לארץ. [...]

זה עתה שוחררה הארץ מן התורכים ועדיין שלט בה משטר צבאי. על אף הקשיים בתחבורה שמו צעירי ישראל – בעיקר מאירופה המזרחית – פעמיהם לארץ־ישראל. בדרכים שונות באו, בחוסר כל, אולם הם להטו בלחט מסירות־נפש והקרבה עצמית של חלוצים. אבל כל התלאה אשר מצאה את אלה לא היה בכוחה לעכב את האחרים מלהעפיל.

עליה זו (1919–1923) נחשבת כתקופת מעבר. בראשייתה עדף בה יסוד הצעירים שנמנו על תנועת הפועלים, בייחוד תנועת "החלוץ". למען עמוד על טיבה של עליה זו עלינו לשוות לנגד עינינו את מצב היהודים לאחר המלחמה שנשתנה תכלית שינוי: המהפיכה הרוסית והמשטר הסוציאליסטי שנקבע ברוסיה נתנו אותותיהם גם בבית־ישראל. משא־נפש היהודים היה לשנות את אורח חייהם וחלק ביקש את גאולת הפרט בבניין הארץ ובקוממיות האומה העברית. התעוררות דומה היתה גם בקרב יהודי פולין, ליטא, לטביה, צ'כיה, רומניה וכו', ארצות שזכו אז בעצמאות וליהודים ניתנו שם זכויות מיעוט.

העליה מחו"ל התחילה תיכף לאחר גמר המלחמה. בימים ההם היתה ארץ־ישראל נתונה בעול משטר צבאי והעליה היתה אסורה, פרט לתושבים וגולים, מומחים ויוצאים מן הכלל. על אף האיסור שחל על העליה הלכה זו הלך וגדול. [...] ב־1 ביולי 1920 נתמנה השלטון האזרחי שפתח את שערי הארץ לפני העולים. מאותו זמן גבר קצב העליה [...].

על־פי הנאמר בקטע זה, את עליית היהודים לארץ־ישראל הניעו התקוות שגאו בעקבות הצהרת בלפור. הבאים לארץ־ישראל קיוו למצוא בה את גאולת הפרט והאומה. במניין מניעיהם של אנשי העלייה השלישית מובלט גורם המשיכה לארץ־ישראל ומודגש הפן האידיאולוגי. כמעט אין בקטע נגיעה בגורמים שדחפו את יהודי מזרח אירופה לצאת מארצותיהם בשלהי מלחמת העולם הראשונה.

הקטע משקף נאמנה את אוירת אתחלתא דגאולה, ששררה באותם ימים בקרב חלקים נרחבים של הציבור היהודי בגולה בעקבות הצהרת בלפור. לאווירה זו יש ביטוי בחיבורים רבים שנכתבו באותם ימים, וגם שנים רבות אחר־כך. הכרך השני של הביוגרפיה של בן־גוריון, קנאת דוד, נפתח במילים אלה:²

הימים שלאחר המלחמה נדמו לכל הציונים כימות המשיח. הגאולה החלה להופיע: הצהרת בלפור הציבה יסוד למדינה היהודית בארץ־ישראל, והשלום כמו פתח את שעריה לפני המון יהודים.

ואולם יש לתת את הדעת גם לגורמים שדחפו את יהודי מזרח אירופה להגר מארצותיהם. יהודי מזרח אירופה סבלו מרדיפות ומפרעות גם לאחר שהסתיימה מלחמת העולם הראשונה. יותר מכל נפגעו יהודי אוקראינה, שמצבם החמיר בחורף 1918/19 עם פלישתם של צבאות "הלבנים" והפיכתה של אוקראינה לשדה קרב בין "הלבנים" ל"אדומים". מסוף 1917 עד 1920 נהרגו בה כ־75 אלף יהודים. רבבות נפצעו, נשים נאנסו ורכושם של רבים נחרב ונשדד. פרעות נעשו גם ביהודי פולין, הונגריה ורומניה. השאיפה לעלות רווחה בעיקר בקרב הצעירים. בחורים ובחורות ברוסיה, פולין וגליציה³ התארגנו בקבוצות עוד בעצם ימי המלחמה, בתקווה שעם סיומה יוכלו לעלות לארץ־ישראל. גם פועלים מבוגרים יותר ויהודים משכבות חברתיות אחרות ביקשו לעלות.

לאחר מלחמת העולם הראשונה הצטמצמו אפשרויות ההגירה לארצות אחרות, אך עדיין היו פתוחות בפני היהודים ארצות שונות, ובראשן ארצות־הברית.

■ עיינו להלן בטבלה 3 (פרק 4.3) והשוו את מספר המהגרים היהודים לארצות־הברית בראשית שנות העשרים למספר העולים לארץ־ישראל באותן שנים.

3 גליציה – חבל ארץ פולני, שבחלוקות פולין (1772 ו־1795) סופח לאוסטריה־הונגריה, ולאחר מלחמת העולם הראשונה חזר להיות חלק מפולין העצמאית. כ־10% מתושבי גליציה היו יהודים. גליציה היתה ערש תנועות הנוער הציוניות, ועל־כן היה בה מספר גדול, יחסית, של צעירים שהתארגנו לקראת עלייה לארץ־ישראל בתום מלחמת העולם הראשונה.

4.2.2 הפרופיל הדמוגרפי

ראשוני העלייה השלישית היו תושבים חוזרים (שעזבו את הארץ בימי מלחמת העולם או גורשו ממנה על-ידי השלטונות העות'מאניים) ומשוחזרי הגדודים העבריים, וכן צעירים, רובם חברי תנועת החלוץ ותנועות נוער ציוניות אחרות, שלא נרתעו מתלאות הדרך ומהסכנה שבכניסה בלתי-לגאלית לארץ. עם כינון השלטון האזרחי גבר זרם העולים ונמנו בו גם בעלי הון וקרובי משפחה של תושבי הארץ.

נתונים סטטיסטיים מפורטים על היקף העלייה והתפלגותה על-פי קטגוריות יש רק רחל משנת 1922. נבחן את השינויים שחלו בהרכב העולים בשנת 1923 לעומת השנה שקדמה לה.



איור 7: שנת 1919 נחשבת כמועד ראשיתה של העלייה השלישית, אף-כי עולים ראשונים הגיעו קודם לכן ושערי הארץ נפתחו רשמית לכניסת מהגרים – להבדיל מתושבים-חוזרים – רק לאחר כינונו של השלטון האזרחי ב-1 ביולי 1920. האירוע שנהוג לציין כ"ראשיתה של העלייה השלישית" הוא הגעתה של האונייה "רוסלאן" מאודיסה ליפו בדצמבר 1919 ועל סיפונה 670 נוסעים, רובם תושבים-חוזרים ומיעוטם עולים חדשים. "רוסלאן" מכונה "מייפלואאר (Mayflower) הארץ-ישראלית", על שמה של האונייה שהביאה לחופי צפון אמריקה את ראשוני חמהגרים מאנגליה ב-1620, שזכו לתואר "האבות המייסדים" של ארצות-הברית.

טבלה 1

התפלגות העולים לפי קטגוריות, 1922–1923		
1923	1922	
1,002	1,265	בעלי הון
4,371	3,310	עובדים
2,048	3,169	קרובים
7,421	7,744	סה"כ

על-פי: D. Gurevich (and A. Gertz, ed.), *Statistical Handbook*, p. 103.

על-פי הנתונים שבטבלה, בשנת 1923 פחת מספרם של בעלי ההון וגדל מספרם של העולים העובדים. כך נוצר חוסר איזון בין ההון הפרטי (שהתמעט) לבין מספר העולים חסרי ההון שעלו לארץ-ישראל כדי למצוא בה עבודה (מספר שגדל). חוסר האיזון הזה היה מן הגורמים למשבר הכלכלי שפקד את היישוב בשנת 1923. אחד הסימנים הבולטים להרעה שחלה במצב הכלכלי בארץ-ישראל ולקשיי הקליטה בה היה הירידה בהיקף עלייתם של קרובים. כזכור (ראו לעיל, סעיף 4.1.2) עליית קרובים היתה מותנית ביכולתו של בן המשפחה שהזמין אותם לדאוג למחייתם. עם הרעת המצב הכלכלי התמעט מספרם של מגישי הבקשות להעלאת קרוביהם.

4.2.3 קליטת העלייה

התשתית הכלכלית של היישוב היהודי, שהחלה להיבנות בשלהי התקופה העות'מאנית, התערערה מאוד במהלך מלחמת העולם הראשונה, ולא היה בה די לקליטת העולים שבאו לארץ בשנים הראשונות שלאחר המלחמה. יתר על כן, על העולים החדשים היה להתחרות על מקומות העבודה עם הערבים תושבי הארץ.

במושבות העדיפו האיכרים להעסיק פועלים ערבים, שהיו זולים ובעלי נסיון רב מזה של היהודים. משלחת מטעם מפלגת פועלי ציון, שביקרה בארץ-ישראל במחצית הראשונה של 1920, תיארה את המצב במושבות במילים האלה:⁴

בכל חדרה, במסחה או בזכרון-יעקב – מרכזי עבודה עברית מלפנים – אין כהיום גם איכר אחד אשר יעסיק פועל עברי. ובפתח-תקוה, שבה היה מגיע לפנים מספר הפועלים העברים למאות, מורים היום באצבע על איכר אחד הנוהג להעסיק גם היום אך ורק פועלים עברים. בכל הגליל העליון עובדים רק אריסים



4 חיים גולן (עורך), *משלחת פועלי-ציון*, חלק ב, עמ' 34. ההדגשה במקור.

ערבים אצל כל האיכרים. בשדמות יהודה, שומרון והגליל, בגורן ובאורוה, בכרם ובפרדס, על יד הפרדות ועל יד מקנה-העדר, בכל – העבודה נעשית על-ידי הפלחים והבדואים תחת שבט הנוגש של בעל-הבית היהודי או משגיחו החוג'ה.

מסקנתה של המשלחת היתה, ש"אף מושבה עברית אחת לא תוכל לשמש מקום-קיבול להגירה יהודית חדשה".⁵ לחיזוק טענה זו מסופר כיצד בבואה של חבורת החלוצים הראשונה (באנייה "רוסלאן", בסוף 1919) נעשו מאמצים לשכנע את האיכרים להעסיק ארבעה-חמישה חלוצים בכל מושבה, "ולא עברו שני שבועות ורובם עזבו את המושבות מחוסר כל אפשרות-קיום בתנאי העבודה אצל האיכרים, ובבוא האניה השניה, לא עמד יותר הרצון לועדי-המושבות להתנסות שנית".⁶

במהלך ועידת לונדון (קיץ 1920) התנהל דו-שיח בין בן-גוריון, שייצג את הפועלים, לבין אשר ספיר, מראשי האיכרים.⁷ לטענת בן-גוריון,

המושבות במצבן כיום שייכות לערבים.
אשר ספיר צעק ממקומו: זה לא אמת!
בן-גוריון: אמור לי, כמה פועלים עבריים יש בראשון-לציון? כמה פועלים עבריים יש בפתח-תקווה?
ספיר: ווייל איהר טויגט אוף כפרות! (מפני שאתם שווים לכפרות!)



ההתיישבות העובדת היתה אז בחיתוליה ויכלה לקלוט רק עולים מעטים. במחצית הראשונה של 1920 חיו בקבוצות בסך הכל כ-600 בני-אדם.⁸ בשנת 1920 הוקמו רק שלושה יישובים קטנים, בשנת 1921 הוקמו שישה, ובשנת 1922 – חמישה.

רוב אנשי העלייה השלישית נקלטו בערים. ענף הבנייה, שעד 1920 היה בשליטה ערבית כמעט מלאה, החל להתבלט כענף הכלכלי העיקרי במשק היהודי העירוני בארץ-ישראל. זרימת הון פרטי תוללה תנופה בבנייתם של שכונות מגורים ומרכזים מסחריים. לדוגמה, בשנת 1921 נבנו בתל-אביב 700 חדרים, ובשנת 1922 יותר מ-2,000. פועלים יהודים הועסקו גם בהקמת מפעלי תעשייה.

תעשייה של ממש לא היתה בארץ בשלהי התקופה העות'מאנית. היו בעיקר בתי-מלאכה שבהם עבדו בעליהם ובני משפחותיהם. קצתם העסיקו גם פועלים לא רבים. בכלל זה יש למנות גם בתי-דפוס, טחנות קמח קטנות אחדות, היקבים בראשון-לציון ובזכרון-יעקב, שהעסיקו כ-60-70 עובדים, וכמה מפעלים ליציקת ברזל שהעסיקו, כולם יחד, פחות מ-100 עובדים. בכל ערי ארץ-ישראל נמנו בשנת 1920 לא יותר

5 שם, עמ' 39.

6 שם, עמ' 40.

7 ש' טבח, קנאת דוד, ב, עמ' 87.

8 ח' גולן (עורך), משלחת פועלי-ציון, ב, עמ' 44.

מ־5,000 פועלים יהודים, מקצועיים ולא־מקצועיים.⁹ השלטון המנדטורי אמנם שיפר את דרכי התחבורה ואת סדרי המינהל בארץ, אך עדיין לא היה חשמל. יתר על כן, רמת הצריכה הנמוכה של האוכלוסייה המקומית בלמה את התהוותו של שוק לרכישת מוצרי תעשייה. בשנים 1919–1923 נבנו בארץ כ־150 מפעלים, בעיקר בענפי הבנייה והמזון. בחיפה הוחל בהקמת בית־החרושת "שמן" לשמנים ולסבון ובבניית "הטחנות הגדולות". בתל־אביב נבנתה ונחנכה תחנת־הכוח הראשונה בארץ־ישראל (חמבנה ניצב כיום בין רחוב החשמל לדרך פתח־תקווה).

מלבד תרומתו העקיפה של השלטון המנדטורי לקליטת העלייה (למשל, בהקמת רשת של דרכי תחבורה), בשנים 1920–1921 סייעה הממשלה גם ישירות לקליטת העולים על־ידי העסקתם בעבודות ציבוריות שיזמה ומימנה. לא היה מוגזם לומר, שבשנה הראשונה לנציבותו "הציל" סמואל את העלייה השלישית.

עבודות ציבוריות בתקופת סמואל

העבודות הציבוריות שיזם סמואל לפיתוח הארץ ולהעסקת המובטלים, כללו סלילת כבישים, הנחת מסילות ברזל, בניית מתנות צבאיים והקמת בתי־עלמין לחללי מלחמת העולם הראשונה.

יהודים עסקו בעיקר בסלילת כבישים. ארבעת קטעי הדרך העיקריים שנשללו בידי יהודים הם (בסוגריים – הגורם המבצע):

- כביש טבריה-צמח (הסתדרות הפועלים התקלאים של אחדות העבודה).
- כביש חיפה-ג'דה [רמת־ישי] (משרד העבודה של הפועל הצעיר).
- כביש עפולה-נצרת (הפועל הצעיר).
- כביש טבריה-טבחה (גדוד העבודה).

4.2.4 משבר העלייה השלישית

באמצע 1923 הורגש בארץ מיתון בפעילות הכלכלית.¹⁰ סימניו היו מחסור באשראי, קשיי שיווק, ובעיקר – קשיים במציאת תעסוקה. תופעה אחרונה זו – חוסר עבודה – היתה הסימן הבולט ביותר של המיתון. תל־אביב מלאה מחוסרי עבודה, ולצדם מורים ופקידים שלא שולמה משכורם. רבים סבלו חרפת רעב.

□ מה גרם למיתון במשק היהודי בארץ־ישראל בשנת 1923?

9 הנתונים לקוחים ממשלחת פועלי ציון, ב, עמ' 60–62.

10 הדיון מבוסס בעיקרו על נחום גרוס, "המיתון של שנת 1923". גרוס זכנה את המצב הכלכלי בשנת 1923 "מיתון" (recession), להבדיל ממשבר, או שפל כלכלי חמור (depression).

כדי לענות על שאלה זו, עלינו לחזור ולבחון את גורמי הגאות שקדמה למיתון של 1923, או במלים אחרות: לבחון את מקורות המימון שאפשרו את קליטת העלייה השלישית ואת התפתחותו של המשק היהודי. מקורות המימון היו בעיקרם שלושה: א. הון פרטי, שהביאו עמם עולים או שהושקע בארץ-ישראל על-ידי יהודים וחברות מחוץ לארץ.

- ב. הון לאומי וציבורי, שהשקיעו ההסתדרות הציונית וגופים ציבוריים אחרים.¹¹
ג. תקציב הממשלה, שסייע במישרין ובעקיפין לקליטת העלייה.

מיד לאחר כינון השלטון האזרחי הושקע בארץ-ישראל הון פרטי רב על-ידי עולים ומשקיעים יהודים מחו"ל. ליבוא ההון הפרטי לארץ היו שתי סיבות עיקריות: האחת, המצב הלא-יציב באירופה שלאחר המלחמה (מהפכות, מלחמות אזרחים, פרעות ביהודים ואינפלציה דוהרת), והאחרת – תקוות גדולות לצמיחתו המהירה של המפעל הציוני במשטר המנדטורי בתקופת נציבותו של סמואל.

ההון הלאומי והציבורי הושקע בעיקר בקניית קרקעות ובהכשרתן להתיישבות. אך הסכומים שהצליחה ההסתדרות הציונית לגייס היו קטנים בהרבה מכפי שנדרש לקליטת עלייה בממדים גדולים.

בשנים הראשונות לנציבותו של סמואל (מיולי 1920 עד מרס 1923) היו הוצאותיה של **הממשלה** על שירותים וביצוע עבודות בארץ-ישראל 5.7 מיליון לירות, ואילו הכנסותיה היו רק ארבעה מיליון. באפריל 1922 החלה הממשלה לנקוט ריסון תקציבי בכלל, ובהוצאותיה על עבודות ציבוריות בפרט. כשנסגר ברז התקציב הממשלתי, ניצבו מאות פועלים בפני שוקת שבורה.

ובכל זאת, הגאות במשק היהודי נמשכה עוד זמן-מה, כנראה בשל המשך יבוא ההון הפרטי והגדלת תקציב ההוצאות של ההנהלה הציונית (הון לאומי). אמנם כבר בסתיו 1922 הסתמן בתל-אביב עודף היצע של דירות וחלה ירידה בדמי השכירות, ואולם נמשכה בנייתה של תחנת הכוח בתל-אביב (שהושלמה באמצע 1923) והוקמו מפעלים חדשים, כמו מפעל המלח בעתלית ו"הטחנות הגדולות" בחיפה, ועוד מאות בתי-מלאכה קטנים בענפי תעשייה שונים, בייחוד בתחומי המזון וחומרי הבניין. השפל הורגש במלוא עצמתו רק בשנת 1923, כשמלבד הצמצום בהוצאות הממשלה חלה ירידה גם בהוצאות הציבוריות שמקורן במימון ציוני. גורם נוסף לשפל של 1923 היה השינוי בהרכב העולים: בשנת 1923 היה מספרם של בעלי ההון קטן מבשנה שקדמה לה, ואף כי אין די נתונים היכולים ללמד על סך ההון שהביא אתו כל עולה בקטגוריה זו, הרי עצם הירידה במספרם מלמד שיבוא ההון הפרטי הצטמצם.

11 נחזור ונזכיר: הון לאומי, לצורך דיונו (להבדיל ממשמעותו הכלכלית המקובלת), הוא המשאבים הכלכליים שעמדו לרשות ההסתדרות הציונית לשם בניין הבית הלאומי.

יכולת הקליטה של ארץ-ישראל המנדטורית היתה מותנית, בראש ובראשונה, ביבוא הון. ואולם יחס מתאים בין כמות ההון המיובא לבין שיעורי העלייה אין בו כדי להבטיח קליטה בסיסית ומתמדת בלי לפגוע בכלכלה ובמרקם החברתי של הארץ. כדי להבטיח זאת, נחוץ שיתקיים גם יחס הולם בין שני המשתנים האלה יחד (עלייה ויבוא הון) לבין היקף המשק הקיים. כל השקעה בהרחבת כושר הייצור של המשק מחייבת תקופת הבשלה, וגם כשבד בבד עם זרם העולים יש זרימה של יבוא הון, אין בכך כדי להבטיח שהעלייה "תקלוט את עצמה" מיד. המשק הארץ-ישראלי לא היה מסוגל לקלוט בבת אחת את ההון הרב שהגיע לארץ מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה. לפיכך נבלמה תנופת הצמיחה, שהחלה בראשית שנות העשרים, על-ידי מחסום של מגבלות הקשורות למבנה המשק, שהחשובות בהן היו מערכת אשראי לא-מפותחת וחוסר התאמה בין התרחבותו של כושר הייצור לבין יכולתו הצנועה של השוק לקלוט את התוצרת. יש לזכור שהמשק היצרני היהודי בארץ-ישראל נאלץ להתחרות ביבוא מחו"ל ובתוצרת של המשק הערבי השכן, ובה-בעת התקשה לייצא את תוצרתו או לשווקה לשכניו.

משבר העלייה השלישית העיד על קיומן של בעיות בסיסיות במשק היהודי בתקופת המנדט. בשל ממדיו הקטנים והמבנה הלא-מאוזן שלו, תנודות מהירות מגאות לשפל גרמו לא אחת לשינויים קיצוניים בדרישה לידיים עובדות. ענפי משק שהתפתחו במהירות בעת הגאות וקלטו עולים רבים – שהבולט בהם הוא ענף הבנייה – התמוטטו לאחר זמן קצר והעולים נותרו חסרי עבודה. רבים מעולי העלייה השלישית נקלטו

איור 8: הפער בין ממדי העלייה להיצע מקומות המגורים אילץ עולים רבים להתגורר באוהלים – בעיר, במושבה ובקיבוץ. בתמונה: מחנה אוהלים שהוקם בראשית שנות העשרים על חוף הים של תל-אביב, סמוך לרחוב אלנבי, לקליטת עולי העלייה השלישית.



בעבודת סלילת הכבישים במימון ממשלתי (שהסתיימו באוקטובר 1922), ובענף הבנייה והענפים הסמוכים עליו. זו היתה קליטה מהירה, אך גם ארעית, ועם ראשית המיתון וצמצום הפעילות בענפים האלה נפלטו הפועלים ממעגל העבודה.

אגודת פועלי העץ.

לדעת הקהל!

מאות פועלים בעלי משפחות ורוקים העובדים במקצוע העץ נמצאים במצב של רעב או רעב למחצה לרגלי ירידת המחירים הנוראה השוררת בשוק העבודה.

בזמן האחרון התחלה לרגלי המצב הקשה מאז תסיסה בין פועלי העץ ובאספות חלקיות שונות נתברר כי המצב הטוב 'ביא לידי' הרס המקצוע כולו וכל העובדים בו. ומיכרחם לשים לו קץ מבעוד זמן. הוכתגלה של התחרות שאין עליה שום קונטרול ואין לה גבולין הביאה לידי זה שכל המקצוע ירד עד לריומה שאין למטה הימנה והמצב הגיע לידי כך שפועל העובד במקצוע עשירות בינים אין לו תנאים מינימליים של קיום גם בשעה שיש לו עבודה. באספות כל פועלי העץ שהיתה ביום ב' ה' תמו החלם לבוא בדרישה לכל נותני העבודה ובני הבתים בדבר הרמת המחירים לנזבה נדרשלי עפי' לוח מחירים כבוע בכל ענפי עבודת העץ שהגיש לנותני העבודה וכדי לתמוך בדרישה הזאת הוחלט באספה רבכלית להכריז הפסקת עבודה במקצוע העץ המתחילה היום ו' תמו בשעה שתים אחרי הצהרים.

ועד אגודת פועלי העץ.

ידיד הנושאים: מרדכי יערי, יום ה' תמו

איור 9: בקיץ 1923 הורגש במלוא עוצמתו השפל הכלכלי שסימניו ויכרו עוד קודם לכן. הקשיים הכלכליים השפיעו לרעה בראש ובראשונה על ענף הבנייה ובעקבותיו נפגעו גם מקצועות שנסמכו עליו, ובכללם "מקצוע העץ", הלוא הוא נגרות הבניין.

4.2.5 העלייה השלישית – דימוי ומציאות

■ לפניכם שני קטעים המתארים את מאפייניה של העלייה השלישית.

א. השוו ביניהם מבחינת העובדות והפרשנות.

ב. נסו לאשש או לסתור את האמור בהם, על־פי הדברים שלמדתם בקורס עד כה.

קטע א: 12

בארבע השנים [משנת 1919] עד 1923 באו לארץ־ישראל יותר מ־8,000 מהגרים יהודים מדי שנה. בסך הכל היה מספרם יותר מ־35 אלף בימי העלייה השלישית, והם הביאו לגידול ניכר באוכלוסייה היהודית, שבשנת 1919 מנתה כ־60 אלף נפש. המהגרים האלה היו זכרים צעירים ורווקים מרוסיה ומפולין, שקיבלו הכשרה חקלאית שארגנו הארגונים הציוניים באירופה. למהגרים האלה היה מניע אידיאולוגי עז, והוא המסביר את בחירתם בארץ־ישראל כיעד המועדף להגירה.

קטע ב: 13

העלייה השלישית (1919–1923), שמנתה כ־35 אלף נפש, רובם מרוסיה ומפולין, נתכנתה "העלייה החלוצית". [...] האופיינית שבקבוצותיה, שהיוותה כחמישית מכלל מניינה, היתה כמעט כולה אנשים צעירים – רובם היו מאורגנים בתנועות פוליטיות־רעיוניות, כגון "החלוץ", שמטרתן היתה להכשיר אנשים צעירים, הן מבחינה אידיאולוגית והן מבחינה מעשית, לחיי חלוציות בארץ־ישראל, ורובם פנו, בבואם ארצה, לעבודה חליצית ביישובים חקלאיים, בסלילת כבישים, בבניין ובהכשרת הקרקע.

עתה, לאחר קריאת הקטעים, נסכם את הנאמר בהם. העניינים המוסכמים על כותבי שני הקטעים הם אלה:

א. המסגרת הכרונולוגית של תקופת העלייה השלישית – 1919–1923.

ב. מספר העולים שבאו באותן שנים – כ־35 אלף.

ג. רוב העולים באו מרוסיה ומפולין.¹⁴

ובמה נבדלים הקטעים?

הקטע הראשון מייחס לכלל אנשי העלייה השלישית את המאפיינים החלים למעשה על חלק מן העולים, כחמישית בלבד.¹⁵ אולם חלק זה – החלוצי – הוא שטבע את דימויה של העלייה השלישית בהיסטוריוגרפיה.

12 D. Friedlander and C. Goldscheider, *The Population of Israel*, p. 67 (תרגום שלנו).

13 שולמית כרמי והנרי רוזנפלד, "על העלייה הרביעית", **מבנים**, לג, עמ' 49. נדפס בקובץ **עדה, לאום ומעמד בחברה הישראלית**, א, בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 41–54. הציטוט לקוח מעמ' 41.

14 שיעור העולים מרוסיה היה 44.6 אחוזים, ומפולין – 30.6 אחוזים.

15 יש אי־הירות לגבי התפלגות גיליהם של העולים על־פי הקטע השני. אין בידינו נתונים על גיל העולים לפני 1928, אך שיעורם הגבוה של גברים רווקים – 67 אחוזים – עשוי לרמוז על גילם הצעיר, וכמוהו שיעור הרווקות בקרב הנשים – 43 אחוזים.

המסקנה היא, שיש להבחין בין גל העלייה השלישית מהבהינה הכרונולוגית, שנמנים בו כל מי שעלו לארץ בשנים 1919–1923, לבין העלייה השלישית כתופעה חברתית-אידיאולוגית, שאליה משתייכים רק העולים הצעירים, שהגיעו אותם רעיונות לאומיים וחברתיים.¹⁶ לאמיתו של דבר, כל אחד מגלי העלייה "צוין" בתווית אופיינית על-פי אחת מקבוצות העולים שלו: העלייה הראשונה נודעה כעליית הביל"ויים, אף כי הם היו רק מיעוט מבוטל בתוכה; העלייה השנייה – כעליית הפועלים, אף כי חלקם בה היה קטן מאוד; העלייה הרביעית – כעלייה בורגנית (ונידרש לכך בהמשך היחידה), והעלייה החמישית – העלייה היקית, אף כי עולי גרמניה היו בה פחות מחמישית מכלל העולים (ונדון בכך ביחידה 8).



איור 10: בתקופת העלייה השלישית התיישבו בתל-אביב אלפי עולים ויהודים שעקרו מיפו בעקבות מאורעות 1921 (ראו להלן פרק 4.6, סעיף 4.6.1). ברחבי העיר היו פזורים מאות אוהלים, ומועצת העירייה ניסתה לרכזם בכמה גושים. בשנת 1924 נעלמו מחנות האוהלים מן הנוף של תל-אביב, אך גם בשנים הבאות רבים מן העולים שנקלטו במושבות ובקיבוצים התגוררו תחילה באוהלים. בתמונה: אחד ממחנות האוהלים, על שפת הים של תל-אביב, בראשית שנות העשרים.

16 ההבחנה נערכת על-פי י' סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה, עמ' 276.

העלייה הרביעית

4.3

באמצע 1924, כשנה לאחר שועך גל העלייה השלישית, התחדשה העלייה בהיקף נרחב, ובמשך כשנתיים, עד אמצע 1926, באו לארץ כ-60 אלף עולים. זה היה גל העלייה הגדול ביותר שידעה ארץ-ישראל עד אז. כפי שתראו בטבלה שלפניכם, שיא אחד, שנקבע בשנת 1925, לא נשבר עד עצם היום הזה: היחס בין מספר העולים למספר הקולטים (= רק התושבים היהודים).¹

טבלה 2

שיעור שנתי של עולים יהודים ל-1,000 תושבים יהודים בארץ-ישראל, 1919-1929*			
השנה	השיעור	השנה	השיעור
1919	32	1925	285
1920	135	1926	93
1921	115	1927	20
1922	104	1928	14
1923	91	1929	34
1924	146		

* כולל גם את התיירים שהורשו להשתקע ואת העולים הבלתי-לגאליים שנרשמו על-ידי ממשלת המנדט. לא כולל את העולים הבלתי-לגאליים שלא נרשמו ואת התיירים שהשתקעו בלי רשיון ממשלת המנדט.

על-פי: מ' ליסק, "עלייה, קליטה ובניין תברה", עמ' 216.

1 בשיאה של העלייה למדינת ישראל (1949) היה מספר העולים 266 לכל אלף תושבים.

4.3.1 גורמי דחיפה ומשיכה

ראשיתה של העלייה הרביעית והיקפו הנרחב של גל העלייה הזה הם תוצאה של שני גורמים שפעלו יחד. האחד קשור ב"גורמי הדחיפה" – יהודים עזבו את פולין (שממנה עלו כמחצית מכלל אנשי העלייה הרביעית) בעקבות הצעדים הכלכליים שנקט שר הכספים, ולדיסלב גרֶבסקי.² הגורם האחר נוגע לשלב ההחלטה "לאן". היעד המועדף להגירת יהודים ממזרח אירופה ב־40 השנים שקדמו לעלייה הרביעית היה ארצות־הברית, "די גולדענע מדינה" ("ארץ הזהב"). אולם בשנת 1924 הושלם התהליך ההדרגתי של שינוי חוקי ההגירה של ארצות־הברית, שהביא לצמצום מספר המהגרים לארץ זו בכלל, ובייחוד לצמצום מספרם של מהגרים מחלקי עולם מסוימים – כמו אסיה, מזרח אירופה ודרומה. בשנת 1924 ננעלו שעריה של ארצות־הברית כמעט לחלוטין



איור 11: גלויית ברכה לראש השנה משנות העשרים המראה יהודים העושים דרכם "לארץ־ישראל" (נכתוב כתחתית התמונה). על גבי הגלוייה כתוב (בתרגום שלנו):

כלב רענן, נלהב
כמבט חופשי, גאה
כל היהודים עולים לרכבת
[בדרכם] לארץ שלהם, לאושר שלהם.

2 ומכאן אחד מכינוייה של עלייה זו – "עליית גרֶבסקי". מטרתם של הצעדים הכלכליים היתה לייצב את המטבע והמשק, והם לא כיוונו נגד היהודים דווקא. ואולם, בשל אופי פעילותם הכלכלית של יהודי פולין – מסחר, מלאכה. תעשייה זעירה, תיווך – הם היו הנפגעים העיקריים. היהודים שישבו בחלק המזרחי של פולין נפגעו גם מאבדן השוק הרוסי בעקבות מלחמת העולם הראשונה ותוצאותיה.

בפני מהגרים מפולין (ומשאר ארצות מזרח אירופה). במלים אחרות, האפשרויות שעמדו בפני יהודים שביקשו להגר מפולין בשל קשיים כלכליים היו מעטות, וכך עלתה קרנה של ארץ-ישראל כיעד הגירה.

■ השפעתם של חוקי ההגירה החדשים בארצות-הברית על כיווני ההגירה היהודית משתקפת בטבלה שלפניכם. שימו לב בעיקר לטורי-המשנה "אחוז מההגירה היהודית לכל הארצות" המופיעים תחת הכותרות "ארץ-ישראל" ו"ארצות-הברית", במיוחד בשנים המודגשות.

טבלה 3

חלקן של ההגירה לארצות-הברית והעלייה לארץ-ישראל בכלל ההגירה היהודית העולמית 1929-1901					
ארצות-הברית		ארץ-ישראל**			
השנים	סך כל ההגירה היהודית*	מספר	% מההגירה היהודית לכל הארצות	מספר	% מההגירה היהודית לכל הארצות
1910-1901				976,263	
1915-1911				437,696	
1919-1916				391,132	
1920		8,223		14,292	
1921	141,188	8,294	5.9	119,036	84.3
1922	85,811	8,685	10.1	53,524	62.4
1923	83,388	8,175	9.8	49,719	59.6
1924	84,708	13,892	16.4	49,989	59.0
1925	66,034	34,386	52.1	10,292	15.6
1926	48,555	13,855	28.5	10,267	21.1
1927	39,383	3,034	7.7	11,483	29.2
1928	39,743	2,178	5.5	11,639	29.3
1929	45,860	5,249	11.4	12,479	27.2

על-פי: ד' גורביץ' וא' גרץ, העלייה, הישוב, עמ' 13.

* הנתונים בטור זה כוללים גם את מספר המהגרים היהודים לארצות שלא צוינו בטבלה (קנדה, ברזיל, דרום אפריקה ואחרות).

** המספרים המוחלטים של העלייה לארץ-ישראל, המוצגים בטבלה זו, שונים במעט מהנתונים המוצגים בטבלאות שבהמשך. הסיבה היא שיטת חישוב שונה, אך אין בכך תבדל של ממש.

בשנים 1922–1924 היגרו מדי כשנה כ־50 אלף יהודים לארצות־הברית, שהם כ־60 אחוז מכלל ההגירה היהודית בכל אחת מאותן שנים. לארץ־ישראל היגרו בשנים 1922–1923 רק כעשרה אחוזים מכלל המהגרים היהודים. וב־1924 – כ־16 אחוז. בשנת 1925 התהפכו היוצרות: יותר מ־50 אחוז מכלל המהגרים היהודים בעולם היגרו לארץ־ישראל (כ־35 אלף), ורק כ־15 אחוזים היגרו לארצות־הברית (כ־10,000).

ומה בנוגע לגורמי המשיכה?

את התנופה לגל העלייה הרביעית חוללו העולים בקטגוריית בעלי ההון, שבשנת 1924 היה מספרם פי חמישה (ואף יותר) מזה שבשנה הקודמת. באותה עת לא חלה כל הגבלה על מספר העולים בקטגוריה זו, וכל מה שנדרש מהעולה בעל ההון היה להוכיח שברשותו סכום של לפחות 500 ליש"ט.³ זה היה רף נמוך יחסית, ורבים מבין אלה שגמלה בהם ההחלטה לעלות לארץ־ישראל לא התקשו לגייס את הסכום הנדרש. ההשפעה החיובית של ראשית העלייה הרביעית על כלכלת היישוב הגבירה את כוח המשיכה של ארץ־ישראל בעיני בעלי הון נוספים, וגם אפשרה לחסרי הון רבים אחרים לעלות בקטגוריית העובדים.

4.3.2 הפרופיל הדמוגרפי

א. מוצא גיאוגרפי

לפניכם התפלגות העולים, באחוזים, לפי ארצות המוצא (דוגמאות נבחרות) בעלייה השלישית והרביעית. תנו דעתכם לשינויים במוצא הגיאוגרפי של העולים בעלייה הרביעית לעומת קודמתה.

טבלה 4

ארץ המוצא של העולים (דוגמאות נבחרות) השוואה בין העלייה השלישית והרביעית		
1931–1924	1923–1919	
18.9%	44.6%	ברית־המועצות
48.9%	30.6%	פולין
11.6%	3.9%	ארצות אסיה

על־פי: מ' סיקרון, העלייה לישראל 1948–1953: תוספת סטטיסטית, עמ' 7 לוח 9A. השנים 1931–1924 מובאות שם כחטיבה אחת, אף כי חלקן אינו נכלל בעלייה הרביעית לפי הגדרתה בקורס.

3 רק בשנת 1927 הונהג השימוש במטבע נפרד לארץ־ישראל – רלידה הארץ־ישראלית (לא"י). קודם לכן היתה הלירה המצרית ההילך החוקי בארץ. ובכל זאת, נכתב לא אחת "לא"י" גם לגבי השנים שלפני 1927. שני המטבעות האלה, שהשתייכו לגוש השטרלינג, היו שווים בערכם, פחות או יותר, ללירה שטרלינג הבריטית.

בשתי העליות היה שיעור גבוה מאוד של עולים ממזרח אירופה. ואולם, בעלייה השלישית כ־45 אחוז מכלל העולים באו מברית־המועצות, ואילו בעלייה הרביעית היה שיעורם פחות מ־20 אחוז. בשנת 1925 עלו מברית־המועצות קרוב ל־8,000 יהודים, ובשנת 1926 – פחות מ־2,000. הירידה החדה במספר העולים מברית־המועצות חלה, בראש ובראשונה, בעקבות השינוי במדיניות ההגירה (emigration) הסובייטית. הגבלות חמורות הוטלו על היציאה מברית־המועצות, והשלטונות דרשו תשלום גבוה בעבור דרכון ואישור יציאה מן הארץ – סכום שלא היה בהישג ידם של רוב המבקשים לצאת. בשנת 1925 נסגרו שעריה של ברית־המועצות כמעט לחלוטין בפני יציאת יהודים, ומשנת 1926 נמחקה למעשה ברית־המועצות (שהיו בה כשלושה מיליון יהודים) מרשימת ארצות העלייה. "חומת סין הוקמה בינינו", אמר אחד ממנהיגי התנועה הציונית.⁴ את המקום הראשון בארצות המוצא של העלייה הרביעית תפסה פולין, ששיעור הבאים ממנה היה כ־50 אחוז מכלל העולים.

ב. מין ומצב משפחתי⁵

כ־53 אחוז מכלל העלייה הרביעית היו גברים – שיעור נמוך מזה שבעלייה השלישית.⁶ שיעור הרווקים מבין הגברים בעלייה הרביעית (54 אחוז) היה קטן בהרבה מזה שבקודמתה (כ־67 אחוז). כלומר, בעלייה הרביעית היו, יחסית, פחות גברים מבעלייה השלישית, וכמעט מחציתם היו בעלי משפחות.

□ מה משמעותם של נתונים אלה?

רווקים (ורווקות, כמובן) אינם נושאים בעול של גידול ילדים וצריכים לפרנס רק את עצמם. בעלי משפחה, לעומת זאת, צריכים לפרנס גם את ילדיהם, ולרוב גם את נשותיהם, שכן בארץ־ישראל המנדטורית נשים נשואות לא עבדו, בדרך־כלל, מחוץ למשק ביתן.

הקליטה הכלכלית של בעלי משפחות קשה יותר מזו של רווקים, ורמת ההכנסה לנפש במשפחות עולים נמוכה מזו של רווקים עולים.

ג. התפלגות העולים לפי קטגוריות⁷

על התפלגותם של אנשי העלייה הרביעית לשנותיה, על־פי הקטגוריות, תוכלו ללמוד מטבלה 5.

4 א' דובקין, הוועידה הרביעית של ההסתדרות, 18.2.1933 – עמ' 117.

5 אין בידינו נתונים על התפלגות רעולים לפי גיל לפני 1928.

6 מ' סיקרון, העלייה לישראל 1948–1953: תוספת סטטיסטית, עמ' 9 לוח 13A; עמ' 13 לוח 19A. בעלייה השלישית היה היחס בין גברים לנשים כ־2:1.

7 על החלוקה לקטגוריות בתקופת המנדט ראו שוב סעיף 4.1.2.

טבלה 5

התפלגות העולים לפי קטגוריות, 1924-1931				
השנה	סך הכל*	בעלי הון	עובדים	תלויים**
1924	12,856	5,319	5,343	2,194
1925	33,801	11,923	16,161	5,717
1926	13,081	1,676	9,102	2,198
1927	2,713	414	1,311	943
1928	2,178	792	708	625
1929	5,249	739	3,585	854
1930	4,944	479	3,436	965
1931	4,075	609	2,172	813

על-פי: D. Gurevich (and A. Gertz, ed.), *Statistical Handbook*, p. 103.

* בטבלה מובאים נתונים רק לגבי בעלי הון, עובדים ותלויים. קטגוריית ה"תלמידים" נקבעה רק בשנת 1926, ובשנים הנסקרות בטבלה מספרם היה לא יותר מ-100 בשנה, לכן אין הם מצוינים כאן. זה המקור להבדל בין הטור "סך הכל" לבין סיכום הטורים "בעלי הון", "עובדים" ו"תלויים". בשנת 1931 נכללו ב"סך הכל" גם 415 "בלתי מוגדרים".

** בטור "תלויים" נמנים רק עולים שבאו כקרובי משפחה של תושבי ארץ-ישראל. ה"תלויים" שנלוו לעולים נמנים בטורים של מקבלי הרשיונות (בעלי הון ועובדים).

השוואה בין נתוני 1924 לנתוני השנה שקדמה לה⁸ מלמדת, שבשנת 1924 חלה עלייה חדה במספר העולים לארץ. במיוחד בולט הדבר במספר העולים "בעלי ההון" (מ-1,002 בשנת 1923 ל-5,319 בשנת 1924). נזכיר, שעל עלייתם של בעלי הון לא חלה הגבלה מספרית בתקופת המנדט (עד שנת 1937): כל מי שהציג בפני הבריטים הוכחה שיש ברשותו סכום הכסף הנדרש (500 ליש"ט בימי העלייה הרביעית) היו שערי ארץ-ישראל פתוחים בפניו.

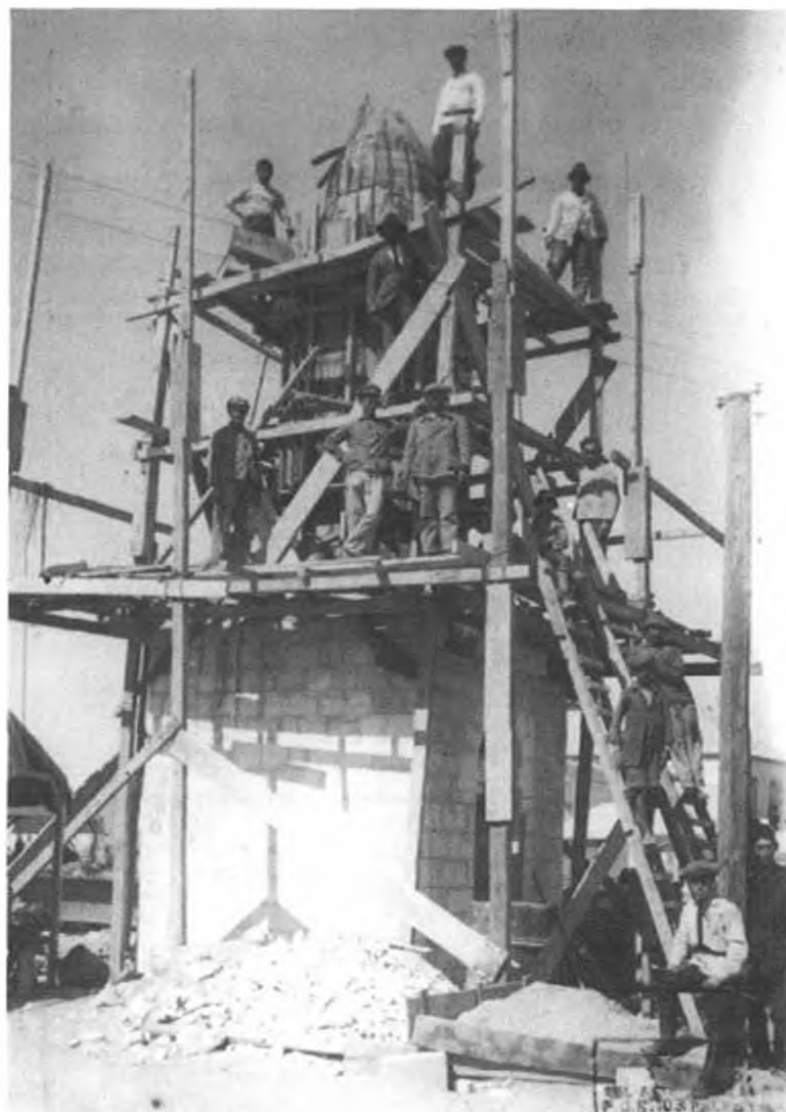
4.3.3 קליטת העלייה

□ כזכור, לקליטת העלייה השלישית עמדו שלושה מקורות מימון. מה היה חלקם של אותם מקורות בקליטתה של העלייה הרביעית?

ראשית, הממשלה. למעשה, מאז אוקטובר 1922, עם סיום העבודות הציבוריות שיזמה ומימנה הממשלה – עבודות שנחשבו קרש ההצלה של העלייה השלישית – חדלה הממשלה כמעט לחלוטין לסייע באופן ישיר בקליטת העלייה.

נותרו אפוא שני מקורות למימון קליטת העלייה, הון פרטי והון לאומי. בראשית גל העלייה הרביעית נדמה היה שהחל פרק חדש בתולדות היישוב והתנועה הציונית: לארץ באו אלפי עולים מן המעמד הבינוני הנמוך, שעלו בכוחות עצמם, על-פי קטגוריית "בעלי הון", ונקלטו בלא סיועה של ההסתדרות הציונית. ואולם, במהרה התברר שהיתה זו אשליה: רבים מהעולים בעלי ההון כילו את כספם בתוך זמן קצר ונאלצו לחפש עבודה לפרנסתם. כלומר, הם עלו כ"בעלי הון", אך נקלטו כ"עובדים". במצב זה, לא זו בלבד שלא הועילו להגדלת יכולת הקליטה של הארץ, וגם לא נקלטו בכוחות עצמם – כלומר, בעזרת הונם שלהם – אלא שאף הצטרפו למעגל ה"עובדים" ונוזקו לסיועה של ההסתדרות הציונית.

לקליטת העלייה הרביעית נדרש יותר ויותר הון לאומי בשנים שבהן הכנסותיה של ההסתדרות הציונית היו בשפל והתקציב הציוני הצטמק. באמצע 1926 שוב השמיע וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, את הזעקה "עם ישראל – איפה?" בהתכוונו לא למיעוט מספרם של העולים, אלא למיעוט התרומות לקרנות הלאומיות.



איור 12: רבים מעולי העלייה הרביעית מצאו את פרנסתם בענף הבנייה. בתל-אביב, הקולטת הראשית של העלייה הרביעית, היתה באותן שנים תנופת בנייה רבת היקף. כשהחל המשבר הכלכלי הוא פגע תחילה ובעיקר בענף הבנייה (ראו להלן פרק 4.4). בתמונה: פועלי בניין בתל-אביב, 1925.

חולשת ההון הפרטי ומגבלות התקציב הציוני הן שהכשילו את קליטת העלייה הרביעית; וכגודל התקוות כן עומק האכזבה, כשמשבר כלכלי קשה איים, במחצית השנייה של שנות העשרים, על עתידו של המפעל הציוני.⁹ בשנת 1927 היה מספר היורדים מן הארץ גדול כמעט פי שניים ממספר העולים, ובשנה שלאחריה הסתכמה העלייה נטו (מספר העולים פחות מספר היורדים) בעשרה אנשים!

4.3.4 הסיבות לדעיכת גל העלייה הרביעית

■ מתי החל לדעוך גל העלייה?

א. בדקו את טורי העלייה והירידה בשנים 1925 ו-1926 בטבלה שלפניכם (טבלה 6).

ב. עיינו שוב בטבלה 5, והשוו את הנתונים בשתי השנים האלה המצוינים בטורים "בעלי הון" ו"עובדים".

מהן מסקנותיכם?

טבלה 6

עלייה וירידה בתקופת העלייה הרביעית (על-פי נתוני הממשלה)		
השנה	עולים	יורדים
1924	12,856	507
1925	33,801	2,151
1926	13,081	7,365
1927	2,713	5,071
1928	2,178	2,168
1929	5,249	1,746

בפרק הקודם אמרנו שגל העלייה השלישית הגיע לסיומו בעקבות המיתון הכלכלי שפקד את ארץ-ישראל באמצע 1923. בעלייה הרביעית היה סדר הדברים הפוך – ההאטה בזרימת ההון לארץ בשלהי 1925 והירידה התלולה במספר העולים בעלי ההון בשנת 1926 הן שגרמו למשבר כלכלי. הירידה במספר העולים בעלי ההון, שרובם באו

9 על המשבר הכלכלי ראו בהמשך (פרק 4.4).

מפולין, נגרמה בשל הרעת התנאים הכלכליים שם. האינפלציה הדוהרת בפולין הביאה להתרוששותם של רבים, והם לא היו מסוגלים לעמוד בדרישה הכספית לקבלת רשיון עלייה כבעלי הון (קטגוריה A). יתר על כן, מי שכבר ישבו בארץ וביססו את קיומם על ריבית מקרנות שהשאירו מאחור – נשבר מטה לחמם. מלבד זאת הונהגו בפולין הגבלות חמורות על הוצאת כספים מהמדינה (1926). בשל כל הסיבות האלה נפסקה כמעט לחלוטין עלייתם של בעלי אמצעים מפולין, זרימת ההון הפרטי לארץ נחלשה ונסתם מקור המימון העיקרי לקליטת העלייה הרביעית. עקב כך, וגם בשל דלות התקציב הציוני, חלה בשנת 1927 ירידה תלולה גם במספר העולים ה"עובדים". בפעם הראשונה מאז ראשית המנדט הבריטי על ארץ-ישראל – והאחרונה, כפי שידוע לנו כיום – היה מספר היורדים מן הארץ גדול ממספר העולים. במשך כשנה לא ביקשה ההסתדרות הציונית רשיונות עלייה לעובדים.

4.3.5 העלייה הרביעית בעיני בני זמנה

משה סמילנסקי,¹⁰ ממנהיגי איכרי מושבות, תיאר את העלייה הרביעית כך:¹¹

הגיע גם התור של עלייה מחודשת, עלייה ממש, שהביאה עמה לארץ את הנפש ואת הרכוש של העולים גם יחד; ולא כאשר היה נהוג, למן העלייה השנייה ואילך, כי את הנפש נתנו העולים, ואת הכסף – אלה שנשארו לשבת על אמתחתם בגולה. זאת היתה העלייה של יהודי פולניה, שנקראה ביישוב: "העלייה הרביעית".

תחילה נראה, שעלייתם של בעלי ההון מילאה את התקוות שתלו בה ברוח דבריו של סמילנסקי. אך עד מהרה התגלו חולשותיה, ועמד על כך חיים ארלוזורוב כבר בשנת 1925.¹²

-
- בעת קריאת הקטע שלהלן, מתוך מאמרו של חיים ארלוזורוב, א. סכמו לעצמכם אילו נקודות זכות מוצא ארלוזורוב בציבור העולים בעלי ההון, ומהן חולשותיו, לדעתו?
 - ב. מיינו את טיעוניו של ארלוזורוב לטיעונים המבוססים על עובדות, ולטיעונים שיסודם בעמדה ערכית.
-

10 משה סמילנסקי (1874–1953) עלה לארץ-ישראל בשנת 1890. היה ממייסדי המושבה חדרה, ובשנת 1893 התיישב ברחובות. ממייסדי "התאחדות האיכרים" ומראשיה, ובשנים 1929–1939 ערך את ביטאונה בוסתנאי. דגל בעידוד המשק הפרטי והתנגד לבלעדיות העבודה העברית במושבות.

11 מ' סמילנסקי, "העלייה הרביעית", בתוך: פרקים בתולדות היישוב, עמ' 245. אמנם הדברים נכתבו כדיעבד, אך בידי הן-החקופה, והם מייצגים את עמדתו בחקופה הנדונה כאן.

12 ח' ארלוזורוב, "להערכת העלייה הרביעית [1925]", עמ' 107–110.



עליה זו היא שהעלתה את מספר המהגרים היהודים בארץ, מבחינת הכניסה החודשית, לגובה שלא שערנו כמעט קודם – וכל זה – בכוחות עצמה ומתוך דחיפה עצמית, בלי עזרה ואפוסטרופסות מצד ההסתדרות הציונית; היא היא שע"י עצם קיומה הביאה את תנועת הבנין למהלך המהיר והסירה ע"י כך את המעצורים משוק העבודה למשך הרבה חדשים, בחורף ובקיץ; היא היא שבעקבותיה הורגשה הקפיצה הניכרת של בחירי צרכייהחיים, הדירות וערכי הקרקעות בערים; היא היא שהביאה את החסידים היבלוניים לעמק, בתורת שכניב לקומוניסטים כופרים בעיקר;¹³ היא שנעצה במרכזים המסחריים את דגליה החדשים בעינינו: את השלטים לסוכנויות קרקע, את חלונות הראווה הגדולים עם שטרות הכסף התלויים בהם בשלל-צבעיהם; [...]

צודקים בודאי [...] אלה הטוענים, שהעלייה הרביעית אינה מהווה כלל חטיבה אחת ומאוחדת; ושעל כן אי אפשר להעריך אותה כחטיבה אחת ומאוחדת. [...] יש קיבוצים שלמים בתוך העלייה הרביעית, עליית "האיש הקטן", הבאים ארצה בכוונה ברורה לעבור באופן ישר לעבודה, אולי גם לחקלאות ולעבודת ידיים בחקלאות. בואם ברוך לנו והם יהיו – תהיינה השקפותיהם הפוליטיות איזו שהן – חברים לנו לעבודה ולבנין. יש אולי לשאול מתוך דאגה אם הם יצליחו ללכת בדרך הקשה מאין כמוה, שבה הולך ומסתגל הפועל העברי לתנאי העבודה והחיים בא"י. אבל השאלה הזאת רק תובעת מאיתנו פעולה ועזרה להצלחתם.

יש קיבוצים אחרים בתוך העלייה הזאת הבאים לארץ ברכוש מצומצם ובלווית משפחות גדולות, בעלי-הון בלי הון, האוכלים ומכלים את רכושם הדל במשך החודשים הראשונים ונאלצים אחר-כך, אולי בעל כורחם ובניגוד לתכניתם, להצטרף אל ציבור העובדים בארץ – וגם בנוגע לאלה אין הילוקי דעות שהם זקוקים וראויים לעזרה ולטיפול מתמיד מצידנו. אם יש בכוחו של המרכז החקלאי שלנו,¹⁴ או בכוחה של הקרן הקיימת או מוסד לאומי-ציבורי אחר, להקל עליהם את גורלם ואת ההסתגלות בתנאי התיישבותנו – נחטא חטא גדול אם נתרשל במילוי התפקידים האלה.

אך לא הקיבוץ הראשון ולא השני הם עיקרה של העלייה הרביעית. [...] צריך לציין בתורת עובדה ראשונה שהטיפוס החברתי, שהוא נושא העלייה הזאת, קשור באופן בלתי-אמצעי בתחום העיר ונמשך אל משלח-יד וצורות-קיום עירוניים. מספרים ועובדות יוכיחו, שהנטיה הזאת לעיר, המתגלית בעליה של השנים האחרונות, קיבלה אצלנו צורה מבהילה.

13 בראש מייסדי כפר חסידים עמד הרבי מיבלונה. על התיישבות החסידים ראו בהמשך היחידה, בפרק על ההתיישבות החקלאית. "קומוניסטים כופרים בעיקר" – כינוי שנכתב באירוניה – הם חברי הקיבוצים.

14 המרכז החקלאי היה זרוע של ההסתדרות הכללית.

ביקורתו הקשה של ארלוזורוב על העלייה הרביעית מבוססת על נתונים עובדתיים, אך מקורה בהשקפתו הערכית על צורות ההתיישבות השונות. אכן, רוב אנשי העלייה הרביעית התיישבו בערים (יותר מ־80 אחוז מן העולים בשנים 1924–1931), בראש ובראשונה בתל־אביב, והתפרנסו מעיסוקים עירוניים למיניהם.¹⁵ בעיני מי שראה בהתיישבות החקלאית את הדרך להגשמת הציונות¹⁶ היה בנטייתם העירונית של אנשי העלייה הרביעית טעם לפגם. ארלוזורוב חשש שהתיישבותם בעיר ולא בכפר תכשיל את מטרת הציונות כפי שהוא ראה אותה: להעמיד את הפירמידה החברתית־כלכלית של עם ישראל על בסיסה הרחב, כלומר על עבודת האדמה ועל עבודות יצרניות. בעלייה הרביעית טמונה היתה, לדעתו, סכנה שגם בארץ־ישראל יימשך המצב שאפיין את היהודים בגולה, ששם עמדה הפירמידה של המבנה החברתי על קדקודה, וכל רוח מצויה וכל מגע אצבע היו עלולים להופכה.

גם ברל כצנלסון, אף הוא מנהיג פועלים, הגדיר בשנת 1926 את העלייה הרביעית כעלייה מבוהלת, שאמנם יש לזקוף לזכותה את הגידול במספר היהודים בארץ־ישראל, אך נכללו בה יסודות לא־בריאים, יהודים בעלי הון שלא השקיעו את כספם בהקמת משק, בנטיעות או בתעשייה, אלא בספקולציות קרקעיות. בדומה לביטוי "בעלי הון בלי הון" שטבע ארלוזורוב, אמר כצנלסון: "אלינו לא בא הרכוש של המעמד הבינוני, אלא מעמד בינוני ללא רכוש".¹⁷

בראשית שנות השלושים נשמעה הערכה מחודשת, חיובית יותר, כלפי העלייה הרביעית מצד חוגים ואישים שמתחו עליה ביקורת נוקבת בעבר. ארלוזורוב טען באוזני הממשלה, שעולים רבים הצליחו לבסס לעצמם קיום נאה ופרודוקטיבי בארץ־ישראל עם הון של 500 לא"י, ואף פחות, הודות למומחיותם במקצועם, ואף יצרו מקורות פרנסה למספר ניכר של פועלים ופקידים. ואם היה אפשר לחשווד בו שכיוון את דבריו כלפי חוץ בלבד, בא בן־גוריון ואמר בדיון פנים־מפלגתי בראשית 1933: "העליה הרביעית [...] השאירה ברכה רבה בארץ, גם בתל־אביב, גם בחיפה ובעיקר בחקלאות".¹⁸ גם כצנלסון הביע חרטה על יחסה השלילי של תנועת העבודה כלפי העלייה הרביעית.¹⁹

ובכל זאת, דמותה השלילית של העלייה הרביעית בעיני רבים מבני דורה חלחלה לתוך ההיסטוריוגרפיה הציונית. גרם לכך במידה רבה חיים וייצמן, שהביע את החשש שאנשי העלייה הרביעית יהפכו את תל־אביב לנְלוֹקִי ודִז'יקה (הרחובות שבהם התרכזה הפעילות המסחרית של יהודי ורשה).

15 נהירתם של העולים לערים אפיינה גם את העליות הקודמות, וכן את הבאות.

16 תפיסה זו מעוגנת הן ברצון לחולל מהפכה חברתית בעם היהודי על־ידי המעבר לחקלאות, והן בהנחה שההתיישבות החקלאית היא הדרך הטובה ביותר להיאחזות טריטוריאלית של העם היהודי בארץ־ישראל. וראו על כך בהמשך, בפרק הדן בהתיישבות.

17 דברים בוועידה החמישית של אחדות העבודה [שלהי 1926], בתוך ב' כצנלסון, כתבים, ג, עמ' 40.

18 מועצת מפא"י בענייני עלייה, 19.1.1933.

19 ב' כצנלסון בישיבת מרכז מפא"י, 20.2.1932.

4.3.6 דמותה של העלייה הרביעית בהיסטוריוגרפיה הציונית

■ קראו את הקטע שלפניכם, הלקוח מתוך ההקדמה לספרו של דן גלעדי **הישוב בתקופת העלייה הרביעית**.²⁰ היעזרו בו לסיכום הלימוד על העלייה הרביעית, ותנו דעתכם גם לסוגיה ההיסטוריוגרפית המועלית בו.

▲ [...] מבין כל העליות לארץ-ישראל בימי המנדט, העלייה הרביעית היא הפחות ידועה. איתרע מזלה להיקלע בין שתי עליות מפורסמות, השלישית והחמישית, אשר זכו ליוקרה רבה, הראשונה בשל צביונה החלוצי והישגיה בתחום ההתיישבות החקלאית, האחרונה בזכות ממדיה והישגיה בתחום ההתיישבות העירונית ותרומתה למודרניזציה של הישוב. בין שתי עליות אלו, אשר סביבן התרקמו במשך השנים אגדות לא מעטות, טושטשה דמותה של העלייה הרביעית, ולא השאירה את רישומה הראוי. [...] נוכחתי לדעת, כי הערכת התקופה באותן שנים, ולאחר מכן, היתה מעוותת בשל היותה מבוססת גם על דעות קדומות, בעלות נימה בלתי אוהדת ולפעמים אף שלילית, שרווחו בקרב בני הדור. כך, למשל, מקובל היה לזהות את אנשי העלייה הרביעית כבעלי-בתים, שעה שאחרי בדיקה מתברר, כי מספר החלוצים שהגיעו לארץ עם העלייה הרביעית עלה על מספרם בזמן העלייה השלישית, ומספר הישובים החקלאיים שנוסדו בשנים 1924–1929 עלה בהרבה על אלה שהוקמו בשנים 1919–1923. גם התיאור, המקובל כל-כך בספרות, כי בשנים 1924–1925 היתה תל-אביב "עיר של ספרים וסוכות גזוז", עמד בסתירה לדמותה האמיתית של העיר העברית הראשונה, שבאותם ימים החלה לשמש מרכז כלכלי של הישוב.

ואילו בדברי הסיכום לספרו כותב גלעדי:²¹

▲ בעוכרי הקליטה [של העלייה הרביעית] היו המקורות הכספיים הדלים של רוב העולים, ומיעוט ההכנסות של הקרנות הלאומיות, דבר שרגביל מאוד את אפשרויות הפעולה של ההסתדרות הציונית. התברר, כי המעמד הבינוני היהודי, שהיה מרכיב חשוב מאוד של העלייה הרביעית, כלל אנשים בעלי אמצעים מצומצמים, שבלעדי עזרה ציבורית לא היה להם סיכוי למצוא תעסוקה וקיום, ואילו התקציבים הלאומיים לא יכלו לספק עזרה זו. [...]

■ השוו את דבריו של גלעדי על הרכב העלייה הרביעית כפי שהם מובאים בהקדמה לספרו, לדבריו בסיכום:

- א. האם אתם מוצאים הבדל בין שני הקטעים?
- ב. האם דעתו של גלעדי על בני המעמד הבינוני שונה מזו של ארלוזורוב?

20 ד' גלעדי, **העלייה הרביעית**, עמ' 9.

21 שם, עמ' 258.

איור 13: ה"קיוסק" – סוכה למכר "גוזז" – היה לסמל של תל-אביב בתקופת העלייה הרביעית. מן הציטוט המובא כאן מספרו של ד' גלעדי עולה, שתיאורה של תל-אביב כעיר של סוכות גוזז מבטא זלזול ב"פרנסות האוויר" של אנשי העלייה הרביעית, אך הוא עומד בניגוד לזמנות האמיתית של תל-אביב באותו זמן. בתמונה: הקיוסק של האחים רובננקו שניצב מראשית שנות העשרים בשרדות רוטשילד סמוך לרחוב הרצל, והיה ידוע לכל תושבי תל-אביב של אותם ימים במזוז המשובח שלו (תערוכת של סירוף ממותק ומי סודה).



נראה שביקורתו של גלעדי על ההיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב מכוונת נגד ההצגה המעוותת של חלקה היחסי של כל אחת מקטגוריות העולים, אך גם הוא מצטרף לביקורת על חולשתו של "המעמד הבינוני", שהיתה אחד הגורמים למשבר הכלכלי שפקד את היישוב באמצע שנות העשרים.

התווית השלילית שדבקה בעלייה הרביעית בהיסטוריוגרפיה הציונית נקבעה, במידה רבה, בהשפעת המשבר הכלכלי שהחל בשלהי 1925. למשבר זה היתה השפעה טראומטית על בני הדור ההוא ועל הנהגת התנועה הציונית. זאת ועוד, בכתיבת תולדות היישוב שלטה בעבר התפיסה שטיפחה את האתוס של ההתיישבות החקלאית, ובייחוד של ההתיישבות השיתופית, ואילו העלייה הרביעית הצטיינה דווקא בגידול מהיר של העיר. מהצגתה באור שלילי לא נעדר גם היבט פוליטי: עלייה זו ביססה את כוחם של המרכז והימין במפה המפלגתית של היישוב, ואילו כתיבת ההיסטוריה היתה זמן רב מעין מונופול של תנועת העבודה.

4.3.7 העלייה בשנות העשרים – ההחמצה וסיבותיה

את שנות העשרים נהוג להגדיר כשנות ההחמצה הגדולה של הציונות, שלא השכילה ליצור מסה יהודית קריטית בארץ-ישראל בשנים שבהן כמעט לא הובעה התנגדות ערבית לעלייה, ומדיניות ההגירה הבריטית נקבעה רק על-פי העיקרון של יכולת הקליטה הכלכלית. ג'ון הופ-סימפסון, שבא לארץ בשנת 1930 כוועדת חקירה של איש אחד מטעם הממשלה הבריטית,²² שאל את בני שיחו היהודים: "האם לא היה לכם די זמן להיות כוח יותר גדול בארץ? למה לא השתמשתם בזמן הזה?"²³

בשנות העשרים, יכולתו הכלכלית של המשק היהודי בארץ-ישראל לקלוט עולים היתה נמוכה בהרבה מה"רף" המדיני שקבעו הבריטים, והיא שקבעה את ממדי העלייה באותן שנים. אם נפר לרגע את כלל הברזל האומר שבהיסטוריה אין "אילו", נוכל להניח שעלייה בממדים גדולים יותר (גל העלייה הרביעית היה קצר והסתיים במשבר) היתה מעוררת התנגדות נמרצת יותר מצד הערבים ומחישא את עירובם של השיקולים המדיניים בעיצובה וביישומה של מדיניות ההגירה המנדטורית. אולם חולשתו הכלכלית של המשק היהודי דחתה תהליך זה לראשית שנות השלושים.



איור 14: ממדי העלייה בשנות העשרים נקבעו בעיקר על-פי יכולתו של המשק היהודי לקלוט עובדים. הקשר הכמעט-ישייר בין מספר מקומות העבודה במשק היהודי לבין ממדי העלייה עמד בבסיס התביעה ל"עבודה עברית" במושבות (ראו יחידה 9, סעיף 9.3.1.4) והקריאה "קנו תוצרת הארץ", כשהכוונה היא לעודד רכישת מוצרים ומצרכים שיוצרו במשק היהודי בארץ-ישראל.

²² על שליחותו של הופ-סימפסון ראו ביחידה 6.

²³ סיפר על כך דוד בלוק במושב השני של מועצת מפא"י, 25-26.10.1930, ארכיון מפלגת העבודה, 22/4.

המשבר הכלכלי

4.4

תולדות היישוב היהודי בתקופת המנדט רצופות משברים כלכליים, שבאו אחר תקופה – קצרה או ארוכה – של גאות: גל העלייה השלישית הסתיים במיתון כלכלי בשנת 1923; בעיצומו של גל העלייה הרביעית פרץ משבר שנמשך עד 1929; העלייה הגדולה וההתפתחות המואצת של היישוב בשנות השיא של העלייה החמישית, שהחלו בשנת 1933, הגיעו לקצן בסוף 1935, והמשק היהודי שקע בתקופה של מיתון ושפל שממנה לא התאושש עד לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה.

המשבר שפקד את המשק היהודי במחצית השנייה של שנות העשרים היה החמור ביותר בתולדות היישוב. האבטלה הגיעה לכשליש מכוח העבודה, שכר העבודה ירד, מפעלים, קבלנים ועסקים פשטו את הרגל, הירידה מן הארץ גברה וזרם העולים נחלש.¹

□ בעיר תל־אביב היכה המשבר יותר מבכל יישוב יהודי אחר. מדוע?

המשבר פגע בעיקר בענף הבנייה, ובתל־אביב, שבימי העלייה הרביעית קלטה עולים יותר מכל יישוב אחר, תפס ענף זה מקום מכריע בשוק העבודה. התמוטטות ענף הבנייה גרמה לפליטתם של פועלים רבים בבת אחת ממעגל העבודה ולהיותם מובטלים. כוח הקנייה פחת, ומעגל הנפגעים מן המשבר הכלכלי התרחב עוד יותר. חיפה, שבה ענף הבנייה היה מרכזי פחות, סבלה פחות. ירושלים נפגעה במידה פחותה עוד יותר, כי ענף הבנייה בה היה מבוסס בחלקו על בנייה ציבורית, שלא הושפעה מיד מהצמצום ביבוא ההון הפרטי. גם ה"עיר" החדשה עפולה נפגעה מן המשבר. היישובים החקלאיים, לעומת זאת, כמעט לא נפגעו.

1 פרק זה מבוסס בעיקר על הפרק "המשבר הכלכלי (1926–1927)" בספרו של ד' גלעדי, העלייה הרביעית, עמ' 171–192.

4.4.1 מתי החל המשבר?

נהוג לתארך את תחילת המשבר לסתיו 1925, אך בני התקופה עצמם התוודעו לקיומו רק זמן־מה אחר־כך. העיתונים ומקורות אחרים מאותם ימים (יומנים, חליפת מכתבים של מנהיגי ההסתדרות הציונית, מסמכים של ההנהלה הציונית, של עיריית תל־אביב ושל מוסדות ההסתדרות הכללית) אינם מלמדים על הרעה קיצונית במצב הכלכלי של היישוב, או על שינוי בהערכתם של ראשי הציבור במה שנוגע למצב הכלכלי. מדי פעם נכתב בעיתונים על סימנים מדאיגים של עצירת הגאות, על ירידה במספר העולים בעלי ההון ועל הפסקה בזרימת הכספים מפולין. אפילו המלה "משבר" החלה להופיע בעיתונות כבר בחודש אוקטובר. ובכל זאת חלפו חודשים אחדים עד שהתחווה חומרת המצב.

□ מדוע איחרו בני התקופה להבחין בראשיתו של המשבר הכלכלי?

בשנת 1925 היה היישוב נתון תחת הרושם של הגאות הכלכלית. בקונגרס הציוני הארבע־עשר, שהתכנס בווינה באוגוסט 1925, היתה האווירה אופטימית והכל האמינו בהמשך התפתחותו של המפעל הציוני. ואמנם, הסימנים החיצוניים היו מעודדים: העלייה הוסיפה לזרום – מדי חודש עלו כ־3,000 איש – ועל פני השטח לא הורגש השינוי שחל בהרכבה של העלייה כשפחת חלקם של בעלי ההון וגדל חלקם של העולים העובדים.

הסימנים הראשונים להאטת הפעילות הכלכלית ולהתהוותו של משבר כלכלי היו ירידה בפעילות הבנייה לשלביה – מכירת מגרשים, בניית בתים, השכרת דירות וחדרים. לאחר מכן נפגעו גם מקצועות הקשורים לענף הבנייה, וכדור השלג החל להתגלגל.

4.4.2 הסיבות למשבר

בימי הגאות הכלכלית טיפחו רבים ציפיות מוגזמות לרווחים גבוהים מהשכרת דירות. משקיעים שחסר להם ההון העצמי הדרוש לרכישת מגרש ולבנייה, לוו סכומי כסף גדולים בריבית גבוהה (20 אחוז ואף יותר) ונקלעו לחובות לספקים ולבעלי מלאכה. קוני דירות שלא עמדו לרשותם מקורות אשראי (כמו בנקים למשכנתאות או הלוואה ממשלתית או ציבורית לזמן ארוך), לוו אף הם כספים בריבית גבוהה. מערכת האשראי היתה מתוחה עד להתפקע, וכשהידלדל זרם ההון מחוץ לארץ, היא קרסה: הצורך במזומנים הביא למשיכת פקדונות מן הבנקים; הבנקים צמצמו את האשראי, ונפסקה בניית בתים. פועלים ובעלי מלאכה הקשורים לענף הבנייה נותרו בלי עבודה, ולוחיות הדומינו נפלו בזו אחר זו: שכר הדירה ירד, הבנייה נפסקה, מחירי המגרשים צנחו, קבלנים ואנשי עסקים פשטו את הרגל.

הסיבות העיקריות למשבר היו שתיים. האחת, תלותו הכמעט מוחלטת של היישוב היהודי בארץ-ישראל במקורות כספיים מבחוץ. לפיכך, ההגבלות שהונהגו בפולין על הוצאת כספים משם וירידת ערך הזלוטי הפולני השפיעו ישירות על המצב הכלכלי בארץ-ישראל. הסיבה השנייה היתה הפער שבין הבסיס הצר של המשק היהודי הארץ-ישראלי לבין ממדי העלייה בשנת 1924 ובמיוחד בשנת 1925, שהיתה שנת שיא בעלייה.

4.4.3 ההסתדרות הכללית והמשבר הכלכלי

בשנת 1925, כשניכרו הסימנים הראשונים של המשבר, לא היה בארץ-ישראל שום גוף ציבורי שיעמוד בפרץ לעצור את ההידרדרות: הממשלה לא התערבה, בקופה הציונית לא היו רזרבות לעת משבר, הבנקים לא נקטו יזמה, ולעיריית תל-אביב, להסתדרות הכללית ולגופים ציבוריים אחרים לא היו מקורות כספיים למטרה זו.

בסופו של דבר, עיקר הנטל של הטיפול במחוסרי העבודה נפל על ההסתדרות הכללית. עוד לפני שהחלו גורמים אחרים לסייע להם, פעלה ההסתדרות ביזמתה ובכוחה שלה: את העבודות המעטות היא חילקה בין מבקשי העבודה הרבים על-פי סידור עבודה פממי, ויצרה מערכת של עזרה הדדית על-ידי גביית כספים מפועלים מועסקים והענקתם כדמי סיוע למובטלים. בה-בעת ניסתה גם לגייס את כל המוסדות והארגונים הציוניים והיישוביים למאבק באבטלה.

עם זאת, גם בשיאו של המשבר הכלכלי תבעה ההסתדרות להמשיך את עלייתם של עולים עובדים. על-פי תפיסתה, עבודה ועלייה היו קשורות זו בזו הדדית, והמפתח לפתרון המשבר הכלכלי היה לא בהפסקת העלייה, אלא בהשגת כספים להגשמתן של תכניות עבודה שיבלמו את התפשטות האבטלה. לעמדה זו של ההסתדרות הכללית לא היה אח ורע בתנועות פועלים ובאיגודים מקצועיים בארצות אחרות, שבתקופות של אבטלה ומשבר כלכלי תמיד התנגדו להגירה (נכנסת), ובארצות-הברית הם עמדו בראש הדורשים להגביל את ההגירה (restrictionists).

□ כיצד תוסבר עמדה יוצאת דופן זו של ההסתדרות?²

ההסתדרות הכללית לא היתה איגוד מקצועי בלבד, וכבר ראינו שמראשיתה שילבה במטרותיה מאבק מקצועי ופעולה קונסטרוקטיבית-משקית, במטרה לכוון את הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל. תמיד שלט הפרימט הלאומי באידיאולוגיה ובמעשה של תנועת העבודה הארץ-ישראלית, ועמדת ההסתדרות בשאלת העלייה היא אחד הביטויים המוחשיים לכך. זאת ועוד: מכיוון שהעלייה העובדת היתה עורק החיים של מפלגות הפועלים וההסתדרות, ולנגד עיניה של הנהגת ההסתדרות עמדה הגדלת כוחו של



איור 15: ההסתדרות הכללית של העובדים היתה אחד ממוקדי הכוח ביישוב (ראו יחידה 3, סעיף 3.3.1). החלטתה, בשנת 1925, לקבוע את מקום מושבם של מוסדותיה בתל-אביב, לאחר ששכנו תקופת-מה בירושלים, תרמה לחיזוק מעמדה של העיר כבירת היישוב (ראו יחידה 8, סעיף 8.5.3). בין כתלי בניין ההסתדרות ברחוב אלנבי בתל-אביב (בתמונה) התנהלו גם פעילויות בענייני ה"הגנה", ההעפלה ותחומים נוספים שההסתדרות פעלה בהם בימי "המדינה בדרך".

המחנה הפועלי בארץ-ישראל, היא תמכה בהמשך העלייה העובדת גם אם היתה בזה פגיעה בפועלים עצמם בטווח הקצר.

להבנת עמדתה של ההסתדרות בימי המשבר הכלכלי יש להביא בחשבון עניין נוסף: באותם ימים לא היו מפלגות הפועלים שותפות בהנהגת התנועה הציונית. את תביעתה להמשך העלייה, חרף האבטלה המתפשטת, הפנתה ההסתדרות הכללית אל ההסתדרות הציונית, שהיתה אז בעיניה גורם חיצוני שאפשר לבוא אליו בתביעות כספיות (ואחרות). מצב זה השתנה בשנות השלושים, עם עלייתם של הפועלים למעמד הגמוני בהסתדרות הציונית. מאותה עת עמדה בראש שתי ההסתדרויות – הכללית והציונית – אותה מפלגה, מפא"י, וההסתדרות הכללית שוב לא היתה אופוזיציה להנהלה הציונית.

4.4.3.1 התמוטטות "סולל בונה"

אחד האירועים הקשים ביותר בתקופת המשבר הכלכלי היה התמוטטותו של "סולל בונה".³ בשנים 1924–1925 העסיקה חברת סולל בונה כ-2,500 פועלים, ובראשית

3 על סולל בונה ראו יחידה 3 סעיף 3.3.1.3.

המשבר הוסיפה לפעול כמעט במלוא ההיקף. בסוף 1926 נקלעה החברה לקשיים. לקוחות היו חייבים לה סכומים גדולים, היא לא עמדה בפרעון שטרותיה, פחת מספר החוזים החדשים והצטמצם היקף עבודותיה. ההנהלה הציונית ניסתה להיחלץ לעזרת סולל בונה מתוך רצון למנוע גידול במספר המובטלים, אך העזרה רק דחתה בחודשים אחדים את ההתמוטטות. ביוני 1927 הפסיקה חברת סולל בונה את פעולותיה והוכרזה פושטת רגל.



איור 16: אחד מאתרי הבנייה הרבים של "סולל בונה" בימי שיא פעילותו.

הגורמים להתמוטטותה של חברת סולל בונה היו שלושה:

- א. המשבר הכלכלי בארץ – שפגע בסולל בונה, כפי שפגע במפעלים כלכליים ובמוסדות קבלניים אחרים.
- ב. ניהול כושל – לחברה היה מנגנון גדול ולא־יעיל, והיא מסרה עבודות בלי פיקוח לקבוצות פועלים מאורגנות, דבר שהביא לידי בזבז חומרים, אי־ניצול נאות של ציוד, תפוקה נמוכה והפקעת מחירי עבודה.
- ג. על הגורם השלישי נלמד מקטע שהתפרסם בעיתון ההסתדרות הכללית דבר (29.8.1927) סמוך להתמוטטות סולל בונה:

אחת השגיאות היסודיות היתה הערבוביה בין פעולות כיבוש ופעולת הביצור המשקי של ענפים שכבר נכבשו. מתוך רדיפה אחרי עמדות העתיד לא ניתנה תשומת־הלב הדרושה לניהול טוב בהווה. החברה לא שמה לב להפסדים קטנים שהצטברו לסכום גדול. קנן בחברה חוסר דאגה לקטנות מתוך הנחה, כי חשיבותה הלאומית של הפעולה תבטיח לה עזרה ציבורית.



פעילות סולל בונה התנהלה ברוח "הכלכלה ההרואית", כלומר – פעילות המונחית על-פי שיקולים לאומיים וחברתיים ולא רק כלכליים, והרואה לנגד עיניה את ההישגים בטווח הארוך בהתעלמה מן הקשיים בטווח הקצר. חברת סילל בונה שמה לה למטרה לספק עבודה יצרנית לפועלים רבים ולשמור את ענף הבנייה בידיים יהודיות. לפיכך, היא העסיקה גם פועלים לא-מיומנים והכשירה אותם כבעלי מקצוע, וקיבלה עליה גם עבודות שספק היה אם יביאו לה רווחים. ובדומה לגישתה של ההסתדרות הכללית, גם חברת סולל בונה ציפתה לתמיכה כספית מן ההסתדרות הציונית.

4.4.4 המשבר הכלכלי והעלייה

בראשית 1926 כבר לא היה ספק שהיישוב נקלע למשבר חמור, ובארץ השתררה אווירה של דכדוך וייאוש. המשבר האפיל על כל העניינים האחרים ביישוב ובתנועה הציונית, וצלו לא סר במשך שנים אחדות. בפרק הקודם ראינו כיצד גרמה העלייה למשבר, ואמרנו שאחד הגורמים היה השינוי בהרכב העלייה – צמצום חלקם של העולים בעלי ההון וגידול חלקם של העולים העובדים, שקליטתם היתה מותנית בהשקעה של הון לאומי. עתה נבחן את הקשר בין המשבר לעלייה בכיוון ההפוך – השפעת המשבר על תנועות האוכלוסין (עלייה וירידה).⁴

טבלה 7

עלייה וירידה במחצית השנייה של שנות ה-20						
השנה	סה"כ עולים ¹	בעלי הון	עובדים	תלויים	סה"כ יורדים	עלייה נטו
1925	33,801	11,923	16,161	5,717	2,151	31,650
1926	13,081	1,676	9,102	2,198	7,365	5,716
1927	2,713	414	1,311	943	5,071	-2,358
1928	2,178	792	708	625	2,168	10
1929	5,249	739	3,585	854	1,746	3,503

על-פי: *Esco, Palestine, I, p. 320; D. Gurevich (and A. Gertz, ed.) Statistical Handbook, p. 103.*

* בכמה מהשנים הסך-הכול גדול מסכום הטורים, כי נכללות בו קטגוריות שאינן מובאות כאן (למשל: תלמידים, שונות). וראו הערה ראשונה לטבלה 5.

טור ה"עובדים" הוא היכול ללמד אותנו יותר מכול על השפעתו של המשבר על העלייה. אמנם בעלי הון אינם נמשכים למשק השקוע במשבר, אך עלייתם תלויה במצב

4 הכוונה כאן לתופעת ההגירה (migration) על שני פניה: הגירה לארץ (immigration) והגירה ממנה (emigration).

בארצות מוצאם יותר משהיא תלויה במצב בארץ-ישראל. את שיעוריה של העלייה העובדת קבעה ממשלת המנדט. בשנת 1927 לא זו בלבד שהממשלה לא קבעה מכסות של עובדים, אלא שההנהלה הציונית אף לא ביקשה לקבלן!⁵ בשנת 1929, לעומת זאת, אנו רואים גידול ניכר בעלייה העובדת בעקבות השיפור – ועוד יותר מכך, מהציפיות לשיפור – במצב הכלכלי, ואילו עלייתם של בעלי ההון עדיין התמהמהה.



איור 17: סיפורו של בית-החרושת "לודז'יה" לייצור נרביים ומוצרי טריקו מאפיין את העלייה הרביעית, המשבר הכלכלי וההתאוששות. המפעל נוסד בשנת 1924 על-ידי קבוצה של תעשייני טקסטיל מן העיר לודז', פולין (ומכאן שמו). הוא שכן בבניין בן שלוש קומות שהוקם ברזוב נחמני, והועסקו בו כ-50 פועלים ופועלות. לאחר זמן-מה נקלעה "לודז'יה" לקשיים, ונרכשה על-ידי אריה שנקר (מי שכיהן מאז 1925 כיו"ר התאחדות בעלי התעשייה). שנקר ושותפיו השקיעו כספים במפעל וחידשו את עבודתו. בשנת 1932 עבדו ב"לודז'יה" 205 פועלים ופועלות.

5 על-פי הכללים שהנהיגה ממשלת המנדט, עלייתם של "עובדים" נמשכה חודשים רבים לאחר שאושרה מכסת העלייה החצי-שנתית. וכך, מי שקיבלו את רשיונותיהם במחצית השנייה של 1926, הגיעו לארץ-ישראל בשנת 1927 (זוה המקור למספר המצוין בטור ה'עובדים' בטבלה 7), והקפאת העלייה העובדת בשנת 1927 באה לידי ביטוי רק בשנת 1928 (וראו שוב באותה טבלה).

4.4.5 התאוששות

מאמצע 1926 החלה ההנהלה הציונית להעניק סיוע כספי למובטלים, באמצעות מועצות הפועלים, ששיעורו נקבע על-פי המצב המשפחתי. הסיוע הקל במידת-מה את מצוקתם הכלכלית של אלפי פועלים ובני משפחותיהם, אך היתה לו עליהם השפעה פסיכולוגית קשה. לחלוקת הסיוע נלוו גם תופעות שליליות, כמו תגרות ידיים, שחייבו לא פעם את התערבות המשטרה.

מאז ראשית המשבר תבעה ההסתדרות הכללית שוב ושוב מן ההנהלה הציונית לממן עבודות כדי להביא לצמצום האבטלה. עתה היא לחצה להמיר את הסיוע הישיר למובטלים ביצירת מקומות עבודה, ואפילו עבודות יזומות. הדבר התממש רק בשלהי 1927, בין השאר בזכות עבודות ציבוריות במימון ממשלתי, תרומות מיוחדות של נרבנים יהודים והקדמת הוצאות מתקציב מחלקת ההתיישבות לשנה הבאה.

ההתאוששות מן המשבר היתה אטית. האבטלה חוסלה בהדרגה, במידה רבה – אירוני ככל שיישמע הדבר – בזכות הירידה הגדולה מן הארץ וצמצום העלייה. זאת ועוד, יבוא ההון היהודי מעולם לא נפסק לחלוטין, והמשקיעים חיפשו – ומצאו – אפיק השקעה חדש: ענף ההדרים. הנטיעות, עיבוד הפרדסים והקסיף יצרו מקורות תעסוקה חדשים. גם התעשייה התרחבה, ובשנת 1929 החל להתאושש גם ענף הבנייה.

שנת 1929 עמדה בסימן התאוששות והתקדמות ניכרת בכל תחומי הכלכלה. התחדשה העלייה העובדת, ובואם של ראשוני הגל החדש של העולים עורר שמחה ותקוות ביישוב. בעיתונות ובציבור דובר על ראשיתו של גל עלייה חדש – העלייה החמישית. אך כדרכן ההפכפכה של תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט, היה זה שיפור לזמן קצר בלבד. אירועי קיץ 1929 (מאורעות תרפ"ט) והפעילות המדינית שבאה בעקבותיהם דחו את ההתאוששות הכלכלית. השנים 1928–1932 היו שנות מעבר מן המשבר הכלכלי של אמצע שנות העשרים אל הנאות של ראשית העלייה החמישית ה"אמיתית", שהחלה במחצית השנייה של שנת 1932.

4.5 | התיישבות חקלאית

בסוף שנות העשרים היתה החקלאות היהודית בארץ-ישראל ברובה הגדול בידיים פרטיות. להמחשת עובדה זו נציין, שאוכלוסייתה של פתח-חקה (שאז עדיין הוגדרה יישוב כפרי, אף שלא כל תושביה התפרנסו מחקלאות)¹ היתה גדולה מסך כל התושבים של כל יישובי "קרן היסוד" (קיבוצים ומושבים שהוקמו באמצעות הון לאומי), ומספר הפועלים בה היה גדול ממספר כל העובדים בקיבוצים ברחבי הארץ.

טבלה 8

התפלגות ההתיישבות החקלאית בשנת 1927			
סה"כ	התיישבות פרטית	יישובי קרן היסוד	
98	62	36	מספר היישובים החקלאיים
30,500	22,900	7,600	אוכלוסייה
462,000	320,000	142,000	שטח מעובד (בדונמים)

על-פי: ד' גלעד, העליה הרביעית, עמ' 109.

אף-על-פי-כן, במרכז הפרק הזה עומדת ההתיישבות החקלאית שהוקמה בהון לאומי, ועיקר הדיון ייחד לדילמות שהתחבטו בהן מעצבי מדיניות החתיישבות הציונית – החל בהגדרת יעדי ההתיישבות ובמדיניות רכישת הקרקעות, וכלה בעמדותיהם כלפי צורות ההתיישבות השונות. הסיבה לכך היא, שההתיישבות שהוקמה בהון פרטי נעשתה על-פי כללים רווחים של כדאיות כלכלית, ואילו את ההתיישבות על קרקע הלאום ובמימון ההון הלאומי הדריכה מערכת מורכבת של שיקולים.

1. מושבות הוגדרו כיישובים חקלאיים, אך רבים מיושביהן לא עסקו בחקלאות. במושבות הוותיקות הגיע שיעורם של הלא-חקלאים לכ-50 אחוזים – כלומר, הן היו יישובים חקלאיים למחצה.



איור 18: פתח־תקווה, "אם המושבות", שקיבלה מעמד של מועצה מקומית בשנת 1921, לבשה עם הזמן דמות ואופי עירוניים. בשנת 1937 היא הוכרזה רשמית לעיר. בתמונה: מרפאת קופת־חולים בפתח־תקווה בשנת 1922.

ספרים על תולדות ההתיישבות החקלאית

הפרק מתבסס בעיקר על שלושה ספרים (הרשומים לפי סדר פרסומם):

אלכס ביין, **תולדות ההתיישבות הציונית**, רמת־גן 1976 (התפרסם בפעם הראשונה בשנת 1942);

שלום רייכמן, **ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ־ישראל 1918–1948**, ירושלים 1979;

חיים גבתי, **מאה שנות התיישבות**, א. תל־אביב 1981.

ספריהם של ביין וגבתי, המביאים סקירה כרונולוגית של תולדות ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל, דומים בגישתם ומשלימים זה את זה. נקודת ההתחלה בספרו של ביין היא הקמת המשרד הארץ־ישראלי (1908), ונושא הדיון בו הוא כלל המעשה ההתיישבותי הציוני, בעיר ובכפר. ספרו של גבתי פותח את הדיון בייסוד מקוה ישראל והמושבות הראשונות ברבע האחרון של המאה ה־19, אך מגביל אותו מבחינת הנושא לתיאור תולדות ההתיישבות החקלאית. ספרו של רייכמן הוא ספר מחקר אקדמי, הבוחן את ההתיישבות היהודית בכלי המחקר של גיאוגרפיה היסטורית, וממקד את דיונו בתקופת המנדט.

בעת הכנת היחידה ראה אור הכרך הראשון של הקורס **ניסויים במרחב: פרקים בגיאוגרפיה יישובית של ארץ־ישראל** (יחידות 1–4), בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה, ולמבקשים להעמיק את ידיעותיהם בנושא ההתיישבות מומלץ לעיין בו.

4.5.1 הדילמות העיקריות בפעולת ההתיישבות

המופקדים על ההתיישבות באמצעות ההון הלאומי הודרכו על-ידי יעדי המדיניות הציונית, והם:

- הגדלת מספר היהודים בארץ-ישראל.
- הרחבת המאחז הטריטוריאלי היהודי בארץ-ישראל, כבסיס להקמת ישות מדינית יהודית עצמאית.
- הגברת הפרודוקטיביזציה של העם היהודי – כלומר, הגדלת מספרם המוחלט והיחסי של היהודים העוסקים בעבודות יצרניות בארץ-ישראל. שלא כמו שני היעדים האחרים, יעד זה לא היה מוסכם על הכול.

הדרך להגשמת היעדים האלה היתה זרועה מכשולים, שלמעצבי מפעל ההתיישבות הציוני לא היתה שליטה עליהם והם אף לא יכלו לחזות אורם מראש:

- היצע הקרקעות ומחיריהן ריו תלויים בעיקר בבעלי הקרקע הערבים. המחיר היה גם פועל יוצא של הביקוש, וקניית קרקעות בהיקף נרחב בידי יהודים גרמה להעלאת המחיר.
- ההון שעמד לרשות ההסתדרות הציונית היה נתון לתנודות חדות. הכנסותיהן של הקק"ל וקרן היסוד באו, בראש ובראשונה, מתרומות – מקור הכנסה לא-יציב, התלוי בהתפתחויות כלכליות המתרחשות בארצות חוץ. מציאות זו הקשתה על הפעילות הציונית בארץ-ישראל בכלל, וכול שכן על רכישת הקרקעות והקמת היישובים – תחומי פעולה המחייבים תכנון לטווח ארוך והתחייבויות כספיות לשנים אחדות.
- חוקי ממשלת המנדט הטילו מגבלות על רכישת קרקעות בידי יהודים. מכשול זה היה ממשי יותר בשנות השלושים, בעקבות המלצותיהן של ועדות חקירה שהוקמו לאחר מאורעות תרפ"ט.²

בשל הקשיים האלה, מסביר רייכמן,³

תהליך ההתיישבות היהודית בתקופת המנדט [...] לא נקבע על-פי תכנית-אב לטווח ארוך, עם פרוגרמה כמותית הכוללת שלבי-ביניים קבועים, תוך שימוש בכלים ובאמצעים שהוכנו מראש. אדרבה, העבודה המעשית בארץ היתה תולדה של מיגוון רעיונות ושל תכניות חלקיות, מקבילות ומצטלבות, אשר הגשמתם חייבה הסתגלות כמעט מתמדת לשינויים בתנאים חיצוניים.

2 ראו על כך ביחידה 6.

3 רייכמן, ממאחז, עמ' 18.



איוור 19: ההסתדרות הציונית ייסדה בשנת 1903 את הקרן הקימת לישראל (קק"ל) לשם רכישת קרקעות בארץ-ישראל, שיישארו קניין נצח של העם היהודי (ראו על כך ביחידה 5, סעיף 5.1.3). קק"ל גייסה כספים בדרכים שונות, ובהן שלשול מטבעות לקופסת מתכת, מעין גלגול של קופת צדקה. תחילה היתה זו קופסת פליז עד שהחליפה אותה קופסת הפח שהצבע השולט בה היה כחול, ומכאן כינוייה – "הקופסה הכחולה". הקופסה עוטרה במגן דוד ולאחר מכן גם במפת ארץ-ישראל. בתמונה: קופסה כחולה של קק"ל, פולין 1920.

בשנות העשרים, עד מאורעות תרפ"ט–1929, התלבטה ההסתדרות הציונית בשלוש זילמות עיקריות בתכנונו ובביצועו של מפעל ההתיישבות על שני שלביו – רכישת קרקעות והקמת יישובים:

- פיזור או ריכוז;
- רכישת קרקעות או הקמת יישובים;
- רכישת קרקע חקלאית או קרקע עירונית.

4.5.1.1 פיזור או ריכוז

הדילמה אם יש להשתדל לרכוש קרקעות בכל שטחה של ארץ-ישראל, או לקנות בשטחים מרוכזים שיהיה אפשר ליצור בהם רוב יהודי בתוך זמן לא רב, יחסית, העסיקה את ההסתדרות הציונית מאז ראשית פעילותה המעשית בארץ-ישראל.⁴ שתי הגישות האלה רווחו גם בתקופת המנדט. ובלשונו של רייכמן:⁵

4 ראו יחידה 1, סעיף 1.6.4.

5 רייכמן, ממאחז, עמ' 30–31.

גִּישָׁה אחת אמרה, שכיוון ששטח המנדט כולו נועד להקמת הבית הלאומי, יש צורך לפזר את מאמץ ההתיישבות לכל חלקי הארץ, ובמיוחד לאזורי הגבול או לאזורים שהאחיזה היהודית בהם חלשה ביותר. הגישה האחרת ביקשה לרכז תחילה את העבודה באותם אזורים שניתן להשיג בהם בתוך 10–15 שנה רוב יהודי מכריע; אזורים אלה יהוו בסיס טריטוריאלי מוצק, איזור ליבה (core area), וממנו ניתן יהיה בשלב מאוחר יותר להתפשט לשאר חלקי הארץ.

עד מאורעות תרפ"ט שימשו שיקולים כלכליים ורעיוניים בקביעת העמדה בין שתי התפיסות. בעקבות המאורעות נוספו גם שיקולים בטחוניים. בשנת 1936, לאחר שפרץ המרד הערבי והסתמן פחרון של חלוקת הארץ, נוספו גם שיקולים אסטרטגיים.⁶

■ ראו דיון בסוגיה זו מכיוון שונה מעט ביחידה 1, סעיף 1.1.1: ההיבדלות הסביבתית המכוונת בין יהודים לערבים.

4.5.1.2 רכישת קרקעות או הקמת יישובים

משאביה הכספיים של ההסתדרות הציונית היו מוגבלים, והיה עליה לקבוע סדר קדימויות בין תחומי הפעולה השונים, ובתוך כל תחום ותחום. בתחום ההתיישבות היה עליה לחלק את משאביה בין רכישת קרקעות לבין הקמת יישובים.

נוכח מצבם הקשה של היישובים החקלאיים הצעירים בשנת 1922, שהגיעו אל סף התמוטטות, הועלתה סיסמת "קיצור החזית", שמשמעותה – ריכוז המאמץ ברכישת עיד ועוד קרקעות. מתיישבים הרי ימצאו תמיד, טענו מצדדי גישה זו, אולם הזדמנויות לרכישת קרקעות עלולות להישמט ולחלוף לבלי שוב. לכן יש להקצות את רוב התקציב ההתיישבותי לרכישת קרקעות ולהסתפק, בינתיים, בעיבוד אקסטנסיבי⁷ שלהן, וכשתכשר השעה – להקים עליהן יישובים.

מנגד עלו הטענות האלה: ראשית, רוב רובם של הכספים למימון מפעל ההתיישבות מקורם בתרומות מחו"ל, והתורמים רוצים לראות בעיניהם את הפירות שמניב כספם. לשם כך אין די ברכישת קרקע, אלא יש צורך להקים עליה יישובים שוקקי חיים. שנית, אלפי חלוצים המתינו ליום עלייתם על הקרקע. בינתיים הם עבדו בכבישים ובבניין, אך זה היה הסדר זמני בלבד, עד להקמת יישובי הקבע שלהם. וכשבשלהי 1922, עם סיומן של העבודות הציבוריות, גברה האבטלה, גבר גם הלחץ לעבור ליישובי

6 ראו יחידה 6 סעיף 6.3.3 ויחידה 8 סעיף 8.5.2.

7 עיבוד אקסטנסיבי – עיבוד שאין בו ניצול מלא של חקרקע (על-ידי חשקית, דישון וכו'), חמבוסס בעיקר על גידול תבואות בעל.

קבע. שלישית, היה חשש שעיבוד אקסטנסיבי של הקרקע בלי התיישבות של ממש יביא את הממשלה לחוקק חוקים שיפקיעו את הקרקעות האלה מידי רוכשיהן. יתר על כן, התנועה הציונית טענה שמפעל ההתיישבות שלה מביא לניצול יעיל יותר של הקרקע בארץ-ישראל, לעומת העיבוד האקסטנסיבי והבזבזני של המעבדים הערבים, והוא מאפשר לרבים יותר להתפרנס מחקלאות. עיבוד אקסטנסיבי של הקרקע בלי להקים עליה יישובים עומד בסתירה לטענה זו.

■ האם אפשר לראות מתאם בין העמדות בסוגיה "עוד קרקעות או עוד יישובים" לבין העמדות בדילמה "פיזור או ריכוז"?

4.5.1.3 רכישת קרקע חקלאית או קרקע עירונית

רכישת קרקעות חקלאיות עלתה בקנה אחד עם המטרה המוסכמת על הכל: התפשטות האחיזה הטריטוריאלית היהודית. היא גם סייעה בהגשמת המטרה החברתית – פרודוקטיביזציה של היישוב, שהנחתה אז את המדיניות הציונית. סיבה פרוזאית יותר להעדפת רכישתן של קרקעות חקלאיות היתה מחירן – הן היו זולות מקרקעות עירוניות. והיתה גם מערכת שיקולים נוספת: ההון הלאומי התאים את עצמו לפעילותו של ההון הפרטי ומילא את החללים שהותיר. מכיוון שקרקעות עירוניות נרכשו ממילא בידי אנשים פרטיים, המופקדים על ההון הלאומי ראו עצמם פטורים מן הדאגה לעניין זה; מצד אחר – היו אזורים חקלאיים שלהון הפרטי לא היה בהם עניין, ואילולא נרכשו שם קרקעות בהון לאומי, שום גורם יהודי אחר לא היה עושה זאת.

אכן, היו גם שיקולים בעד השקעה של הון לאומי ברכישת אדמות עירוניות: מקרקעות אלה היה אפשר להפיק רווח מיידי על-ידי החכרתן. ולא רק זאת – מעורבותו של ההון הלאומי ברכישת קרקעות עירוניות היתה עשויה גם למנוע, או לפחות לצמצם, תופעות של ספסרות בקרקע.

אולם, במצב שבו – בשל מגבלות התקציב – נדרשה הכרעה על-פי סדר קדימויות, התרכזה תחילה פעילותו של ההון הלאומי ברכישת קרקעות חקלאיות, ורק כעבור זמן, בעקבות לקחי העלייה הרביעית, נקנו גם קרקעות עירוניות. בשנות השלושים גברה פעילותו של ההון הלאומי ברכישת קרקעות עירוניות מסיבות מדיניות (ונדון בכך ביחידה 8).

ירושלים היתה מקרה מיוחד בסוגיה זו. בראשית שנות העשרים, כשהמופקדים על ההון הלאומי נמנעו במכוון מלרכוש קרקעות עירוניות, נוצרה הזדמנות לקנות קרקעות בירושלים. הכנסייה היוונית-אורתודוקסית, שנקלעה לקשיים כספיים בימי מלחמת העולם הראשונה, הציעה שטחים למכירה כדי לשלם את חובותיה. בוויכוח שהתעורר בתנועה הציונית בשאלה אם לקנות אדמות בירושלים או בעמק יזרעאל, ידם של

המצדדים בעמק היתה על העליונה. ואולם לאחר זמן־מה רכשה ההסתדרות הציונית⁸ את האדמות המוצעות בירושלים, ועליהן הוקמו, בין השאר, בנייני המוסדות הלאומיים. שאר השטח נרכש על־ידי אנשים פרטיים והוקמו עליו שכונות יהודיות.

לאחר זמן, כשההון הלאומי רכש גם קרקעות עירוניות, דווקא אז כמעט לא נרכשו אדמות בירושלים בכספי הלאום. הסיבה – ההיצע המצומצם של קרקעות למכירה ומחירן הגבוה מאוד של חלקות אלה.

4.5.2 רכישת הקרקעות

בפתח תקופת המנדט היו בבעלות יהודית כ־420 אלף דונם – כ־1.5 אחוזים משטחה של ארץ־ישראל המנדטורית. מהם, רק כ־20 אלף דונם היו בבעלות לאומית (הקק"ל).⁹ בשנת 1936 היו בידי יהודים כ־1,231,000 דונם, מהם כ־30 אחוז בבעלות הקק"ל והשאר בבעלות פרטית למיניה (פיק"א,¹⁰ הכשרת היישוב ובעלים פרטיים).

4.5.2.1 רכישת אדמות בעמק יזרעאל

בראשית שנות העשרים קנתה הקק"ל אדמות בעמק יזרעאל ושלוחותיו המזרחיות,¹¹ וגם בשנים הבאות הוסיפה לרכוש את מאמצי הרכישה באזורי העמקים הצפוניים.

רכישת האדמות בעמק יזרעאל קשורה בשמו של יהושע חנקין. באביב 1920, כשהתבהרה תמונת העתיד המדיני של ארץ־ישראל אך טרם התאפשר לעשות עסקאות מקרקעין, החל חנקין במגעים לרכישת אדמות בעמק, והגיע לסיכומים עם מוכרים אפשריים. ואולם, כשכבר התאפשר ביצוע העסקה, בשלהי 1920, לא היה לוועד הצירים הסכום שידרש למימונה. חנקין לא אמר נואש והצליח להגיע להסדר של תשלומים לשיעורין. בתנאים אלה אושרה הרכישה על־ידי נציגי הקק"ל בארץ־ישראל, באפריל 1921. כשבאה לארץ "ועדת הריאורגניזציה",¹² שאחד מחבריה היה מנהל הקק"ל, נחמיה די־לימה, נהפכה הקערה על פיה.

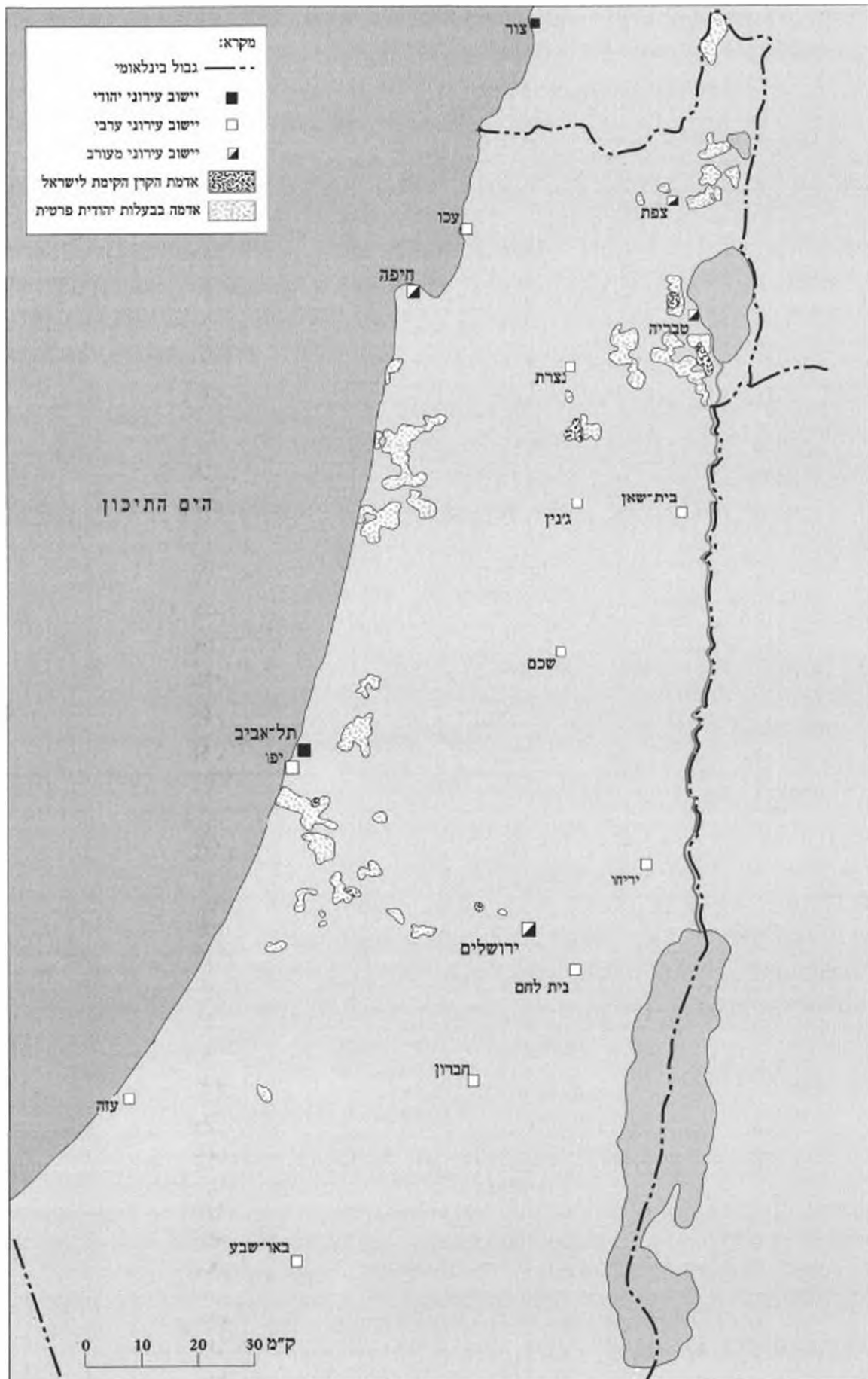
8 הרכישה נעשתה על־ידי חברת הכשרת היישוב שהוקמה בשנת 1908 על־ידי ההסתדרות הציונית כמסד מרכזי לרכישת קרקעות בשביל גורמים לאומיים ופרטיים.

9 דיון מפורט על הקק"ל מובא ביחידה 5, סעיף 5.1.3.

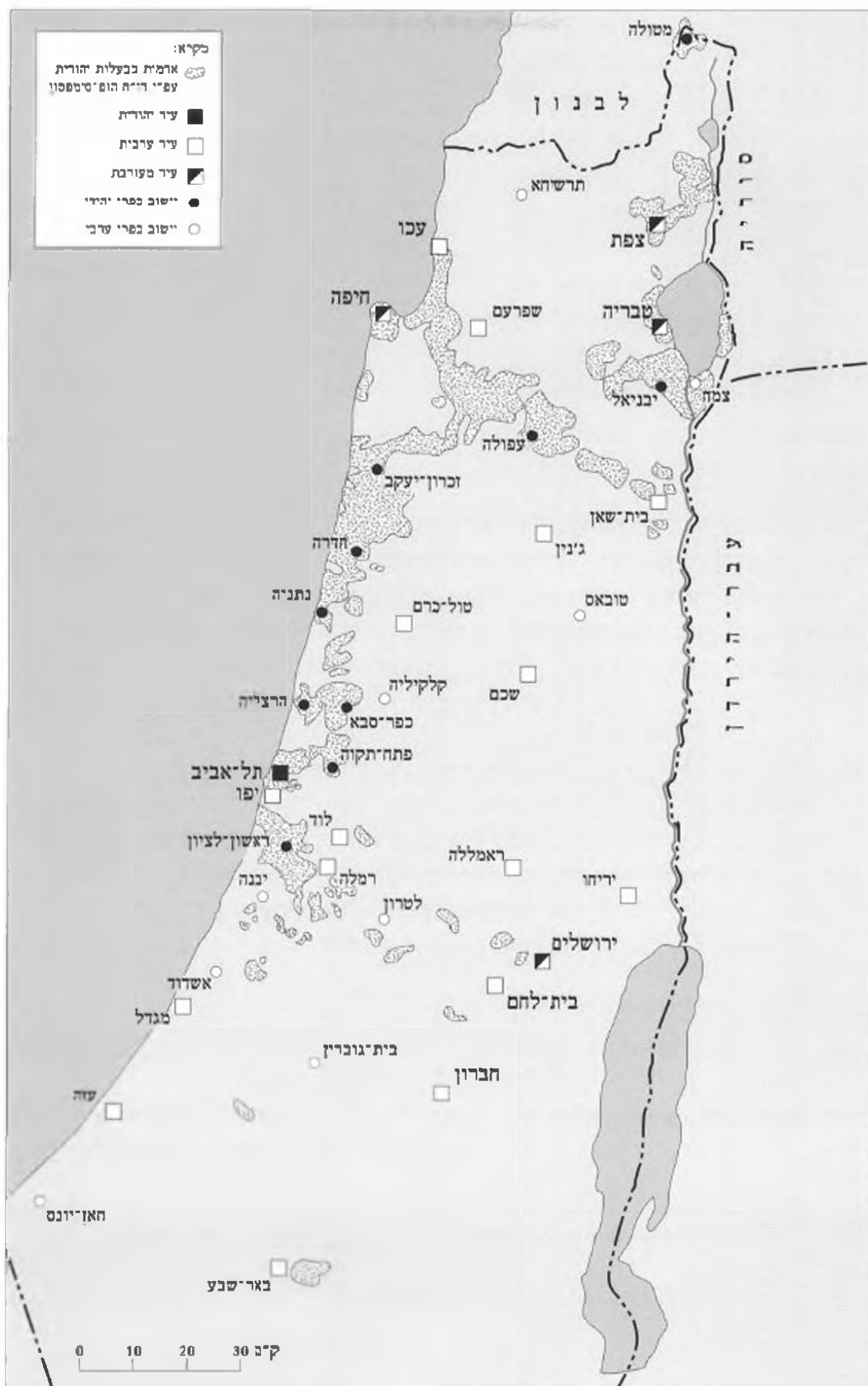
10 פיק"א – הזרוע הארץ־ישראלית של יק"א (Jewish Colonization Association) מייסודו של הברון הירש. בראשית המאה ה־20 לקחה יק"א תחת חסותה את "מושבות הברון" שנתמכו על־ידי רוטשילד והנהיגה בהן שיטות עבודה חדשות. פיק"א עסקה גם בקניית אדמות שהחכירה למתיישבים שיש ברשותם הון עצמי קטן משלהם, והעניקה להם מלווה לחמישים שנה.

11 מכל עמקי הארץ זכה עמק יזרעאל לכינוי "העמק". לכן, כשנכתוב בהמשך "העמק" בלי ציון נוסף, תהיה הכוונה לעמק יזרעאל.

12 על ועדת הריאורגניזציה ראו בהמשך, סעיף 4.5.3.



מפה 1: מפת הקרקעות שבידי יהודים, 1921. המקור: ש' רייכמן ואחרים, ניסויים במרחב, עמ' 124.



מפה 2: מפת הקרקעות שבידי יהודים, 1929. המקור: ש' רייכמן ואחרים, ניסויים במרחב, עמ' 125.

די־לימה התנגד לרכישת אדמות העמק מסיבות פורמליות ועמיניות. הטענה הפורמלית היתה כי נציגי הקק"ל בארץ – רופין, אטינגר ואוסישקין – חרגו מסמכותם בהחליטם על דעת עצמם לרכוש אדמות בהיקף כזה. והטענה העניינית: המחיר שהוסכם עליו היה גבוה מדי. שלושת הארץ־ישראלים הסבירו את צעדם העצמאי בצורך לנצל הזדמנות שאולי לא תישנה, לאחר שהנסיון לרכוש אדמות בעמק כבר נכשל פעמיים. בעניין המחיר אמר אוסישקין בקונגרס הציוני הי"ב (1921):¹³

הקרקע הוא ביוקר, אבל כשמדובר בארץ־ישראל, יש דבר שהוא עוד יותר ביוקר – הזמן. ספקולציות אני יכול לעשות על חשבוני אני; אבל לא עם ארץ־ישראל. אסור לעשות ספקולציות עם עניינינו הלאומיים היקרים. אם תמצאו שהקנייה היתה ביוקר, הרי תגידו שאוסישקין ורופין הם סוחרים גרועים; אולם במקרה שלא היינו קונים את האדמה, הרי הייתם צריכים להגיד שהגנו פושעים.



בסופו של דבר אישר הקונגרס הי"ב את רכישת האדמות בעמק יזרעאל.

מלבד הסיבות שמנינו, המתנגדים לרכישה גם קיוו שעם אישור המנדט תקבל ההסתדרות הציונית לידיה שטחים נרחבים של אדמות מדינה.

■ קראו סעיף 6 בכתב המנדט (במקראה): מה היה היסוד לתקווה זו?

13 א' ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, עמ' 218.

התקווה, שאף התחזקה עם אישור כתב המנדט בקיץ 1922, סופה שנכזבה. בכל שנות המנדט לא העבירה הממשלה אדמות מדינה לידי יהודים.¹⁴ כל האדמות שהיו בבעלות יהודית לפני שפרצה המלחמה על ארץ-ישראל בסוף 1947 נקנו בכסף מלא. הממשלה אפילו לא פעלה לריסון עלייה ספקולטיבית במחירי הקרקע בעתות של ביקוש מוגבר. עם זאת, עד 1929 היא לא הטילה הגבלות של ממש על רכישת קרקעות בידי יהודים.

הארכנו מעט בתיאור מהלך הקנייה של אדמות בעמק יזרעאל ואישורה, כי הוא מאיר עניינים חשובים שנשנו לא אחת בתולדות מפעל ההתיישבות הציוני. במקרים רבים נרכשו קרקעות והוקמו יישובים בזכות יזמה של אנשי השטח; לעתים "משוגע לדבר" הוא שהניע את מוסדות התנועה הציונית לפעולה. אופיינית גם המחלוקת בין האנשים שפעלו בארץ לבין מקבלי ההחלטות (ומגייסי הכספים) בחו"ל. ולאורך המפעל הציוני כולו עובר כחוט השני המאבק בין האנשים שנקטו קו של זהירות לבין אנשי התנופה, שלא נרתעו מסיכונים.



איור 21: עמק יזרעאל נהנה ממעמד בכורה במפעל רכישת הקרקעות וההתיישבות של התנועה הציונית. כשאמרו "העמק" היה ברור שהכוונה היא לעמק יזרעאל. קניית האדמות בעמק והכשרתן להתיישבות (יבכלל זה ייבוש ביצות) הוגדרו במינוח הציוני "גאולת העמק". בתמונה – כרזה מגייסת של הקק"ל: "הבה נגאל את העמק" (בעברית, ביידיש ובפולנית).

14 היה מקרה אחד, יוצא דופן, של מסירת קרקעות ליוצאי הגדודים העבריים באזור ערד, שטח צחיח ומבודד מכל יישוב יהודי. וראו על כך: אריה ל' אבנרי, "המאבק עם ממשלת המנדט על קרקעות-המדינה".

4.5.2.2 יִתְרוֹנוֹתֵיהֶם שֶׁל הָעִמָּקִים הַצִּפּוֹנִיִּים

□ מדוע ריכוזה הקק"ל בשנות העשרים את רכישת הקרקעות בעמקים הצפוניים?

העמקים הצפוניים היו אזור קנייה מועדף מכמה סיבות. אדמותיהם היו ראויות – לאחר עבודות ניקוז והכשרה – לעיבוד אינטנסיבי, והיה אפשר להקים עליהן יישובים חקלאיים רבים שייצרו רצף טריטוריאלי יהודי. ויתרון אחר: קרקעות העמקים היו בבעלותם של מעטים. כל אחד מבעלי הקרקעות החזיק בידיו שטח גדול שעובד באופן אקסטנסיבי בידי אריסים לא רבים, וכך היה אפשר לרכוש שטחי קרקע גדולים בעסקה אחת (ופינוי מספר לא רב של ערבים), דבר שהקל את תכנון השימוש בשטח וחלוקתו למתיישבים.

העמקים הצפוניים הועדפו לא רק בזכות יתרונותיהם, אלא גם בשל חסרונותיהם של אזורי הארץ האחרים. נבחן זאת אזור-אזור.

מישור החוף: היצע הקרקעות במישור החוף היה מצומצם. האדמות שם היו מפוצלות לחלקות קטנות ומחיריהן היו גבוהים בשל המיקום – מרכז הארץ, סמוך למרכזי האוכלוסייה והנמל. גודלם וטיבם של השטחים שבאו בחשבון לרכישה במישור החוף התאימו לעיבוד בידי חקלאים פרטיים, ומיקומם משך את בעלי ההון הפרטי, שנטו לרכוש קרקעות במקומות מרכזיים נטולי סיכון כלכלי ובטחוני.

כל הסיבות האלה הרחיקו את ההון הלאומי ממישור החוף, שהרי המופקדים על כספי הלאום היו מעוניינים בחלקות גדולות, משאביהם היו מוגבלים, את פעילותם הם התאימו לפעילות ההון הפרטי, והם נמנעו במכוון מלהתחרות על קרקעות שלהון הפרטי היה בהן עניין, כדי שלא לגרום לתחרות המביאה להאמרת מחירים.

אזורי ההר: ההר לא התאים להתיישבות חקלאית המתנהלת בשיטות חדישות, וכבר לקחי ההתיישבות היהודית בתקופה העות'מאנית לימדו שאזורי ההר אינם באים בחשבון להתיישבות יהודית בהיקף נרחב. הנסיון שנרכש בתקופת המנדט בקריית-ענבים – שלא הצליחה להתפרנס מחקלאות ונסמכה לקיומה על קרבתה לירושלים – חיזק את הלקח הזה. יתר על כן, באזורי ההר לא היו גושי קרקע גדולים למכירה. ההרים במרכז הארץ היו מיושבים על-ידי ערבים די בצפיפות והיו שם מעט אדמות חקלאיות פנויות. לא רק הקק"ל, אלא גם חברות פרטיות ויחידים נמנעו מלרכוש קרקעות בהר, חוץ מבמקרים מעטים.¹⁵

15 יוצאים מכלל זה היו קניית קרקעות עירוניות במערב ירושלים ובצפונה, על הר הכרמל, והשטח שעליו התפתח בשנות הארבעים גוש עציון. בשנות העשרים נעשה נסיון התיישבות בגוש עציון, אך היישוב – מגדל עדר – נעזב לאחר מאורעות 1929 וההתיישבות שם חודשה רק בשנות הארבעים.



איור 22: קיבוץ קריית ענבים (בתמונה: הבתים הראשונים, 1920) היה אחד מקומץ יישובים שהקימה ההסתדרות הציונית באזורי ההר בתקופה שבין מלחמות העולם.

הנגב: רכישת קרקעות בנגב לא עמדה אז על הפרק משתי סיבות. האחת, לא היה די מידע על האזור ועל התאמתו לעיבוד חקלאי, והאחרת – לא היתה תחושה של דחיפות, מפני שלא היו אז מתחרים על רכישת קרקעות בנגב.

4.5.3 מימון ההתיישבות

בקונגרס הציוני הי"ב (1921) התנהל ויכוח סוער לא רק על רכישת אדמות עמק יזרעאל, אלא גם על דרכי המימון של ההתיישבות. ויכוח זה לא היה, בעצם, חדש. משעה שחידשה ההסתדרות הציונית את פעילותה בארץ-ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה, ניכרו מגמות שונות במה שנגע לסדר הקדימויות של הקצאת משאביה. כזכור, ועד הצירים ייחד תחילה את עיקר תקציבו לשיקום ולסעד; מפלגות הפועלים התנגדו למדיניות תקציבית זו, ומחו על אי-הקצאת די משאבים להתיישבות. מן הצד האחר נטען נגד ועד הצירים שהוא פועל בחוסר מקצועיות ובבזבז. לקראת הכנת התקציב הציוני לשנת תרפ"א (1920/21) נשלחה לארץ "ועדת דיאורגניזציה", שתפקידה היה לתכנן מחדש את העבודה הציונית בארץ-ישראל על-פי ההון שעמד לרשות ההסתדרות הציונית. חברי הוועדה הרחיבו את הגדרת תפקידם, וביקשו לפתור גם בעיות עקרוניות הקשורות להשתתפותו של ההון הלאומי בכלכלה הארץ-ישראלית ולהציע מדיניות חדשה.

ועדת הריאורגניזציה מיקדה את ביקורתה בעניין ההתיישבות החקלאית בשאלת "הציוד המלא" (full equipment), כהגדרתה, למתיישבים. היא ביקרה את גישתו של ועד הצירים, שראה עצמו ממונה על ביצוע ההתיישבות החקלאית החדשה ומימונה כמעט במלואם, מהכשרת הקרקע והאנשים, הקמת המבנים ורכישת כלי העבודה, ועד קביעת אופיים של המשקים וצורת ההתיישבות שלהם. בבסיס הביקורת עמדה גישתם העקרונית של חברי הוועדה, שגרסו, שתפקיד המגזר הציבורי בכלכלה הארץ-ישראלית צריך להיות מצומצם ועקיף. והיו עוד סיבות להתנגדותם לשיטת "הציוד המלא":¹⁶

מדיניות הציוד המלא רעה לא רק מפני שהיא דורשת סכומים שהם מעבר להישג ידנו, היא מוטעית לא רק בשל יכולתה לאפשר התיישבות למעטים ולא רבים. היא גרועה גם מפני שאין היא מכוונת להניע את המתיישבים לרצות לפתח את משקיהם בשביל עצמם ועל אחריותם. היא מנוונת את חוש האחריות שלהם ומחלישה את אומץ ליבם להסתמך על עצמם. [...] היא אינה מאפשרת לבחון את כושרם האמיתי לנהל את משקיהם וחותרת אף מתחת לכבודם העצמי.



לדעת אנשי הוועדה, היה על המתיישב להשתתף במימון ההוצאות להקמת משקו באמצעות הון עצמי (שהביא עמו מחו"ל או חסך בארץ), או בסיוע אשראי.

גם רופין, שלא היה בקי ממנו בענייני התיישבות, סבר שהמתיישב צריך להשתתף במימון ההוצאות להקמת משקו, שכן כך יהיה קשור אליו יותר, יתאמץ יותר וינהג ביתר חסכנות. "אבל", הוסיף רופין, "לצערנו עומדים אנו בפני עובדה שאין מתיישבים מתאימים בעלי אמצעים משלהם".¹⁷

ראשיתה של שיטת "הציוד המלא" בימים שלפני מלחמת העולם הראשונה, והיא צמחה מכורח המציאות. בארץ-ישראל לא נמצאו מתיישבים שברשותם די כסף למימון התיישבותם. רופין הסביר לצירי הקונגרס בשנת 1921, שבתנאי יוקר המחיה והתחרות על מקומות עבודה מצד לא-יהודים, אין באפשרותם של הפועלים היהודים לחסוך כסף. לא נמצאו אז בארץ מי שהיו להם גם נסיון בעבודה חקלאית וגם חסכונות. הדרישה שהמתיישבים יממנו בכוחות עצמם חלק מהוצאות התיישבותם היא נכונה וצודקת עקרונית, אמר רופין, אך אי-אפשר למלאה לפי שעה. יתלוף זמן רב עד שיעלה ביד הפועלים לחסוך די כסף להתיישבות, ועד אז הם יתבגרו, יקימו משפחות ולא יתאימו עוד לעבודה חקלאית.

16 מתוך דו"ח הוועדה, מובא אצל ח' לבסקי, יסודות התקציב, עמ' 102.

17 א' רופין, "תשובה למבקרים", שלושים שנות בנין, עמ' 79-88.

לשיטתו של רופין, גורם הזמן היא שצריך לקבוע את מדיניות ההתיישבות הציונית:¹⁸

אילו לא היינו צריכים להתחשב בארץ־ישראל בגורם הזמן ויכולנו לכוון את פעולתנו אך ורק לפי הדרישה הנכונה מבחינה עיונית, שיש להתחיל בעבודה רק לאחר שייפתרו פתרון שלם כל השאלות הטכניות המוקדמות, כי אז היינו יכולים לשבת ולחכות שנים אחדות. אבל הזמן הרי הוא בשבילנו גורם חשוב מאוד בארץ־ישראל, ואין אנו רשאים ליתן לשנים הבאות לחלוף ללא המשך בעבודתנו ההתיישבותית. הכרח לנו לעשות כן גם משום כך, שרק עבודה התיישבותית ממש יכולה להשיב תשובה על שאלות שונות, שאין להן פתרון בתחנות הנסיונות בלבד, והרי לפתרון נודעת חשיבות יתירה בשביל הצלחת מפעלנו ההתיישבותי.



□ מה היו נקודות ההסכמה והמחלוקת בין חברי ועדת הריאורגניזציה לבין אדריכלי ההתיישבות בארץ־ישראל?

בבסיס המחלוקת עמדה הערכה שונה בדבר משקלו של גורם הזמן במכלול השיקולים המנחים את המפעל הציוני. בשאלת "הציוד המלא" הצטמצמו חילוקי הדעות, בסופו של דבר, להבדל שבין "המינימום הנדרש" ל"כל הדרוש". הכל הסכימו שאת הכשרת הקרקע ורכישת כלי העבודה ובהמות העבודה למתיישבים יש לממן בהון לאומי. מה נותר במחלוקת? השיב על כך רופין:¹⁹

נשארתי איפוא רק שאלת הבניינים לאדם, לבהמה ולכלי העבודה. יכול אני לדמות לעצמי שאפשר לוותר בזמן הראשון על בניינים מוצקים למתיישבים ולהשכינם באוהלים. למעשה קיימת בין פועלי הארץ מגמה חזקה לוותר על בניין בתים לשם הוזלת הוצאות ההתיישבות. אינני מתנגד שינסו את הדבר הזה, אבל איני יכול לדכא בקרבי את הספק, אם השכנת הפועלים באוהלים, ובייחוד פועלים בעלי־משפחה, לא תסכן את בריאותם ותהרוס עלידי כך את הצלחת ההתיישבות כולה.



וכאן הוסיף רופין טיעון, שהתחבב על כותבי ההיסטוריוגרפיה הציונית:

אבל אפילו אם נניח, שאפשר בדרך זו לחסוך את הסכום למשכן האדם ולקוות שהפועלים בהתלהבותם יתגברו על הצרות הכרוכות במשכן הרע, על־כל־פנים אין לנהוג כך לגבי הבהמה וכלי העבודה. כאן מן ההכרח לבנות מראש בניינים טובים אם לא נרצה לשלם בער העדר הבניינים במות הבהמה ובהרס כלי העבודה.



18 דברי רופין בקונגרס הי"ב. לפי ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, עמ' 228–229.

19 א' רופין, "תשובה למבקרים", שלושים שנות בנין, עמ' 79–88.

לפי דברי רופין, ההבדל בין "כל הדרוש" ל"מינימום הנדרש" מצטמצם לבנייני המגורים לפועלים, וכאן עמד לו נסיונו כראש המשרד הארץ-ישראלי בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה. באותם ימים, מיעוט הכנסותיה של הקק"ל וההחלטה שכספיה מיועדים לרכישת קרקע ולא להתיישבות מנעו הקמת יישובים על האדמות שרכשה. "בפני המשרד הארץ-ישראלי היתה אז רק ברירה אחת: לא לעשות כלום, או ללכת בדרך הזולה של המשקים הקיבוציים שלא דרשו לפחות בניינים מיוחדים לכל משפחה".

נסיון העבר ותפיסות כלכליות וחברתיות עיצבו עמדות שונות בשאלה – איזה סוג של יישובים יש להקים על אדמות הלאום. הנסיון שצבר רופין בניהול מפעל ההתיישבות הציוני לימד אותו, שההתיישבות הקיבוצית היתה זולה יותר משיטות התיישבות אחרות, בשל חסכנותה בהקמת מבני מגורים למתיישבים. ואולם, מבין צורות ההתיישבות השיתופית היה דווקא מושב העובדים המקובל ביותר על מקבלי ההחלטות בהסתדרות הציונית. היו שראו בקבוצה ובקיבוץ צורת התארגנות זמנית לצורך ביצוע משימות של כיבוש הקרקע, אך סברו שלא תאריך ימים. הם העדיפו את מושב העובדים, שכן יישובים במתכונת דומה לזו של מושב העובדים היו גם במקומות אחרים בעולם, וצורת התיישבות זו נראתה להם כבעלת סיכויים טובים יותר להצלחה. תרמה לכך גם העובדה שהיחידה הכלכלית הבסיסית במושב – שלא כמו בקיבוץ – היתה המשפחה, ועובדה זו היתה בעיניהם ערובה ליציבות ותמריץ טבעי למתיישבים.



איור 23: נהלל, מושב העובדים הראשון, נוסד ב־1921 במערב עמק יזרעאל (התמונה היא מ־1940). המערך הפיסי של נהלל תוכנן על־ידי האדריכל ריכרד קאופמן, שלקח בחשבון בתכניתו החדשנית את אורח החיים של המושב, הנתונים הגיאוגרפיים של השטח ושיקולים נטחוניים. המבנה המעגלי של היישוב נועד ליצור קרבה פיסית בין המתיישב לקרקעותיו, בין בתי המגורים של המתיישבים אלו לאלו ובינם לבין מוסדות הציבור, שניצבו במרכז. המבנה המעגלי אף נועד להקל על התגוננות מפני התקפות.

בקונגרס הי"ב הוחלט להקים תחילה שני מושבי עובדים, לנסיון. מדוע שניים? כי היה צריך להקים מושב אחד של הפועל הצעיר (נהלל, במערב עמק יזרעאל) ואחד של אחדות העבודה (כפר יחזקאל, בגוש נוריס, בחלקו המזרחי של העמק).

ראשיתו של מושב העובדים

מושב העובדים נוסד על-ידי אנשי העלייה השנייה שחיפשו צורת התיישבות חלופית, שונה מהקבוצה הקטנה. שלא כמו חברי הקבוצה הגדולה, הם ביקשו צורת התיישבות שתאפשר חופש פעולה רב יותר לפרט. לפני מלחמת העולם הראשונה הוקמו מושבי פועלים אחדים שתושביהם היו צריכים למצוא את עיקר פרנסתם כפועלים חקלאים במושבות הסמוכות, ומשק העזר החקלאי שלהם שימש להשלמת הכנסתם. צורת התיישבות זו לא האריכה ימים מסיבות שלא נפרטו.

נוכח חסרונותיו של מושב הפועלים הציע יצחק וילקנסקי²⁰ כבר לפני המלחמה, שיטת התיישבות אחרת – מושב עובדים, שתושביו מתפרנסים מעבודתם שלהם ואינם תלויים במקורות חיצוניים. עקרונות השיטה היו עבודה עצמית, התיישבות על קרקע הלאום ועזרה הדדית. המלחמה דחתה את יישום העקרונות בפועל, והם נכללו בהצעות שפרסם בשנת 1919 אליעזר יפה, הנחשב לאבי מושב העובדים.²¹ יפה הציע להקים יישובים שבהם יתפתח מעמד של איכרים זעירים, שיהיו קשרים לאדמתם על-ידי עבודה עצמית, כלומר בלא העסקת שכירים. כל משפחה תעבד את אדמתה שלה, אך הקנייה והמכירה של אספקה ותוצרת ייעשו במשותף. כן יוקמו מוסדות לעזרה הדדית, בייחוד למקרי אסון.

ראינו שבשלבי הקמתה היתה ההתיישבות השיתופית תלויה כמעט לחלוטין בתקציביה של ההסתדרות הציונית. לאחר מכן הסתייעו המתיישבים רבות גם בארגונים שהקימו פועלי ארץ-ישראל – ההסתדרות הכללית ומוסדותיה. היא קיבלה אשראי מ"בנק הפועלים", קנתה ציוד וחומרים באמצעות "המשביר המרכזי", שיווקה את תוצרתה החקלאית באמצעות "תנובה", ובנתה מבנים באמצעות "סולל בונה". המרכז החקלאי של ההסתדרות הכללית היה מופקד על הפניית מתיישבים להתיישבות לפי הצורך: לנקודות התיישבות חדשות, לביסוס יישובים קיימים או לאכלוסם מחדש של יישובים שונטשו.

20 יצחק וילקנסקי (אלעזר-וולקני, 1880–1955). עלה לארץ ב-1908. אגרונום, סופר ופובליציסט, ממחנכי ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל. ניהל את החוות החקלאיות בן-שמן וחולדה לפני מלחמת העולם הראשונה, ובשנת 1921 הקים את תחנת הנסיונות החקלאית של ההנהלה הציונית (הקרויה כיום על שמו – מכון וולקני). ממייסדי המכון לחקר החקלאית ברחובות, שהיה לפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית.

21 אליעזר יפה (1882–1942). עלה לארץ ב-1911. יוזם מושב העובדים וחבר המושב הראשון, נהלל. היה פעיל במפלגת הפועל הצעיר ותמך באיחוד מפלגות הפועלים, אך לא הצטרף למפא"י. היה ממקימי האגודה הקואופרטיבית לממכר תוצרת משקי העובדים – "תנובה" (1926), וניהל אותה עד 1937.

4.5.4 הקמת היישובים החקלאיים

- בשנות העשרים הוקמו יישובים במימון פרטי ובמימון לאומי. בעת הלימוד, תנו דעתכם למידת החפיפה שבין חלוקה זו לבין מיון היישובים על-פי עקרון אחר – מיקומם הגיאוגרפי. האם יש מתאם בין השניים?

4.5.4.1 התיישבות פרטית

בשנים 1924–1926 הוקמו כתריסר יישובים על-ידי מי שהשתייכו למה שכונה באותם ימים "המעמד הבינוני הנמוך". היו אלה אנשים שאמצעייהם הכלכליים היו מצומצמים, אך תודעתם היתה כשל "בעלי בתים". כספם היה מועט מכדי להקים משק חקלאי הנושא את עצמו, הם היו בעלי משפחות ומטופלים בילדים, חסרי כל נסיון בעבודה חקלאית – וכל שכן בתנאי הארץ – וידעו אך מעט על הקשיים שנכוננו להם.

הם העדיפו להתיישב בסמוך לערים ולמושבות הגדולות. לפיכך התרכזה ההתיישבות הפרטית באזור השרון, שנודע כ"חגורת התפוז". מחירי הקרקעות הגבוהים במקומות אלה אילצו את המתיישבים להסתפק ביחידות משק קטנות. הם עיבדו את משקיהם בעיקר בכוחות עצמם והעסיקו רק מעט עבודה שכירה (עברית). לאחר שעלו על הקרקע, הם פנו בבקשת עזרה (תקציבים והדרכה) למחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית, אך העובדה שלא השתייכו למסגרת ארגונית פוליטית הקשתה עליהם במגעים עם המוסדות. גם המיסדות לא נטו לראות בהם בוני הארץ, הראויים לתמיכת ההון הלאומי. כמה מן היישובים שהוקמו כיישובים חקלאיים היו במשך הזמן ליישובים עירוניים.

נציג עתה שני יישובים שהוקמו בשנת 1924: מגדיאל ובני-ברק. לכל אחד מהם סיפור משלו, עם קווים המיוחדים לו, וקווים כלליים המאפיינים תופעה רחבה יותר. מגדיאל מובאת כדוגמה ליישוב שהצליח להתפתח כמושבה חקלאית; בני-ברק היא דוגמה ליישוב שנוסד כיישוב חקלאי, אך קיבל במהרה אופי עירוני.

מגדיאל

המושבה הוקמה בשרון הדרומי על אדמה פרטית בידי עולים שרובם באו מפולין ומליטא, ומיעוטם מעיראק. עלייתם היתה על-פי קטגוריית "בעלי הון" (500 ליש"ט לפחות), ורובם חסרו נסיון חקלאי של ממש. על-פי התכנית, כל מתיישב היה עתיד לקבל חלקה של 50 דונם ולהתפרנס ממטעים ומרפת. כמה מהמייסדים רכשו שטח גדול יותר, ואחרים נאלצו – מחמת חסרון כס – להסתפק בשטח קטן מהמתוכנן. כך נוצר פער בין איכרים שעיבדו חלקות גדולות (עד 100 דונם) לבין שכניהם, שעיבדו חלקות קטנות (20 דונם).

מייסדי מגדיאל פנו אל ההסתדרות הציונית בבקשה לסיוע כספי, וזו, שלא כמנהגה, נעתרה להם וסייעה בידיהם לממן את הוצאות התשתית וקניית הציוד החקלאי ומשק החי. בתמורה התחייבו המתיישבים שלא להעסיק פועלים ערבים ולקבל לעבודה פועלים יהודים רק באמצעות לשכת העבודה.

מתיישיבי מגדיאל התפרנסו מחקלאות, בעיקר מפרדסנות. רבים מהם – בעלי החלקות הקטנות – נאלצו לעבוד כשכירים אצל שכניהם. האיכרים והפועלים שהתגוררו במגדיאל הגיעו להסכם שלתושבי המושבה יש זכות קדימה בקבלת עבודה כשכירים, ויחסי העבודה במושבה היו תקינים.

בני־ברק

את המושבה הקימו עולים דתיים מפולין על אדמה פרטית, בלא כל ייעוץ ועזרה מגופים מיישבים. מחיר הקרקע הגבוה אילץ את המתיישבים – כמאה במספר – להסתפק ביחידות משק קטנות. כל משפחה קיבלה יחידת שטח שגודלה היה בין שלושת רבעי הדונם עד עשרה דונמים, ועליה היתה צריכה להקים משק אינטנסיבי, המבוסס על ירקות, פרחים, בננות ורפת.

המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית דחתה את בקשתם של מתיישיבי בני־ברק לקבל סיוע למימון התשתית. לטענתה, לא היו בבני־ברק תנאים בסיסיים לקיומו של יישוב חקלאי, ולכן לא מצאה טעם לתמוך בו. היא הסתפקה בהושטת סיוע מצומצם



איור 24: מראה כללי של המושבה בני ברק (1933), שנוסדה בשנת 1924. שימו לב לצפיפות הבנייה, שאינה אופיינית ליישובים חקלאיים.



מפה 3: ההתיישבות בתקופת העלייה השלישית 1919-1923



מפה 4: ההתיישבות בתקופת העלייה הרביעית, 1924-1929

למתיישבים שהיו בעלי חלקה של חמישה דונמים לפחות, ולמי שהקימו רפת קואופרטיבית. רוב מתיישיבי בני-ברק לא עסקו בחקלאות, אלא התפרנסו מעבודה שכירה בתל-אביב.

■ שאלה 2

עמדו על הדומה והשונה בהקמתן ובהתפתחותן של מגדיל ובני-ברק, וציינו את הסיבות להיותה של מגדיל מושבה חקלאית מצליחה.

התיישבות החסידים

לסיום הסעיף הזה נביא סיפור התיישבות נוסף – התיישבות החסידים – שיש בו יסודות משני הסיפורים הקודמים, וגם קווים האופייניים לעלייה הרביעית בכלל. יחד עם שתי הדוגמאות האחרות הוא יאפשר לנו להסיק מסקנות לגבי ההתיישבות היהודית החקלאית בארץ-ישראל בתקופת המנדט.

בשנת 1925 התיישבו כ-100 משפחות חסידים שעלו מפולין באזור הקישון, בנקודות יישוב אחדות, על אדמות שרכשו חברות התיישבות פרטיות. ההוצאה הגבוהה על רכישת הקרקע וההפסד שנגרם למתיישבים במהלך חיסול עסקיהם בחו"ל והעברת הכסף לארץ, הותירו בידי כל משפחה, 200–300 לירות בממוצע. ירידת ערך הזלוטי כילתה את שוויה של שארית רכושם בפולין. הם חדלו לקבל כספים מחו"ל, והיו מהם שהגיעו עד פת לחם.



איור 25: המשתלה בכפר חסידים, המחצית השנייה של שנות העשרים

בצר להם פנו המתיישבים להנהלה הציונית, והיא העבירה את הקרקעות שלהם לרשות הקק"ל תמורת מחיקת חובותיהם, וכ־60 מהמתיישבים, שהוכיחו יכולת להתפרנס מחקלאות, רוכזו ביישוב אחד (כפר חסידים), שקיבל כיוע מתקציב המחלקה להתיישבות.

□ מה עושה את סיפור ההתיישבות של החסידים באיזור הקישון לבעל משמעות רחבה?

כשם שהמשבר הכלכלי החל עקב "התייבשות" זרם ההון הפרטי מפולין, כך גם מצבם הכלכלי של החסידים המתיישבים הורע לאחר שהכסף שהשאירו בפולין, כדי שישמש להם מקור הכנסה, איבד את ערכו. וכפי שראינו לגבי יישובים אחרים, גם במקרה זה התברר שבכסף של המתיישבים אין די להקמת תשתית, וכי בלי סיוע כספי מן הקופה הלאומית היה קשה, למעשה כמעט בלתי אפשרי, להקים ולקיים התיישבות חקלאית בארץ־ישראל המנדטורית.

ניסיונות ההתיישבות הפרטית של אנשי העלייה הרביעית גם מעידים שהרצון להתיישב ולעסוק בחקלאות היה קיים בקרב שכבות מגוונות ביישוב היהודי, וכי רבים מבני המעמד הבינוני היו נכונים לנסות את כוחם בתחום החדש ולהתמיד בו גם בתנאים קשים. המכשול העיקרי בפני התרחבותה של ההתיישבות החקלאית היהודית לא היה מחסור בפונים להתיישבות, ואף לא העדר ההכשרה והנסיון בעבודה חקלאית, אלא מחסור בהון לאומי למימון התשתיות.

4.5.4.2 התיישבות במימון לאומי

הפעילות ההתיישבותית של ההסתדרות הציונית ידעה עליוה ומורדות במרוצת שנות העשרים: בשנים 1921–1923 הוקמו יישובים אחדים על אדמות עמק יזרעאל, ולאחריהן, בשנים 1924–1925, לא מימנה ההסתדרות הציונית הקמתם של יישובים חדשים. בשנים 1926–1927 הוקמו יישובים, ובשנים 1928–1929 שוב נפסקה הקמת יישובים חדשים במימון לאומי. כיצד יוסבר הדבר?

במאי 1924 הוקמה, על־פי החלטת ההנהלה הציונית והוועד הלאומי, ועדה לבחינת מצבם של היישובים החקלאיים שברשות ההסתדרות הציונית ולעיבוד תכנית לביסוסם הסופי. הוועדה בדקה את מצבם הכלכלי של היישובים ואת סיכוייהם לעמוד ברשות עצמם, וחישבה את סכומי הכסף הנדרשים כדי להביאם למצב זה. על־פי מסקנותיה, רק לשמונה יישובים חקלאיים היה סיכוי להתבסס בתוך שנה־שנתיים. יישובים אחרים היו רחוקים מביסוס בשל העדר אמצעים או בשל מחסור בקרקע, ולגבי יישובים אחדים הטילה הוועדה ספק אם יש טעם בהישארותם במקומם.

בשל מצבה הדחוק של הקופה הציונית, תכנית ההתבססות שהציעה הוועדה מומשה רק בחלקה, והקמתם של יישובים חדשים במימון ההון הלאומי נדחתה. לחצים של מועמדים להתיישבות והצורך לחלץ אגודות של מתיישבים פרטיים ממשבר (כמתואר בסעיף הקודם), הביאו לחידוש ההתיישבות במימון לאומי בגוש הקישון בשנת 1926, אך בשנים 1928–1929 שוב הוקפאה ההתיישבות, בעקבות החלטת הקונגרס הציוני ה־27 (1927) להתמסר, קודם כל, לביסוסם של היישובים הקיימים, ולא לייסד יישובים חדשים כל עוד אין ערובות שאמנם יהיה אפשר לספק להם גם קרקע וגם "ציוד מלא" במשך תקופת־מה.

בכך אנו חוזרים לסוגיית "הציוד המלא". הוויכוח שהתנהל בשנת 1921 בעניין זה לא שינה את הנוהג הקיים, והמלצותיה של "ועדת הריאורגניזציה" לא התקבלו. הוועדה הנוספת, שהוקמה בשנת 1924 לבחינת מצבה של ההתיישבות העובדת, המליצה שלא לספק מראש את הציוד המינימלי הדרוש להתיישבות, אלא שיהיה על המתיישבים לרכוש אותו בהדרגה. והנה, מכלל הלאו של ההחלטה שהתקבלה בשנת 1927 – שלא להקים יישובים חדשים, אלא אם כן יסופק להם "ציוד מלא" – אפשר ללמוד על ההן: המוסדות הציוניים השלימו עם הצורך לספק למתיישבים לא רק קרקע, אלא גם את מלוא הציוד הראשוני.

לקראת הקמתה של הסוכנות היהודית המורחבת מונתה, בשנת 1927, עוד ועדת מומחים, שהוטל עליה לסקור את המצב בארץ ולהתוות קווים לפעולת הגוף החדש בעתיד. שלושה מארבעת חברי הוועדה לא השתייכו להסתדרות הציונית, והם באו לארץ־ישראל לפרק זמן קצר בשלהי 1927 וראשית 1928 (הדו"ח פורסם ביוני 1928). אנו מביאים עניין זה כדי להבליט תופעה חוזרת ונשנית: מומחים מחו"ל, "אורחים לרגע", היטיבו לראות את הכעיות הכלכליות של מפעל ההתיישבות הציוני, אך פתרונותיהם לא עמדו במבחן המציאות, שהשיקולים המכריעים בה לא היו כלכליים בלבד.

■ עיינו בהמלצות הוועדה שלפניכם, ועמתו אותן, על־פי הידוע לכם, עם מה שהתרחש בארץ־ישראל למעשה. תנו דעתכם גם על המצב הכלכלי באותה עת. היעזרו בפרקים על העלייה הרביעית ועל המשבר הכלכלי.

ועדת המומחים הגישה המלצות בשלושה תחומים:

א. המלצות כלליות

הוועדה המליצה שלא להתחיל במפעלי התיישבות חדשים לפני ביסוסם של היישובים הקיימים; להכשיר את השטח לפני העלייה להתיישבות, כדי שיניב יבולים כבר בשנה הראשונה; ולהתאים את מספר המתיישבים לשטח העומד לרשות היישוב, שכן יחידות קטנות מדי אינן מאפשרות להגיע לרווחיות.

ב. צורות ההתיישבות

הוועדה היתה ספקנית במיוחד בנוגע לעתידן של הקבוצות (ב"קבוצות" נכללו גם הקיבוצים). היא התייחסה בהערכה למסירות ולהתלהבות של חבריהן, אך קבעה שסיכוייהן להצליח קלושים ביותר. לכן המליצה על הפסקה מיידית של הקמת קבוצות חדשות ועל הפיכת הקבוצות שהוקמו זה לא כבר למושבים או למחנות הכשרה לפועלים. את הקבוצות הוותיקות, קבעה הוועדה, יש לצייד במלוא הציוד, כדי שיהיה אפשר לבחון את התפתחותן לאחר פרק זמן מסוים.

ג. אזורי הארץ

הוועדה דירגה את כדאיות ההשקעה בהתיישבות גם לפי אזורים גיאוגרפיים. להערכתה, היישובים בעמקים ובמישור החוף יעמדו במבחן אם יונהגו בהם שיטות עבודה יעילות. אך היא המליצה שלא לקנות אדמות באזור החוף בשל מחיריהן הגבוהים. **יישובי ההר** הכזיבו, לטענת הוועדה, ואין לייסד יישובים נוספים באזורי ההר.

על התפרוסת הגיאוגרפית של ההתיישבות הכפרית בעת פעילותה של הוועדה מלמדת הטבלה שלפניכם.

טבלה 9

התפרוסת הגיאוגרפית של ההתיישבות הכפרית, 1927		
מספר היישובים	% מאוכלוסייה חכמית*	חאזור
32	57	שפלת יהודה (לרבות השרון)
32	19	עמק יזרעאל (לרבות עמק עכו)
12	13	השומרון**
25	11	הגליל (לרבות עמק הירדן)

על-פי: ד' גלעד, העליה הרביעית, עמ' 69, לפי מפקד החקלאות של ההנהלה הציונית, 1927.

* סך כל האוכלוסייה הכפרית כ-30,500 נפש.

** בתקופה הנידונה כאן, "השומרון" הוא אזור החוף שבין חדרה לחיפה והאזור ההררי הסמוך, מזרחית לו (זכרון-יעקב ובנותיה).

בראשית הפרק הצגנו את התלבטותם של מעצבי מדיניות ההתיישבות הציונית בין ריכוז הפעילות בחלק מן הארץ לבין פיזור על פני הארץ כולה. מה היה המצב בשטח? ראו להלן במפה 5 את המצב בשנת 1929, ונשוב לבדוק עניין זה פעמים אחדות בהמשך לימודינו.



מפה 5: היישובים היהודיים שהיו קיימים בשנת 1929. שימו לב לקווי המתאר היוצרים את ניצני ה-N היישובית" (ראו על כך ביחידה 8, סעיף 8.5.2).

4.6 | התיישבות עירונית

בתקופת המנדט שלט ביישוב אתוס התיישבותי (כלומר, של התיישבות חקלאית) על רקע של מציאות עירונית. רוב יהודי ארץ-ישראל למן ראשית ההתיישבות הציונית ישבו בערים,¹ וכך היה גם בשנות העשרים, כפי שתוכלו לראות להלן בטבלה 10, בסוף הפרק.

יְרוּשָׁלַיִם, העיר בעלת האוכלוסייה היהודית הגדולה ביותר בראשית תקופת המנדט (ובכלל העיר הגדולה ביותר בארץ-ישראל), התפתחה בשנות העשרים לאט יותר מאחיותיה: במשך שנות העשרים גדלה האוכלוסייה היהודית שלה פי 1.5, של חיפה פי 2.5,² ושל תל-אביב פי שלושה.

בפרק זה נדון בהתפתחותה המרשימה של תל-אביב, שחלה בלא התערבות ובלא הכוונה מצד ההסתדרות הציונית, ובנסיון – שכשל – להקים, בפעולה יזומה, "תל-אביב" שנייה בעמק יזרעאל.

4.6.1 הזינוק של תל-אביב

□ כיצד יוסבר הזינוק הגדול של תל-אביב משכונה עברית בשולי יפו הערבית, לעיר גדולה ושוקקת חיים, המושכת אליה עולים יותר מכל יישוב אחר בארץ-ישראל?³

1 ראו יחידה 1, סעיף 1.6.4.

2 בשנות העשרים נבנו בחיפה שכונות יהודיות חדשות, ובמפרץ חיפה הוקמו מפעלי תעשייה, שסיפקו תעסוקה לפועלי העיר.

3 על-פי ג' ביגור, "התפתחות השטח הבנוי של תל-אביב בשנים 1909–1934"; ד' גלעד, "תל-אביב בעלייה הרביעית". לאחר השלמת ההכנה של היחידה ראה אור ספרם של י' שביט ו-ג' ביגור, ההיסטוריה של תל-אביב, שפרטיו מובאים ב"כיבליוגרפיה נבחרת".

בעקבות מאורעות 1921 עקרו יהודים רבים מיפו המעורבת לתל-אביב העברית. זמן קצר לאחר מכן הוענק לתל-אביב מעמד של מועצה עירונית (Township).⁴ להלכה, הקנה המעמד החדש למועצה העירונית של תל-אביב סמכויות מצומצמות מסמכויותיהן של עיריות אחרות בארץ, אך למעשה זכתה תל-אביב למעמד מוניציפלי עצמאי כמעט לכל דבר. היא היתה הישות היהודית האוטונומית הגדולה ביותר בארץ-ישראל, כל ענייניה התנהלו בעברית, ופעלה בה משטרת עירונית יהודית.⁵ בתל-אביב, יותר מבכל מקום אחר בארץ, חשו יהודים שהם יושבים בתוך עמם.

וכך נכתב בראשית 1930:⁶

אחד הדברים היסודיים, שנותנת לנו הישיבה בארץ, היא ההרגשה הפנימית, שאנו נמצאים בביתנו הלאומי, בארצנו, בחוגנו, בין בני עמנו, בין שלנו, שאין לנו להתראות בפני בני העמים האחרים, שבקרבתם אנו יושבים. [...] יש כאן דברים שאינם ניתנים להישקל ושמשפיעים על מצב רוחו ועל הרגשתו של האדם. [...] אבל הרגשה זו ניתנה בשלמותה רק בנקודות ישוב יהודיות, בתל-אביב, במושבות, בעמק יזרעאל, ולמה נרמה את עצמנו: הרגשה זו פגומה במקצת אף בירושלים, ששני שלישייה הם יהודים. קדושתה וערכה וכבודה של ירושלים במקומם מונחים [...]



איור 26: תעמולה לרשימתו של מאיר דיזנגוף בבחירות לעיריית תל-אביב, 1928

- 4 ההחלטה התקבלה לפני פרוץ המאורעות.
- 5 תל-אביב היתה העיר העברית היחידה בארץ-ישראל המנדטורית עד 1937 (עת קיבלה פתח-תקוה מעמד של עיר). ערים אחרות היו ערביות לגמרי או מעורבות.
- 6 פ' דיקשטיין, "שיטת הקנטונים", העולם, 14.2.1930.

אבל ההרגשה של אדם בביתו ושל עם בביתו, כשלמותה, איננה בירושלים. [...] לסנטימנט הלאומי-הביתי הזה יש ערך רב כיחוד אצל עמנו, המתגעגע אל סביבה יהודית תמימה – ומכאן כוח המשיכה העצום, שיש לה לתל-אביב. ויש אנשים שמרגישים את עצמם בארץ-ישראל ממש, במולדתם ממש, רק בתל-אביב, במושבה או בשכונה יהודית, ולא ברחובות ירושלים המרכזיים.

הסבר מורכב יותר לכוח המשיכה של תל-אביב מובא בדו"ח העירייה לסוף שנת 1925:⁷

הודות לזה שת"א היתה לעיירה יהודית ומצטיינת מיתר ערי ארצנו במעלות שונות במובן הצבאי, האזרחי, הסניטרי וכו', משכה אליה את המהגרים החדשים, הבוחרים להשאר בה, מאשר לנדוד לשאר הנקודות שבארצנו.



פחות משנה לאחר מכן הוצע הסבר מחמיא פחות לאותה תופעה עצמה:⁸

הדבר היחיד שמשך את העולים לתל-אביב היה זה שמצאו בה את כל הנוחיות שרגילים בהם באירופה: מאור אלקטרי, מים, קצת נקיון, סינמה, אופירה ותיאטרון וגם בתי-ספר פחות או יותר משוכללים. בין העולים היה מספר מסוים של אנשים עשירים, שמלאו את ההוטלים והפנסיונים, והם התנפלו אחר כך על הדירות הפרטיות והתחרו זה בזה בהעלאת שכר הדירה. [...] נתרבו הרסטורנים, בתי-הקפה ונשפי החשק וריקודים על הגגות. [...] וככה חיו בתל-אביב במשך שנתיים; הרחובות הומים, הרסטורנים מלאים, בבתי-הקפה עד שתיים כליל שירה, נגינה וריקודים. גם הפועלים נסחבו ללכת בהמחול. ומעניין שכל העסקנים שלנו ונטורי קרתא⁹ ראו את כל זה ושמחו. "זו היא קפיצה אמריקאית", ככה צריכה ארץ-ישראל להתפתח – עוד שנה ועוד שנתיים ותל-אביב תהיה לודו' שניה.



■ תנו דעתכם לדמיון ולשוני שבשלושת ההסברים לכוח המשיכה של תל-אביב ולגידולה המהיר בימי העלייה הרביעית.
א. הקטע האחרון נכתב בידי אדם המקורב לחוגי המעמד הבינוני. השוו את דבריו לדברי הביקורת של ארלוזורוב על העלייה הרביעית (סעיף 4.3.4).
ב. מה היו הסיבות לגידולה המהיר של תל-אביב בימי העלייה הרביעית? האם הקטעים השונים נותנים את מלוא התשובה?
שימו לב לדמיון שבין החשש של הכותב שמא תהיה תל-אביב ל"לודו' שנייה", לבין החשש שהביע וייצמן שמא תהיה לנלווקי ולדז'יקה.

7 ידיעות עיריית תל-אביב, 15.12.1925, עמ' 3.

8 דוד איזמוח'יק, "לא יושיענו זה", הישוב, 6.8.1926.

9 בביטוי נטורי קרתא אין הכוונה לחרדים הקיצוניים, אלא למשמעותו המקורית בארמית – שומרי העיר.

תל־אביב משכה עולים גם בשל מיקומה הגיאוגרפי בלב הארץ, ויש אף לזכור שבאותן שנים באו רוב העולים לארץ דרך נמל יפו הסמוך.

4.6.1.1 התרומה של גל העלייה הרביעית

שתי שנותיו של גל העלייה הרביעית הקפיצו את מספר תושבי העיר מ־21,500 באמצע שנת 1924 ל־34 אלף בסוף 1925, ולכ־40 אלף בסוף 1926. עוד כ־8,000 יהודים ישבו ביפו ובפרווריה. בשנת 1925 לבדה נבנו בתל־אביב כ־900 בנייני מגורים והוקמו בה כ־500 צריפים. שטח העיר גדל בעקבות רכישת אדמות והחלטת הממשלה להרחיב את תחומה המוניציפלי. היא גם צמחה לגובה – נבנו בה בנייני מגורים של שתיים־שלוש קומות, וגם לבניינים ותיקים נוספו עוד קומות.

בדו"ח של עיריית תל־אביב לסיכום 1925 הוסבר, שהודות לעולים החדשים הרבים שהתיישבו בעיר,¹⁰

זכתה תל־אביב [...] להתרחב ולהתפשט קדמה וצפינה. [...] בכל עבר ופנה תקפה קדחת־הבנין, נוספו רחובות חדשים ושורות הבתים התמתחו, ובתים למאות צצו מכל צד. על חלק גדול מהמגרשים שבה"א המרכזית, שמסיבות שונות היו עד כה ריקים, צמחו בנינים, וגם שטח הגון מערמות החול, שנמצאו בקצוות הרחוקות שבת"א, נהפכו למקומות מיושבים.



איור 27: תל־אביב צמחה במהירות בתקופת העלייה הרביעית. נבנו בה בתים רבים, נוספו לה רחובות חדשים והיא התפשטה מזרחה וצפונה. בתמונה: החלק המערבי של שדרות רוטשילד בשנת 1926.

10 ידיעות עיריית תל־אביב, 15.12.1925, עמ' 3.

להלן שלושה קטעים מתוך יומנו של רופין, המצטרפים למסכת הצגת העובדות על התפתחותה של תל-אביב. בקטעים אלה רופין מביע את עמדתו גם על גידולה המהיר של העיר ועל אופיה של העלייה הרביעית.¹¹

■ במהלך הקריאה תנו דעתכם לדמיון שבין התרשמותו של רופין לבין הדעות שהוצגו בשלושת הקטעים האחרים שהבאנו. כן שימו לב להתפתחות הדברים לאורך ציר הזמן.

ערב אחד טיילתי [...] בחוצות תל-אביב ונזכרתי כתל-אביב שמלפני עשר שנים. איזה הבדל! בכל מקום – בונים. זכורני איך רישדשתי בחול העמוק בתוך כרם, לפני שמונה או תשע שנים: הייתי האדם היחיד בכל הסביבה; כיום סלולים שם כבישים ארוכים, עם חשמל ועם תנועה גדולה. אכן זוגות-הנאהבים לא נשתנו; כאז כן עתה תרים הם רק אחרי פינות נסתרות.



כל-אימת שאני מבקר בתל-אביב חוזר אנוכי ומשוה את העיר של עכשיו, המונה קרוב ל-30,000 נפש, עם תל-אביב של 1908, על מאתיים תושבים, או עם זו של 1914, על אלפיים תושבים! איזה גידול כביר! יום-יום נבנים בתים חדשים. אך הפרודוקטיביות של האוכלוסיה אינה גדלה ביחס ישר לגידול המספרי, ומכאן שהמצב הכלכלי נעשה בלתי-בריא. כיום שוררת "גאות". מחירי המגרשים עלו מעלה-מעלה. נראה לי, שכל גל של עולים חי ומתפרנס מן הגל הבא אחריו: הגל הראשון מקביל את פני הגל השני בספרות-קרקעות ובשכר-דירה גבוה. אך כאשר העליה של בעלי-האמצעים לא תגדל עוד בשיעור פרוגרסיבי – עלול כל הענין להתמוטט.^[12]

עליית אלמנטים בורגניים מפולין הביאה ארצה, וביחוד לתל-אביב, כמה וכמה יצורים בעלי רמה מוסרית נחותה, והנני שמת שאני גר בירושלים, שאינה מושכת את האנשים הללו.

4.6.1.2 תל-אביב וירושלים: מאבק על הבכורה

הקטע האחרון ישמש לנו חוליית מעבר להשוואה בין תל-אביב לירושלים. מאז ראשית ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל התקיימו מתח ותחרות בין ירושלים מצד אחד לבין יפו (בתקופה העות'מאנית) ותל-אביב (בתקופת המנדט) מצד שני.

11 הקטע הראשון הוא מתאריך 2.11.1924, פרקי חיי, ג, עמ' 89; השני – 27.11.1924, שם, עמ' 90; השלישי – 31.12.1925, שם, עמ' 110.

12 שימו לב, הדברים נכתבו בנובמבר 1924! כבר אז, בשיא הנאות, הכתובת היתה על הקיר.

ירושלים היתה בירת השלטון המנדטורי, ורשמית גם בירת הבית הלאומי, אך העיר הראשית של היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט היתה תל-אביב.¹³ מושבם של המוסדות הלאומיים היה בירושלים, אך תל-אביב היתה משכנם של מוסדות כלכליים ושל מוסדות ההסתדרות הכללית. הנסיון לשנות את פני הדברים לא עלה יפה: בנובמבר 1921 החליטה מועצת ההסתדרות הכללית להעביר את הוועד הפועל ואת כל מוסדות ההסתדרות לירושלים, אך הדבר לא התאפשר, שכן הפעילות הכלכלית של היישוב התנהלה בתל-אביב, במושבות, בעמק יזרעאל ובחיפה. ירושלים שכנה הרחק בהרים, ואילו תל-אביב ישבה במקום מרכזי ונגיש. וכך הוחלט, במאי 1925, להחזיר את מוסדות ההסתדרות לתל-אביב. החלטה זו לא היתה אלא מתן גושפוקה רשמית למצב שהיה קיים ממילא.



איור 28: המשורר חיים נחמן ביאליק (1873–1934), המכונה "המשורר הלאומי", התיישב בתל-אביב ב-1924. כשבוע לאחר בואו לארץ נקרא על שמו הרחוב שבו נבנה ביתו. האדריכל יוסף מינור, שתכנן את הבית, שאל אלמנטים מסגנונות שונים בניסיון ליצור סגנון ארץ-ישראלי ייחודי. כך, למשל, מתנוסס בו מגדל שבראשו כיפה דמוית מסגד ולצידו מרפסת מקורה בפרגולה, בכגון יס-תיכוני. לטקס חנוכת הבית, בסתיו 1925, שיוו אופי של אירוע תרבותי רב-משמעות, מעין הכרזה על מעמד הבכורה של העיר בחיי התרבות של היישוב, אל מול בכורתה האקדמית של ירושלים, שבה נחנכה כחצי שנה קודם לכן האוניברסיטה העברית. בית ביאליק היה למקום המפגש התרבותי המרכזי בעיר. היו שראו בו ובפעילות שהתקיימה בין כתליו מגדל-אור המאיר לציבור כולו, ומנגד נמתחה ביקורת על הארמון שבנה לו המשורר (והימים, כזכור, ימי המשבר הכלכלי – ראו לעיל פרק 4.4 – עת רבים מתושבי העיר התגוררו בצריפים ובצפיפות). ביאליק התגורר בבית זה עד 1933. שלוש שנים לאחר מותו העמידה אלמנתו, מניה, את הבית לרשות העירייה, ומאז הוא משמש כמוזיאון, ארכיון וספריה, ונערכים בו אירועים תרבותיים עד היום. בתמונה: בית ביאליק, משמאל, בצילום משנת 1926, במבט מבית העירייה לעבר רחוב אלנבי.

13 דיון בנושא זה מזווית ירושלמית: א' חלמיש, 'ירושלים בתקופת המנדט הבריטי', עמ' 34–37.

תל-אביב היתה מרכז העיתונות העברית: הפועל הצעיר, אחר מכתבי-העת החשובים ביותר של היישוב, ראה אור בתל-אביב (וקודם לכן ביפו); בשנת 1923 עבר אליה העיתון הארץ, שיצא תחילה בירושלים, וב-1 ביוני 1925 החל לצאת לאור, בתל-אביב, העיתון היומי של ההסתדרות – דבר.

תל-אביב היתה גם מרכז האמנויות. התגוררו בה רוב האמנים הבולטים (ציירים ופסלים), נמצאו בה הגלריות החשובות ונערכו בה רוב התערוכות. בה שכנו התיאטרונים, וממנה יצאו הלהקות להופעות ברחבי הארץ. כשהוקמה בשלהי 1936 התזמורת הפילהרמונית הארץ-ישראלית, היה ביתה בתל-אביב. ועדת פיל, שביקרה בארץ-ישראל בסוף אותה שנה, התרשמה שתל-אביב היא בירתו של היישוב היהודי בפלשתינה (א"י).¹⁴

הזינוק הגדול בהתפתחותה של תל-אביב חל בימי העלייה הרביעית. קודם לכן, "בתקופת העלייה השלישית הפכה תל-אביב אט-אט למרכז לאומי של ארץ-ישראל";¹⁵ בשנת 1924 נעשתה תל-אביב "כמעט בן-לילה [...] למרכז הגדול והדינאמי של היישוב".¹⁶ ואכן, כבר לפני העלייה הרביעית התנהלה בעיר פעילות מוזיקלית (קונסרבטוריון "שולמית" נפתח באמצע 1923 וקולנוע "עדן" שימש אכסניה להצגות אופרה); היו בה התחלות של תיאטרון עברי ושל מחול עברי; סופרים, משוררים ואנשי רוח התגוררו בה ונראו ניצניה של "בוהמה"; ובתל-אביב היתה הגימנסיה "הרצליה", מוסד ההשכלה התיכונית החשוב ביותר בארץ באותם ימים. ואולם העלייה הרביעית, ובייחוד התיישבותו של המשורר חיים נחמן ביאליק בעיר, נתנה דחיפה להתפתחותה של תל-אביב כמרכז בהא הידיעה של חיי החברה והתרבות של היישוב היהודי בארץ-ישראל, הן מבחינת היקפם והן מבחינת רמתם.

4.6.1.3 השפעת המשבר הכלכלי

התפתחותה של תל-אביב – ושל היישובים העירוניים העבריים בכלל – היתה סטיכית, כלומר נעשתה בלא יד מכוונת. עם ראשית העלייה הגדולה עלו מחירי הקרקעות העירוניות בשל הפער הגדל שבין הביקוש להיצע. בתוך חודשים מעטים זינקו מחירי הקרקע במאות אחוזים. השוק פעל באופן פרוץ ובלתי-מרוסן, תחילה כלפי מעלה ואחר-כך כלפי מטה, ולא היה בנמצא שום גורם, לאומי או ציבורי, שיכול היה למתן את השפעתם של לחצי השוק. הגוף היחיד שהיה ביכולתו לעשות דבר-מה בעניין זה היה מועצת העיר תל-אביב – שהיה בסמכותה להטיל מסים, כמו מס שבח-מקרקעין ומס גבוה על מגרשים פנויים. אך במועצה נחלקו הדעות בין נציג השמאל שדרש לנקוט אמצעים שכאלה, לבין נציגי בעלי הבתים שהתנגדו לכל התערבות בפעולת כוחות השוק. במחלוקת הזאת גברה ידם של בעלי הבתים.

14 דו"ח פיל, פרק י, סעיף 94. על ועדת פיל ראו ביחידה 7.

15 א' שחורי, חלום שהפך לכרך, עמ' 345. תחדגשה שלנו.

16 ד' גלעד, "תל-אביב בעלייה הרביעית", עמ' 77. ההדגשה שלנו.

המשבר הכלכלי פגע בתל-אביב יותר מכל מקום אחר בארץ, שכן בה בעיקר התיישבו העולים שזה מקרוב באו. ככל שתלול יותר היה הזינוק הכלכלי של תל-אביב בשנים 1924–1925, כן מוחצת יותר היתה הקריסה שהחלה בראשית 1926. אם בימי הגאות היו ההשקעות הגדולות בבניין ובענפים הקשורים בו, הרי משהחל המשבר היו ענפים אלה הראשונים שנפגעו. במשך שלוש שנות המשבר הכלכלי נבנו בתל-אביב כ-400 בתים בלבד וכמעט לא נרכשו שטחים חדשים. האבטלה הכתה קשות בתל-אביב והקיפה כ-40 אחוזים מכלל השכירים בעיר.

המשבר הכספי של העירייה והמתח בין הנציגים במועצת העירייה שיקפו את מצבו של היישוב היהודי בכלל, שחסר כוח פוליטי מכוון ומכריע. בעיריית תל-אביב ניטשו מאבקים עזים בין הסיעות השונות, והיא פעלה בלא כיוון ברור. כפי שבימי הגאות לא היה בכוחה לטפל בבעיית האמרתם של מחירי המגרשים, כך בעת המשבר קצרה ידה מלטפל בבעיית המובטלים.

4.6.2 עפולה – נסיון שנכשל

את התכנית להקים עיר בלב עמק יזרעאל הגו שתי אגודות לרכישת קרקע.¹⁷ האחת ייצגה יהודים מפולין שרכשו קרקעות בארץ-ישראל מתוך כוונה להתיישב עליהן, והאחרת, חברת "קהיליית ציון" מארצות-הברית, ייצגה יהודים שביקשו להשקיע את כספם ברכישת קרקע בארץ-ישראל.¹⁸ שתי האגודות קנו את אדמת הכפר הערבי העזוב פולה, כדי להקים שם את "עיר יזרעאל", שתהיה "תל-אביב הצפונית" (או "תל-אביב השנייה") – עיר מודרנית, שתספק לתושבי הסביבה החקלאית שירותים כמו מסחר, מלאכה, חינוך, בריאות, תרבות ומינהל. בפולקלור של היישוב ידועה הבדיחה על מכירת מגרשים לבנייה בעפולה סמוך לאופרה (שמעולם לא הוקמה).

את העיר תכנן האדריכל ריכרד קאופמן,¹⁹ שחילק את השטח לחמישה אזורים פונקציונליים: מרכז תעשייתי, מרכז מסחרי, מרכז מגורים עירוני, אזור גנים המיועד למגורים עם משקי עזר אינטנסיביים ושטח לחקלאות בעל.

17 על-פי: ד' גלעדי, העליה הרביעית, עמ' 65–67; רייכמן, ממאחז, עמ' 63, 80–85.

18 קהיליית ציון האמריקנית קמה בשנת 1914 כחברת גג של חברות ראויות שפעלו בארצות-הברית. חברות האחוזה איגדו יהודים שהיו מעוניינים לרכוש אדמה בארץ-ישראל ולהתיישב בה רק לאחר שתתחיל להניב יבולים. מהיישובים שהוקמו בסיועה של קהיליית ציון: בלפוריה (1919), הרצליה (1924), כפר-אתא (1926), וכמובן – עפולה. דיון בחברות האחוזה ובקהיליית ציון ראו ניסויים במרחב, יחידה 1, עמ' 54–57, ויחידה 2, עמ' 159–162.

19 ריכרד (יצחק) קאופמן (1887–1958). היה אדריכל ומתכנן ערים בגרמניה ובנורווגיה לפני עלייתו לארץ בשנת 1920. נחשב חלוץ התכנון הכפרי בארץ-ישראל. תכנן כפרים, ערים ושכונות, בהם נהלל, עפולה וקריית-חיים, ושכונות-הגנים הירושלמיות רחביה, תלפיות ובית-הכרם.

בשנת 1925 הוחל בביצוע עבודות ההכשרה (ייבוש וניקוז) ובמיון המועמדים להתיישבות, ובאותה שנה באו למקום ראשוני המתיישבים, שקיבלו הלוואות מ"קהיליית ציון" לבניית בתייהם. קיבוצים שהמתינו לתורם לעלות על הקרקע נטו בעיר את אוהליהם, וחבריהם עבדו בה כפועלים שכירים.

לפי התכנית המקורית, היתה עתידה אוכלוסייתה של עפולר למנות 2,200 משפחות בתוך עשר שנים. אולם ארבע שנים לאחר הקמתה היו בעיר רק 200 משפחות, ובמלאת לה 20 שנה הגיע מספרן ל-500.

מדוע נכשלה התכנית?

עפולה נועדה להיות בירת העמק, אך הקיבוצים והמושבים לא היו עורף כלכלי שבכוח לקיים מרכז עירוני. מוסדותיהם הראשיים נמצאו בתל-אביב, וקרבתה של חיפה שללה את ההצדקה להקמת מרכז עירוני בעמק. יתר על כן, דרכי התחבורה בין יישובי העמק לחיפה היו טובות יותר מדרכי התחבורה שבתוך העמק עצמו. התפתחותה של עפולה התעכבה גם בשל העדר בסיס כלכלי פנים-עירוני, מחסור במים ומיעוט המשפחות שבנו בה את ביתן. המגרשים בעפולה נמכרו לקונים מקריים בארץ ובחו"ל, בלא שהוטלה על הרוכשים החובה לבנות את ביתם ולהתיישב בו בתוך פרק זמן מסוים. ביסודו של דבר נכשלה עפולה מפני שהיתה כמעט מיותרת. נוסף על כל החסרונות שמנינו, במחצית השנייה של שנות העשרים לא היה צורך של ממש בעיר חדשה לקליטת עלייה, מאחר שהערים הקיימות יכלו להתרחב בלי שום קושי ובלא צורך בהכנת תשתית יקרה.



איור 29: עפולה בשנת 1937, צילום מן האוויר

יש אולי מן הסמליות בעובדה שבשנות העלייה הרביעית, שנים שבהן לא הוקם בעמק יזרעאל אף לא יישוב חקלאי חדש אחד, הוקמה בלב העמק, מעוז ההתיישבות העובדת, דווקא עיר. ואך אירוני הוא שהעיר הזאת היתה לכשולון, והיישובים החקלאיים שסביבה עקפו אותה בדרכם לחיפה ולבירת היישוב – תל-אביב.

4.6.3 התפתחות עירונית סטיכית

קורותיהן של עפולה ותל-אביב הן דוגמה לתופעה כללית בתולדות היישוב בתקופת המנדט. גם העולים וגם היזמים נמשכו ברובם לערים לאורך מישור החוף – אלה משום שקיוו למצוא בהן תעסוקה, ואלה משום שראו בהן מקום בטוח להשקעה. תל-אביב היתה מרכז הקניות, השיווק והמימון ולא נוצר צורך במרכזים עירוניים סמוך ליישובים חקלאיים. ממדיו הגיאוגרפיים של היישוב היהודי היו קטנים ממילא, והשיפור שחל בדרכי התחבורה בתקופת המנדט הקל את הנגישות לערים הגדולות והמעיט את הצורך בערי שדה. מבנה ההתיישבות העובדת ועקרונותיה מנעו יצירת קשרי גומלין בין הקיבוצים, הקבוצות והמושבים לבין המרכזים העירוניים הסמוכים להם: היישובים השיתופיים לא נזקקו לערי השדה כמרכזי קניות, שיווק ושירותים – תפקידים שמילאו חיפה ותל-אביב – והם גם לא סיפקו תעסוקה לתושבי הערים הסמוכות להם, מתוך שמירה על העקרון של עבודה עצמית.

כל הנתונים והכוחות פעלו לריכוז האוכלוסייה היהודית בערים הגדולות. פיזור התושבים בערי השדה חייב פעולה מתוכננת ומכוונת ברמה הלאומית, אך הוא לא נכלל בסעיפי התקציב הציוני. ההון הלאומי סייע להתיישבות החקלאית, אך לא לעירונית. וכך התפתח המערך העירוני היהודי בארץ-ישראל המנדטורית באופן סטיכי, על-פי כוחות השוק ובלא כל הכוונה. הצמיחה העירונית היתה בעיקר במרכזים הגדולים הקיימים וכמעט לא הוקמו ערים חדשות.²⁰

בשנות המשבר הכלכלי במחצית השנייה של שנות העשרים התגלתה חולשתן של הערים בקליטת העלייה, ועלתה השאלה אם יש להושיט להן סיוע מבחוץ. החוגים האזרחיים דרשו לסייע לערים ולתושביהן, ולעומתם תבעו מפלגות הפועלים שלא להעביר להן כספים שיועדו למגזר החקלאי. התאוששותן של תל-אביב וערים אחרות מהמשבר הכלכלי בסוף שנות העשרים, והמשך צמיחתן בכוחות עצמן לאחר תקופת המשבר, העידו על קיומו של פוטנציאל גדול לקליטת עלייה בערים, כפי שמלמדים הנתונים הדמוגרפיים המובאים בטבלה 10 (בסוף הפרק).

□ כיצד תוסבר התעלמותם של קובעי המדיניות הציונית מגורלה של העיר?

²⁰ יישובים יהודיים לא-חקלאיים אחדים זכו במרוצת השנים למעמד של מועצה מקומית: ראשון-לציון, פתח-תקוה, רחובות, עפולה ורמת-גן.

המטרה העיקרית בפעילותה של ההסתדרות הציונית בארץ־ישראל היתה להגדיל את יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ, כדי לאפשר עלייה גדולה, שתביא ליצירת רוב יהודי ולהקמת מדינה יהודית. מטרה זו דווקא חייבה למצות את פוטנציאל הקליטה העצום של הערים. אך השקעת משאבים בפיתוחן של הערים היתה פוגעת ביעדים אחרים של התנועה הציונית – יצירת נוכחות טריטוריאלית יהודית נרחבת ככל האפשר והגדלת מספרם של העובדים היצרנים בחברה היהודית. יעדים אלה חייבו התרכזות בפיתוח ההתיישבות החקלאית. זאת ועוד: את פעילות ההון הלאומי הנחתה התפיסה שהוא נועד להשלים את פעילותו של ההון הפרטי, ולא להתחרות בה. והרי העיר משכה משקיעים פרטיים ממילא.

העלייה וההתיישבות הגדילו בשנות העשרים את משקלו הדמוגרפי ואת נוכחותו הטריטוריאלית של היישוב, אולם השינוי היה בעיקרו כמותי ולא מהותי. בסוף העשור היהודים היו מיעוט קטן בארץ, כ־15% מכלל האוכלוסייה,²¹ והיו בבעלותם קרקעות בהיקף של כ־3.5% בלבד מכלל שטחה של ארץ־ישראל.²² כלומר, כפי שמעיד שמה של יחידת הלימוד הזו, בשנות העשרים הונחו היסודות לבית הלאומי, אך סיכוייו להתבסס ולהפוך לישות מדינית וכלכלית בת־קימא היו לוטים עדיין בערפל. השינוי האיכותי במצבו של היישוב, הפיכתו למה שנהוג היה לכנותו "מדינה בדרך" חל בשנות השלושים, ונדון בו ביחידה 8 הנושאת את השם: "יצירת המסה הקריטית: עלייה, כלכלה והתיישבות בשנות השלושים".

21 במפקד האוכלוסין שערכו השלטונות בסוף שנת 1931 עמד חלקם של היהודים באוכלוסייה של ארץ־ישראל על 17%.

22 חישוב שלנו לפי D. Gurevich (and A. Gertz, ed.), *Statistical Handbook*, p. 140.

תשובות על השאלות שבגוף היחידה

תשובה 1

מספר העולים יחסית למספר התושבים היהודים בארץ־ישואל בתקופת המנדט היה מעל ומעבר למקובל בארצות הגירה אחרות.

שימו לב שהנתונים המובאים בטבלה מציגים את היחס בין מספר העולים לבין היישוב היהודי, שהוא היחידה הקולטת הרלוונטית לענייננו. אך גם חלקה של ההגירה היהודית בכלל אוכלוסיית ארץ־ישראל היה גדול מכפי שהיה מקובל בארצות הגירה אחרות באותה תקופה.

תשובה 2

- א. 1. שני היישובים הוקמו בהון פרטי.
2. מייסדיהם היו עולים, שרובם באו ממזרח אירופה וחסרו נסיון חקלאי של ממש.
3. שניהם הוקמו בשרון, אך בני ברק הוקמה במקום מרכזי יותר, שמחירי הקרקע בו היו גבוהים ממחירי הקרקע במגדאל, ולכן יחידות המשק בבני ברק היו קטנות בהרבה מאלה שבמגדאל.
4. מתיישבי מגדאל זכו לסיוע ניכר מכספי ציבור, ואילו רוב מתיישבי בני ברק לא קיבלו סיוע ציבורי כלל, והאחרים קיבלו סיוע מועט בלבד.
5. מגדאל התפתחה כמושבה חקלאית מצליחה, ואילו בני ברק היתה ליישוב בעל אופי עירוני.
- ב. הסיבות להתפתחותה של מגדאל כמושבה חקלאית מצליחה הן בעיקרן שלוש:
 1. לכל מתיישב הייתה יחידת משק גדולה יחסית;
 2. היישוב קיבל עזרה כספית מההסתדרות הציונית;
 3. יחסי העבודה במושבה היו מוסדרים ולא פרצו בה שביתות.

רשימת המקורות

אריה ל' אבנרי, "המאבק עם ממשלת המנדט על קרקעות-המדינה", קתדרה, 12 (תשל"ט), עמ' 110-124.

ישראל אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין (1917-1929), ירושלים תשמ"ב.

חיים ארלוזורוב, "להערכת העליה הרביעית [1925]", כתבים, ג, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 107-118.

גדעון ביגר, "התפתחות השטח הבנוי של תל-אביב בשנים 1909-1934", עידן, 3: תל-אביב בראשיתה, 1909-1934 (עורך: מ' נאור), ירושלים תשמ"ד, עמ' 54-59.

אלכס ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, רמת-גן 1976.

חיים גולן (עורך), משלחת פועלי-ציון בארץ-ישראל 1920, חלק ב: הדין וחשבון של המשלחת, יד טבנקין 1989.

דוד גורביץ ואהרן גרץ, העליה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ-ישראל, ירושלים תש"ה.

דן גלעדי, הישוב בתקופת העליה הרביעית (1924-1929), תל-אביב 1973.

דן גלעדי, "תל-אביב בעלייה הרביעית", עידן, 3: תל-אביב בראשיתה, 1909-1934 (עורך: מ' נאור), ירושלים תשמ"ד, עמ' 77-84.

נחום גרוס, "המיתון של שנת 1923 ותקציבי המיגור הציבורי בארץ-ישראל", הציונות, מאסף ז (תשמ"ב), עמ' 169-213.

אביבה חלמיש, ירושלים בתקופת המנדט הבריטי (יחידה 10 בקורס "ירושלים לדורותיה" של האוניברסיטה הפתוחה), תל-אביב 1991.

שבתי טבת, קנאת דוד, ב: איש מרות, ירושלים ותל-אביב 1980.

ברל כצנלסון, כתבים, כרך ג, [אין מקום הוצאה] תש"ו.

חנית לבסקי, יסודות התקציב למפעל הציוני: ועד הצירים 1918-1921, ירושלים תשמ"א.

משה ליסק, "עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1918-1930)", בתוך משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: המנדט הבריטי, חלק שני, ירושלים תשנ"ה, עמ' 173-302.

מרדכי נאור, דן גלעדי, ארץ ישראל במאה העשרים: מיישוב למדינה 1900-1950, תל-אביב 1990.

משה סיקרון, העלייה לישראל 1948-1953: תוספת סטטיסטית, ירושלים תשי"ח.

יהודה סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית, תל-אביב 1973.

משה סמילנסקי, "העלייה הרביעית", פרקים בתולדות היישוב, תל-אביב תשל"ט.
 יהושע פרוינדליך וגדליה יוגב (עורכים), הפרוטוקולים של הוועד הפועל הציוני 1919–1929, כרך א, תל-אביב 1975.

ארתור רופין, היהודים בזמן הזה (תרגום לעברית: י"ח ברנר), אודיסה 1914.

ארתור רופין, פרקי חיי, ב: ראשית עבודתי בארץ, תל-אביב 1968.

ארתור רופין, פרקי חיי, ג: בבנין הארץ והעם 1920–1942, תל-אביב 1968.

ארתור רופין, שלושים שנות בנין בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ז.

שלום רייכמן, ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל 1918–1948, ירושלים, 1979.

שלום רייכמן ואחרים, ניסויים במרחב: פרקים בגיאוגרפיה יישובית של ארץ-ישראל, יחידות 1–4 (האוניברסיטה הפתוחה), תל-אביב 1996.

אילן שחורי, חלום שהפך לכרך. תל-אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה, תל-אביב 1990.

מרגלית שילה, "טובת העם או טובת הארץ: יחסה של התנועה הציונית לעלייה בתקופת העלייה השנייה", קתדרה, 46 (תשמ"ח), עמ' 109–123.

Dov Friedlander and Calvin Goldscheider, *The Population of Israel*, New York 1979.

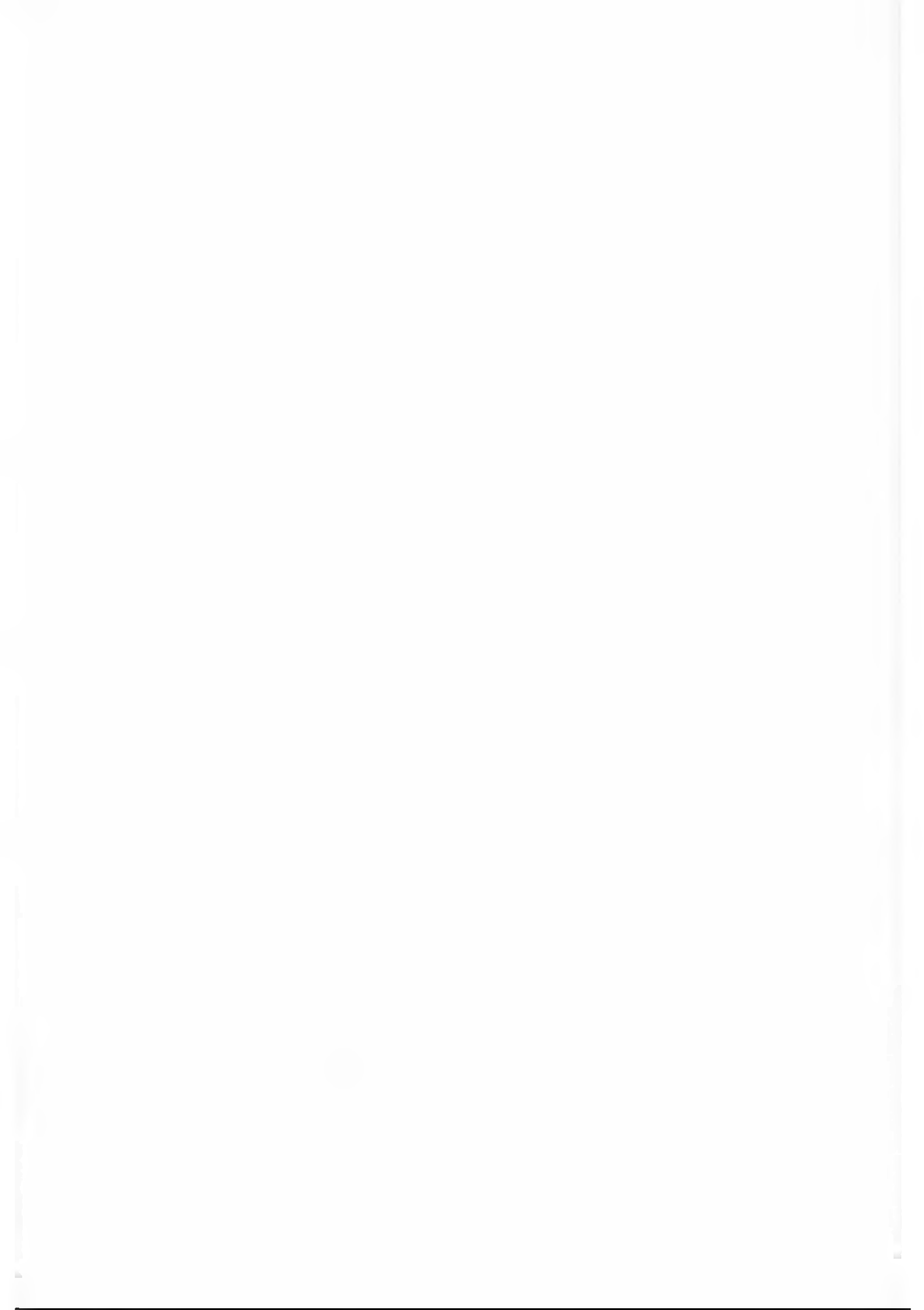
D. Gurevich (and A. Gertz, ed.), *Statistical Handbook of Jewish Palestine 1947*, Jerusalem 1947.

Esco Foundation for Palestine, *Palestine: A Study of Jewish, Arab and British Policies*, New Haven 1947, vol I.

ביבליוגרפיה נבחרת

- אלכס ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, רמת-גן 1976.
- חיים גבתי, מאה שנות התיישבות, א, תל-אביב 1981.
- דוד גורביץ ואהרן גרץ, העליה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ-ישראל, ירושלים תש"ה.
- דן גלעדי, הישוב בתקופת העליה הרביעית (1924-1929) - בחינה כלכלית ופוליטית, תל-אביב 1973.
- נחום גרוס, "המיתון של שנת 1923 ותקציבי המיגור הציבורי בארץ-ישראל", הציונות, מאסף ז (תשמ"ב), עמ' 169-213.
- דוד דה פריס, "פועלי חיפה במשבר העלייה השלישית", הציונות, מאסף יז (תשנ"ג), עמ' 117-153.
- אביבה חלמיש, "עלייה סלקטיבית" ברעיון, במעשה ובהיסטוריוגרפיה הציוניים, בתוך אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ, יעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים 2000, עמ' 185-202.
- אביבה חלמיש, "עליית בעלי הון לארץ ישראל בין שתי מלחמות העולם", בתוך ד' הכהן (עורכת), קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל - מיתוס ומציאות, ירושלים 1998, עמ' 193-232.
- משה מוסק, "הרברט סמואל ועיצוב הדפוסים הראשונים של מדיניות-העלייה", אצל: י' באואר, מ' דייוויס, י' קולת (עורכים), פרקי-מחקר בתולדות הציונות, ירושלים תשל"ו, עמ' 286-304.
- מרדכי נאור, דן גלעדי, ארץ-ישראל במאה העשרים: מיישוב למדינה 1900-1950, תל-אביב 1990.
- ארתור רופין, פרקי חיי, ג: בבנין הארץ והעם 1920-1942, תל-אביב 1968.
- ארתור רופין, שלושים שנות בנין בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ז.
- שלום רייכמן, ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל 1918-1948, ירושלים 1979.
- שלום רייכמן ואחרים, ניסויים במוחב: פרקים בגיאוגרפיה יישובית של ארץ-ישראל, יחידות 1-4, (האוניברסיטה הפתוחה) תל-אביב 1996.
- יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל-אביב, כרך א: משכנות לעיר (1909-1936), תל-אביב 2001.

Halevi, Nadav, "The Political Economy of Absorptive Capacity: Growth and Cycles in Jewish Palestine under the British Mandate", *Middle Eastern Studies*, Vol. 19, no. 4 (1983), pp. 456-469.



רשימת בעלי הזכויות

אנו מודים לבעלי זכויות היוצרים על הרשות להשתמש בפריטים המופיעים בספר זה.
We are grateful to the copyright holders who gave their permission to use the items that appear in this book.

איורים

עטיפה: ראובן רובין, חוף תל-אביב, 1923, שמן על בד, באדיבות מחיאון בית ראובן, תל-אביב לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: זולטן קרוגר (צילום רקע)

יחידה 1

הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים – איורים 1, 14, 18, 19, 21, 22.
הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, צלם: יעקב בךדב – איור 10.
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: זולטן קלוגר – איורים 3, 4, 7, 11, 12, 13, 15, 16, 17.
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: הנס פין – איור 5.
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: אריק מטסון – איור 9.
תל-אביב הריקה אחרי הגירוש, רישום מאת נחום גוטמן – איור 20.
סמליל (לוגו) של כתבי-העת "קתדרה" ו"שלם", באישור יד יצחק בן-צבי, ירושלים – איורים 2, 8.
באדיבות משרד הביטחון – ההוצאה לאור – איור 6.

יחידה 2

הארכיון הציוני המרכזי – איורים 1, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 14, 18.
לשכת העיתונות הממשלתית – איורים 2, 19.
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: זולטן קלוגר – איור 13.
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: אמריקן קולוני – איור 16 (תמונה מספר 4).
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: אריק מטסון – איור 16 (תמונות מספר 1, 2, 3).
ארכיון העיר ירושלים, ארמון הנציב, ירושלים 1935, מספר סידורי: 29402 – איור 17.
באדיבות משרד הביטחון – ההוצאה לאור – איור 9.
באדיבות גנזך המדינה – איור 3.
יד חיים ויצמן, גנזך ויצמן, רחובות, ישראל – איורים 4, 12.
באדיבות חנה חלמיש, תל-אביב ושרה כהן-אביאלי, ירושלים – איור 15.

יחידה 3

הארכיון הציוני המרכזי – איורים 2, 3, 4, 5, 6, 8, 15, 22, 23.
לשכת העיתונות הממשלתית – איורים 1, 9, 14, 16, 26.
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: זולטן קלוגר – איורים 7, 10, 13, 25.
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: דניאל קפלן – איור 18.
באדיבות מכון לבון – ארכיון תנועת העבודה – איור 11.
באדיבות ארכיון הצילומים של קק"ל – איור 24.

- באדיבות מכון לבון – ארכיון תנועת העבודה – איור 19.
 באדיבות מכון לבון – ארכיון תנועת העבודה – איור 20.
 אוסף משפחת גרוס, תל-אביב. התצלום באדיבות בית התפוצות, ארכיון התצלומים, תל-אביב – איור 12.
 תקנות אגודת "ברית שלום", מתוך: פרקי מחקר בתולדות הציונות, הספרייה הציונית, ירושלים – תשל"ו, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית באדיבות הספרייה הציונית – איור 17.
 באדיבות משרד הביטחון – ההוצאה לאור – איור 21.

יחידה 4

- הארכיון הציוני המרכזי – איורים 3, 5, 12, 14, 17, 19, 20, 21, 23.
 לשכת העיתונות הממשלתית – איורים 22, 27, 28.
 לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: זולטן קלוגר – איורים 2, 15, 24, 29.
 מאוסף חיים שטייר, חיפה – איור 11.
 מודעה של אגודת פועלי העץ, מועצת פועלי יפו, ראשית שנות העשרים. מופיעה בספר "עיר במודעות", כרך א עמ' 149. באדיבות הארכיון העירוני תל-אביב-יפו – איור 9.
 אוהלים של עולים חדשים ברחוב אלנבי בתל-אביב תחילת שנות העשרים, המאה ה-20. צילום: אברהם סוסקין. מאוסף מוזיאון ארץ ישראל, תל-אביב – איור 8.
 באדיבות ארכיון הצילומים של קק"ל – איורים 25, 26.
 באדיבות מכון לבון – ארכיון תנועת העבודה – איור 16.
 באדיבות מכון לבון – ארכיון תנועת העבודה – איור 18.
 באדיבות מכון לבון – ארכיון תנועת העבודה – איור 10.
 באדיבות מכון ז'בוטינסקי בישראל – איור 7.
 ליאוקאהן, "בדרך" יהודים מתימן הולכים ליד אגם הכינרת, 1912. באדיבות ד"ר ירמיהו רימון – איור 4.
 William Williams Collection, Miriam and Ira D. Wallach Division of Art, Prints and Photographs, The New York Public Library, Astor, Lenox and Tilden Foundations.
 Image: William Williams Collection. The pens at Ellis Island, main hall, ca. 1910 [photographer: Edwin Levick] – איור 1.
 קיוסק תל-אביבי, א' סוסקין, 1926. באדיבות רפאל סוסקין ומשפחת רובננקו, תל-אביב – איור 13.
 באדיבות בית התפוצות, ארכיון התצלומים ובאדיבות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי <http://jnul.huji.ac.il/index.html> – איור 6.

טקסטים

יחידה 1

עמ' 33–34: יעקב שביט, "היישוב החדש (1882–1917): המסגרת ההיסטורית וקווי היסוד". בתוך: יהושע בן-אריה וישראל ברטל (עורכים), שלהי התקופה העות'מאנית (1799–1917), כרך שמיני בסדרה: ההיסטוריה של ארץ-ישראל, (ירושלים: הוצאת כתר, 1983), עמ' 257–258.

עמ' 48–51: תמר גוז'נסקי, התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה. (חיפה: מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, 1986), עמ' 9, 233–239.

עמ' 58: דבורה ברזילי (עורכת), כתבי חיים ויצמן, אגרות, כרך שמיני. (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ז), עמ' 169–171. www.bialik-publishing.com

עמ' 64: מתוך: ארתור רופין, "אבטונומיה יהודית בארץ-ישראל". בתוך: שלום רייכמן, ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל 1918–1948. (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1979).

יחידה 3

עמ' 188–189: דן הורוביץ ומשה ליסק, מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית (תל-אביב: עם-עובד, 1977), עמ' 94–95.

עמ' 191, 208: יגאל דדורי, בין ימין לשמאל: "החוגים האזרחיים" בשנות ה-20. (תל-אביב: מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור והמכון לחקר הציונות ע"ש חיים ויצמן, 1990), עמ' 206–208. באדיבות יגאל דדורי.

עמ' 221: מידת הפיצול המפלגתי של הגושים ביישוב. בתוך: דן הורוביץ ומשה ליסק, מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית (תל-אביב: עם-עובד, 1977), עמ' 101.

עמ' 224–225: אלקנה מרגלית, "השומר הצעיר" – מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני (1913–1936), (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1971). עמ' 55–57.

עמ' 233: הערך "גדוד העבודה", האנציקלופדיה למדעי החברה, כרך א, עמ' 747–748. באדיבות רוני רכב.

עמ' 251–254: תוצאות הבחירות לאספת הנבחרים 1920–1944. בתוך: בנימין אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי 1917–1948. (ירושלים: כתר, 1979), עמ' 157, 170, 184, 192.

יחידה 4

עמ' 279–280: דוד גורביץ ואהרן גרץ, העליה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ-ישראל. (ירושלים, תש"ה: המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, 1944), עמ' 21–24.

עמ' 283: התפלגות העולים לפי קטגוריות, 1922–1923. על-פי: David Gurevich (and Aron Gertz, ed.), Statistical Handbook of Jewish Palestine, Jerusalem 1947. (Jerusalem: Dept. of Statistics-Jewish Agency for Palestine, 1947, p. 103). באדיבות הספרייה הציונית.

עמ' 293: חלקן של ההגירה היהודית לארצות הברית והעלייה לארץ-ישראל בכלל ההגירה היהודית העולמית 1901–1929. על-פי: דוד גורביץ ואהרן גרץ, העליה הישוב והתנועה

הטבעית של האוכלוסיה בארץ־ישראל. (ירושלים תש"ה: המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, 1944), עמ' 13.

עמ' 296: התפלגות העולים לפי קטגוריות, 1931–1924. על־פי: David Gurevich (and Aron Gertz, ed.), *Statistical Handbook of Jewish Palestine*, p.103. באדיבות הספרייה הציונית.

עמ' 302: דן גלעדי, הישוב בתקופת העליה הרביעית (1924–1929) – בחינה כלכלית ופוליטית (תל־אביב: עס־עובד, 1973) עמ' 9, 258. באדיבות הוצאת עס־עובד ודן גלעדי.

עמ' 349: התפלגות האוכלוסייה היהודית בשנות העשרים. על־פי: מרדכי נאור ודן גלעדי, ארץ ישראל במאה העשרים, מיישוב למדינה: 1900–1950. (תל־אביב: משרד הבטחון ההוצאה לאור, 1990), עמ' 461.

עשינו ככל יכולתנו לאיתור בעלי הזכויות של כל החומר שגלקח ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות ואם יובאו לידיעתנו, נפעל לתקן במהדורות הבאות.

We have endeavored to trace the copyright owners of all the external material. We sincerely apologize for any omission or error and upon notification, will be pleased to rectify it in future editions.

היישוב היהודי בארץ-ישראל התפתח בין מלחמות העולם מציבור הטרוגני של כ־60,000 נפש שחי בחבל ארץ נידח בפאתי אימפריה שוקעת, ללא מוסדות שלטון משלו והנהגה של ממש, לכלל קהילה אוטונומית שמנתה כמעט חצי מיליון נפש והיתה בשלה לעצמאות.



כיצד התחולל שינוי זה? כיצד הפך היישוב בתוך עשרים שנה מגורם שולי וסביל, שקורותיו נקבעו בעיקר על-ידי כוחות חיצוניים, לגורם פעיל, שמעשיו הם שקבעו במידה רבה את אופייה של הארץ ואת תולדותיה? שאלה זו מקבלת משנה תוקף נוכח הנסיבות שבהן התפתח היישוב: הוא היה נתון תחת שלטון זר, נמצא בסכסוך הולך ומתרחב עם שכניו הערבים, קלט אלפים רבים של מהגרים והתקיימו בתוכו מתחים ועימותים בין מפלגות, תנועות ומגזרים. כיצד תוסבר העובדה, שהתהליכים המלכדים ביישוב היו חזקים מן התהליכים המפוררים?

שאלות אלה ניצבות במרכז הקורס מבית לאומי למדינה בדרך, והן נידונות בו על רקע אירועים ותהליכים בארץ, באזור ובעולם שהשפיעו על התפתחותו של היישוב.

מבית לאומי למדינה בדרך

כרך א	יחידה 1	מבוא
	יחידה 2	המשולש הארץ-ישראלי בשנות העשרים
	יחידה 3	חישוקיה של חברה וולונטרית
	יחידה 4	תשתית לבית הלאומי
כרך ב	יחידה 5	הסכמה ומתלוקת בשנות העשרים
	יחידה 6	בין משבר לגאות
	יחידה 7	המשולש הארץ-ישראלי בשנות השלושים
כרך ג	יחידה 8	יצירת המאסה הקריטית
	יחידה 9	הסכמה ומתלוקת בשנות השלושים
	יחידה 10	מרוץ נגד הזמן
כרך ד	מקראה	תעודות ופרקי מחקר